

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache.

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire de arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.

50369

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Móra Ferenc: Magyar könyv a neolithikumról. **Roska Márton:** Az ősrégészet kézikönyve pag. 307 lap.

A kiadásért **dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató, felelős.

CORRIGENDA

S. 97 vor dem Titel des Kapitels *statt D* ist zu lesen *a*
" 102 " " " " " " *E* " " " *b*
" 107 " " " " " " *F* " " " *D*
" 111 " " " " " " *G* " " " *c*
" 112 " " " " " " *H* " " " *d*
" 113 " " " " " " *I* " " " *e*
" 224 *statt* Fig. 57. kép. ist zu lesen Fig. 75. kép.
222—226 lapokon *nyugati* fal *helyett keleti* fal olvasandó.

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIERS.

Dr. Banner János: <i>Az őszentiváni ásatások</i>	pag. 148 lap.
Grabungen bei Ószentiván. (Auszug.)	" 238 "
Dr. Buday Árpád: <i>Az u. n. thrák lovasisten problémája. II.</i>	" 1 "
Das Problem des sogenannten thrakischen	
Reiters. II. (Abkürzung.)	" 89 "
Horváth Tibor Antal: <i>Szegedi szükségpénzek</i>	" 294 "
Notgelder von Szeged. (Auszug.)	" 296 "
Dr. Roska Márton: <i>A tetétleni bronzkincs</i>	" 244 "
Der bronzene Schatz von Tetétlen	" 251 "
Dr. Sebestyén Károly: <i>Szeged középkori vára</i>	" 257 "
Die Mittelalterliche Burg in Szeged.	
(Auszug.)	" 292 "

MISCELLANEA.

Dr. Banner János: <i>Réz kori leletek Magyar-Dombegyházán</i>	pag. 301 lap.
Funde aus den Kupferzeitalter in Magyar-Dombegyház.	
háza. (Auszug.)	" 304 "
<i>La Tène sírok Tótkomlóson</i>	" 304 "
<i>La Tène Gräber in Tótkomlós. (Auszug.)</i>	" 306 "
<i>b. á. : Régészeti hírek a Hargita mellől</i>	" 300 "
Archaeologisches aus der Hargita Gegend. (Auszug.) .	" 301 "
Dr. Karácsonyi János: <i>Ulpianum kérdéséhez</i>	" 297 "
Zur Ulpianum Frage. (Auszug.)	" 299 "

AZ U. N. THRÁK LOVASISTEN PROBLÉMÁJA.

Második közlemény.

Ugyanezen a címen közölt első tanulmányomban¹⁾ nem foglalkoztam az u. n. „lovasistenség”-nek azokkal az emlékeivel, melyeken a főjelenetben *két lovas* szerepel. Nem foglalkoztam pedig azért, mert ámbár az egy lovasos emlékeken levő ábrázolások egyes részletei vonatkozásokat mutatnak a két lovasos emlékek bizonyos csoportján láthatókkal, de — mint az fejtegetéseink során ki fog tűnni — azok az elemek mindkétféle ábrázolásokon csupán adalékok, mindkét helyen kölesönzések, ugyanazon forrásból származnak, s csak azt bizonyítják, amit egyébként is tudunk, hogy az emlékek keletkezése idejében virágjában volt az alapvonásaikban nagy egyezéseket mutató különböző vallási irányzatok közt az eszméknek és külsőségeknek kölesönös átvétele. A meggyötört, hitét veszített emberiség mohó vággyal kereste az üdítő, boldogító forrást; a hívőket hajszólo különböző vallások pedig a számbeli eredmény, tehát hatalmi cél érdekében, bizonyos engedményekre voltak hajlandók. Amit annál könnyebben megtehettek, mert hiszen pontosan körvonalazott dogmái csak egyik-másiknak voltak, liturgiáik pedig ha a részletekben el is tértek, általában és fővonásaikban gyakori egyezést mutattak.

De más a kétféle emlék ábrázolási módjának kiindulási pontja, fejlődése és a kereszténységbe való átmenetele. Az egy lovasoknál láttuk az egész fejlődést a Kr. e. V. századbeli görög síremlékek egyik *típusától a keresztyén Szent György* ábrázolásokig.²⁾ A két lovasos emlékekről látni fogjuk, hogy szintén görög földi ábrázolásból indulnak ki, de kezdetben

¹⁾ Ugyanezen felyóírat 1926. évi (II.) évf. 1—71. lapjain.

²⁾ Igaz, hogy fejtegetéseim ellenmondásokat váltottak ki. De ezek nem érintik sem a kiindulási, sem a végső pontra vonatkozó megállapításaimat; hogy úgy mondjam: nem érintik a formai fejlődést illető véleményemet, hanem az eszmei fejlődésről mondottakat kívánják cáfolni. Arról, hogy mennyire helytállóak ezek az ellenvetések, úgy látszik, hogy még sokat kell beszélnünk, tehát itt nem intézhető el ez a kérdés. Itt csak annak az indokolásáról van szó, hogy a két lovas ábrázoló emlékekkel miért kell külön foglalkoznunk.

nem szerepelnek síremléken, csak később, — nagyon gazdag fejlődést mutatnak, s végül — igen érdekes módon — átmenni a keleti kereszténységbe.

A velük való alapos foglalkozást követeli az a tény, hogy ezek az emlékek nagyon eltérő megítélésben részesültek a velük foglalkozó szakemberek részéről.

Hampel József — mint tudjuk — az egy- és kétlovasos ábrázolásokat egy kalap alá fogja, s mint „a lovasistenség emlékeit” tárgyalja őket, hat csoportot különböztetve meg köztük.)

Cumont Franz, a Mithras-emlékek legalaposabb gyűjtője és magyarázója, s általában a hellénisztikus vallások és eszmék egyik legjobb ismerője, ezt mondja róluk: Májig nem sikerült megállapítani, hogy mely hitágazat sugallta ezeket a domború műveket? Legvalószínűbb, hogy kapcsolatban vannak a thrák kultuszokkal, melyek az e területről (t. i. Thrákiából) származó csapatok révén, az egész római birodalomban elterjedtek.⁴⁾

Kazarow Gabriel azonban, az u. n. thrák lovasemlékeknek egyik — ha nem a — legalaposabb ismerője, határozottan tagadja a két lovasos emlékek thrákiai eredetét. Ő olyan vallási szynkrétizmus megnyilvánulását látja bennük, melyben igen kis szerepe van a thrák lovas kultuszának. Az általuk képviselt kultusz eredetét — szerinte — másfelé kell keresni. Egyébként is a két lovasos emlékek thrák földön aránylag ritkák.⁵⁾ Máskor ismét megállapítja, hogy az egylovasos emlékekkel való kapcsolatuk csak nagyon laza és nagyon ritka; egyébként egészen más vallási felfogáshoz tartoznak, s eredetüket a Mithras-kultusszal összefüggő keleti szynkrétizmusban sejtí.⁶⁾ Ugyancsak a Mithras-kultusszal való szoros összefüggésüket hangoztatja a Rostovcev egyik idevonatkozó munkájának ismertetése kapcsán,⁷⁾ ámbár itt nem elég világosan különbözteti meg azt, amit ő mond az egy lovasos emlékekről, attól, amit Rostovcev mond a két lovasokról.

Ide s tova negyven esztendeje, hogy *Antonescu* a kabir-kultusz emlékeiként tárgyalta úgy az egy-, mint a két-lovasos emlékeknek általa ismert példányaikat.⁸⁾ Újabban *Drexel* osztja ezt a véleményt a két lovasos emlékekre nézve,⁹⁾ továbbá *Abramič* néhány — szintén kétlovasos — emlék ismertetése kapcsán.¹⁰⁾

³⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 363—5. lap.

⁴⁾ Cumont, Fr.: Textes et monuments rel. etc. II. 527.

⁵⁾ Archiv f. Religionswissenschaft. XV. (1912). 153. s. köv. II.

⁶⁾ Pauly-Wissowa, Realencyclopädie: Suppl. III. Sp. 1148.

⁷⁾ Archäologischer Anzeiger, 1922. Sp. 196.

⁸⁾ Antonescu, Teohari: Cultul Cabirilor în Dacia. București, 1889.

⁹⁾ Roscher, Myth. Lexikon II. 2743.

¹⁰⁾ Jahrbühe des Oesterr. Arch. Inst. VII. (1914) Beihft. 89. s. k.

Ellenben tagadja a kabir-kultusszal való kapcsolatot *Kern*, aki inkább a Mithras-kultuszhoz utalja ezeket az emlékeket.¹¹⁾

Az eddig említett felfogásoktól sok tekintetben eltérnek az orosz szakemberek. Így *Gorobcov V. A.* „*Dákó-szarmata vallásos elemek az orosz nép gondolatvilágában*” c. értekezésében az orosz egyházi művészetben ma is élő olyan elemekről szól, melyek kétségtelenül az általunk ismertetendő emlékekre vezethetők vissza.¹²⁾ Ő tehát ezeket dákó-szarmata elemeknek ítéli, s jelentésüket olyan módon magyarázza, hogy pl. a nálunk a 7. képen bemutatandó kubáni ábrázolásban a földi uralkodónak az istenség (Mithras) által hatalmába való beiktatása tényét (investitura) látja.

Az ilyenyszerű magyarázatok sorát *Rostovcev* indította meg „*Monarchikus befolyás Szkythiában és a Boszporus vidékén*” c. tanulmányában, melyre ő maga többször hivatkozik, mi közben az eredetileg Szkythiára és Boszporusra vonatkozó megállapításait mind messzebb eső területekre terjeszti ki: Indiáig és Chináig.¹³⁾

Amióta ismerjük a Stein Aurél, s a német Turfán- és más belsőázsiai expedíciók régészeti eredményeit, egyáltalán nem meglepő a hellénisztikus vallásos áramlatoknak Ázsia ezen részeiben való előfordulása. Aminthogy természetes az is, hogy ott sok tekintetben más a megjelenési formájuk, még ha leszámítjuk is azt a túlbuzgalmat, mellyel *Rostovcev* nyilvánvalóan vitatható emlékeket is bevon a maga tárgyalási körébe. — Abban a munkájában, melyet ő maga is alapvetőnek tart, s melynek címét fennebb idéztük, — mint *Kazarow Gavril* rövid ismertetéséből tudom¹⁴⁾ — a mi emlékeinkre nézve arra a végső következtetésre jut, hogy ezek az ábrázolások ugyanabból a talajból fakadnak, mint a bikaölő Mithras. Egyébként a többi, többé-kevésbé ide vonatkozó fejtegetéseiben is mindenütt az iráni eredet gondolata uralkodik.

Az elmondottakban nem merítettük ki az emlékeinkkel kapcsolatos összes véleményeket, elméleteket és magyarázatokat, hanem azoknak csak főbb irányait jeleztük. De már ezekből is megállapítható emlékeink tekintetében a következő — nem minden érdekességet nélkülöző — helyzetkép:

a) *Kazarow*, az u. n. thrák lovasemlékek speciálistája tagadja emlékeinknek a thrák lovasemlékekkel való kapcsolatát, s a kabir- ill. a Mithras-kultusz vagy általában a keleti szynkrétizmusok keretébe utalja őket. A Mithras-kultusszal való szoros rokonságot állapítja *Rostovcev* is.

¹¹⁾ *Pauly-Wissowa*, Realencycl. X. 1449.

¹²⁾ *Trudy Goszudarsztvennogo Isztor. Muz. I. Razriad Archaeolog.* Moszkva, 1926. évf. 7—36. lap. — A cikket *Szőke Mihály* úr, a városi Múzeum és Könyvtár tisztviselője volt szíves számomra egész terjedelmében lefordítani.

¹³⁾ Legutóbb a Prágában kiadott: *Seminarium Kondakovianum* c. folyóirat I. kötet 141. s köv. lapjain; ennek fordítását szintén *Szőke Mihály* úrnak köszönhetem.

¹⁴⁾ *Arch. Anz.* 1922. évf. 196—7. hasáb.

b) *Cumont* viszont, a Mithras- emlékek legszorgalmasabb gyűjtője és kétségtelenül legalaposabb tanulmányozója, nem lát bennük semmi szorosabb kapcsolatot a Mithras-kultusszal, hanem inkább az u. n. thrák lovas kultuszának körébe utalja őket, aminthogy ebben a keretben tárgyalja őket a mi Hampelünk is.

c) *Kern*, a kabir- emlékek alapos tanulmányozása után nem tud emlékeinknek köztük helyet adni, s kereken tagadja a kabir- emlékekkel való összefüggésüket, amit pedig már *Antonescu* hirdetett, s utána mások.

d) Végül ott van *Gorobcov* a maga dáko- szarmata elméletével, mi- nek alapján — részben Rostovcevet követve — messzemenő következtetéseket von le.

A kérdés tehát épen eléggé érdekessé van téve ahhoz, hogy a szakembert izgassa: Melyiknek van tehát igaza? S ha egyik- nek sincs, hol van az igazság? Mert a theologust megnyugtathatja az a megoldás, hogy: „Vagy alatta, vagy fölötte, vagy benne“, de a szel- lemtörténeti kutatót nem elégíti ki a hármas lehetőség. Sokalja azt. Hátha van negyedik is: az, hogy valami eddig szóba sem jött, vagy előtérbe eléggé nem tárt vallásos tannak az emlékeivel van dolgunk? A feltevés valószínűsége tagadhatatlan, s mi azt hisszük, hogy bizonyítható is. Az utóbbinak azonban alapfeltétele, hogy pontosan megismerjük az emléke- ket, s amennyire lehet, rendszerbe foglaljuk őket.

I. Az emlékek számbavétele.¹⁵⁾

A tárgyalandó emlékek száma mintegy száz. Leginkább pannoniai *lelőhelyekről* származnak, de vannak noricum (Pannoniával határos te- rületről származó), dáciai, moesia, pontusi, sőt görögországi és itáliai leletek is. De merőben hiányoznak a Duna—Tisza-közi szarmaták föld- jén és a többi barbárságban, amit *Gorobcov* cikke miatt kell hangsúlyoz- nunk. Egyetlen kivétel a kápolnai kis korong (15. kép), mely azonban nem leletből került a Magyar Nemzeti Múzeumba, s így lelőhelye tulajdon- képpen ismeretlen. Egyes emlékek annyira egyeznek egymással, hogy ugyanazon műhelyből, gyakran ugyanabból az öntőmintából kellett kike- rülniök.

Anyaguk fém vagy kő, egyszer üvegpaszta. — A fémek között egy- szer ezüst, egyszer-kétszer réz (bronz), a többi esetekben ólom szerepel. A kövek közt túlsúlyban van a különböző minőségű márvány; egy darab chalcedonból, egy lapis lazuliból és egy karneolból van.

Alakjuk egy párszor nagy sírkő ill. fogadalmi kő, de általában ki- sebbek: négy- vagy ötszögű táblácskák, kőalakú vagy tojásdad koron- gok; egy esetben ezüst kelyhen van az ábrázolás. — *Valamennyi domború műves ábrázolás.*

¹⁵⁾ Esetleges szemrehányások elkerülése végett itt is hangsúlyoznom kell, hogy igyekeztem minden adatot összegyűjteni. Igen valószínű — az emlékek közlésének el- szórtága és könyvtárunk igen szegényes volta mellett — hogy mégis vannak általam nem ismert darabok. A végső következtetést azonban azok sem igen befolyásolhatják.

Számbavételüknél *lehetőleg* az ábrázolások fokozatos formai fejlődését vesszük az egymásután alapjául.

A) A két lovas egymás után vagy egymás mellett lovagol.

1. sz. Már az egy lovasos emlékekkel kapcsolatosan megemlékeztünk a bulgáriai Bela Crkovából való egyik fogadalmi tábláról, melynek képét itt megismételjük.¹⁶⁾ Már akkor jeleztük, hogy az ábrázolás csak technikai hiányossága miatt látszik egy lovasosnak. Következtettük ezt a ló fejénél látható két keresztből, melyeket Kazarow szvasztikának vél, valójában azonban kétségtelenül a dioskuroit jellemző csillag. Utaltunk arra, hogy a két egymás fölött elhelyezett asztalka, rajta a hallal és cipókkal, mögöttük az emberi alakokkal, — szintén két lovasra vallanak. Nyilvánvaló, hogy a kőfaragónak két egymás mellett álló lovaszt kellett volna ábrázolnia, de a feladat felülmúlta képességeit.

A látható lovas emberi alakot tipor el, melyet azonkívül oroslán is marcangol. A lovas fején *πίλος* nyakából chlamys csüng hátra; nem állapítható meg pontosan, hogy fel-emelt jobbában mi van? Talán kalapács. — A lovas mögött emberi alak áll. Fenn — Hampel szerint „két golyó” — a Nap és Hold mellképeiből a fejek.

Fig. 1. kép.

2. sz. Ha mégis maradna valami kétség abban a tekintetben, hogy itt csakugyan két lovas ábrázolását kell látnunk, néhány bulgáriai, s egy görögországi emlék alkalmas annak teljes eloszlatására.

Az egyik, melynek képét itt (2. kép) bemutatjuk, Várnában van.¹⁷⁾

A két lovas egymás után vágatva érkezik egy oltárhoz, mely mögött emberi alak áll. Az első lovasnak a lóva, első lábaival az oltárra tipor. A lovasok testét teljes ruházat fedi, nyakukból chlamys csüng le; fejükön *πίλος*, jobb kezükben rhyton. A lovasok kilétét elárulja a sérült görög szövegű felirat: [*Διοσκόρου (?) ἐπιγραφὴς*] [*Ἀπολλῶ?*] *δωρος Ἑλλήνων* | ... *του*.

¹⁶⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Trauvau, 1926 (II.)

¹⁷⁾ *Kalinka*, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906. 173. hasáb, 193. sz. 54. kép és *Dobruszky*, Arch. Izvestija I. Sofia, 1907. fig. 114.

Ezzel közeli rokon, bár kezdetlegesebb kivitelű, egy a bulgáriai Lublinból származó domború műves márványtábla. Kivitele jóval kezdetlegesebb, s emlékeztet az u. ott előkerült egy lovasos ábrázolásokra.¹⁸⁾ Az első lovas feje letörött, úgy látszik előtte nem volt semmi. A mögötte haladónak nyakából épen úgy chlamys röpköd hátra, mint az elsőnek; egyébként is felöltöztetteknek látszanak. Az első jobbját előre nyújtja; a második jobbját felemeli (?); baljukban tojásdad alakú pajzs van, mely a másodiknál pontosan megállapítható, az elsőnél csak az egyik kis része látszik. A második ló első lábánál vadkan. A tábla alján széles perem a felirat számára, mely azonban nem került reá.¹⁹⁾

Hasonló emléket ismerünk Boioteiából, ahol szintén több egy lovasos emlék társaságában van.²⁰⁾ Mészakőből való síremlék talapzata, melyen lapos domború műben,

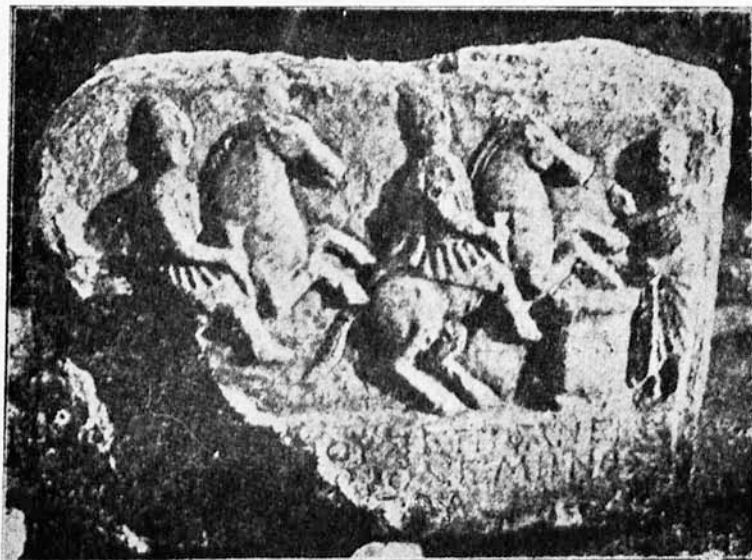

Fig. 2. kép.

nagyon felületes, durva kivitelben két lovas vágat egymás után; mindkettőn chlamys, az egyiknek sisakja van.

Egy várnai töredék²¹⁾ azt mutatja, hogy a két lovas majdnem olyan szorosan volt egymás mellett ábrázolva, mint a mi 1. képiünkön. Csak az egyik lovasból maradt meg számottevő darab. Ruhája egészen olyan, mint a 2. képen bemutatottaknak, de szakálás. Jobb kezével lova farára támaszkodik, mely mozdulattal más emlékiünkön is találkozunk (pl. 12. és 36. jobboldali lovasok). Felső peremén görög betűs felirat: Διοσκόρους [ε]ὐχα[ριστήριον].

¹⁸⁾ V. ö. *Arbeiten* — DOLGOZATOK — *Travaux*, 1926 (II.) 14. lap. 6. kép.

¹⁹⁾ Dobruszky, i. m. 110. lap. 156. sz. 89. kép.

²⁰⁾ *Athenische Mitt.* III. (1878). 371. lap. 123. sz. Erimokastro.

²¹⁾ *Kalinka*, i. m. 174. lap. 194. sz. 55. kép.

A dioskuroknak hasonló módon való ábrázolása érmeken is előfordul. Így pl. egy spártai érmen,²²⁾ ahol a magas *πίλος*-szal fedett fejű, s csillaggal jelölt ifjak a levegőben vágtnak; egyetlen ruhájuk az utánuk lebegő chlamys, kezükben vízszintesen tartott lándzsa. — Egy *tarentumi érmen*²³⁾ viszont csendesen léptetnek a földön; hosszú hajú fejükről a *πίλος*, e fölöttől a két csillag hiányzik, de ott van a felirat, mely kitérkítet bizonyítja. Az elülső jobbával koszorút nyújt lova feje fölött előre, míg a második baljában leveles ág (pálma-ág?) szalagokkal. — *Kallatisban* Kr. u. III. századi császár-érmekek vegyesen találtak olyan autonomus érmekeket, melyek előlapján Demeter fej van, hátlapján pedig a dioskurok egy irányban, egymás után (nyilván egymás mellett) vágtnak, lebegő chlamyszal, *πίλος*-szal, kezükben vízszintesen tartott dárda. Egyik változaton fejük felett csillag is van, fejükön pedig *πίλος* helyett koszorú, mint a 37. képen bemutatott emléken is látható.²⁴⁾ Ez az ábrázolási mód különben gyakran látható római családi (Aelia, Decia, Cupiennia etc.), tehát köztársasági érmeken is.

Még csak azokról az emlékekről kell szólnunk, mint analógiákról, ahol hasonló egymásutánban theoxeniára vágtnak — természetesen a levegőben — a dioskurok. Az egyiknek képét itt be is mutatjuk (3. kép), mint olyat, melyre majd hivatkoznunk kell.²⁵⁾

Az emlék egy stélé, mely Larissából származik, s a Louvreban őrzik. Az alján levő csap által valami talapzathoz erősítették, mint az római kori síremlékeknél nálunk is gyakran történt. Az ábrázolás egyébként aediculát utánoz. A tympanonban a napisten vágtnak négyes fogatán. A tulajdonképpeni mezőben az ábrázó-

Fig. 3. kép.

²²⁾ *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, II. pag. 255. fig. 2436.

²³⁾ U. o. pag. 257. fig. 2440.

²⁴⁾ *Pick*, Die antiken Münzen Nordgriechenlands, I. Taf. II. nr. 8—9. pag. 109. nr. 279. és 281.

²⁵⁾ *Daremberg-Saglio* II. pag. 256. fig. 2438.

lások két sávban vannak elhelyezve, a földön és a levegőben történő eseményeket mutatva.

A földön — az előtérben — egy emberi alak oltárnál áldoz; az oltár mögött tömör, négylábú asztal, melyen három kenyér látszik; az asztal mögött triclinium, — üresen. Az áldozó alak mögött álló jobbjával felfelé mutat, ahol — a levegőben — két lovas vágat, alattuk Niké repül, baljában koszorúval; jobbra összeolvad a második lovas lábával. — Az alsó peremen *Θεοὶς μεγάλοις* ajánlás.

Ugyancsak a levegőben egymás után vágató dioskurokat mutatja egy attikai származású vázának a képe, melyet Rhodus szigetén Camirosban találtak, s ma a British Múzeumban őriznek.²⁶⁾

B) A lovasok szemben álló lovaik előtt állanak.

Fig. 4. kép.

3. sz. A bulgáriai Baskaráról származik az az emlék, melyet 4. képünkön mutatunk be, s amely új ábrázolási módot képvisel.

A két meztelen alak egyik kezével — egymással most már szemben álló — lovát kantárszáron tartja, azok előtt áll és felénk néz; másik kezükben — úgylátszik — inkább szkeptron, mint dárda, mert felső vége kiszélesedik, (különösen a baloldalinál látható). Fejükön frigiai sipka, vállukon chlamys; egyébként meztelenek. Mindkettő fejénél csillag és holdsarló. (V. ö. 10. képünk hátlapján az oroszlán fölött láthatóval.) A felső peremén: *Τῶν Διοσκούρων*, az alsón: *Ἀριστέτετος) ἐπὶ τοῦ καὶ τῶν ἰδίων?* felirat.²⁷⁾ Kétségtelen tehát,

hogy a dioskuroknak szóló fogadalmi ajándékkal van dolgunk. Formailag értékesen egészíti ki ezt az ábrázolást a berlini Altes Museumnak egy csak félig kész domború műve, melyet 1845-ben Athénből küldtek a múzeumnak, s így nyilvánvalóan görögországi lelet. A IV. sz. első feléből származó művön a két lovas közt oltár van, melyen

²⁶⁾ Daremberg-Saglio, i. m. pag. 256. fig. 2439.

²⁷⁾ Dobruszky, i. m. pag. 138. nr. 194. fig. 113.

áldozati tűz lobog.²⁸⁾ Emlékeink egy részén ennek az oltárnak a helyét foglalja el a háromlábú asztalka.

A dioskuroknak ez az ábrázolási módja is előfordul érmeken. Így pl. Kallatis egy érmén, melynek előlapján Demeter, hátlapján pedig a dioskurok vannak, lóháton, egymással szemben.²⁹⁾

Megtaláljuk ennek az ábrázolási módnak analógiáját síremléken is. Így az Erdélyi Múzeumban van egy ismeretlen lelőhelyről származó töredék, melynek képét itt bemutatjuk. (5. kép.)

Nyilvánvalóan síremlékkel van dolgunk, mely három mezőre volt osztva. Az alsó, mely a feliratnak volt szánva, letörött. De megmaradt épen a minket most érdeklő második mező, melyben ugyanaz a jelenet van — kissé egyszerűbben — mint az előbbi emléken. Mindenek előtt a férfi alakok fedetlen fejűek, de testüket ruha fedi. Fejükönél hiányzik a csillag és a holdsarló. Egyik kezükkel ezek is inkább szkeptronnak, mint dárdának vagy lándzsának mondható tárgyat fognak.

Az ilyen egymással szemben álló lovak mellől velünk szembe néző dioskur-ábrázolások egyébként igen gyakoriak azokon a szynkrétisztikus táblákon, ahol aediculát szoktak utánózni: a tympanon két sarkán szokták őket alkalmazni. Legelőször áll előttem annak a Kopenhágában őrzött Sabazios-táblának a képe, melyet Hampel is közölt.³⁰⁾ Ilyen módon alkalmazott dioskur-párnak a balfélét képviseli az Erdélyi Múzeumban az a kis kőtáblája, melyet a maga sorozatának 3-ik tagjaként ismertet Hampel,³¹⁾ s képét (6. kép) mi is

Fig. 5. kép.

²⁸⁾ Blümel, Carl: Griechische Bildhauerarbeit. Berlin. 1927. Taf. 19. pag. 54. (nr. 11.).

²⁹⁾ Pick, Die ant. Münzen Nordgriechenlands, I. pag. 110. nr. 286.

³⁰⁾ Arch. Ért. U. f. XXV. (1905) 174. lap.

³¹⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 310. lap.

bemutatjuk. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy jobbában bőségszarút tart. Arra, hogy a dioskurok és a bőségszarú nem idegenek egymástól, az érmek szolgáltatnak bizonyítékot. II. Bereniké cyrenaikai aranyai hátulján a bőségszarú két oldalán egy-egy *πῖλος* látható, felettük egy-egy csillaggal. Ugyancsak ezt látjuk Mithradates Eupator korabeli adramyteumi (Mysia) autonomus rézérmeken.³²⁾

Meg kell még itt emlékeznünk egy a hispaniai Ampuriasban, a rómaiakori temető helyén napfényre került, nagyon rongálódott és hiányos bronz lapról, melyen a jobb oldali dioskur maradt meg; lova előtt áll, s annak nyakát átöleli; fején *πῖλος* felette csillag; lábán sarú. baljában földre támasztott lándzsát tart.³³⁾

A többi emlékünkön ismét lóra kerülnek a lovasok, de ezentúl is mindig egymással szemben állanak.

C) A lovasok egymással szemben állanak.

a) Osztatlan térben levő ábrázolások.

4. sz. A délorosz kubáni kerületben fekvő Karagodeuasban, egy tumulusban még 1876-ban találtak egyebek közt egy ezüst serleget, melyet azóta az Eremitageban őriznek. A kissé sérült serlegről való az a két lovasos, domború műves ábrázolás, melyet 7. *képünkön* bemutatunk, Gorobcov nyomán.³⁴⁾

Mindkét lovas fedetlen fejét hosszú haj borítja; a baloldali lovas szakálas; a másik arca teljesen elmosódott. A jobb oldali lovas felemelt jobbával üdvözlí a szemben levő alakot, kinek jobbában po-

lár van, baljában dárdát (szképtront?) tart; mögötte fa van jelezve. A lovak lábai alatt eltiport emberi alakok körvonalai.

5. sz. Harmadik alakkal bővül a jelenet a bécsi Staatsmuseumban őrzött, görögországi eredetű domború műves márványtáblán (8. *kép*), melyet Hampel nyomán mutatunk be.³⁵⁾

³²⁾ Lásd: Anson, Numismata Graeca, IV. rész, VI. táb. 346—347.; VIII. táb. 456—458.

³³⁾ Arch. Anz. 1912. évi 455. lap, 49. kép.

³⁴⁾ Gorobcov, i. m. 25. lap, 20. kép.

³⁵⁾ Arch. Ért. U. i. XXV. (1905) 11. lap.

Fig. 6. kép.

Az egymással szemben álló és felénk néző lovasok teljesen fel vannak öltözve; ruhájuk emlékeztet a 2. sz. alatti várnai domború művön láthatóra. Fejük — úgy látszik — fedetlen. Felénk eső kezüket előre nyújtják, mely mozdulatot már jól ismerünk az egy lovasos ábrázolásokról. — Közöttük talapzaton — melyre a lovak is ráteszik első lábaikat — hosszú ruhás, fedett fejű, női alak áll, felső leplét derékon összefogva.

A tábla alsó peremén két soros görög felirat:

Ἐκὺατος Διογένης | Ὁρέστων Διοσκόροισ (ε)ὐχίη.

Hasonló, de még egyszerűbb alakban látható ez a jelenet egy Stobi-ból (Makedonia) származó domború művön, melyet Heuzey nyomán közöl Saglio.³⁶⁾ A rajz nagyon elkopottnak mutatja az emléket, melynek jobb fele különben is letörött, s csak

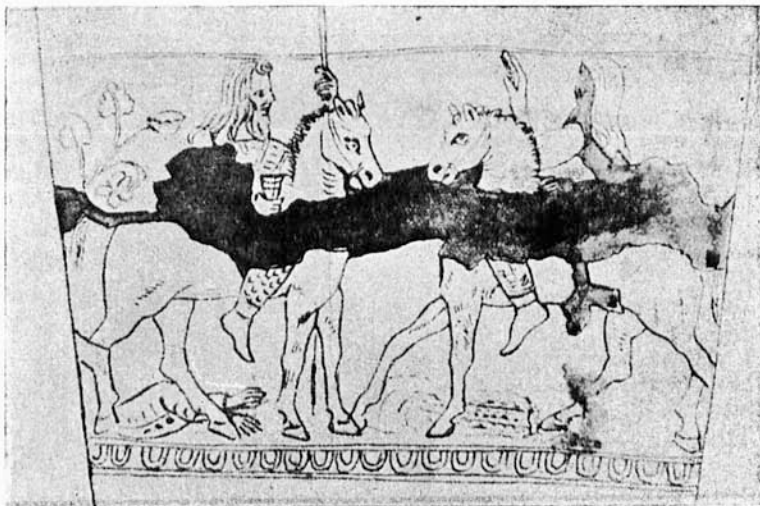

Fig. 7. kép.

a ló eleje látszik. A baloldali jobbjával hátra nyúl és a ló farára támaszkodik. (V. ö. 19. kép. jobbold., 37. kép. balold.) A női alakot Demeternek mondja Saglio. — Mi elégedjünk meg egyelőre annak megállapításával, hogy a rajz alapján igen valószínűnek látszik, hogy vállaiból két oldali holdsarló nő ki (v. ö. 12. kép), s akkor nyilvánvalóan Selenével ill. a neki megfelelő valamely istenséggel van dolgunk; ennek is megfelelő a baljában tartott botnak Saglio-féle magyarázata, hogy t. i. fáklya lenne.

6. sz. Az Odeschalchi-gyűjtemény egy lapis lazuli vésete képviseli — az ábrázolás gazdagodása tekintetében — a következő fokozatot. Képet Antonescu rajza után közölte Hampel s mi is ide iktatjuk. (9. kép.)³⁷⁾

³⁶⁾ Daremberg-Saglio, Dict. des ant. gr. et rom. I. köt. 768. lap. 908. kép.

³⁷⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 361. lap. 66. sz. A rajz nagyon világos; feltehető, hogy teljesen hű is, mert hiszen a jól vésett kő lenyomatáról lehet pontos rajzot csinálni. A rajz hitelessége tekintetében Antonescu különben is teljesen megbízható, mint az egyes általa lerajzolt emlékek fényképe bizonyítja. Ennek az emlékek eredetiségében sincs okuk kételkednünk.

A középen álló hosszú ruhás és hosszú hajú, fedetlen fejű női alak a lovak fejéhez nyúl, mint az az Epona-ábrázolásoknál szokásos. A lovasok meztelenek, csak a fejüket fedi frigiai sipka; nyakukból — úgy látszik — chlamys csüng a hátukra; ezt az ábrázolási módot már láttuk a dioskurokkal kapcsolatosan. (4. és 6. kép.) Felénk eső kezükben dárda, melyet a földön kinyújtózkodva hason fekvő (mintegy úszó mozdulatra készülő) meztelen férfi alakokra támasztanak. Megállapítható, hogy az utóbbi alakok nem a lovak lábai alatt vannak, s kivált a jobboldalinál nem bizonyos, hogy a lovas dárdája az úszó alakra támaszkodik, hanem inkább csak melléje, belül.

A dárdák felső vége a jelenet fölött majdnem vízszintesen elhelyezkedett, fejükkel a tér közepe felé forduló kígyók farkához ér. Meg kell jegyeznünk a dárdáknak

Fig. 8. kép.

és kígyóknak ezt a viszonyát, mert felmerül majd a „sárkány-zászló” kérdése, melynek eldöntésénél ennek az emléknek is szerepe lesz. A két kígyó feje között, az álló női alak feje fölött, holdsarló; a lovak fejénél, a kígyók alatt, egy-egy csillag.

A baloldali lovas mögött frigiai sipkás, felöltözött ifjú, jobbra néz, s felemelt jobbájjal a kígyó farkát fogja. A másik lovas mögött teljes ruházatú, koszorús fejű (?) női alak, baljával kötenyét fogja, jobb mutató ujját — hallgatást jelezve — szájához emeli.

Az emléken felirat is van, még pedig a jelenet fölött: ΚΙΑΝΟΦ.; a jelenet alatt: ΖΙΑΔΙΝΕ; valószínűleg a tulajdonos nevét rejtik e betűk.

7. sz. Ugyancsak Antonescu nyomán közli Hampel egy „Angliában levő” calcedon intaglio ábrázolásait, melyek annak mindkét lapján talál-

hatók.³⁸⁾ Mint 10. képünkrol megállapítható, az egyezések mellett több új vonást találunk az ábrázolásban. Az ábrázolások a következők:

Elöl: A két lovas közt nem nő, hanem férfi áll, aki a jobboldali lovas felé néz, míg kezeivel a lovak szájához nyúl. Lábat nadrag, felső testét majdnem térdig érő, derékon övvel átkötött — újjatlan — ruha, fejét alacsony — ernyős? — sapka fedi, mely alól kilátszik hosszú haja. Egész megjelenésében munkásra (kovács) valló alak.

Nem kevésbé szokatlanok a lovasok sem.

A jobboldali lovas — úgy látszik — meztelen, csak derekán van széles öv és nyakában a chlamys; fejét amolyan ernyős lovaglósapka fedi; felemelt baljában háromágú szigony. Mögötte kis lebegő alak, előrenyújtott jobbában koszorút, leeresztett baljában pálmaágot tart.

A baloldali lovas derékig olyan módon öltözött, mint a középben álló férfi; nyakából chlamys csüng hátra; fejét olyan sapka fedi, mint a jobboldali társáét. Jobbjában meggörbült nyelű T alakú tárgyat tart. A kezében tartott tárgy meghatározásában segítségünkre vannak Seleucida-királyok érmei. Így pl. I. Selenkos (Kr. e. 312—280.) drachmáján látunk hasonló ábrázolást, ami nem más, mint vasmacska (horgony). Arra, hogy jó helyen tapogatózunk, igen jó bizonyíték I. Antiochus-királynak egy obulusa, melynek előlapján a király feje van; hátlapján ugyancsak vasmacska látható, két oldalán a dioskurok *πτεροειδείς* aival, melyek felett még a csillag is ott van. A hátapon: *Σωτήριος Ἀντίοχου*.³⁹⁾

Fig. 9 kép.

A lovas mögött kis emberi alak, jobbát hátra, balját előre nyújtja.

A lovak fejénél egy-egy csillag; lábaik alatt — hanyat fekvő — emberi alakok; a lovak egyik első lábukkal pontosan a fekvő alakok fejére lépnek.

A jelenetet két oldalt egy-egy — farkán álló, s a kö szélének görbületét követő — kígyó zárja be; a kígyók rajza nagyon kezdetleges.

A középben álló férfi feje fölött madár (holló vagy galamb?), tőle jobbra sugárkoszorús nagyobb férfi fej a Napot, balra kisebb holdsarlós női fej a Holdat személyesíti; utóbbi mellé külön kicsiny holdsarló is van rajzolva.

A főjelenet alatt: Középben asztalka, rajta három cipő; balra tőle két kis madár, állat (nyakörves kutya?) fej, (rhyton?) és előttem ismeretlen tárgy: az asztaltól jobbra talpas edény és vízszintesen hal. (Az ismeretlennek mondott tárgy Atargatis-fej mellett látható egy syriai érmen, melyet Roscher közöl. (I. köt. 651. l. 584.) Ez az egyezés annál

³⁸⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 359. lap. 64. sz. Az emléket Antonescu is már Hülsen nyomán (Römische Mitt. III. 316.) közli.

³⁹⁾ Lásd: Anson, Numismata Graeca, V. rész. XIV. táb. 584—585. sz.

érdekesebb, mert egy, sidoni érmen, Astarte-kocsija van ábrázolva, s azon u. az a holdsarló és napkorong, mint calcedon intagliónk hátlapján az oroszlán fölött. (U. o. 652. hasáb.)

A *hátlapon*: jobbra vágató oroszlán, felette holdsarló és csillag, olyan elhelyezésben, mint 4. képünkön a lovasok feje mellett. Az oroszlán alatt felirat: **𐤊𐤕𐤕𐤕** AYAT; nyilván a tulajdonost jelenti.

8. sz. Ugyancsak Antonescu rajza nyomán közli Hampel⁴⁰⁾ azt a calcedon intagliót, melynek szintén mindkét oldalán van ábrázolás. (11. kép.)

A főjelenet középpontjában itt is férfi van, de nem álló, hanem térdeplő helyzetben; vagy talán talapzatra helyezett térdkép akar lenni. Kezeivel ez is a lovak szájához nyúl. A lovasok teljesen ruhátlanok, még a chlamys is hiányzik.

A jobboldali lovas fején levélkorona; balját csipőjére támasztja vagy hátra teszi, jobbát üdvözlésre emeli. Mögötte két — szintén meztelen, fedetlen fejű — alak áll, jobbában dárdával.

Fig. 10. kép.

A baloldali lovas mindkét kezét felemeli; balját — üdvözlésre — előre nyújtja; fején sugárkorona. Mögötte szintén két meztelen alak áll, csak hogy az egyik egészen jobbra fordulva, jobbát felemeli, a másik velünk szembe néz, s baljában hatalmas szkeptront tart (ha helyes meghatározása ez a hosszú nyelű, fenn lapát- vagy hurok- (?) szerűen kiszélesedő tárgynak).

A lovak lábai alatt hanyat fekvő, meztelen emberi alakok; a lovak fejénél egy-egy nagyobb, a baloldali ló első lábai közt kisebb csillag.

A jelenetet az alábbi emléken látotthoz hasonló módon két kígyó zárja be, melyek közül a baloldali tarajos.

A *most leírt főjelenet fölött*: középen függélyes elhelyezkedésben, kiterjesztett szárnyú madár; fejénél S alakban kis kígyó. Jobbra holdsarlós női fej, mely felé egy repülő madár (sas?) acsarkodik; baloldalon sugárkoronás fej; mögötte a madár alaktalanná torzulva.

A *főjelenet alatt*: a balsarokban hegyvidék, melyet nyilván az előtérbe is kívánt állítani a véső; ezért takarja el a következő széles peremű, fedeles edény talpának egy

⁴⁰⁾ Arch. Ért. U. í. XXIII. (1903) 362. lap, 67. sz.

részét. A következő jelvényt Hampel „nilusi kulcs”-nak nevezi; alsó tagja mindenesetre emlékeztet az előző kép baloldali lovasának kezében levő tárgyra, melyet mi horgony-nak neveztünk; felső része pedig ahhoz a meghatározhatatlan tárgyhöz, mely ugyanazon kép alsó sávjában, a baloldali kígyó farkánál látható. — Következnek: egy emberi láb körvonalai, azután juh vagy őz, végül nagy edény (v. ö. 34. kép, középső mező jobb oldalán fenn), vagy talán talapzatra helyezett üst.

A háttapon: középen, alól az első lap alsó sávjában látothoz hasonló, de lapos fedelű edény, felette csillag; még fölnebb egy meg nem határozható ábrázolás, talán edénynek a nyak- és szájrésze, de lehet oszlopfej is vagy talán cista; tőle jobbra csillag.

Két oldalt függőiesen álló botokra csavarodó kígyók; a jobboldali gazdagabb tarajú, tüskés testű, s farka kétágú; a baloldali szintén tüskés testű, de csak kis tarajú; mindkettő a már említett meghatározhatatlan tárgy felé nyújtja a fejét.

Fig. 11. kép.

Végül a két szélén tüskés testű kígyók testéből készült íjjak (nem járom, mint Hampel véli), amilyenek akarnaniai, továbbá Heraklea (Bithynia) s baktriai és indiai királyok érmein fordulnak elő.⁴¹⁾

b) Kettőre osztott térben elhelyezett ábrázolások.

9. sz. Hülsen közölte először azt a Terracinából származó domború műves kőtáblát (12. kép), melyet Hampel nyomán mi is bemutatunk.⁴²⁾

Legszembetűnőbb eltérése az eddig látottaktól az, hogy az ábrázolások egy nagyobb, aedículaszerűen kiképzett felső mezőben és attól kifejezetten elválasztott alsó sávban vannak.

A felső mező főjelenete általában egyezik a közvetlenül elébb látottakkal.

Középen alacsony háromlábú asztalka mellett *αἰλος*-szal fedett fejű emberi alak, melyről nem lehet megállapítani, hogy ül-e vagy áll? Két oldalt egy-egy lovas; a lovak egyik első lábukat az asztalkára teszik, a másikkal az eltiport emberi alak fejét nyomják le, mely alakok egyébként nagyon kezdetlegesen ábrázoltak, s csak per analogiam állítható az ottlétük.

⁴¹⁾ Anson. Numismata Graeca. II. rész. I. táb. 7. sz. különösen egyezik a miénkkel; továbbá: III. táb. 1030—1031., s még több hellénisztikus érmen.

⁴²⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 328. lap. 23. kép.

A lovasok ábrázolása sem valami sikerült; még az aránylag jobban sikerült jobb-oldali is derékig süpped bele a ló testébe, míg a másik majdnem nyakig; mindamellett kétségtelen, hogy a lovon ülnek, s nem mellette állanak. Ruházatuk a szokásos derékig érő ruha és chlamys; fejükön frigiai sipka. Látható kezükkel a kantárszárat fogják.

Mögöttük egy-egy kígyó, a közvetlenül megelőző képeken látott elhelyezkedésben.

A *most leírt jelenet fölött*: három mellkép; a középsőnek, mely pontosan a két lovas közti alak fölött van, nyakán holdsarló; a másik kettő fejét sugárkorona fedi.

Az *alsó, keskeny sávban*, balról jobbra: oltár, mely felé kos közeledik, a jobb sarokban kakas.

A most ismertetett emlékekkel közeli rokonságot tartanak egy bulgáriai kőtábla ábrázolásai (13. kép), melyen azonban eltérések is vannak.⁴³⁾

Igy a baloldali lovas jobbában — mintegy kormánypalcát — gömbölyű fejű „lándzsát“ tart, melyet azonban inkább buzogánynak kell mondanunk. Hasonlót egy

később ismertetendő emléken is fogunk látni. (35. kép.) — A két lovas közt álló, női alak előtti asztalon tálon hal fekszik; az, amit Hampel a tál „három gyűrűs fülének“ mond, nyilvánvalóan nem más, mint a szokásos három kalács, melyeket ugyanilyen elhelyezésben több emléünkön megtalálunk.

A lovasok feje fölött és között itt is három mellkép nyomai látszanak, nagyon elmosódottan.

Az *alsó, keskeny sávban* a bal sarokban azt, amit Hampel „nagy amphorának“ mond, mi inkább oltárnak tartjuk, mely felé úgy közeledik a kos, mint az előző képen. A többi ábrázolás azonban teljesen elmosódott, s így nem ismerhető fel.

Ugyancsak a terracinai táblával van közeli rokonságban a Magyar Nemzeti Múzeum-

Fig. 12. kép.

nek egy temesmegyei eredetű, nagyon megcsorbult és megkopott darabja, melynek képét azért nem mutatjuk be.⁴⁴⁾

10. sz. Tartalma tekintetében nagyon közeli rokonságban van a most említettekkel, mégha technikailag nagyon is eltér azoktól, a volt Museo Kircheriano egy domború műves márványtáblája.⁴⁵⁾ Az ábrázolások ezen is egy fő mezőben, s egy keskenyebb alsó sávban vannak elhelyezve. (14. kép.)

⁴³⁾ Arch. Ért. U. i. XXXII. (1912) 333—4. lap, 90. sz.; Arch. f. Religionswiss. XV. (1914) I. táb. 2. sz.

⁴⁴⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 320. lap, 20. sz.

⁴⁵⁾ Jahreshette des Oester. Arch. Instituts. XVII. (1914). Beiheft 144—146. lap, 130. kép.

A főmező kissé zsúfolt; az alakok megrajzolása részben e miatt bizonyos fokig torzított. A lovakon a nyereg és a kantárszár egészen világos. Nem kétséges az sem, hogy felénk eső kezét mindkét lovas felemeli, s hogy a baloldalinak fejét frigiai sipka majdnem bő sisakszerűen fedi; azt azonban már nem lehet eldönteni, hogy vajjon a jobboldali lovas fején is van — rosszul sikerült — sipka, avagy az fedetlen? A lovak lábai alatt a két eltiport emberi alak, elnagyoltan bár, de kétségtelenül ott van, s egyuttal bizonyíték amellet, hogy a később bemutatandó emlékeken a lovak első lábai alatt látható gömböket joggal mondjuk emberfejeknek. Egyébként az emberi alak hasonló módon van ábrázolva a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy Brigetióból származó töredékén.⁴⁶⁾

A két lovas közt, bár kissé magasra nyúlva, ott van a háromlábú asztal, rajta a hallal. De már kérdéses, hogy a két lovas feje közötti térben látható, zsúfolt és meglehetősen eltorz három fej közül a középső nem a női alakot kívánja-e ábrázolni, melyet az asztal mögött szoktunk látni? Ha nem, akkor itt is megvan az a három mellkép, melyeket az előzőkön láttunk. Viszont az asztal melletti női alak feje kukkant ki a két ló feje közül és melle szélesedik a lovak szájának magasságában. Ha ellenben ez a középső alak az asztal mellett állani szokott nőt jelenti, akkor egyfelől egészségtelenül megnyújtotta a „művész“, amihez azonban nem volt nagy önmegtagadásra szüksége, mert ez — úgy látszik — hozzátartozik a módszeréhez. Másfelől fenn csak két mellkép marad, amj egyébként — látni fogjuk! — egyáltalán nem példátlan.

Fig. 13. kép.

Az alsó sáv bal sarka kissé megsérült; a sértetlen ábrázolások sem világosak. Így Abramič, akinek nyomán közöljük a képet, a törés után mindjárt mécesst lát, magam inkább kakasnak mondanám; azután álló emberi alak követezik; következik valami homályos részlet, melyet Abramič asztalnak mond, rajta kenyérrel, de ez a megállapítás merőben kétes értékű; végül visszanéző négylábú állat, melyet ugyanő kosnak mond, de ehhez igen magas és igen karcsú; igaz, hogy ez megfelel a „művész egyéniségének“.

⁴⁶⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 339. lap, 38. sz.

11. sz. A főmező ábrázolásai révén közeli rokona a most leírt emlékek egy kicsiny tojásdad alakú márványkorong (15. kép), mely állítólag Kápolnáról került a Magyar Nemzeti Múzeumba, 1835-ben, s melynek képét Hampel nyomán adjuk itten.⁴⁷

A főmezőben majdnem pontosan ugyanazt látjuk, mint az előző képen, csak sokkal elmosódottabban, elnagyoltabban. A két lovas közt az asztalt — jóakarattal — meg-

Fig. 14. kép.

találhatjuk, de ha valaki kétségbe vonná, nem tudnók megcáfolni. A lovasok fejénél van egy nagyobb gömb: majdnem bizonyosan annak a női alaknak a feje, mely az asztal mögött szokott állani. Ettől még fennebb kétoldalt, a korong pereméhez tapadó két kisebb gömb nyilván az a két fej, melyek egyike holdsarlóval, másika sugárkoronával szokott előfordulni a tiszta ábrázolásokban.

A lovak lábai* alatt jelzett tömegek nyilván az eltiport emberi testeket jelentik.

Az alsó mezőben Hampel szerint talán kakas és kutya alakja vehető ki valamennyire, míg a többi felismerhetetlen. A magunk részéről csak a kutyának mondható négy-lábú állatot látjuk, míg a kakast sehogy sem bírjuk felfedezni. A többiben — éppen az alább említendő sziszeki emlék alapján — inkább sziklás vidék rajzát véljük felismerhetőknek.

A hivatkozott sziszeki korong (16. kép) kétszer akkora, mint a most említett és szintén a Magyar Nemzeti Múzeumban van.⁴⁸⁾

A majdnem egyenlő nagyságú két mező közül a felsőnek ábrázolásai, habár még annál is homályosabban, kétségtelenül ugyanazt akarják bemutatni, mint az előzőéi. Az alsó mezőben viszont — úgy látszik — csak sziklahasadékos tájképet akart jelezni a művész.

⁴⁷⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 335 lap, 33. sz.

⁴⁸⁾ U. o. 33. sz.

Hasonló apróbb emlékből való két bulgáriai (Arčarból és Dupnicából származó) töredék, melyek azonban hiányosak és kopottak, s csak annyit mondhatunk róluk, hogy a most említettekkel közeli rokonok.⁴⁹⁾

12. sz. A részletekben több új vonást mutat az a *Bukarestben őrzött* márványtábla, melyet elébb⁵⁰⁾ Antonescu rajza, majd fénykép után közölt Hampel,⁵¹⁾ s amely ilyen módon alkalmat ad annak megállapítására, hogy Antonescu rajza hű volt. (17. kép.) Az ábrázolások itt is széles felső mezőben és keskeny alsó sávban vannak.

A főmezőben a két lovast látjuk. Köztük a háromlábú asztal, rajta nagy hal; asztal mögött letakart fejű (vagy nagy hajú?) női alak.

A lovasok fejét hegyes süveg fedi; testüket teljesen hozzásimuló ruha takarja; vállukon chilamys. — A baloldali lovas jobbában valami tárgy, mely Hampel szerint

Fig. 15. kép.

Fig. 16. kép.

lehet kés. Ez azonban kizártnak tekinthető; inkább tekercsnek látszik, s valószínűleg nem más, mint rosszul sikerült rhyton. (V. ö. 2. kép.) A ló lábai alatt hason fekvő emberi alak, fejét felemeli. Valami gömbölyű tárgy a ló első lába és az asztal között is van, de mi léte nem állapítható meg; talán kosfej (v. ö. 29. kép). Úgy látszik a lovas mögött is akart a kőfaragó valami alakot elhelyezni, de ezt eltakarja a föléje emelkedő, repülő alak, mely jobbával koszorút nyújt a lovas felé. — A jobboldali lovas baljában ugyanolyan tárgy látszik, csak hogy ferdén, mint a másik lovas jobbában. A ló lábai alatt nincs semmi. Háta mögött fenn, szintén hegyes süvegű férfi alak.

⁴⁹⁾ Arch. Ért. U. í. XXXII. (1912) 333. és 335. lap, 91. és 94. sz. Arch. f. Religionswiss. XV.; (1912) I. táb. 5. és 7. sz.

⁵⁰⁾ Arch. Ért. U. í. XXIII. (1903) 325—26. lap, 19. sz.

⁵¹⁾ Arch. Ért. U. í. XXXII. (1912) 338. lap.

A lovasok között, azoknak nem látható kezeiben levő, ferdén felnyúló botoktól derékon érintve, — kígyók tekergőznek oly módon, hogy farkuk a két lovas közti női alak fejét érinti, fejük pedig a lovasok süvegének csúcsát.

Az alsó keskeny sávban, balról jobbra: három mellkép talapzaton; talán azok, akiket a 11. s. köv. képeken a lovasok fölött látunk; ezt követi egy külön álló alak, majd egy hármass csoport; ezek nyilván u. a., mint a 24—26. képek megfelelő helyén világosabban láthatók; következik 2—3 amphora (?), végül heverő oroszlán abban a pózban, mint Mithrasnak — első lábaival egy kerdőző fejére csapó — oroszlánjánál szokott előfordulni.

A balsarokban levő három mellképpel kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy Ziehen Gy. nem mellképeknek, hanem ülő női alakoknak, s benne a germán *Matres* ábrázolását szeretné látni.⁵²⁾

Fig. 17. kép.

13. sz. Gazdagabb s egyuttal világosabb, lényegében azonban egyező ábrázolásokat látunk azon a bulgáriai Lomból való kőtáblán (18. kép), melyet többek után mi is bemutatunk.⁵³⁾

A főmezőben a két lovas megjelenése és ruházata olyan, mint az előzőn. Látható és üres kezüket olyan mozdulattal nyújtják előre, melyet a nyugedtan léptető egy lovasos emlékek egyik csoportjánál már látunk.⁵⁴⁾ Nem látszó kezeikben, az előző képen látotthoz hasonlóan, ferdén tartott rúdra kígyók csavarodnak.

A lovak lábai alatt oldalukon fekvő, kezeiket fejük alá téve alvó emberi alakok. A jobboldali ülőtt talán azt az oroszlánt akarták jelezni, mely néha előfordul ezeket a fekvő alakokat marcangolva.

A lovasok mögött egy-egy emberi alak; a rossz térbeosztás miatt álló alak helyett mellkép lett belőlük.

A két lovas közt a gyakran szokásos asztal nem állapítható meg. Úgy látszik a készítő nem értette meg az előtte álló mintát. Ennek következménye, hogy az asztal

⁵²⁾ Archaeologischer Anzeiger, 1904. pag. 17.

⁵³⁾ Filow, Arch. Anz. 1911. évf. 366. lap. 10. kép; Hampel, Arch. Ért. U. f. XXXII. (1912) 335. lap. 95. sz. — Kazarow, Archiv f. Religionswissensch. XV. (1912) köt. I. táb. 8. sz.

⁵⁴⁾ Arb. — Dolg. — Tr. II. (1926) 4—5. kép.

lábai helyett női alak alsó testét fedő nehéz ráncú ruhát faragott ki. Nem törődött azzal, hogy így a nő dereka — tekintettel arra, hogy keblei a lovak fejénél vannak — aránytalanul hosszúnak ütött ki. Nyugodtan állapíthatjuk tehát, hogy a két lovas közé kellett volna asztalt ábrázolni. S ha nem sikerült a rajza, annak egyik magyarázata lehet az, hogy a két ló — kivált szügyüknek sajátos kidolgozása miatt, mi által sokkal inkább teve, mint lószügye keletkezett — nagyon kis teret hagyott.

A *felső sarokban*: jobboldalt sugárkoronás, baloldalt holdsarlós mellkép.

A *keskeny alsó sávban*: középen háromlábú asztal, rajta — tálcán — hal és cipók; balra tőle visszahökölő kos, felette három nagyobb és ugyanannyi kisebb cipó, majd három oszlopon méces, mint azt Abramič helyesen határozza meg.⁵⁵⁾ Az asztaltól jobbra kakas és ágaskodó paripa, (Filov szerint: oroszlán), fejénél *iji*.

14. sz. Részben a két ábrázolási mezőt elválasztó — Hampel szerint (mindenesetre tévesen) hatalmas kígyónak mondott — tag, másfelől az alsó mező ábrázolásai miatt érdemel különös figyelmet egy az Erdélyi Múzeumban őrzött márvány korong. (19. kép.) Lelőhelye ismeretlen, de mindenesetre erdélyi lelőhelyről származik.⁵⁶⁾

A *felső mezőben* a két lovas egymással szemben. Köztük a háromlábú asztalka, rajta hal. Az asztal mögött letakart fejű női alak áll. Feje mellett két oldalt egy-egy mellkép.

A baloldali lovas jobbát fel-emeli; a jobboldali baljával lova farára támaszkodik. A lovak lábai alatt egy-egy emberi alak, melyeket orosz-lánok marcangolnak; a jobboldaliról ezt biztosan lehet állítani.

Az *alsó szelvényben*: középen három ember nagyobb fajta négylábú állattal vesződik. A jelenettől balra hattyú; jobbra kratér, majd talán oltár vagy szikla.

15. sz. Valószínűleg Virunumból került a klagenfurti múzeumba az a négyzet alakú rézlemez, melynek képét (20. kép) Hampel nyomán mu-

Fig. 18. kép.

⁵⁵⁾ Oester. Jhite, XVII. (1914) 149. hasáb.

⁵⁶⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 333. lap. 30. sz.

tatjuk be.⁵⁷⁾ Az ábrázolások két egyenlő nagyságú mezőben vannak elhelyezve.

A felső mezőben: Középen álló női alak, felőgott kötényében tart valamit, nyilván lovaknak való táplálékot, mint az egy későbbi képen kétségtelenül megállapítható.

Fig. 19. kép.

A lovasok felénk eső, felemelt kezében levő tárgy a baloldalinál kivehetetlen, de nagy valószínűséggel rövid nyeles kalapács; a jobboldalinál ugyanaz a tekercsféle, melyet már ismételtén láttunk; itt még valószínűbb, hogy rhytont kell benne látnunk.

⁵⁷⁾ *Arch. Ért. U. i.* XXIII. (1903) 34. lap, 40. sz.

A baloldali lovas alatt emberi alak; egészen olyan mozdulatot téve, mint a 9. képen látható. — A lovasok mögött egy-egy kígyó emelkedik ugyancsak úgy, mint a 9. képen.

A két felső sarokban mellkép; a baloldali — úgy látszik — sugárkoronás, a jobb-oldali jobb vállából holdsarló nő ki; a másik oldala nem látszik.

A középen álló női alak és a jobboldali lovas alatt levő hullámos felület emlékeztet az előző képen a két mezőt elválasztó taghoz.

Az alsó mezőben: háromlábú asztal, rajta — tálcán (?) — hal (?) és cipók. Az asztaltól balra: az asztal felé fordult meztelen férfi; jobbát a szájához emeli. (Hampel

Fig. 20. kép.

görbe botot, illetve csészét említ, de az nem látszik.) A sarokban az az ezután gyakran látható jelenet, amint egy férfi a hátsó lábaival fára akasztott állatot — rendszeren kost — nyúzza; a fa tövénél látszik a vér felíogására rendelt edény. Az asztal másik oldalán, egymás fölött: oroszlán, kakas, kés (?), hal; az oroszlán dereka fölött gömb és áldozati kalács (esetleg a kettő együvé tartozik, s akkor edény?), végül a középfelé fordult kosfejű ember, jobbával előre mutatva.

A felső és alsó mezőben elszórtan 23, illetve 12 poncolt rozetta, melyek nyilván csillagokat jelentenek.

Itt emlékeztünk meg egy carnuntumi töredékről (21. kép),⁵⁸⁾ még pedig azért, mert itt a közepén álló női alak kifejezetten kis etető edényekkel fogadja a lovakat; tehát van jogunk felténnünk, hogy az előző kép asszonyának kötényében lovaknak szánt eledel van.

A lovasok kezében ugyanolyan rúd, amelyet a lovaik mellett állóknál látunk (4—5. kép), s amely a vízszintesen hullámozó kígyóval „sarkányzászlót” alkot; erről a kérdésről lesz még szó.

A megmaradt lovas mögött pálmaággat és koszorút hozó lebegő alak. (V. ö. 17. kép; és még több később ismertetendő.)

Középen fenn három mellkép. Schneider Róbert szerint a kapitóliumi triász; mindezenetre láttunk már hasonlót. (12—13. kép.)

Fenn a jobb sarokban szintén mellkép, melynek a bal sarokban joggal feltétele-

Fig. 21. kép.

zett társa letörött. Mellette kis kígyó; olyanszerű, mint a 11. képen fenn, közepén, a kiterjesztett szárnyú madár csőrénél tekergőző.

•c) Az ábrázolások hármastagozású térben vannak.

Az alább ismertetendő emlékeken mindössze az az új vonás van, hogy az eddig látottakkal többé-kevésbé rokon ábrázolások három egymástól fizikailag is elkülönített mezőben vannak elhelyezve. Még pedig rendesen egy középső mezőben van a két lovas, fenn keskenyebb sávban azok a mellképek és függelékeik, melyeket eddig is a főjelenet fölött láttunk; alól pedig azok a meglehetősen változatos, alapjában azonban egyet jelentő képek és csoportok, melyeket eddig is a főjelenet alatt láttunk. —

⁵⁸⁾ Arch. Ért. U. í. XXIII. (1903) 327. lap, 22. sz. és XXXII. (1912) 338. l.

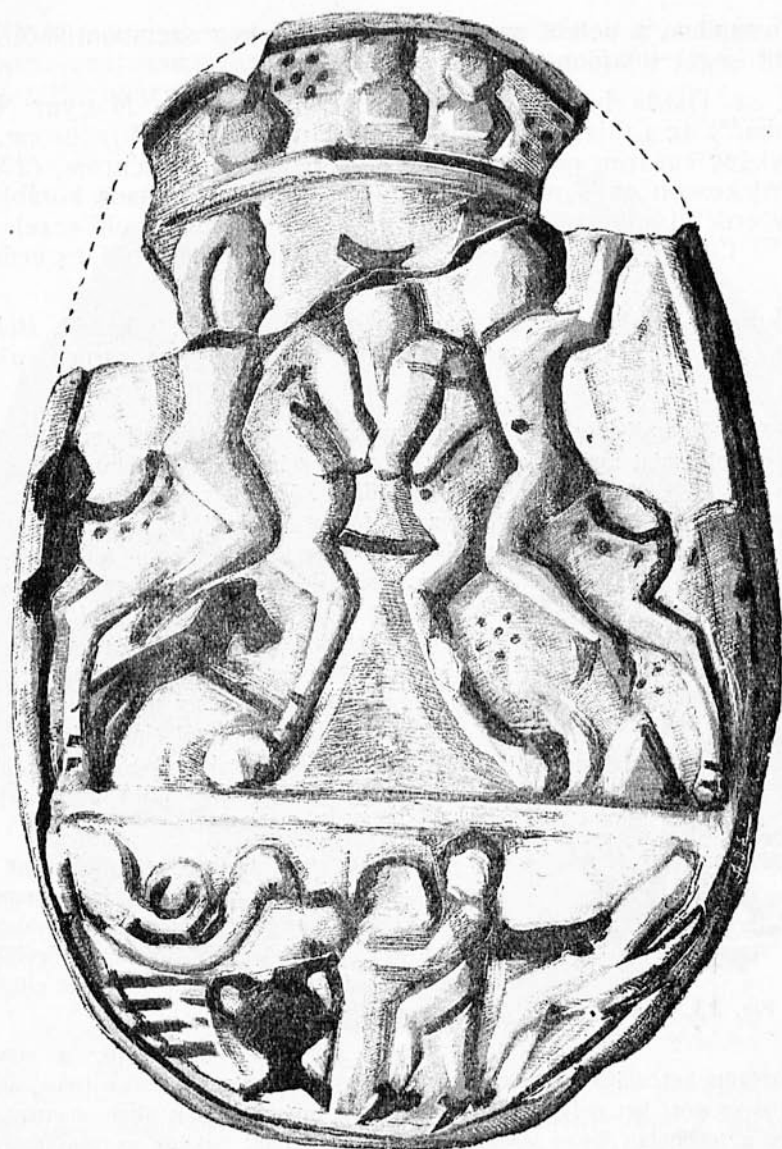

Fig. 22. kép.

De van eltérés is. Egy ízben (34. kép) az egész terület három egyenlő részre van felosztva; máskor (27. kép) a keskeny sáv közepén van, s a területet két egyenlő mezőre osztja. Mindezeket a külsőségeket tudomá-

súl kell vennünk, a nélkül azonban, hogy a lényeg szempontjából bármiféle jelentőséget tulajdonítanánk nekik.

16. sz. Ószönyből (a római Brigetioból) került a Magyar Nemzeti Múzeumba,⁵⁹⁾ az a tojásdad idomú domború műves márványkorong, melynek fényképe egészen olyan, mint egy ultra-modern szénrajz. (22. kép.) Annál érdekesebb ez a tulajdonsága, mert az egy lovasos kőtáblák között úgy erdélyi, mint bulgáriai származásúak fordulnak elő ezzel a technikával.⁶⁰⁾ Egykor valószínűleg festéssel tették világosabbá és érthetőbbé őket.

A korong felülete egy nagyobb középső mezőre, s kisebb (felső) és nagyobb (alsó) szelvényre van felosztva; síma léctagok szolgálnak elválasztóul.

A középső mezőben a szokásos két lovasos jelenet. Fejükön olyan fejfedőt jelent a sajátos rajz, mint amelyet az előzőn, vagy még inkább a 14. képen láttunk. A két

Fig. 23. kép.

alak fej fedője között olyan forma különbség van, mint a 14. képen levőkénél, s így valószínűleg nem véletlen különbségről van szó. — A jobboldali lovas balját felemeli, de nem látszik benne semmi; lehet, hogy csak a törés miatt nem; a baloldalinak kétségtelenül felemelt volt (különböznene kellene valami nyomának lennie) a jobbja, de töből letörött. — A lovak szája egészen össze ér, s így nem igen maradt hely az asztal és mögötte álló női alak számára; nyilván festéssel pótolják. A lovak feie fölött látható fekete karaj aligha nem az asztal mellett álló női alak fejéről maradt ott. (V. ö. 9. kép.)

A lovak első lábainak végződéseként látható gömb aligha eltorzított pata; inkább a letépett emberi alak fejét kívánja jelenteni. A baloldali lovas alatt látható — csikószerű — fekete négylábú állat azokra az esetekre emlékeztet, mikor az eltiport embert oroszlán marcangolja.

A felső sáv szélei hiányzanak; a megmaradt részben középpükt két, tőlük balra egy mellkép; vajjon jobbra is volt-e ilyen, nem tudjuk. A páros csoport két oldalán látható hat pont talán csillagot akar jelenteni. Ha ez igaz, akkor a jobboldali lovas lábánál is volt két csillag; nekünk ez nem újság, mert már láttunk ilyet a 11. képen, hogy ne említsük a 20. képet, ahol láttuk, hogy az egész le van szórva csillagokkal.

⁵⁹⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 334. lap, 31. sz.

⁶⁰⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Travaux, 1926 (II.) 32. lap, 25. kép; 41. lap, 34. kép, s a szófiai és kolozsvári múzeumok néhány kisebb töredéke.

Az *alsó szelvény* ábrázolásainak megértéséhez segítségül kell vennünk a szegedi múzeumnak Pozsarevácról származó⁶¹⁾ ennél kisebb és jobban sérült márványkorongját (23. kép).

Fig. 24. kép.

Középen emberi álló alak, a tőle balra levő kráterhez nyúl; a bal sarokban az ó-szőnyin kígyó, a pozsarevácini hattyú, (V. ö. 19. kép.) — Az emberi alak háta mögött valószínűleg hegyes táj, mely már eddig is fordult elő ebben az alsó részben. (10., 14., 15. kép.) A pozsareváci emléken a kráter fölött aligha nem ugyanazt az egy vagy két rhytont kell látnunk, melyek az egy lovasos emlékek közt a 18. képen közöltnek megfelelő helyén pontosan és világosan megállapíthatók.

⁶¹⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 339. lap. 39. sz.

17. sz. Egyike az érdekesebb, mert sajátosan egyéni vonásokat is mutató emlékeknek az a Marosportusról (Apulum) származó domború műves márványkorong, melyet 24. képünkön mutatunk be.⁶²⁾

A középső mezőben az ismert két lovas. Köztük háromlábú asztalon hal; az asztal mögött fedetlen fejű női alak, kinek nyakán a gyöngy-ékszer is látszik; kezeivel a lovak szájához nyúl.

A lovasok szakállasok, fejük talán fedetlen; a jobb oldalánál mindenesetre való-

Fig. 25. kép.

színű ez az eset, míg a baloldali fején lehet esetleg frigiai sipka. Testüket a már látott (16—17. kép) szűk ruha fedi. A baloldali jobbát felemeli; van-e benne valami? — meg nem állapítható. A jobboldali lovasnak felénk eső bal kezében bőségszarv van. (V. ö. 6. kép, — s azzal kapcsolatos jegyzet.) — A baloldali lovas mögött fa lombjai, s e fölött elmosódott mellkép körvonalai; nyilván az a mellékalak, mely nem ritka a lovasok mögött; hasonló alak látszik a másik odalon is. — A lovasok, minden valószínűség szerint, emberi alakokat tipornak el; a baloldaltól majdnem kétségtelen ez, a másiknál is vannak nyomok ennek feltevésére.

⁶²⁾ Arch. Ért. U. i. XXV. (1905) 117. lap, 76. sz.

A *felső szelvényben* középpontban három fej, tulajdonképpen mellkép; a két szélső magas és hegyes csuklyaszerű süvegével a sáv egész magasságát beigja, s így mintegy elhatárolja a középsőt, mely fölött még egy kiterjesztett szárnyú sas is élér. Ettől a hármastól balra hárcmlábú asztalka, rajta hal, mögötte álló női alak (vagyis a főmezőben levő ábrázolás egy részlete ismétlődik); tovább ülő alak, a sarokban mellkép. Jobbra álló alak következik a csuklyás fő után, majd a sarokban mellkép. Az álló alak Hampel szerint, bal hóna alatt talán állati combot tart, de ezt a képen nem lehet kivenni. Ugyancsak Hampel szerint a két sarokban levő mellkép Juno és

Fig. 26. kép.

Minerva, kik a középen levő, s a sas által kétségtelenül Jupiterként meghatározott harmadikkal a kapitoliumi háromságot jelentenék.

Az *alsó szelvényben* középen öltöztetési jelenet: két alak a harmadikat lenyűzött állatbőrbe bújtatja. Baloldaltól női alak nézi a jelenetet, mögötte talán szikla látszik. A sérült jobboldalon szarvasmarha fordul a jelenet felé, míg fölötte egy másik négylábú (talán szintén szarvasmarha) ellenkező irányba fordul.

Később említendő emlékeinken kívül rekon ezzel egy galaci eredetű (vagy legalább is ott eladott) töredéknek ábrázolása,⁶³⁾ melyen balról-jobbra a következők

⁶³⁾ Cumont, Fr.: Textes et monuments etc. II. pag. 527., fig. 493.

láthatók: kráter; azután három — Cumont szerint oroszlánfejes, mindenesetre álarcos — emberi alak, (v. ö. a mi 27. sz. képiünk alsó szelvényével) következik az itt látható öltöztetési jelenetnek édestestvére, végül kos és bika.

18. sz. A segesvári múzeumban őrzött — jobb alsó sarkában hiányos — kőtáblának (25. kép) az eddig látottakéval rokon ábrázolásai több új vonást mutatnak,⁶⁴⁾ habár nem mindég elég világosan.

Fig. 27. kép.

edény, melyről más alkalmmal már részletesen megemlékeztünk, mint a dioskurokra vonatkozó jelképről.⁶⁵⁾ Ettől a csoporttól jobbra és balra mellképek, olyan kivitelben, mint a 32. kép megfelelő helyén levők.

Az alsó szelvény balsarkában Hampel kakast lát; azután következik az a visszanező négylábú állat, melyet már láttunk az alsó szelvényben a 14. képen. Következik

A főmezőben a szokásos jelenet, csak hogy a lovasok vágatva érkeznek, s mindkettő öreges, szakállas. Mindkettő emberi alakot tipor el, akik közül a baloldali lovas alatt levő karjait előre nyújtva, fejét felemeli (úszó mozdulatot tesz?), mint már ismételtelen előfordult (9., 17., 20. kép); a jobb oldali hanyat fekszik, amint azt már szintén láttuk (10., 11. kép); a baloldalt azonkívül oroszlán is marcangolja; nemj nyomból lehetne arra következtetni, hogy jobb oldalt is oroszlán marcangolta, az oroszlán alakja azonban, a tábla sarkának letörése következtében teljesen elmosódott.

A két lovas között asztal, s azon — Hampelnek igen valószínű feltevése szerint — állatfej. Az asztal mögött magas karú, menyeczetes trónuson ülő női alak. (Az, amit Hampel „kezeit feje fölé emeli s tálat tart”-nak mond, nem más, mint a trónus oldalai és háta, ill. menyeczete. V. ö. 30. kép.)

A felső szelvény közepén az a két kígyó által közre fogott

⁶⁴⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 323. lap. 18. sz.

⁶⁵⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Travaux, 1926 (II.) 39. lap. Pauly-Wissova, Realencycl. V. 1108.

egy magános álló alak, majd egy háromtagú csoport, melyről Hampel azt mondja: „Két egymásfelé hajló ember közösen edényt tart vagy háromlábú asztal felé fordul”.

Van ezen kívül a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy Dunapenteléről (Intercisa) származó darabja,⁶⁶⁾ melynek felső része és egyik oldala le-
törtött, de ez a jelenet valamivel világosabban látszik rajta. (26. kép.)

Az előtérben levő két alak inkább tusakodni látszik, míg a köztük levő harmadik nagyon elmosódott. Az alsó szelvény többi része azon is elmosódott.

Mindeneket összevetve azt hisszük, hogy a két utóbb említett emléknek ez a csoportja ugyanazt akarja ábrázolni, mint a marosportusi korongnak (24. kép) ezen a helyén látható öltöztetési jelenet.

19. sz. Pettauban (római Poetovio) végzett ásatások alkalmával, egy magánépületnek kultusz céljaira szolgáló kis helyiségében, mindenféle domború műves és felírtos töredékek (lovasemlékek, Liber-Bacchus, Silvanus, Venus, Aesculapius, Hygieia, stb.) közt került elő az alább (27. kép) ismertetendő márványtáblácska.⁶⁷⁾ Az ábrázolások elhelyezésében az eddigiektől az az eltérés, hogy az egyetlen keskeny sáv a nagyobb felső és csak valamivel kisebb alsó mezőt választja el.

Fig. 28. kép.

A felső mező ábrázolásai minden hasonlóságuk mellett egészen újszerűek. Az egész közepén fülkeszerűen van kidolgozva. A fülkében — környezetéhez viszonyítva — óriási női alak áll, s az apró kis lovak fejét átöleli. (Hozzá képest a lovak és lovasok valósággal törpék, alig vehetők észre, annál kevésbé a részletek. Annak idején való-

⁶⁶⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 331. lap, 26. sz.

⁶⁷⁾ Közli Abramč Mihály, az Oesterr. Jahreshefte XVII. (1914) 94—96. hasábján; 70. kép alatt.

színiüleg festéssel tették őket szemléletesebbé, mint Abramič is megjegyzi. A baloldali lovas alatt emberi alak, úgy látszik könyöklő helyzetben. (V. ö. 28. kép.) A másik lovas alatt nem látszik semmi. A női alak fejénél két oldalt egy-egy kígyó. — A fülke külső oldalánál két mellkép, melyek közül a baloldali letörött.

Az alsó mezőben balról jobbra: három férfi alak, jobbát mellig emelve; a középsőnek hosszúkas állat- (kos-) feje van. Az utánuk következő ábrázolást Abramič kandelabernek mondja, holdsarló alakú égővel. A magunk részéről inkább azt az alakot szeretnők látni benne, aki 24—25. képeken az öltöztetési jelenettől balra áll és azt nézi; ez felemeli karjait. Azután háromlábú asztal következik, rajta kenyér; tovább az asztal felé forduló emberi alak, végül egy férfi, amint fára akasztott állatot nyúz meg. Ezt a jelenetet már láttuk a 20. kép alsó mezejének balsarkában és még többször fogunk vele találkozni.

Fig. 29. kép.

A középső keskeny sáv két végén fogantyúszerűen van kidolgozva. A sávban magában közepén talpas edény, tőle balra guggoló oroszlán, jobbra hal.

A most leírt emlékekkel kapcsolatosan Abramič nem tudta megállapítani azt, hogy a felső mező középpontjában álló női alak mit csinál? Azt hiszi, hogy — mint más emlékeken — előtte háromlábú asztal vagy pedig kötényében, illetve kis edénykékben valamivel fogadja a lovakat. (V. ö. 20. és 21. kép.) Kétségtelenül téved, mert a női alak azt teszi, amit mi fennebb állítottunk, s ami az Epona-ábrázolásoknak felel meg.

Nagyon jól szemlélhető ez egy, a bulgáriai Harlecből származó emléken, ahol⁶⁸⁾ a felső mezőben az egyes lovas ismert jelene látható, az alsó mezőben pedig egy női alak öleli át a gazdátlan lovak nyakát. A női alak itt kétségtelenül Epona, de abban az ábrázolásban, amely alatt újabban a thrák Bendis istennőt sejtik vagy szeretnék sejtetni némelyek.⁶⁹⁾

⁶⁸⁾ Dobruszky, i. h. 136. lap. 111. kép.

⁶⁹⁾ V. ö. Kazarov, Arch. Anz. 1925. évi 42. hasáb.

20. sz. Ugyancsak Abramič közli azt az érdekes kőtáblát,⁷⁰⁾ mely a sinji Franciskánus-kolostor kis múzeumában van, s mint a múzeum legtöbb darabja — valószínűleg — a közeli Aequum (Citluk) romjai közül került oda. (28. kép.) Érdekes a munka technikája, mely a fafaragásra emlékeztető lapos domború művet alkot, de figyelemre méltó tartalmi szempontból is.

A középső mezőben az ismert két lovasos jelenet, középiött az álló női alakkal. Utóbbi kezait — úgy látszik — a lovak szájához emeli. A baloldali ló feje alatt a két hurkaszerű tag u. i. bizonyára a kart jelenti; a másik oldalon ezek majdnem egészen elkoptak. Fejénél két oldalt holdsarló. — A lovasokon teljes öltözet chlamys-szal, de süvegjük nincs. Fejük mögött csillag. — A lovasok mögött az a két alak, akik gyakran láthatók e helyen: itt azonban — hely szűke miatt — kissé magasra kerültek. A lovak lábai közt karjaikra támaszkodó emberi alakok. (V. ö. 27. kép.)

A felső mezőn közepén kráter, mely fölé két oldalról egy-egy kígyó emelkedik. A kígyók szögekben megtört teste fölött maradt térben egy-egy csillag, mely csak megerősíti azt a már elébb hangoztatott felfogást, hogy ezek a kígyók a dioskurok jelképei. (V. ö. 25. kép.) A két sarokban egy-egy mellkép, melyek azonban nincsenek közelebből meghatározva.

Az alsó sávban balról: lenn három áldozati kalács, felettük madár (kacsa, liba, vagy leginkább rosszúl sikerült hattyú. V. ö. 19. kép) és szembenéző kosfej; tovább három ékalak, rajtuk hal, fenn három karaj; (igaza lehet Abramičnak, mikor azt mondja, hogy a három ék lenn, s a három karaj fenn esetleg együvé tartoznak, s akkor tulajdon-

Fig. 30. kép.

⁷⁰⁾ *Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst.* XVII. (1914) 148—49. hasáb. 135. kép.

képen három kandeláberrel van dolgunk). Végül bezárja a sort egy háromlábú asztal, rajta kosfej.

21. sz. Technikai sajátossága — mélyített domború mű — miatt kerül ide egy töredék (29. kép), mely bulgáriai lelőhelyről (Arčar) való.⁷¹⁾ Csak a főjelenet fele és az alsó sáv maradt meg.

A főmezővel kapcsolatosan megemlítendő, hogy csak a baloldali lovas alatt van emberi alak, kit — talán — oroszlán marcangol. Az asztal egyik oldalán, a lovas előtt, kosfej (? V. ö. 17. kép), a másik oldalon csiga (?).

Az alsó sáv közepén a már látott (24., 25., 26. kép) öltöztetési jelenet, melyet baloldalon egy — jobbát a szájához emelő — alak figyel; mögötte heverő négy lábú (őz vagy szarvas), e fölött kakas. A jelenettől jobbra: kos, fölött oroszlán. (Az, mintha a középső ember fejt kendő borítaná, s a jelenettől balra álló alak mellett valami „határozatlan idomú tárgy és mellette földbe szegzett kard” (Hampel) — volna, nem más érzéki csalódásnál, melyet a sajátos technika okoz.)

Fig. 31. kép.

nuson ülő istennő. (A trónus igazolja a 25. képen közölt emlék megfelelő ábrázolásával kapcsolatos megjegyzésünket.) A lovas mögött egy oszlop, tovább álló emberi alak, fölötté mellkép.

A felső szelvényben — úgy látszik — hogy eredetileg három mellkép volt, melyekből kettő megmaradt; a sarokban kígyó.

22. sz. Ámbár nagyon hiányos, mégis be kell mutatnunk egy carnumtumi korong (?) töredékét⁷²⁾ (30. kép), melyből a középső mező és a felső szelvény egy része maradt meg.

A lovasok közül csak a baloldali látható: felemelt jobbájában kétfejű kalapács van; fejét *αἰζος* fedi. A jobboldali lovasból már csak a ló eleje látható. Köztük az asztal kis része és a trónus.

⁷¹⁾ Archiv. f. Religionswiss. XV. (1912) I. táb. 4. sz. Arch. Ért. U. f. XXXII. (1912) 334. lap, 92. sz.

⁷²⁾ Oesterr. Jhft. 1914. (VII.) 149—150. hasáb, 134. kép.

Fájdalom, ugyancsak töredék egy másik, minden bizonnyal szintén Carnuntumból származó, eredetileg korong alakú emlék (31. kép), melyet bécsi magángyűjteményből közölt Hampel.⁷³⁾ Itt a középső mező és az alsó sáv egy része maradt meg.

A főmezőben ugyanaz van, mint az előzőn, de a részletekben eltérőn. A lovas itt is kétfejű kalapácsot tart felemelt jobbában és majdnem bizonyosan szakállas, míg az előzőn csak akkor véljük felismerni a szakáll nyomait, ha már ezt láttuk. Lába alatt ott az eltiport emberi alak. Mögötte oszlop, az ifjú s felette a mellkép.

Érdekes az asztal ábrázolási módja: két szélső lába a lovak első lábaival esik egybe. Az asztalon hal és még valami kúpalakú tárgy. Hasonlót látunk egy a fejemgyei múzeumban őrzött, egyébként jelentéktelen töredéken.⁷⁴⁾ s egy még kisebb töredéken, melyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek.⁷⁵⁾ (33. kép.)

Fig. 32. kép.

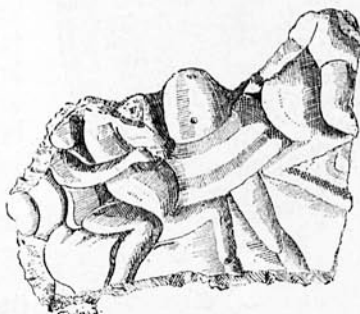

Fig. 33. kép.

23. sz. Egészen újszerűek, de mégis idetartoznak egy Bécsben őrzött tojásdad alakú üvegpaszta ábrázolásai (34. kép), melyet Hampel írt le legutoljára.⁷⁶⁾ Ábrázolásai három egyenlő mezőben vannak elhelyezve.

A felső mezőben a két lovas, köztük a trónuson ülő női alakkal, aki kezeit az érkezők felé nyújtja. A lovasok szintén felöltözöttek, fejükön talán koszorú; vállukról chilamys lebeg hátra. Egyik kezükben dárdát tartanak függőlegesen, a dárdák felett szakállas-tarajos kígyók olyan elhelyezésben, mint a „sárkányos zászlók”. Az egész jelenet alatt, középen, fekvő emberi alak.

⁷³⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 336. lap, 34. sz.

⁷⁴⁾ U. o. 339. lap, 36. sz. (32. kép.)

⁷⁵⁾ U. o. 37. sz.

⁷⁶⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 361. lap, 65. sz.

A középső mezőben középen triclinium, három alakkal. Fejükön ugyanaz, mint a lovasokén, s ezért is hisszük, hogy esetleg koszorúra kell gondolnunk amott is. Háttal ülnek felénk, kissé jobbra fordulva, s jobbukat — nyilván üdvözlésre — nyújtják ki. Előttük — fenn — baloldalt amphora, jobboldalt kráter. Mögöttük — az asztal alatt — középen kis asztal, mellette kakas, ill. kígyó. A triclinium baloldali végénél rhyton és cista mystica (Hampel amazt meghatározhatatlan tárgynak, emezt kosárnak mondja);⁷⁷⁾ a másik végénél szifonsz, felette talán csiga (Hampel szerint hal).

Az első mezőben balról jobbra: borona (?); kosfejű ember, balját előre nyújtja, jobbát leereszti; előtte eke, fenn kosfej (?) szembe vele hosszú ruhás (páncélos?) alak áll, jobbát szájához emelve hallgatást jelez; végül ismeretlen tárgy (rosta?).

Fig. 34. kép.

D) Ólomtáblácskák és korongok ábrázolásai.

Van szóban forgó, emlékeink között egy sorozat, melyet külön kell vennünk. Nemcsak azért, mert valamennyinek ólom az anyaga, hanem azért is, mert ábrázolásaik általában új elemmel — a quadrigán vágató Napistennel — gyarapodtak, mely ábrázolás kettő kivételével valamennyin megvan. Alakjuk négy vagy ötszög, illetőleg korong. Gyakori eset, hogy az emlékek nyilvánvalóan azonos öntőmintából kerültek ki. De a különböző készítésűek közt sincs nagyobb, legfeljebb egy-egy részletben árnyalati eltérés, az is nagyrészt külsőségekben nyilvánul meg; tehát nem érinti az emlékeknek sem rendeltetését, sem az ábrázolások jelentését.

a) Ötszögletű táblácskák.

24. sz. A bukaresti „Papazoghy“-gyűjteményben őriznek egy ötszögletű bronz táblácskát, melyet Antonescu közölt először rajzban, majd elébb e rajz 35/a. kép), később fénykép (35/b. kép) alapján Hampel foglalkozott vele.⁷⁸⁾ Az ötszögű lapon az ábrázolások a tympanonban, alatta széles mezőben, s ez alatt két keskeny sávban vannak elhelyezve.

⁷⁷⁾ Arra, hogy cistára kell gondolnunk, az éremképek egész sorozata nyújt támaszpontot. — (Anson, i. m. I. rész XIII. s. köv. táblák). Legszívesebben hivatkozunk azonban két a Kr. e. I. sz. második feléről való éremre. Az egyik (Anson, I. rész XIII. táb. 835.) damascusi réz érem: előlapján fiatal fej (Dionysos), hátlapon cista és bőségszarú. A másik egy laodiceai (Phrygia) réz érem, ahol azonos előlap van, a hátlapon ellenben cista mystica, két oldalán *πύλος*, felettük egy-egy csillag. (Anson, i. h. 852.)

⁷⁸⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 342. lap, 41. sz. és XXXII. (1912) 33. lap. Hasonló az eset, azaz elébb Antonescu rajza, majd fénykép nyomán tárgyalta Hampel a 17. képen látható emléket. Mindkét eset azt bizonyítja, hogy Antonescu rajzai megbízhatók.

A *tympanonban* középen egy sugárkoszorús és egy holdsarlós fejkép; a két sarokban egy-egy hal (a jobbsarokban levő delfin, a másíkról ez nem bizonyos).

A *főmezőben* középen, álló női alak: a rajz szerint a baloldali lovas felé fordított fejjel, s mintha ölében (vagy legalább is abban a magasságban) egy kis gyermek volna, aki a kezeivel a lovak szája felé nyúl. A fénykép után készült képen ezek a részletek nem vehetők ki. A női alak arca előtt sugárkoszorús fej. A lovasok frigiai sipkát viselnek, s chlamysuk utánuk lebeg. A baloldalinak lova hason fekvő emberi alakot tipor el. Ugyanez a lovas térdére támasztva kormánypálcaszerűen kidolgozott — dárdának mondani szokott, de inkább buzogánynak nevezhető — tárgy, melyen vízszintesen kígyó

a

Fig. 35. kép.

b

fekszik, mintha „sárkányzászló“ volna. (V. ö. 13. kép.) Azonkívül van egy hasonló töredék Targovistéből, melynek igen gyöngye képnél Hampel „sárkányos póznát“ lát.⁷⁹⁾ A jobboldali lovas előtt holdsarló.

A következő *keskeny sávban*: három talpas edény, három sarló, nagyobb edény (esetleg kis oltárka), végül három karika vagy áldozati kalács.

Az *alsó sáv* ábrázolásai nagyon homályosak: kos, kakas, ülő oroszlán, hattyú, kacsza vagy lúd, hiénaszerű állat.

⁷⁹⁾ Arch. Ért. U. í. XXXII. (1912) 339. lap. 96. sz. Archiv. í. Religionswiss. XV. (1914) I. táb. 1. sz.

25. sz. A bulgáriai Steklenből származik egy másik ötszögletű táblácska,⁸⁰⁾ mely sokkal gazdagabb ábrázolásokban és pedig olyanokban, melyek révén a később említendőkhöz kapcsolódik. (36. kép.) Alakja szemmel láthatólag kezdetleges aediculát ábrázol: látszik a két szarúfa találkozása, amint egymást keresztezik. Az ábrázolások meglehetősen összevisszaságban vannak, s jó megértésükhöz szükséges tekintetbe vennünk a rokon emlékeket (37. s köv. képek).

Ahhoz, hogy valamely rendet teremtsünk köztük, leghelyesebb, ha a központi jelenettel kezdjük a számbavételt.

A két lovas közt a háromlábú kis asztalka; rajta hal, fölötté térdképben női alak, melynek nyilvánvalóan az asztal mögött kellene lennie. — A két lovas felé, oldalról repülő alakok közelednek; a jobboldali, előre nyújtott jobbában koszorút tart.

Fig. 36. kép.

A középső női alak fejénél egyik oldalon holdsarlós mellkép, mellette függélyesen tekergőző kígyóval; a másik oldalon sugárkoszorús mellkép, oldalt tőle rhyton, felette csillag; a másik oldalon a koszorút vivő repülő alak fejénél holdsarló.

Legfelül: madár, talán holló; előtte egy olyan edénynek a nyaka és szájrészlete, amilyen a következő kép megfelelő helyén látható.

A két lovas jelenet alatt közepesen nagy, kétfülű edény; tőle balra oroslán; a többi kivehetetlen.

b) Négyyszögletű tábla, boltozatos felsőzáródással.

26. sz. A Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek egy Čalmáról (Szlavónia) származó ólomtáblácskát (37. kép), mely-

nek ábrázolásai szintén nagyon kezdetlegesek, de a csoportosítás sokkal egyszerűbb, s így világosabb is, mint pl. az előző képen látott.⁸¹⁾

A táblán zsinédísszel négyzetes mező van körülkerítve; e fölött van egy tag, amely az aedícula oromzatának felel meg, két oldalt akrotériumokkal, középen tympanonnal, de az utóbbi nem háromszög alakú, hanem le van kerekítve. Ebben a részben jobbra úszó hal van, előtte és utána egy-egy csillag épenúgy, mint a sarkokban.

⁸⁰⁾ Arch. f. Religionswiss. XV. (1912) I. táb. 1. sz. Arch. Ért. XXXII. (1912) 334. lap, 93. sz.

⁸¹⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 352. lap, 56. sz.

A körülkeretelt mezőben az ábrázolások három sávban vannak elhelyezve.

Legfelül középen időmtalan, kétfülű, karcsú edény, mely fölül olyan módon emelkedik két oldalról egy-egy kígyó, mint azt a 28. képen láttuk; a csillag hiányzik felőlük. Megvan a két oldali mellkép, s a baloldalin a holdsarló is megállapítható.

A *középső sávban* a két lovasos jelenet. Középen falra akasztható szobortalapzaton álló női alak, egyenes testével, s kiterjesztett karjaival valóságos keresztet alkot. A lovasok vágatva érkeznek hozzá; fejükön frigiai sipka, testüket ruha fedi, nyakukból chlamys lebeg hátra. A jobboldali balját felemeli; abban — Ham-pel szerint — rövid kés vagy tör van; tekintettel a kezdetleges ábrázolási módra meg nem határozható biztosan, azonban valószínűleg rhyton. A baloldali lovas felénk eső, jobbjaival hátra nyúl, s a ló farára támaszkodik. (V. ö. 14. kép.)

A lovak lábaj alatt hason fekvő emberi alakok, fejüket felemelik. (V. ö. 27—8. kép.)

Az *alsó sávban* balról jobbra: háromlábú asztal, rajta három kis edény (egyik serleg); következik: mécses állványon, majd az ismert nyúzási jelenet vázlata, kétfülű edény, fölötté három cipó, végül karkas.

Fig. 37. kép.

27. sz. Alakja révén van közeli rokonságban a most leírttal a zágrábi múzeumnak egy Divošból származó ólomtáblája (38. kép), melyet Hoffiler Viktor ismertetett.⁸²⁾ Alakja nagyjában egyezik az előző alakjával, csak hogy az oromzati rész nincs elválasztva a többitől, s az akrotériumok is le vannak kerekítve.

A *homlokzati részben* a tympanonban a Napisten vágat négyes fogatán; a jobboldali akrotériumban sugárkoronás, a baloldaliban holdsarlós mellkép; felettük egy-egy csillag.

A főlap kifejezetten három mezőre van osztva.

A *felső mezőben* középen álló női alak, kezeivel kötényét tartja; fejénél mindkét

⁸²⁾ Arch. Ért. U. f. XXVI. (1906) 40. lap. 78. sz.: XXXII. (1912) 345. lap.

oldalon mécses. Mindkét lovas üdvözlésre előre nyújtja jobbát. A baloldali lovas alatt emberi alak; a másik alatt hal; amannak lova mögött dárdás és pajzsos férfi; fejénél — Hoffiler szerint — kakas, de ez a képen nem látszik. Emennek lova mögött női alak

Fig. 38. kép.

ugyanolyan ruhában, mint a közepén álló; jobbát arcához emeli, baljával kötényét fogja; fejénél oroszlánfej.

A középső mező ábrázolásai sem ismeretlenek előttünk, de a részletekben vannak új jelenségek. Középen a megrakott alacsony asztal, körülötte három alak áll; Hoffiler szerint két férfi és egy nő, akik a pamlagon ülnek. Bizonyos, hogy a baloldali

alak meztelen férfi, aki jobbával kerek áldozati kalácsot tart az asztal felett. A vele szemben levő női alak kell, hogy legyen, mert csípőjén alól szoknyájának egy kis részlete látható; felemelt baljában valószínűleg serleget tart, mint Hoffiler is állítja, míg jobbával az asztalhoz nyúl, talán szintén áldozati kalácsot helyez el azon, mint szemközti levő társa. — Kettőjük közt meghatározhatatlan nemű emberi alak: baljában, mellmagasságban serleget tart, jobbát pedig feje fölé emeli, mely mozdulat Apollon-ábrázolásokról ismeretes.⁸³⁾ Az asztal körül látható a patkó alakban elrendezett kliné.

A jelenettől jobbra három meztelen férfi alak közeledik kézen fogva; az első jobbával az asztal felé mutat; a középső vissza néz az utána következőre. — Balra a már ismert nyázási jelenet, bővülve a fa tövében látható edénnyel, mely a vér felfogására szolgál. Az állat feje hiányzik, ellenben a munkában levő ember háta mögött álló férfijának kosfeje van.

Az alsó sávban a már látott, s a következőkön még többször látható ábrázolások vannak. Középen nagy, kétfülű edény, egyik oldalán szakállas-tarajos kígyó, a másikon ülő oroszlán; utóbbi mögött oszlopon mécses, majd háromlábú asztalka, rajta hallal; a másik oldalon a kígyó mögött fenn teknősbéka, majd kakas és — oszlopon — mécses.

A két alsó mező ábrázolásainak megvilágítására alkalmas a szegszárdi múzeumnak egy Öcsényből való töredéke. (39. kép.)⁸⁴⁾

A felső (eredetileg harmadik) mezőben világos, hogy az asztal körül patkó alakú kliné van elrendezve; a jobboldali álló női alak, ki nek szoknyájából a csípőn alóli ránkos rész világosan látszik; bal keze alatt ott van a kerek kalács. Nem kétséges az sem, hogy vele szemben meztelen férfi áll, s az asztalra mutat; előtte szintén kerek áldozati kalács.

Fig. 39. kép.

Az alsó sávban is ugyanaz van, mint az előzőn, de némi eltérés is van. Így a baloldali sarokban a kis asztal, melyen Hampel szerint vadkan-fej, valójában pedig hal van, mint az eddig látottakon, kissé ferde lapúnak látszik. Magyarázata ennek, s Hampel ebből keletkezett félreértésének, hogy az asztalon vadkan-fej volna az, hogy az asztal mögött még valamit akart ábrázolni a tábla készítője. Valószínűleg olyan dombos-hegyes vidéket, mint a 11. és 24. képeink megfelelő helyein látható.

⁸³⁾ DOLGOZATOK — Travaux, VII. (1916) pag. 80. fig. 21.; Kalinka, i. m. 151. hasáb, 45. kép, s különben is egy egész sorozat. L. Reinach, Répertoire etc.

⁸⁴⁾ Arch. Ért. U. í. XXIII. (1903) 351. lap. 55. sz.

c) Négyszögletes ólomtáblácskák.

Az ábrázolások boltozatos kapú által jelképezett aediculában vannak elhelyezve. A boltozat feletti két sarokban egy-egy kígyó tekergőzik. Maguk az aediculában levő ábrázolások négy sávban vannak elhelyezve.

28. sz. A sorozat élére a szegszárdi múzeumnak Tüske pusztáról származó darabja (40. kép) állítható.⁸⁵⁾

Legfelül a Napisten vágatát négyes fogatán; jobbát magasra emeli, baljában gömböt tart. A lovak párosan vannak jobbra és balra úgy, hogy a kocsi eleje látható; mindenik lópár fölött egy-egy csillag.

A *második sávban* az ismert két lovasos jelenet. Középen álló női alak szembe néz velünk; ugyanolyan ruhában van, mint az előző képen levő, de két kezével köntényét fogja, melynek ölében a lovaknak szánt élelem lehet. A lovasok jobbjukat üdvözlésre emelik, ruházatukból egyedül a chlamys bizonyos. — A baloldali lovas alatt hal, a jobboldali alatt eltiport emberi alak. — A jobboldali lovas mögött női alak, jobbát fel emeli; a baloldali mögött pajzsos és dárdával, s talán sisakkal is felszerelt férfi alak áll.

A *harmadik sávban* középen terített asztal; az asztalterítő csüngő díszei jól látszanak. Az asztalon — tálcán — hal. Az asztal körül patkóalakúan elhelyezve a fekvő helyek (az, ami felületes szemléletnél az asztal mellett álló két szélső alak harangalakú, fodros szoknyájának látszik). Az asztal mellett három álló alak; jobb kezével mindenik az asztal felé nyúl; valamit tartanak az asztal fölött vagy arra letenni akarnak, de nem lehet megállapítani, hogy mit? A középső alak bal kezében serleget tart. — Jobbról két meztelen alak közeledik feléjük, kézen fogva; az első jobbával az asztal felé mutat. — Balról a már látott (20. kép.) nyúzási

Fig. 40. kép.

jelenet, de más módon: az asztal mellett álló baloldali alak mögött fa, melynek ágára, hátsó lábainál fogva, egy fejetlen négylábú állat (kos) van felakasztva; előtte egy ember a nyúzással foglalkozik; mögötte egy kosfejű ember nézi a műveletet.

A *negyedik, legalsó sávban*: Középen nagy, üres edény; tőle jobbra tekergőző, fejét feltartó, tarajos kígyó, mögötte kakas; a középső edénytől balra guggoló oroszlán, fenn kis kígyó, mögötte háromlábú asztalka, rajta hal (tehát az az asztalka, mely eddig rendszeren a két lovas közti női alak előtt szokott állani).

⁸⁵⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 348. lap. 51. sz.

29. sz. Alig-alig különböznek ettől a Magyar Nemzeti Múzeum egy közelebbről nem ismert szerbiai lelőhelyről származó⁸⁶⁾ hasonló darabjának ábrázolásai. (41a—b. kép.)

A felső sarokban elhelyezett kígyók közül a baloldali szakállas és tarajos; a irásik nem az. — A napistenről világosan megállapítható, hogy baljában gömböt tart.

A második sávban világos, hogy a baloldali lovas alatt hal, a jobboldali lovas alatt emberi alak van. Az ugyanezen lovas mögött álló férfi nemcsak pajzsos és dárdás, hanem sisakos is.

Végül a legalsó sávban sokkal világosabb a közepén levő edény, s az oroszlán mögött, fenn tekergőző kígyó, melyet az előző képen az oroszlán farkának is lehetett vélni.

Emek a változatnak több, mindenben egyező édestestvére ismeretes. Van egy a Magyar Nemzeti Múzeumban Vukovárról; egy az eszéki múzeumban, ottani helybeli lelet; a belgrádi múzeumban Sabác-ról.⁸⁷⁾

30. sz. Csak a részletekben és nem lényeges eltérések vannak a Magyar Nemzeti Múzeum egy mitrovicai (Szlavónia)⁸⁸⁾ származású ólomtáblácskájának az ábrázolásaiban. (42. kép.) Az eltérések a következők:

A második sávban a lovak fejénél egy-egy csillag van; a hal a jobboldali lovas alá került, míg a baloldali alatt emberi alak van. A baloldali lovas mögötti sisakos, pajzsos és páncélos alak dárdáját megemelve, ferdén tartja előre.

A harmadik sávban az asztaltól jobbra levő két alak közül az első vissza néz a

Fig. 41a. kép.

⁸⁶⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 347. lap, 46. sz.

⁸⁷⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 347—348. lap, 47—48. sz. és XXV. (1905) 12—13. lap, 73—74. sz.

⁸⁸⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 349. lap, 52. sz.

másikra, s úgy mutat az asztal felé. — Az asztaltól balra levő nyúzási jelenetnél a fa és a ráakasztott állat a két emberi alak közé kerül.

A *legalsó sávban* a középső nagy edény más alakú, mint az eddigiek; a kígyó és oroszlán helyet cserélnek; az oroszlán mögött fenn teknősbéka, a kígyó mögött fenn kosfej (rhyton?).

A most leírt emlékekkel teljesen egyező a sarajevói múzeumnak egy Halapicsról való darabja.⁸⁹⁾

Fig. 41b. kép.

helyek. — Gyöngén sikerült a nyúzási jelenet is, amennyiben a fa közvetlenül az asztal mellé kerül, az állat alig van valami kapcsolatban a fával, az ember pedig roham állásban végzi munkáját.

Különösen gyöngén sikerültek a *legalsó sáv ábrázolásai*. A középső helyet elfoglaló edény nagyon esetlen; a tőle balra levő tömegben senki sem ismerné fel az oroszlánt, ha nem tudnók, hogy annak ott a helye; kell bizonyos „éles elméjűség” vagy

31. sz. Valamennyi eddig látottnál egyengébb munka a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy Dunapenteléről (Intercisa) származó⁹⁰⁾ hasonló darabja. (43. kép.) Lényegileg egyezik az eddig látottakkal, de a minta készítője kevésbé értette a mesterséget. Eltérések:

A *középső sávban* a középső női alak nem tart kötényt; úgy látszik trónuson ül, s kezeivel annak karjaira támaszkodik; a lovak közül a baloldali feje erősen emlékeztet a 27. képen látható jobboldali lóra; a jobboldalinak a feje pedig azokra a tordai és római (berlini) emlékekre, melyeket az egy lovasos emlékek közt mutatunk be.⁹¹⁾

A baloldali lovas fején sajátos frigiai sipka, míg társának feje fedetlennek látszik.

A *harmadik sávban* középpött az asztal mellől hiányzanak a más-kor patkó alakban elhelyezett fekvő

⁸⁹⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 350. lap, 53. sz.

⁹⁰⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 343. lap, 43. sz.

⁹¹⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Travaux. II. (1926) 47—48. lap, 40—41. kép.

inkább megbocsátás ahhoz is, hogy az edénytől jobbra levő ábrázolásban kígyót lássunk; mögötte a kakas nem vehető ki. A baloldalon a kis kígyó és a háromlábú asztalka, — világos.

Hasonló ólomtáblácskát (háromra törten) őriznek Kaposvárott, ahová Magyar-egresről került és Zágrábban, Rumáról.⁹²⁾

d) Átmeneti alak a négyszögletes tábláról a koronghoz.

32. sz. A zágrábi múzeumnak Mitrovicáról származó,⁹³⁾ három helyen csorbult s egyébként is kopott darabja képviseli az átmenetet az ólomtábláktól az ólom-korongokhoz. (44. kép.) Tulajdonképpen négyszög alakú tábla, melyen zsinórdísszel négyzet van körülhatárolva, s ebbe két kígyó törzséből alkotott kör van rajzolva; a kígyók fenn néznek szembe egymással.

A négyzet és körvonal által alkotott sarkokban is voltak mellképek, melyek azonban — mint az összes ábrázolások — nagyon elmosódottak, s így a képről nem lehet ellenőrizni, mennyiben állíthat meg Hoffilernek az az állítása, hogy az egyik sarokban Apollon, másikban nagyszakállú mellkép van? A másik két sarok letörött. Számtalan másfajta, de ugyanilyen szellemű ábrázolásokkal (pl. Mithras-kultus) ellátott emlék bizonyítja, hogy Hoffiler feltevése nem valószínűtlen.

A körön belül az ábrázolások három sávban vannak elrendezve.

A felső sáv közepén női fej; mellette egyik oldalon sugárkoszorús, másik oldalon holdsarlós fej. A sugárkoszorús fejen túl háromlábú, megrakott asztal; a másik oldalon magas, talpas edényre támaszkodó oroszlán.

A középső sávban a rendes két lovasos jelenet. Középen álló női alak, két oldalán egy-egy lovas. Fejüket hegyes süveg fedi, s egy-egy emberi alakot tipornak el; jobb

Fig. 42. kép.

⁹²⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 345. lap, 44—45. sz.

⁹³⁾ Arch. Ért. U. i. XXVI. (1906) 44. lap.

kezüket üdvözlésre előre nyújtják, bal kezükben lándzsa. A baloldali lovas mögött fegyveres férfi, a jobboldali mögött holló és kakas.

Az alap, melyen a jelenet lejátszódik, olyan módon van ábrázolva, mint a 19. képen láttuk. Hampel — láttuk — ezt az elválasztó tagot hatalmas kígyónak mondja; ez a mostani képünk is a mellett szól, hogy a megállapítás téves.

Az *alsó sávban* közepén az ismert nyúzási jelenet. Tőle jobbra a szintén többször látott három karika; balra csak egy amphora és mécsoszlop ismerhető fel, a többi teljesen elmosódott.

A keret-lécen hal és két csillag, mint Hoffiler mondja, a képen azonban nem látszik. Valószínűsége mellett szól 37. képünk oromzati ábrázolása.

e) Ólomkorongok.

33. sz. A már teljesen korong alakú emlékek sorozatában első helyen a zágrábi múzeumnak egy Sziszekről (Siscia) származó darabjáról emlékeztünk meg (45. kép), mint amelynek ábrázolásai a legáttekinthetőbbek.⁹⁴⁾ Külsejéről az előző után nincs új mondani való. Leírása Hampel nyomán, mivel a képen az ábrázolások részben nem látszanak:

A *felső sávban* álló női alak, balját arcához emeli. Mellette egyik oldalon sugárkoszorús fej, oldalnézetben; másik oldalon holdsarlós fej, velünk szembe. Az utóbbi mellett madár (sas?), csigaiéle és négy rozetta (csillag). A sugárkoszorús fej mögött háromlábú asztal, mint az előző emléken, felette csigaiéle és két karika (?).

A *középső sávban*: Középen női alak alacsony talapzaton; kezeit a lovak szájához emeli, s alighanem olyan kis edényből eteti őket, mint a 21. képen világosan látható; kezei alatt egy-egy csillag. A lovasok jobbukat üdvözlésre előre nyújtják; a bal-

Fig. 43. kép.

⁹⁴⁾ Arch. Ért. U. f. 355. lap, 60. sz.

oldali balját hátrafelé emeli, de nem vehető ki, hogy mi van benne? — A lovak lábai alatt eltiport emberi alakok. — A baloldali lovas mögött kakas, nyakánál egy rozetta (csillag); a jobboldali mögött emberi alak, Hampel szerint esetleg kosfejű.

Az alsó sávban középtűt az ismert nyúzási jelenet. — Jobbra tőle oroszlán s talán egyéb is, de a felismerhetetlenségig megkopva; balra oszlopon kétágú méceses, amphora, s felismerhetetlen ábrázolás (talán tájkép).

34. sz. A most leírttal szoros rokonságot tart egy aquincumi⁹⁵) ólomkorong, mely részben felvilágosítást nyújt az elébbinek pontosabb megismeréséhez. (46. kép.)

Mindenek előtt kettős keretelése van a korongnak. A külső zsinédíszes kereten belül van a kígyók testéből alkotott kör.

A felső sávban: Középen álló női alak jobbjával szájához nyúl; lába alatt csillag. Két oldalán sugárkoszorús és holdsarlós fejek, fölöttük egy-egy csillag. (Hampel szerint a jobboldali csillag a kígyóhoz tartozik.) A holdsarlós fej mögött kakas, a sugárkoszorús mögött csiga vagy kosfej.

A középső sávban a két lovas közül a női alak teljesen hiányzik; hely sem volna számára. Talán az a csillag helyettesíti, melyről, mint a felső sáv középpontjában álló női alak alatt levőről emlékeztünk meg. Egyébként a lovasok ábrázolása annyira ügyetlen, hogy még egy vonalban síncsenek.

A baloldali lovas jobbját felemeli, de nem látható, hogy van-e benne valami? Mögötte oszlopon méceses, felette hal. — A jobboldali lovas fején talán frigiai sipka (?). Kezeivel olyan mozdulatot tesz, mint a II. kép baloldali lovasa. Mögötte nagy edény, a fölött háromlábú asztal. — Mindkét lovas alatt eltiport emberi alak.

Az alsó sávban középtűt az ismert nyúzási jelenet nem teljes; hiányzik az a kosfejű alak, mely rendszeren ott szokott lenni. A jelenettől jobbra kos vagy bárány, Hampel szerint kutya, felette — a ló lábai alatt levő emberi alak után — holló, mint Hampel

Fig. 44. kép.

⁹⁵) Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 353. lap. 59. sz. Budapest régiségei, VIII. (1904) 5. s. köv. lapok.

mondja a képen kivehetetlen ábrázolásról. — Balra tőle a három áldozati kalács (karika), fennebb oroszlán.

35. sz. Viminaciumi sírból került a belgrádi múzeumba az az ólomkorong, mely a testen átúszódó, s a főmezőt az alsó szelvénytől elválasztó keskeny sáv révén a pettaui márványtáblával (27. kép) s az ötszögletes bucaresti fémtáblával (35. kép) tart rokonságot.⁹⁶⁾ Az emlék meglehetősen megrongálódott, de azért nem egy szempontból érdekes. (47. kép.) Így mindenképp előtt abban tér el az eddigiektől, hogy az egyes ábrázolások mezőket és sávokat zsinédísz választja el egymástól.

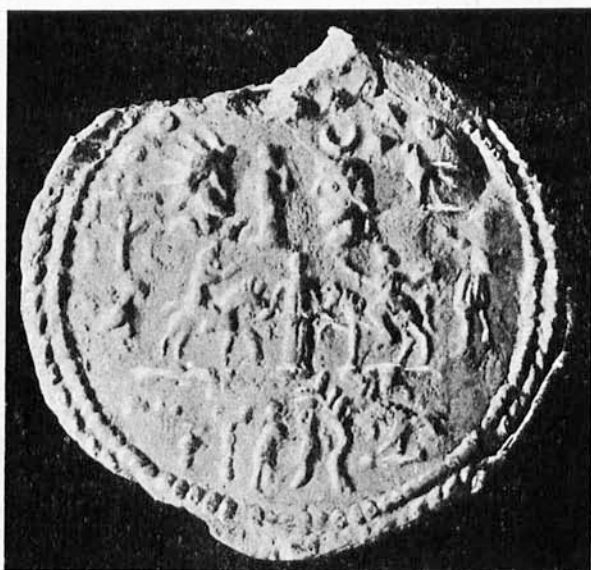

Fig. 45. kép.

A legfelső szelvényt két függélyes vonal három részre osztja. A legszélsőbb középső részben kiterjesztett szárnyú sas van, s ennek két oldalán, menedékesen emelkedő kígyó, mint a 27. képen a fülkében, a női alak fejénél. A balszélső rekeszben sugárkoszorús, a jobboldaliban holdsarlós mellkép.

Ezekkel az ábrázolásokkal kapcsolatosan emlékeztetnünk kell az olvasót 24. és 25. képeinken ugyanezen a helyen látható, ezzel közeli rokon ábrázolásokra.

Az alatta levő főmezőben, középen az álló női alak, melyről azonban — az emléknek épen azon a részen történt romlása miatt — ott létén kívül egyebet nem lehet megállapítani.

A lovasok fején frigiai sipka; a baloldaltól megállapítható, hogy szakállas, a má-

⁹⁶⁾ Arch. Ért. U. i. XXV. (1905) 15. lap, 75. sz.; u. o. XXXII. (1912) 341. lap.

sik nem az. Ugyancsak a baloldali lovas jobbában dárda van, melynek végén azonban nyomát sem látjuk a Hampel által említett „sárkány-idom”-nak; a másik lovas viszont felénk eső baljában hosszú nyelvű kalapácsot tart.

Mindkét lovas egy-egy emberi alakot tipor el; lovaik első lába kis talapzaton (oltár?) pihen; a lovak fejénél egy-egy csillag.

A következő keskeny sávban baloldalt három karikát (áldozati kalácsot) látunk, a többi elmosódott.

Az alsó szelvény ábrázolásai felismerhetetlenek.

Fig. 46. kép.

36. sz. A pozsareváci gimnázium gyűjteményében őriznek egy ott talált,⁹⁷⁾ s az utóbb említettekkel rokon, egyes részletekben azonban eltérő ábrázolásokkal borított ólomkorongot. (48. kép.)

A felső sáv középső alakja nem vehető ki pontosan, de minden bizonnyal álló női alak. Tőle jobbra a holdsarlós fej fölött csillag épenúgy, mint a másik oldalon levő sugárkoszorús fej fölött. Amaz mögött háromlábú asztalka, rajta edénykék; emez mögött repülő alak, előre nyújtott jobbában koszorú.

A középső sávban az ismert két lovasos jelenet. Mindkét lovas emberi alakot tipor el. A baloldali lovas — Hampel szerint — rhytont és csészét tart, melyek azonban a

⁹⁷⁾ Arch. Ért. U. i. XXIII. (1903) 356. lap, 61. sz.

képen nem vehetők ki; a lovas mögött edény, e fölött csiga. A jobboldali mögött szintén edény, fölött kakas. A lovasok által eltiport emberi alakok feje fölött, a lovak első lábainál egy-egy csillag.

Az alsó sáv közepén a gyakori nyüzási jelenet; tőle jobbra kétkarú kandeláber és birka; tőle balra oroszlán, alatta hal.

37. sz. Végül bemutatjuk (49. kép) a bukaresti múzeumnak egy az előzővel, de különösen a 36. képen látottal rokon ólomkorongját (49. kép), melyről azonban nem hallgathatjuk el azt a gyanúkat, hogy hamisítvány.

Ezt Hampel csak Antonescu rajza nyomán ismerteti⁹⁸⁾, s nekünk már a rajz nyomán is gyanús a darab.⁹⁹⁾

Fig. 47. kép.

A számbavételt a legvilágosabban a különálló középső sávval kezdjük. A két lovas közt középen egy — minden eddiginél empirább — háromlábú asztal; fölött — *nem rajta!* — meghatározhatatlan valami: Antonescu szerint hal, a rajz szerint talán kosfej és tüskés kagyló (?). Még fennebb csupán derékig ábrázolt női alak, kezeiben egy-egy bottal a lovak orához nyúl. (A 36. képen az asztalnak nincsen fiókja s rajta kétségtelenül hal van; a női alak kezeiből hiányzik a pálca.) Az asztaltól balra görbe kés, jobbra nagyon karcsú edénynyak és száj; az, amelyet a 36. képen legfelül a madár előtt láthatunk.

A lovasok alatt eltiport emberi alakok, a baloldali lovas alattinak — Antonescu szerint — lehet, hogy állatfeje van, mint az egyiptomi Anubisnak; a lovas feje előtt sarló; a jobboldalinál ezen a helyen csillag. Mindkét lovas mögött, fenn repülő alakok, felénk eső kezüket előre nyújtva, mint mikor koszerút visznek. A lovasok egyébként teljesen föl-

⁹⁸⁾ Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903) 358. lap, 62. sz.

⁹⁹⁾ Tekintettel arra, hogy Antonescu más rajzainak a hitelességét az eredetiek fényképei beigazolták, kétségtelennek látszik, hogy a rajzolt részletek csakugyan megvannak egy ólomtáblácskán, annak eredetiségében azonban még a 36. képen láthatóval való több rendbeli egyezése után sem hiszünk. Bár alig van olyan elem az ábrázolásokban, mely máshol is elő ne fordulna. Bennünk a gyanút már a rajzban híven visszaadott külső felkeltette; táplálja az ábrázolások minden eddig látottnál nagyobb gazdagsága: Mintha készítője a rokon s általa rokonnak tartott emlékeken előforduló minden elemet tömöríteni akart volna rajta.

főzöttek; nyakukban ott van a chlamys is, de fejük fedetlen. A baloldali — úgy látszik — bal kezével fogja a kantárszárát, míg jobbát hátra teszi a ló farára (v. ö. 37. kép); a másíknak mindkét keze elől van.

A *most leírt csoport fölött*, közepén egy sugárkoszorús, s egy holdsarlós mellkép; kettejük között, — a lebegő női derékkép fölött — kígyó tekerződik függélyes irányban. — A sugárkoszorús fej mellett rhyton és rövid kard.¹⁰⁰⁾ — A holdsarlós fej fölött ferdén elhelyezve, hosszú ruhás, letakart fejű női alak.

Azt, ami azután következik, alaposabban szemügyre kell vennünk, mert megállapításaink lényegesen eltérnek pl. a Hampelétől, aki szerint itt: ekeszarv és ásó vagy kapa nyele volna ábrázolva. Antonescu szerint az egyik kígyó, a másik lehet korbács. Ha analógiákat keresünk, úgy találjuk, hogy a baloldali tárgy azonos azzal a tárggyal, melyet némely érmeken Nemesis-Aequitas kezében látunk, s amely ezek szerint korbács lenne.¹⁰¹⁾ Annál valószínűbb az azonoság, mert így megtaláljuk a korbács nyelét keresztező és kígyótestben és fejben végződő ábrázolásnak a magyarázatát is. Nemesis korbácsának jelzői u. i. *ὀφιδῶης* és *ἐχιδνῆσσα*, s mindkettő kígyóból valót jelent. A két keresztbe fektetett tárgy tehát csakis Nemesisnek kígyós korbácsa lehet.¹⁰²⁾ Végül szétterpesztett lábú béka, melytől azonban nem tagadhatjuk meg a hasonlóságot azzal a lenyúzott állatbőrrel, melybe 24. képünk alsó szelvényében ketten akarnak belebújtatni egy harmadikat.

A *főcsoport alatt*: a bal sarokban sziklás táj, előtte büszk bika támadó állásban, tovább nagy és cifra fülű edény, alatta hasonló, tovább juh. Az utóbbi fölött még van valami, nem lehetetlen, hogy a jobboldali lovas által eltiport emberi alak került ilyen mélyre.

Fig. 48. kép.

¹⁰⁰⁾ Ha csak ezt az ábrázolást látjuk, gondolhatunk fáklyára vagy valami másra. Minden kétséget eloszlat azonban egy a hispaniai Ampuriasból ismert domború műves bronzlap, mely Sabaziosra emlékeztető főkép mellett számtalan egyéb istenség attribútumait, mellképét, stb. mutatja. Itt látunk egy egészen hasonló rövid kardot, mely aztán minden kétséget kizár. (*Arch. Anz.* 1912. évf. 457—8. hasáb. 50. kép. bal oldalon fenn.)

¹⁰¹⁾ *Pick*, *Die Antiken Münzen Nordgriechenlands*. I. Taf. XVIII. nr. 20., 26—27.

¹⁰²⁾ *Roscher*, *Myth. Lexikon*, III. I. pag. 138.

A korong hátlapját két átló négy részre osztja. Az így keletkezett körszeleteket újabb két átló osztja, melyek azonban csak félig vannak kihúzva és egyenlőszárú háromszögekben végződnek.

Csak megemlítünk még egy rokon szlavóniai töredéket, mely azonban semmi újabb felvilágosítást nem nyújt.*)

II. Az ábrázolások elemei, azok egyezései és különbségei.

A fentiekben négy fő- és nyolc alcsoportba osztva mintegy száz emlékről adtunk számot, melyek — hogy úgy mondjuk — 37 fő- és 50 mellékváltozatot képviselnek. Minthogy nagyon is vitatott kérdésekről van

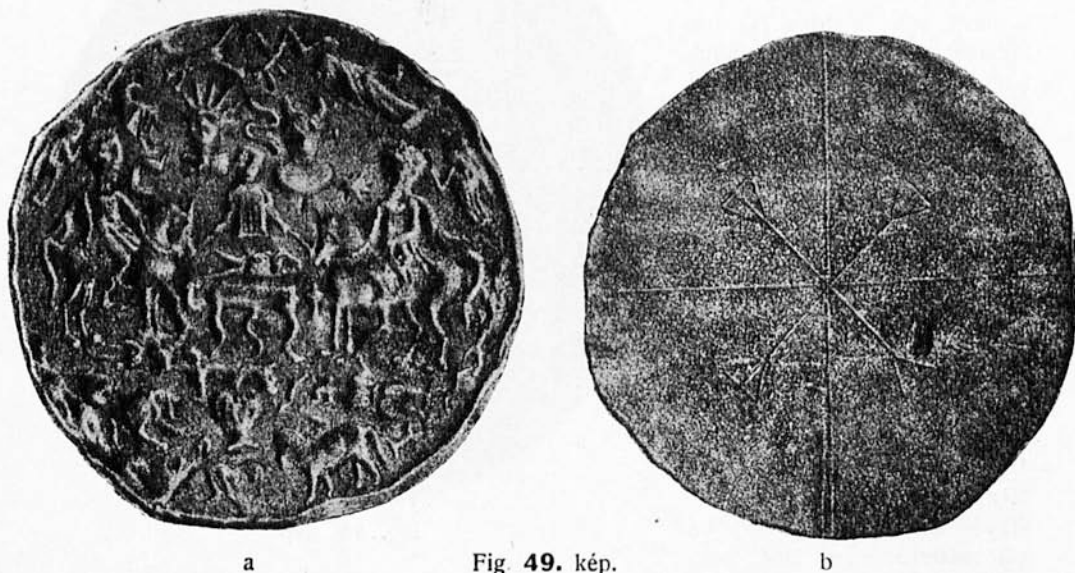

Fig. 49. kép.

szó, igyekeztünk lehetőleg csak ép darabokra fektetni súlyt, vagy olyan töredékekre, melyek ábrázolásai különösen alkalmasok felvilágosítás nyújtására. Ámbár igyekeztünk minden meglevő emléket számbavenni, egyáltalán nem állíthatjuk, hogy ez a törekvésünk sikerült is. Az emlékek közlése a legelszórtabban történt, s így nem lehetetlen, hogy némelyik kikerülte figyelmünket; kérdezősködő írásainkra sem mindenünnen jött felelet: még érzik a háború hatása. Mind a mellett azt hisszük, hogy nem sok olyan napfényen levő ilyen emlék van, amelyről tudomással ne bírnánk, s ezért meg merjük kísérelni ezeknek az ábrázolásoknak magyarázatát.

*) Arch. Ért. U. f. XXIII. (1903), 359. lap, 63. sz.

Leletkörülményei nagyon kevésnek ismeretesek; soknak még a pontos lelőhelyét sem tudjuk, mert már olyan korban került a múzeumba, vagy épen magántulajdonba, amikor ezekre a szempontokra nem voltak tekintettel vagy legalább is nem tartották feljegyzésre kötelező fontosságúnak. Annyit azonban még is tudunk, hogy az emlékek rendeltetéséről majd alaposan indokolt véleményt mondhatunk. Így pl. tudjuk, hogy:

a) az egyik négyszögletes márványtáblát egy magánháznak kultusz-célokra szánt helyiségében találták (27. kép);

b) az aquincumi ólomkorong (46. kép) abban a helyiségben került napfényre, melyet közönségesen gymnasiumnak szoktak nevezni;

c) *sírból származik* a belgrádi múzeum viminaciumi eredetű ólomkorongja (47. kép) és a karagodeuási kehely (17. kép);

d) van egy pár, melyet felirata *fogadalmi ajándéknak* mond (2., 3., 4. és 8. képek);

e) van *sírkövön* is ilyen ábrázolás (5. kép); végül

f) van egy pár vésett kő (9—11. képek) és egy üvegpasztá (34. kép), melyek minden bizonnyal gyűrűfejek voltak.

Az emlékek kora pontosan meg nem állapítható. — Annyi bizonyos, hogy egyik sem régebbi a hellénisztikus kornál; zömük: az itáliai, noricum, pannoniai, moesiaei és daciai leletek — a Kr. u. évszázadokból való. Abramč az általa kiásott pettaui táblát (46. kép) a leletkörülmények miatt nem tartja régebbinek a Kr. u. III. sz. második felénél, vagyis annál az időpontnál, melyben a rómaiak Daciát már kiürítették. Daciából viszont ismerünk márványtáblákat, és márványkorongokat, ellenben eddig nem került napfényre ólomból való.

Ez legalább némileg támogatja azt a formai okokból is valószínű feltevést, hogy az ólomkorongok és táblák későbbiek, mint a márványból valók. Amazoknak ábrázolásai is gazdagabbak, különösen a táblákéi: utóbbiak annak a gondolatkörnek, melyből ezek az emlékek fakadtak, a legfejlettebb fokát, sőt — mint látni fogjuk — teljes átalakulását jelentik. Meg meriük tehát kockáztatni azt az állítást, hogy a négyszögletes ólomtáblácskák nem régebbiek a Kr. u. IV. századnál, ellenben a kőből valók között nincsenek már ebből a korból valók. Nem tekintve a vésett köveket, melyeket szintén késő korúaknak ítélnék.

Mindeneket összevetve, azt mondhatjuk, hogy a minket tulajdonképpen érdeklő darabok a keresztyén időszámítás első négy századából származnak, még pedig a II—IV. századokból. Mindjárt ki kell vennünk a karagodeuási ezüst kehelyről közöl ábrázolást, melyet Rostovcev Kr. e. IV—III. századnak mond, amihez mi, akik az egészből csak ezt a képet ismerjük, nem szólhatunk hozzá. Kétségtelen, hogy ki is üt többi emlékeink közül, s mi főleg azért vettük föl sorozatunkba, mert az orosz szakemberek (Rostovcev, Gorobcov) ezzel kapcsolatosan szólnak hozzá a mi emlékeinkhez, amiről röviden már a bevezetésben megemlékeztünk.

Ahhoz, hogy az emlékek jelentéséről szólhassunk, szükséges, hogy az *ábrázolások alkotó elemeiről* összefoglaló áttekintést nyerjünk.

Minden emléken megvan, s ahol egyéb is van, a főhelyet foglalja el, *az két lovas* magára vagy pedig bizonyos környezettel. Az emlékek nagy többségén azonban egyéb is van, még pedig vagy fizikailag is elhatárolt vagy csak egymás fölé és alá helyezett sávokban. Azt hisszük, hogy a fizikai elválasztó tagok megléte vagy hiánya nem érinti az ábrázolások jelentését, sem összefüggését; mind a mellett ki kell jelentenünk azt is, hogy a kolozsvári márványkorongon (19. kép), s a mitrovicai ólomtábláskán (44. kép) a lovasok alatti elválasztó tagot nem tartjuk jelentőség nélküli véletlennek.

Minden esetre kétségtelen az, hogy a mekkora egység tapasztalható a főjelenet ábrázolásaiban, majdnem ugyanannyi van meg a mellékjelenetében is. Az összefoglaló áttekintést tehát a következő csoportosítás szerint végezzük el:

A) *A két lovas és környezete;*

B) *A főjelenet fölötti ábrázolások;*

C) *A főjelenet alatti ábrázolások;*

D) *Néhány emlék hátlapján levő ábrázolások.*

Egyes csoportokban természetesen szükséges lesz alcsoportokat is felvennünk.

A) *A két lovas és környezete.*

A két lovas ábrázolási módja tekintetében három változatot láttunk: a) amint egymás után lovagolnak; b) egymással szemben álló lovaik előtt a földön állanak, s végül c) egymással szemben álló lovaikon ülnek.

a) *Az egymás után lovagoló* ábrázolási mód képviselői közül technikai magasabb rendűsége és tisztább ábrázolásai mellett különös érdeme a 2. képen bemutatott emlékeknek, hogy felirat is van rajta, melyből kitűnik, hogy a dioskuroknak szóló votivummal van dolgunk. Az ábrázoltakról ezek után nem nehéz megállapítanunk, hogy a dioskurok, akik ahhoz az áldozáshoz érkeznek, melyet az első lovas előtti oltáron egy férfi alak végez.

Ezen ábrázolás ismerete után sokkal biztosabban hámozhatjuk ki az 1. kép ábrázolásait, melyek azonban már a mystériumok világára is utalnak az előttük lévő, hallal és kenvérrel terített asztallal és a lovas lábai alatt levő, eltiport emberi alakokkal. De van más komplikáció is. Az t. i., hogy a tisztán látható lovas felemelt jobbiban kalapácsot tart, ami nem illik az egyébként minden ízében dioskurra valló alakhoz. Olyan jelenség ez, mely majd az emlékek jelentésének kutatásánál okvetlenül mérlegelendő lesz.

Az oltárhoz, illetőleg asztalhoz való megérkezés előzményeit szemlélteti 3. képünk. Az alsó mezőben oltár, terített asztal és kliné várja a dioskurokat, kiket a feliratos rész *θεοὶ μεγάλοι*-nak mond; a hátsó alak a levegőbe felmutatva szól az áldozónak: „Jönnek“. Niké mutatja az utat; a tympanonból pedig a napisten tekint le fiaira.

Ez az emlék tehát, eltekintve a mysteriumi vonatkozásoktól, teljesen mutatja a négyszögletes ólomtáblákból kisugárzó szellemet; votivum, s úgy látszik azért maradtak el róla a mysteriumra utaló adatok, amit szükségessé számon tartanunk.

b) *A szemben álló lovaik előtt álló változatról* — ha valaki kétségbe vonná — az 4. képen bemutatott emlék felirata bizonyítja, hogy a dioskuroknak szentelt fogadalmi tárgy. Azért kell hivatkoznunk erre, mert az 5. képen ugyanez az ábrázolási mód síremléken van. Ezek után, s a 6. képünkön levővel kapcsolatosan már a leírásnál elmondottak alapján nem kétséges, hogy az is a dioskur-pár egyik tagját (a baloldalt) képviseli, *ámbar* bőségszarúja van.

c) *A már lóra került és egymással szemben álló változatoknak* két olyan típusa van, melyet a maga nemében legegyszerűbbnek mondhatunk.

Egyik a 8. képen bemutatott emlék által van itt képviselve, s felíratának tanúsága szerint a dioskuroknak ajánlott votivum.

Talán még egyszerűbb a 7. képünkön bemutatott karagodeuási kehelyrajz; ennek azonban a lovak lábai alatt levő eltiport emberi alakok más — mysteriumos — jelleget adnak.

A többi emlékeken azután egészen elmarad a votivum jelleg, s különböző változatokban, a szynkrétizmusnak is folyton erősödő jelenségei közt, az ólomtábláskákban virágzik ki teljes pompájában a mysteriumos jelleg.

A lovasok az esetek nagy többségében fiatalok. Sokszor maga az ábrázolás mutatja ezt olyan elevenen, hogy kétség nem merülhet fel (pl. a 9., 11., 12. stb. képek). Egyébként pedig fiatalnak vesszük a lovast, ha nincs szakálla.

Mindkét lovas szakállas a 25. képen bemutatott segesvári emléken; legalább *egyik* (de alighanem mind a kettő) az a karagodeuási kelyhen (7. kép), s a csak töredékesen ránk maradt két carmuntumi kőtáblán (30. és 31.). Hajlandók volnánk azonban annak feltevésére, hogy ezeknek a töredékeknek elveszett felén is ilven szakállas lovas volt, valamint arra, hogy a segesvári emlék baloldali lovasának megsérült jobbját kalapáccsal egészítsük ki, ill. állítsuk helyre.

Különben pedig gyakori, túlgyakori az az eset, mikor a lovas szakállas vagy szakáltalan volta meg nem állapítható, mert hiszen a legjobb esetben csak durva vagy halvány körvonalakból kell az ábrázolás lényegét kihámozni.

Fejük gyakran fedetlen, azonban legalább ugyanannyiszor fedett; de jelentős az olyan emlékek száma, melyeken nem állapítható meg, hogy fedett-e és mivel, avagy fedetlen a fejük? Jellemző, hogy a kifejezetten dioskur-süveg, a *πίλος*, mindössze talán két esetben kétségtelen, egyébként sokkal gyakoribb a frigiai sipka, míg egy esetben (43. kép) úgy látszik, hogy az egyik fedetlen fejű, a másik pedig frigiai sipkás.

Az utóbbi süveg nem olyan önkényesen kerül a fejükre, mint hinni

lehetne: a frigiai sipka u. i. a hajósoknál gyakori fejfedő.¹⁰³) Csak természetes aztán, hogy abban a korban, melyből emlékeink túlnyomó nagy része kétségtelenül származik, a keleti hatás alatt uralkodóvá lett a *πίλος* mellett. Meg lehet találnunk a magyarázatát annak is, hogy az egyik képen (10.), melyet Antonescu rajza nyomán ismertettünk, — ernyős sipkájuk van; olyanszerű, mint a köztük álló, munkás-ruházatú férfiúnak. Az utóbbi aligha más, mint Hephaistos-Vulcanus, kinek a lemnosi mythos-változat szerint a kabirok egyenes leszármazottjai, s akitől az utóbbiak a kalapácsot öröklök.¹⁰⁴) Viszont a dioskurokról tudták, hogy Poseidon-Neptunustól nyerték a hatalmat, hogy a szorongatott hajósoknak segítséget vigyenek.¹⁰⁵) Az utóbbi kapcsolatra vall a jobboldali lovasnak háromágú szigonya, s a baloldali vasmacskája, mely attributumokról részletesen szoltunk a kép leírásával kapcsolatosan. Deloson a Kr. e. II. sz. végén van is Poseidonnal közös szentélyük. hol *Θεοὶ μεγάλοι Διοσκόροι Κάβειροι* néven tisztelték őket.¹⁰⁶) Együtt találták a dioskurok oltárát Poseidon Hyppios és Hera Hyppia oltáraival Olympiában is.¹⁰⁷)

Szintén kivételes az az eset, mikor az egyiknek sugárkoszorú, a másiknak leveles királyi korona van a fején. (11. kép.) A sugárkoszorú megilleti akár, mint Zeus fiát, tehát égi lakót, akár, mint Apollon ifjabb testvérét. (Egyik monda-változat szerint u. i. Zeus hatyú alakjában ejtette meg Ledát, s a dioskurok és Helena hatyútojásból születtek; némelyek ezért a *πίλος*-t is fél hatyútojásnak tartják.) A királyi korona pedig, mint győzelmes urat (*κύριος*-t), királyt illeti meg; az utóbbi jogcímen nyújt nekik győzelmi koszorút Niké néhány emléken. (Ez a Niké által nyújtott koszorú szintén előfordul emlékeinken a dioskurok fején, 20. és 34. kép.) Különösen világosan látszik a 34. képen, ahol azonban a trichiniumon ülők fején is ott van. Az utóbbi tény alkalmas arra, hogy a lakomák nagyon is profánus szokását juttassa eszünkbe, pedig ahhoz semmi köze ennek az ábrázolásnak. Itt arról van szó, hogy a mvsztériumi szeretet-vendégségre készülő hívők igyekeznek külsőleg-belsőleg azonosak lenni az ő uraikkal, egvesülni velük teliesen.

Bizonyos változatosságot tapasztalunk a *testüket fedő ruházat* tekintetében. Néha teljesen meztelenek ill. csupán chlamysuk van, s ez, mint amolyan égi lényeknél természetes is. De sokkal gyakoribb az az eset, hogy felöltözöttek, aminek viszont emberi vonatkozásaikban van a magyarázata. Igen gyakran nem állapítható meg, hogy van-e raituk ruha; az, hogy — ha van — az milyen, — a legritkábban látszik. Az ábrázoltak lényegének, jelentőségének meghatározását azonban épen nem érinti egyik eset sem a már említettektől eltekintve.

¹⁰³) *Jaisle*, Karl: Die Dioskuren als Retter zur See etc. Tübingen, 1907. pag. 16—17.

¹⁰⁴) *Pauly-Wiss.* Realency. VIII, Sp. 354. 3. — *Athen. Mitt.* 1906, 78. lap. 2. jzt.

¹⁰⁵) *Pauly-Wissowa*, Realencycl. X. 1420., *Jaisle*, i. m. 28. lap, Hyginus, Astron. II. 22-re (*Gemini* címszóra való) hivatkozással.

¹⁰⁶) *Pauly-Wissowa*, V. 1098. Z. 19. s. köv. — *Daremberg-Saglio*, Diction. II. pag. 257.

¹⁰⁷) U. o. 1100. Z. 64. s. köv.

Annál inkább számot kell vetnünk a *kezeikben levő attributumokkal*. De ezek sem mindig vannak, igen gyakran pedig, ha vannak, sem határozhatók meg. — Kéztartásuk egyébként igen változatos.

A lovások, t. i. azokon az ábrázolásokon, ahol megérkezve egymással szemben állanak, gyakran nyújtják kezüket, üdvözetet jelezve, — előre. Egy párszor előfordul az is, hogy az egyik lovas egyik kezével hátra nyúlva, lóva farára támaszkodik, tehát ideiglenes pihenő helyzetbe rendezkedik. Gyakori eset, hogy látható kezükkel a kantárszárat fogják. Máskor a mi szempontunkból „tulsó” kézzel végzik ezt, de a felénk esőt is előre nyújtják a kantárszár mellett, felfelé fordított tenyérrel; ez a mozdulat többször előfordul az egylovasos emlékeken, ahol azonban gyakran hosszúkás cipó van a kézben, míg itt ez az eset soha sem fordul elő.

Ellenben gyakori eset ott is, itt is, hogy a vízszintesen előre nyújtott kézben *pohár* vagy *rhyton* van. A rhyton egyébként a hátrafelé felemelt kézben is előfordul. Azonban egyik attributum sem egyéni jelentőségű. Nem még akkor sem, ha elfogadjuk azt a legújabb elméletet, hogy a rhyton hatalmi jelvény,¹⁰⁸⁾ mert hiszen király voltuk már az eddigiekkel is eléggé hangsúlyozott.

A *dárda*, ill. *buzogány*, néha *kormánypálca* (szképtron), melyek mint uralkodókat és harcosokat egyaránt megilletik a lovasokat, akár amint — megpihenve — földre ill. kezükre támasztják őket, akár amint vágatva vízszintesen viszik, vagy ferdén felemelve tartják.

Néha (9., 17., 21., 34—35. képek) ez az attributum olyan külső kapcsolatra kerül a lovások fölé két oldalról emelkedő vagy felettük vízszintesen lebegő *kígyók* testével, hogy a Trajanus oszlopáról ismert dák „sárkány zászlók” emlékezetét idézik fel, s ezért szokták is őket annak nevezni. Azt hisszük azonban, hogy erre — semmi alap nincs. Ezek a kígyók egészen másképpen néznek ki, mint a dák sárkányok. De a „zászlórúddal” való kapcsolatuk is — többször — kizárja azt a lehetőséget, hogy fizikailag összetartozóknak vehessük őket (9., 34.): máskor az a bökkenő, hogy a kígyók fejeikkel visszafelé fordulnak (17.), tehát kissé szokatlanul fogják fel zászló hivatásukat; a 35. képen viszont azt nem értjük, hogy: miért kell egy olyan kis zászlónak olyan vaskos, valósággal buzogányszerű rúd?! Egyedül a 21. képen látható ábrázolási mód olyan, hogy a kígyók nyaka a buzogányszerű rúdba erősítenek is mondható, s a rúd is megfelel a zászlórúd kívánalmainak.

Mind a mellett azt hisszük, s a maga helyén ki is fejtjük, hogy ezeknek a kígyóknak semmi közük a zászlórúdhoz; tisztára véletlenség, hogy így összekerültek, s ha Trajanus oszlopának rokon ábrázolásait nem ismernék, vagy jobban emlékeznének rájuk az emberek, — ezekből a „sárkányos zászló” képzeete meg nem született volna bennük. Amit ki lehet bővíteni még azzal, hogy az elmondottak illenek a 21. (carnuntumi) és 35. (bukaresti) képeinken bemutatott emlékek készítőire, akik úgy lát-

¹⁰⁸⁾ Rosztowcev, i. m.

szik annál nehezebb helyzetben voltak, mert nem ismerték a lényegét annak, amit ábrázolniuk kellett. Végül hangsúlyoznunk kell, hogy az emlékeinken ábrázolt ezek a kígyók mind élő és néha nagyon is elevenen mozgó lények, zászló voltak tehát azért is merőben valószínűtlen.

Magában álló emlékeinken a kígyóknak az ábrázolási módja, mely 18. képünkön látható, ahol úgy csavarodnak a felnyújtott botokra, mint Asklepios kígyója szokott. Ha meggondoljuk, hogy a dioskurok már a legrégebb időben szerepelnek orvosokként,¹⁰⁹⁾ ennek az attribútumnak megléte nem okoz feltűnést. Annál kevésbbé, mert therai feliratos emlék (IG: XII. Suppl. 3, nr. 1330.) tanúsága szerint a Kr. u. II. sz.-ban a dioskurokkal egyesült szamothrákéi nagy istenek összeolvadnak Apollon Hypataiosszal és Asklepios Hypataiosszal.¹¹⁰⁾

De még érdekesebb egy másik jelenség, melyet egy Kr. u. 211—253. közti cyzicus érmeken találunk.¹¹¹⁾ Itt a két kígyó fáklyákra (Demeter jelvénye) csavarodik, s fejét a középen levő alacsony oltár felé hajtja le, olyanformán, mint 11. képünk hátlapján. Egy Kr. e. 133-ból való phrigiai (Eumeneia) rézérem hátlapján pedig ezek vannak: tripos, felette és két oldalt egy-egy csillag; kétélű bárd, nyelén kígyó csavarodik, babérág csüngőkkel.¹¹²⁾

A nehányszor (1., 20. balold., 30. és 31. kép) előforduló *kalapács* vagy hasonló szerszám kétségtelenül a kabirok attribútuma, s így ezeken az emlékeken az illető lovast kabirnak kell tekintenünk. De itt is kínálkozik egy kis probléma, kivált ha a 10. képünkön bemutatott ábrázolásokat is emlékezetbe idézzük. A cariai Mylasa-nak van u. i. egy Sept. Severuskori bronz érme, melyen a kettős bárd vagy kalapács a háromágú szigónnyal kombinálva látható.¹¹³⁾

Végül meg kell emlékeznünk arról, hogy két esetben (6. és 24. kép) az egyik lovas kezében *bőségszarú* van. Ennek magyarázata egyfelől, hogy a dioskurok, mint „jó szellemek” rokon vonást mutatnak Agathé Tychével, mint mystérium-istenek Isis Tychével, ami különben körülbelül egyre megy. Másfelől ez az istennő *Isis Pharia* néven a hajózásnak a támogatója, tehát rokon hatáskörű a dioszkur-kabirokkal. Gyereke Harpokrates. kít viszont gyakran látunk bőségszerűvel.¹¹⁴⁾

A lovasok fejénél gyakran van *csillag*, ami tudvalevőleg a dioskurok, helyenként a kabirok jelvénye, mint arra többször utaltunk már.

Aránylag kevés az olyan emlék, melyen a *lovak vagy legalább az egyik lovas lába alatt* sem *ember*, sem *hal* nincs; azok közül, ahol a lovasok egymással szemben állanak és itt bemutattunk, mindössze csak egy (8. kép) ilyen. Egyébként azonban legalább egynek (a baloldalinak:

¹⁰⁹⁾ *Pauly-Wissova*, Realencycl. I. 1105.

¹¹⁰⁾ *Pauly-Wissova*, Realencycl. X. pag. 1413 Z. 53—60.

¹¹¹⁾ *Anson*, Numism. Graeca. IV. rész. XXI. táb. 130—131.

¹¹²⁾ *Anson*, i. m. V. rész. XXIII. táb. 1221. sz.

¹¹³⁾ *Anson*, i. m. V. rész. XXIII. táb. 1186.

¹¹⁴⁾ Cagnat-Chapot, Manuel d'Archéologie romaine, Paris, 1917. I. köt. 429. lap.

17., 20., 35. kép), vagy mindkét lovasnak (1., 7., 9—19. stb.) lába alatt emberi alak vagy legalább arra utaló tömeg látszik; némelyiken (19., 22. 25. kép) az emberi alakot még oroszlán is marcangolja. Egyik emlékün-kön (34. kép) az emberi alak az egész jelenet alatt középen van, mintegy jelezve, hogy ottléte az egész jelenettel kapcsolatos.

Az ólom-táblákon az egyik lovas alatt ember, a másik alatt hal van. Az, hogy melyik lovas alatt legyen hal, s melyik alatt az ember — úgy látszik — nem volt fontos, mert egyszer egyik, máskor másik van a jobb-, illetőleg a baloldali lovas alatt.

Az „eltiport” emberi alakok egyáltalán nem viselkednek valami tragikusán. Nyilvánvalóan tudják, hogy átmeneti állapotról van szó. Nehány emléken (9., 20., 34. kép) szemmel láthatólag *úsznak*. Ami azért érdemel figyelmet, mert tudjuk, hogy Eleusisban a tengeröbölben való fürdés, mint a teljes megtisztulásnak egyik elengedhetetlen feltétele szerepel.¹¹⁵⁾ Ezzel kapcsolatosan megemlítjük, hogy a 20. képen a jobboldali lovas és középen álló nő lábai alatt világosan látható hullámozó víz van. S ha ezt megállapítottuk, nem nehéz, de nem is merész feltevés az, ha a 19. és 44. képen is vizet látunk abban az elválasztó tagban, melyet Hampel óriási kígyónak hajlandó venni. Általában természetesnek kell találnunk a vizet mindenütt, ahol a lovas alatt hal van, mert ez élő hal és nem táplálkozásra szánt, mint az, melyet a két lovas közti nő előtt, vagy az alsó mezőben, háromlábú asztalon látunk. Az utóbbi — mint alább látni fogjuk — eucharisztikus eledel.

Egyszer (18. kép) *mindkét alak* oldalt fekszik, karját feje alá teszi és kedélyesen *alszik*. „Meghalt”, — hogy a mysteriumok nyelvén beszéljünk — „de fel fog támadni”. És csakugyan vannak olyan emlékek (17., 27—28. kép), melyeken mint álomból ébredők *könyökölnék fel* és néznek körül a lovak lábai alatt levő emberi alakok. Különböen egyszer hanyatt, máskor hason fekszenek, míg egyszer (25. kép) az egyik úszásra nyújtott karokkal hason van, a másik ellenben háton fekszik. Gyakori eset, hogy a lovak egyik patája épen a feiükön pihen. Egy alkalommal (11. kép, bal) a lovas alatt hanyatt fekvő alak is megkapta a csillagot, ha kisebbet is, mint a lovasok. Van aztán jó néhány darab, ahol ilyen részleteket megállapítani nem lehet; sőt néha annyira gyarló az ábrázolás, hogy azt sem lehet biztosan eldönteni: van-e alattuk emberi alak, vagy nincs?

Láttuk, hogy néha az egyik lovas alatt *hal van*. A tény nem lephet meg valami nagyon bennünket, ha tekintetbe vesszük, hogy volt olyan felfogás, mely szerint a hal és ember származása azonos, mindkettő vízből született, tehát a hal *ὁμοιογενής* s ezért Poseidon papjai nem is ették.¹¹⁶⁾ De egyébként is a *πομπίλος* nevű hal, mely Uranos-Aphrodite le-származású, a kabi-roknak volt szentelve, tehát e miatt is jelen lehet.¹¹⁷⁾

¹¹⁵⁾ Kern, O.: Die griechischen Mysterien der klass. Zeit. 1927. 16. lap.

¹¹⁶⁾ Dölger, IXΘΥΣ. Das Fischsymbol, Rom. 1910. pag. 127.

¹¹⁷⁾ Pauly-Wissowa, X. köt. 1431. lap, 16. s. köv.

Valószínűbb azonban, hogy a hal teljesen azonos jelentésű itten, mint a másik lovas alatt az emberi alak. Tudjuk u. i., hogy a kora-keresztényen-ségben a hívők Krisztust nagy hálnak ábrázolták, magukat pedig kicsinynek.¹¹⁸⁾

Gyakori eset, hogy a lovasok mögött is van egy-egy, sőt egyik emléken (11. kép) két-két *emberi alak*. Nehány esetben mindkét lovas mögött az álló alak férfinak látszik. Máskor azonban, míg az egyik kétségtelenül férfi, sőt teljes felszerelésű katona, a másik azonban épen olyan bizonyosan nő, aki egyszer (9. kép) — mintegy hallgatást jelezve — jobb mutató ujját emeli szájához, máskor pedig (39—43. kép) egész jobb kezét arca magasságába, azzal a mozdulattal, mely Nemesist jellemzi.¹¹⁹⁾ Előfordul (10., 17., 21. kép), hogy az egyik lovas mögött férfi alak áll, míg a másik mögött repülő női alak, Niké, koszorút nyújt a lovas felé, kit ez által győzelmes hőssé avat, mely jellegét a lovasoknak egyéb jelekből már eddig is sejtettük; egy esetben (49. kép) mindkét lovas koszorút kap. Ez az ábrázolás az egyik ólomkorongon van, s annál feltűnőbb, mert a többi korongon (44., 46., 48. kép) inkább edények, kakas, háromlábú asztal, stb. vannak ezen a helyen, ámbár nem kivétel nélkül (45. kép).

Sok fejtörést okozott már a két lovasos emlékeknek az a *harmadik löszereplője*, akit az egymással szemben álló lovasok közt majdnem mindig megtalálunk. Az esetek nagv többségében női alak, egyszer (10. kép) azonban kétségtelenül, egyszer pedig (11. kép) valószínűleg férfi. Ábrázolási módja, ha alaposan szemügyre vesszük, sokkal változatosabb, mint futólagos áttekintés után hinnők. S ha végeredményben azonos jelentőségűnek találjuk is, bizonyos, hogy nem ugyanaz a személy volt minden emlékünkn. Ami abból is nyilvánvaló, hogy nem mindig nő az illető alak.

A *férfi alakok* közül a 10. képen láthatóról kétségtelen, hogy az Hephaistos, akivel kapcsolatosan tisztelték a kabirotak Lemnos szigetén. A kabir-kultusz u. i. csak úgy tudott gyökeret verni Lemnosban, hogy az ott már otthonos — bár szintén nem tiszta görög — Hephaistis-kultusszal megalkudott. Általánosan ismert vallástörténeti jelenség u. i., hogy az új kultuszok csak úgy tudnak gyökeret verni, ha az illető hely régi kultuszával valamelyes — külső vagy belső — kapcsolatot tudnak teremteni. Így a kabirotak Thebaiban Dionysos és Demeter, Szamothrakéban Hermes és Demeter kultuszához kapcsolódnak. Kevésbé lehet határozottan nyilatkoznunk arról az alakról, mely 11. képünkön látható, s aki a rajz szerint mintegy térdeplő helyzetben fogadja a lovasokat. Úgy vélhetnők, hogy itt is egy alacsony talapzaton álló szoborral van dolgunk, mint pl. a 8. képünkön bemutatott emléken, vagy még inkább a 37. képen láthatón, ahol a női alak valósággal a falra akasztott talanzatra van állítva.

¹¹⁸⁾ Dölger, i. m. 128. lap, Reinach nyomán.

¹¹⁹⁾ Roscher, Myth. Lexikon, Nemesis címszónál, 144. lap, 1. kép.

Lehetnek azonban ezek az analógiák bármennyire sikerültek, arra a kérdésre, hogy ki ez az alak, nem kapunk belőlük választ. Feltétlen jelen-ség nyújt némi reményt ebben a tekintetben. Az, hogy a mystériumok be-avatottjai — a megölt harmadik kabir-testvér emlékezetére? — derekukra vörös övet, illetve szalagot kötöttek.¹²⁰⁾ Az, hogy ebben az ábrázolásban a lovasoknak kabir-jellegét kívánták kiemelni abból is valószínű, hogy a hátla-pon viszont a két kígyó — mint a leírással kapcsolatosan felsorolt adatokból kitetszik — azok dioskur vonatkozásait hangsúlyozza.

Lehetne tehát arra gondolni, hogy a térdeplő alak a harmadik kabir. E felfogás határozott hangoztatásának azonban ellene mond az a tény, hogy eddigi tudásunk szerint, csak két férfi kabir volt: apa és fia, s *legtielebb* két nő: anya és leánya.¹²¹⁾ A két férfi kabir pedig ezen az emléken ki van merítve a két lovas által; sőt ha a baloldali lovas első lábai közt levő csillagot a ló lábai alatt heverő alakra vonatkoztatjuk, ez lehet a harmadik kabir.

A szerepek akkor így oszlanának meg: A levélkoronás alak az öreg kabir; nagyobb is, mint a másik, üdvözlő mozdulata is nyugodtabb, a mögötte álló két dárdás alak is méltóságosabbá teszi a jelenetnek ezt az oldalát. A sugárkoszorús kisebb alak az ifjú kabir a *παῖς*; két kézzel, igazi gyermeki mozdulattal örvendezik a lovon; a mögötte lévő férfi tán szeretné is megfogni, hogy le ne essék. A harmadik — a megölt — kabir lehetne az utóbbinak lova alatti. — Ebben az esetben tehát a középen tér-deplő alak nem lehet más, mint egy mysté, bizonyára épen ennek az em-léknek a készítettője.

A női alak áll vagy ül; előtte asztalka van vagy semmi sincs.

a) *Az álló női alak* több változatban ábrázoltatik akkor is, ha *semmi sincs előtte*:

a) Legegyszerűbb az a változat, melyet a 8. képünkön bemutatott emlék képvisel: A feje és hátára boruló leplet elől összefogja, s úgy áll a lovasok közt, mintha semmi köze nem volna hozzájuk. Semmi attribu-tuma nincs. Minthogy azonban az emlék, feliratának tanúsága szerint a dioskuroknak van ajánlva, s a női alak szoknyája ugyanolyan, mint férfi alakok ruhája, nyilván az utóbbiak testvérét, Helenát kell benne látnunk. Az, hogy itt talapzaton áll, összefügg talán azzal a mondaváltozattal, hogy Parissal Egyiptomba kerülve az ottani király visszatartotta, s Paris csak a szobrát vitte tovább magával.¹²²⁾

b) Valamivel bőbeszédűbb az itt nem közölt, de 9. képünkkel kap-csolatosan említett stobii emlék megfelelő alakja. A betakart fejű, hosszú ruhás alaknak kezében dárda van, feje mellől pedig a holdsarlót a nem sikerült rajz sem tudta felismerhetetlenné tenni. Ezzel kapcsolatosan uta-lunk a Roscher-féle lexikon adatára,¹²³⁾ mely szerint a lovaikat kantár-száron tartó dioskurok közt álló, baljában dárdát tartó, fején holdsarlós

¹²⁰⁾ Kern, i. m. 30. lap.

¹²¹⁾ Pauly-Wissova, Realencycl. X. pag. 1426.

¹²²⁾ Roscher, Mythologisches Lexikon, I. köt. 1941. hasáb, 50. s. köv. sorok.

¹²³⁾ Roscher, Mythologisches Lexikon, I. köt. 1972. hasáb 10. s. köv. sorok.

Helena éremképen fordul elő. (Termessos érmén.) Eggyel több ok tehát arra, hogy a mi alakunkat is a dioskurok testvérének tekintsük.

c) Ugyancsak Helenának kell vennünk azokat a női alakokat, kiknek feje mellett vagy fölött ott van a holdsarló, hacsak valami kapcsolat tételezhető fel a női alak és a holdsarló közt. Így pl. a 9. képen látható női alakhoz kétségtelenül hozzá tartozik a holdsarló épenúgy, mint a lovasokhoz a csillag.

Ennek a Helenának van azonban egy olyan vonása, mely *Eponával* kapcsolja össze: kezeivel a lovak szájához nyúl. Ez a jellemvonása megvan a 28. képen bemutatott emléken levő női alaknak is, ahol feje mellett két holdsarló van: egyik jobb-, másik baloldalt; valamint a 37. képen látható szoborszerű alaknak, kinek feje mellől a holdsarló elmarad; itt azonban a tábla összes ábrázolásai nagyon kezdetlegesek, tulajdonképpen csak körvonalakban vannak meg.

d) Csak valamivel világosabb a 45. képen látható ábrázolás, ahol azonban az Epona-jelleg annyira ki van domborítva, hogy alighanem az a két kis edény is megvan a kezeiben, melyeket a 21. képen világosan látni lehet.

e) Már egészen *Epona* jellegű a 27. képünkön bemutatott emléken levő női alak, mit világosan bizonyít a vele kapcsolatosan hivatkozott *Epona*-ábrázolás.

f) Külön kell megemlékeznünk a 35. képen bemutatott emlékről. Erről két kép áll rendelkezésünkre, mint leírásánál is megemlítettük. Az egyik fénykép után történt közlés, még pedig alaposan lekicsinyített kép, s így még az sem látszik eléggé tisztán rajta, ami az emléken magán esetleg látható. Az Antonescu-féle rajz u. i. egy sajátos vonását mutatja ennek az emléknek, ami úgy látszik, hogy magán az emléken kivehető, mert — mint már említettük — Antonescu a rajzoknál megbízhatónak bizonyul. Igaz másfelől az, hogy a képpel kapcsolatos leírásban egy szóval sem említi ezt a jelenséget.¹²⁴⁾ Arról van szó, hogy a középen álló női alak ölében, ill. pontosabban: felkötött kötényében egy gyermek van, aki kiterjesztett karjaival a lovak szája felé nyúl, tehát azt teszi, mint az előző csoportokban az álló női alak. Ez a gyermeket ölében tartó női alak nem más, mint az a Terra Mater, kit az eleusisi mystériumokban Demeter néven tiszteltek,¹²⁵⁾ s akinek úgy a dioskurokkal, mint a kabirokkal való kapcsolatára már elébb utaltunk, de érmek ábrázolásai és feliratos emlék is nyújt bizonyítékot. Így szyriai érmeken az előlapon Demeter-fej van, a hátlaapon kis kabir-fej, s az utóbbiak közt esetleg kalász.¹²⁶⁾ Másik a szyriai Tripolisnak egy tetradrachmája, melynek előlapján Demeter-fej van, hátlapján pedig a két álló dioskur-kabir dárdára támaszkodva, fejükön csillag.¹²⁷⁾ A feliratos emlék pedig arról tanuskodik, hogy a Maternek

¹²⁴⁾ Antonescu, i. m. 7. lap.

¹²⁵⁾ Kern, O.: Die klass. griechischen Mysterien, 24. lap.

¹²⁶⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl.

¹²⁷⁾ Daremberg-Saglio, Dictionaire des ant. etc. I. 773. lap. 919. kép.

és a dioskuroknak együttesen áldoztak az állam népének jóvoltáért.¹²⁸⁾

g) Demeter jellege domborodik ki a 20. kép közepén álló női alakjának; erről az emlékről egyébként már az úszó alakkal és az istennő lába alá is eljutott hullámokkal kapcsolatosan állapítottunk meg eleusisi vonatkozásokat. Ugyanígy fogják fel kötényüket a 38—43. képeken közölt ólomtáblákon, s a 44. és 48. képeken közölt ólomkorongokon látható álló női alakok. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 38. kép női alakjának feje mellett két oldalt egy-egy mécses van úgy, mint a 29. képen két holdsarló. Mi hajlandók vagyunk ezt a két mécsést a két holdsarló helyettesítőjének elfogadni, s a női alak Helena jellegét hangsúlyozó attributumnak tekinteni.

Aránylag kevés az olyan emlék sorozatunkban, ahol az

β) *álló női alak előtt határozottan megállapítható az asztal.* Az asztalon minden esetben hal van, s néha kenyér is. A női alak két esetben (24., 49. kép) ezeken is a lovak szájához nyúl, még pedig az utóbb említett képen pálcikákkal. Másik kettőn a kezek nem látszanak.

γ) *Mindössze négy esetben (12., 25., 30., 34. kép) kétségtelen, hogy a női alak ül.* Háromszor megállapítható a trónus is, míg egyszer (12.) ennek semmi nyoma. Háromszor asztal van előtte (12., 25., 30. kép), kétszer hallal, egyszer (12. kép) a nélkül; s végül egyszer (34. kép) hiányzik maga az asztal is, az istennő pedig kezeit a lovak felé terjeszti szét.

A trónuson ülő istennő bizonyára ugyanaz a Magna vagy Terra Mater, akit ősi hazájában — Phrygiában — sokféleképpen neveznek, de aki itt a görög mystériumok Demeterjével olvad össze, tehát ugyanaz, akit fennebb álló alaknak méltattunk. Az utóljára említett emléken Eponához illő mozdulatot tesz, míg a 12. képen inkább Helenával tart szorosabb rokonságot. Ezt a felette levő holdsarlós mellkép alapján állítjuk, a később részletezendő indokolással.

Mindenesetre tény, hogy — kivált az ólomtáblákon, hol legfelül a Napisten vágtat négyes fogatán — a középen álló vagy ülő női alaknak tagadhatatlan az *anya* jellege. Ezen a réven kerül ez az alak a keresztyén ábrázolásokra. (50. kép.) Mint átmenet nem érdektelen az a vésett kő, melyet Furtwängler közöl (Die antiken Gemmen, pl. LXV. 54.), s amelyen a két dioskur között szkeptronnal a Virgo Caelestisszel, az afrikai szűz-anyával azonosított *Ἥφα Οὐρανία* van ábrázolva.

Ezzel végeztünk volna az emlékeinken látható ábrázolások főjelene-tével. Még meg kell azonban emlékeznünk arról is, hogy a jelenetet rendszeren *két kigyó zárja le*; mindkét oldalon egy-egy. Elhelyezésük meglehetősen változatos. Egyszer úgy szerepelnek, mintha farkukon állanának, s valósággal lezárják a főjelenetet (pl. 10., 11., 12. stb. kép). Máskor a lovasok mögül emelkedve, fejükkal azok fölött, a középen kerülnek szembe egymással (pl. 9., 20. kép); ismét máskor egészen a jelenet fölé kerülnek

¹²⁸⁾ Arch. — epigr. Mitt. XIX. (1891) 22. s köv. lapokon közölt 50. számú felirat 35. s köv. sorai.

s vízszintesen vagy majdnem vízszintesen kanyarogva (21., 34. kép) összeütköznek a lovasok dárdájával, s ennek következtében zászló gyanújába keverednek. Ezek a főbb változatok, nem tekintve az olyan eseteket, mikor a kígyók nyilvánvalóan nem ehhez a csoporthoz tartoznak (pl. 37. kép).

A szóban forgó kígyók a társaságot nyilván, mint chtonikus istenségeket illetik meg, de egyúttal — úgy látszik — azt is akarták odatételükkel jelezni, hogy az ábrázolt jelenet a földön játszódik le. Ezért van az, hogy többször a lovasok közül kiemelkedve azok fölé kerülnek, s elválasztják őket az égen képzelendő Nap és Hold-mellképektől; ezt az elválasztást különösen akkor látjuk, mikor többé-kevésbé vízszintesen helyezkednek el. A gondolatot megerősíteni látszik a 27. kép, hol a fülke bolthajtásával párhuzamosan vannak elhelyezve.

Nagyon gyakran hiányoznak, ami azt mutatja, hogy jelenlétük nem volt fontos, mert hiszen azt, hogy az istenségek chtonikus eredetűek, s hogy a jelenet hol játszódik le, a beavatottak nélkülük is jól tudták.

B) A főjelenet fölötti ábrázolások.

Láttuk az emlékek leírásánál, hogy aránylag kevés az olyan emlék, melyen csak egyedül a főjelenet van ábrázolva. Sokkal nagyobb a száma azoknak, ahol több mezőre van felosztva a lap, s a mezők vagy tényleg el vannak választva egymástól, vagy pedig az ábrázolások csak egyszerűen vízszintes sávokban vannak elhelyezve a főjelenet fölött vagy alatt, illetőleg mindkét helyen. Az emlékek leírásánál tekintetbe vettük az elhelyezés részleteit; hozzátartozott a pontossághoz. Most azonban főleg külön fejezetben összefoglalnunk az egyes sávokat, mivel a főjelenet fölötti ábrázolások az összes emlékeken sok azonosságot mutatnak, tehát nagyjában egyneműek.

Az emlékek értelmezése szempontjából legfontosabbak azok a *mellképek vagy fejek*, melyek *párosával* (1., 10., 11., 15., 16., 18., 19., 20., 24., 25., 27., 28., 35., 38., 45., 49. képek) vagy *hármásával* (12—14., 21—22., 30., 44. képek) közvetlenül a most tárgyalt főjelenet fölött, esetleg különállónak jelzett sávban, szelvényben illetőleg a tympanonban, magukra vagy egyéb ábrázolásokkal szerepelnek a kőemlékek nagyobb részén; megvannak a bronz lapokon, s egyetlen kivétellel az ólomkorongokon, míg az ólomtáblákon — 37—38. kivételével — a napisten foglalja el a helyüket vágtató négyes fogatával. Külön megemlítendő a 21. képen bemutatott emlék, mert azon középen három mellkép van, a megmaradt egyik sarokban még egy, még pedig olyan elhelyezésben, hogy joggal tételezzünk fel hasonlót a letörött másik sarokban.

Ahol csak két mellkép vagy fej van, kilétük megállapítása a legtöbbször nem okoz gondot, mert egyiket holdsarló, másikat sugárkoszorú határozza meg, mint a hold, illetőleg nap megszemélyesítőjét. Ha tehát csak két mellkép van, egyiknek ilyen, másiknak olyan jelentést nyugod-

tan tulajdoníthatunk akkor is, ha ezek az attributumok hiányoznak vagy elmosódtak.

Az egyébként is több eredeti vonást feltüntető, *10. képünkön bemutatott* véset azonban itt is nyújt valami meggondolkoztatót. A holdsarlóval jellemzett fej előtt u. i. van még egy holdsarló, a sugárkoszorús fej előtt pedig egy madár, valószínűleg holló. Mit keresnek azok itt?! Pusztán térkitöltőknek aligha lehet felfogni őket. Az is felesleges volna, hogy — ha már egyszer ott van a hold- és napfej — külön megismételje azokat. Arra lehetne inkább gondolni, hogy a rendszeren holdsarlós fejjel jelzett holdon és a sugárkoszorús fejjel jelzett napon kívül *még egy-egy másik, ezekkel rokon istenséget is jelölni akar*. A feltevést igazolni látszik Cumontnak az a megállapítása, hogy a Mithras-mysztériumokban is tulajdonképpen két napisten szerepel: egy iráni és egy semita.¹²⁹⁾

A *11. képünkön bemutatott emlék* idevonatkozó része *átmenetet alkot* a három mellképes emlékekhez az által, hogy a két fej között egy kiterjesztett szárnyú madár van. Ez a madár — ha fejével nem is, de — amint kiterjesztett szárnyaival ott lebeg, Zeus sására emlékeztet, tehát azt az istenséget helyettesíti. A csőre előtt kanyargó kis kígyó talán az istenség chthonikus vonatkozását akarja jelezni. A sor két oldalán levő madarakra — fájdalom — nem tudunk magyarázatot.

Azt, hogy ilyen mellkép helyett van a sas, még világosabban mutatja a *47. képünkön* bemutatott ólomkorong felső szelvényének középpontjában, ugyancsak egy sugárkoszorús és egy holdsarlós mellkép között álló, kiterjesztett szárnyú sas.

Ahhoz, hogy a középben lebegő madarat Zeusszal kapcsolatosnak állítjuk, további alapot nyújt a *24. képen bemutatott emlék* felső szelvényének középpontjában, a két hegyes süvegű fej között levő ábrázolás: a mellkép fölött ott látjuk a sast, mely itt kétségtelenül a mellkép jelentésének magyarázója. A két sarokban azonkívül ott is meg van a sugárkoszorús és a holdsarlós mellkép. — Természetesen a sasra, mint Zeus jelenlétének hirdetőjére azért van szükség, mert az alatta levő mellképről, nála nélkül, senki sem tételezné fel, hogy az Zeust ábrázolja. Nyilván egy Zeusszal azonosított *idegen istenségről* lehet szó, amit a mellette két oldalt látható hosszú kucsmás alakok is valószínűvé tesznek.¹³⁰⁾

¹²⁹⁾ Cumont, Fr., Die Mysterien d. Mithra, pag. 109.

¹³⁰⁾ A sasnak a keleti (szíriai) napistennel való kapcsolatát fejtegeti Cumont Franz: Études Syriennes (Paris, 1917). Az, hogy Egyiptomban megvan ez a kapcsolat, — köztudomású. Cumont megállapítása szerint Szyriában a sas régi jelvénye a halhatatlanságnak; lélekmadár, s egyúttal a nap jelképe. (56. lap.) Utóbbi tulajdonságával függ össze az, hogy némely keleti mysztériumokban van egy Sas nevű fokozat.

Másfelől: Phrygiában, Lydiában és Kisázsia más területein, már a rómaiak megelőző korban síremlékekre kerül a sas, de itt, mint Zeus madara. (117—8. lap.) Ez a Zeus azonban nagyon közeli rokona a keleti napistennek, sasa is megőrizte tehát az emberi lélekkel való — fennebb érintett — kapcsolatát. Épenúgy, mint a mi emlékeinken is az emberi lélek halhatatlanságával való kapcsolata révén szerepel, ill. mint *annak* a Zeusnak madara.

Kifejezetten és világosan látszik a három mellkép a 12. képünkön bemutatott emléken. Ezekkel a mellképekkel kapcsolatosan felmerült az a feltevés, hogy a kapitoliumi triászt akarják jelenteni.¹³¹⁾ Az, hogy triász, szemmél látható; de hogy kapitoliumi lehetne, — az sehogy sem valószínű. A kapitoliumi triászt u. i. Juppiter Capitolinus, Juno Regina és Minerva alkotják; ezekre az alakokra egyiket sem lehet alkalmazni. Ami nem is csoda, mert ezeknek az emlékeknek édes-kevés közük van a Kapitolumhoz; egészen más gondolatvilág szülte őket. Nem talál reájuk az ősi triász: az Eg, Föld és Oceán sem, melyeknek a római Jupiter, Juno és Neptunus felelnek meg.¹³²⁾

A különböző mystériumokban is szerepelnek ilyen hármas csoportok, de az azonosítás egyike sem talál annyira, mint a két dioskur és Helena hármasára. Azt kell tehát mondanunk, hogy a főjelenet fölötti csoportban középen Helena van a holdsarlóval jellemzetten, két oldalán pedig egy-egy dioskur. Már most: Hogyan kerül ide ez a csoport? Első feltevése az volt, hogy a lovas-jelenet mestere látván, hogy lovasai és a közöttük levő alak nem mutatnak egyéni vonásokat, ezeket a mellképeket azok magyarázatául tette ide följük: mindenik az épen alatta levőnek felel meg. A gondolatot a 9. képnek az a vonása adta, hogy a két kígyó feje közt a holdsarló kétségtelenül az alatta levő női alakra vonatkozik épenúgy, mint a csillagok a dioskurokra.

A 12. képpel kapcsolatosan azonban — be kell vallanunk — nem olyan bizonyos, hogy a két lovas közti ülő alak nő volna; a fején levő *πίλος*-féle inkább férfiúnak mutatja. Igen valószínű tehát, hogy itt olyasféle van, mint a 10—11. képeken, s a lovasokat kabi-roknak tervezték. Minthogy azonban a dioskurok és a kabi-rok ebben a korban elválaszthatatlanul össze voltak olvadva, mindkét csoportot ábrázolni akarta ezen a votivumon. Az emlék Terracinából származik, s Itáliában régi vallásos formula a: *sive quo nomine fas est nominare*, továbbá a: *sive deus, sive dea; dii deaeque omnes, stb.* Ha feltevésünk helyes, akkor a 12. képünkön bemutatott ábrázolás nem más, mint a: „*Sive cabiri, sive dioscuroi*“ *acc-lamatio* köplasztikában.

A kapitoliumi triásznak, vagyis a hármasnak római szellemben való magyarázása ellen szólnak 37., 44—46., 48—49. képeken bemutatott emlékek megfelelő helyén levő ábrázolások is. A 44. képen a sugárkoszorús és holdsarlós fej között egy harmadik fej van, melyet már kopottsága miatt sem lehet meghatározni. Ez a hármas azonban kétségtelenül nem az alatta levő jelenet alakjainak magyarázója. A 45., 46., 48. képeken a nap- és holdfejek közt viszont teljes álló női alakot látunk, amint balját, ill. jobbát szájához emeli. Azt a mozdulatot teszi tehát, melyről megállapítottuk, hogy Nemesist jellemzi, s azt ólomtáblákon a jobboldali lo-

¹³¹⁾ R. v. Schneider véleménye, *Arch. Epigr. Mitt.* XI. 14. s köv. lapok.

¹³²⁾ Cumont, Fr., *Die Mysterien des Mithra*, pag. 98—99.

vas mögötti női alaknál láttuk. Az, hogy most ide felkerült, azt mutatja, hogy helye nem állandó, s helyébe — a lovas mögé — edény, asztal stb. kerülhet. Végül a 37. és 49. képeken a két fej között egy kisebb kígyó tekergőzik. Jelentheti azt, hogy az alatta levő női alak chtonikus jellegű; de ugyanezt jelentheti a holdsarlós fejre vonatkoztatva, vagy pedig egyszerűen a tárgyak halmozására való nyilvánvaló törekvés tehetette oda. Ha azonban a kígyó csakugyan a holdsarlós fejre vonatkoztatható, akkor nyilván azt akarja jelezni, hogy az illető istenség eredetileg chtonikus volt és csak később került az égiek közé.

A többi esetekben a három mellkép közelebből meg sem állapítható, s így azt kell mondanunk, hogy reájuk is az elmondottak alkalmazandók.

Nagy kár, hogy nem világos a 21. képen bemutatott emléken a mellképekben ábrázoltak kiléte. Ott u. i. — úgy látszik — öt mellkép volt.

A két szélső azoknak felel meg, amelyek sugárkoszorús és holdsarlós fejjel, gyakoriak más emlékeken is a felső sarkokban. A megmaradt jobb felső sarokban levőt a mellette tekergőző kígyó olyannak jellemzi, mint a már említett esetekben a holdsarlós mellképet; ennek következtében mondhatjuk, hogy ez az alak, amely a többi emléken holdsarlóval van jellemezve.

Megmarad azonban a középen a három mellkép. Ezeknek magyarázata csak az lehet, amit a 12. képen látható triással kapcsolatosan fennebb kifejtettünk, s ugyanígy kell magyaráznunk a 22. kép felső keskeny sávjában levő mellképeket. Azt, hogy a két sarokban levő, Nap- és Hold-mellképek közt a dioskuroknak lehet helyük — nyilván akkor, ha az alattuk lévő főjelenetben a lovasokat kabi-roknak vették — bizonyítja a 37. képünkön bemutatott ólomtábla, melynek megfelelő helyén a nagy edény fölé emelkedő két kígyó van; ezekről pedig tudjuk, hogy a dioskurok képviselői. Ugyanez áll a 28. képen látható emlékről, mindössze azzal a változtatással, hogy ott ez a rész külön el van választva; a kígyók dioskurhelyettesítő voltát viszont itt a felettük levő egy-egy csillag is hangsúlyozza.

Meg kell azonban itt arról is emlékeznünk, hogy Ziehen Gy. úgy, mint a 17. képünk alsó sávjának baloldalán levő három mellképben, ezekben is a kelta-germán Matrest akarja látni,¹³³⁾ ami itt épen nem lehetetlen, hiszen a középső női alak is egészen Epona jellemű.

A 35. képen a tympanon két sarkában, a 37. képen annak közepén hal van. Nyilván az a jelentése itten, mint a síremlékeken — ahol különösen a delűn szokott előfordulni — t. i. a túlvilági életre utal. A hálnak ezeken az emlékeken való egyéb szerepéről alább lesz szó.

A többi, ugyancsak a főjelenet fölötti térben szereplő ábrázolásokkal kapcsolatosan említendő, hogy a 38. képen bemutatott ólomtáblán a holdsarlós és sugárkoszorús fejű mellképek közé bekerül négyes fogatával a napisten; tehát itt is két napistennek és két holdistennek (egyik a

¹³³⁾ Arch. Anz. 1904. évf. 17. lap.

középen álló, két mécsessel jellemezve, másik, a bal felső sarokban) van helye.

A négyes fogatán vágtató napisten egészen elfoglalja a főjelenet fölötti helyet az ólomtáblákon (40—43. kép), hol csak a külső két sarokban marad hely a kígyók számára, valamint a 3. képen bemutatott emlék tympanonjában. Egyébként a 49. képen bemutatott emléken ide kerülnek fel azok a repülő alakok, melyek más emlékeken a lovasok felé visznek koszorút. Ugyanitt az ostor, rhyton, béka vagy lenyűzött állatbőr stb. a szinkrétisztikus ábrázolások gyakori elemei épenúgy, mint a többi ólomkorongon az ide felkerült kakas, hal, kosfej, kos, asztal stb.

C) A főjelenet alatti ábrázolások.

A főjelenet alatti területnek úgy külső beosztása, mint az ábrázolások tartalma tekintetében meglehetősen változatosság van.

a) *A külső beosztás tekintetében három csoport* különböztethető meg:

a) *egyszerűbb az*, ahol a főjelenet alatt egyetlen ábrázolási sáv vagy mező van; ilyen az emlékek nagyobb része: a 3., 10—20., 22—26., 28—29., 37., 44—49. képeken bemutatottak;

b) *ahol az emlékek ez a része kettőbe*: két egyenlő sávra, ill. egy szalagra és sávra oszlik. Ebben a tekintetben magára áll a poetovioi kőtábla (27. kép), melyen a felső és alsó mezőt egy keskeny sáv választja el olyan ábrázolásokkal, melyek egyébként az emlék legalján szoktak előfordulni. Hasonló sávot látunk a 35. képen bemutatott bukaresti bronz-táblán azzal az eltéréssel, hogy itt az alatta levő sáv sem sokkal szélesebb.

A másik nagyobb csoportot az egyik vésett kő (34. kép) és az ólomtáblák többsége alkotja (38—43. kép), melyeken a főjelenet alatt a misztériumok egyes jelenetei (dromena), az alsó sávban pedig a misztériumokkal kapcsolatosan használt tárgyak, stb. képei ábrázoltatnak.

β) *Az ábrázolások tartalma tekintetében csak két csoport* mutat egyezések mellett eltérést egymástól:

a) *ahol az új miszté felavatási jelenete ábrázolva van és*

b) *ahol ez a rész elmarad.*

Aligha véletlen az, hogy azokon, hol a szeretet-vendégség van ábrázolva, egyetlen kivétellel (34. kép), a legfelső, mezőben, sávban vagy a tympanonban ott rohog négyes fogatával a napisten. Míg az, hogy a sávok elhatároltattak-e fizikailag is valami elválasztó taggal, tisztára a készítő szeszélyének tulajdonítandó, s jelentősége nincs.

Az a) csoportba a 34., 38—43. képeken bemutatott emlékeket sorozzuk. Némileg kiűt közülök a 34. képen látható ábrázolás, hol a középső sávban lakomára való készülődést látunk. Három alak, kiket a lovasokéval azonos fej beavatottaknak (misztéknak) jelez, már elhelyezkedett a tricliniumon, „szembe” a felettük látható jelenettel s üdvözletre emelt

jobbkézzel, jobbra néz. Nyilvánvalóan várnak valakit. Lehetne arra gondolni, hogy — mint az e csoportba sorolt többi emléken látható — az újonnan beavatandókat. De akkor inkább felénk kellene fordulva lenniök. Valahogy az az érzésünk, hogy ez a jelenet sokkal szorosabb értelmi kapcsolatban van a felette levővel; az üdvözlét a megjelent isteneknek szól, akiket vártak, s akiket most előttük állóknak kell elképzelnünk. Ennek a jelenetnek előzménye az, amely a 3. képen bemutatott emléken látható. Ott a hívő áldoz az oltáron, s úgy várja az istenek megjelenését. Jönnek is már gyors vágatásban a levegőben, s Niké mutatja az utat. A kliné és terített asztal már készen áll. Az áldozó alak mögötti már észre is vette, hogy közelednek, s felmutat reájuk. (Érdekes, hogy *három újjal* mutat fel, mint amilyen a benedictio latina — egyébként a Sabazios-kultuszban nagy szerepet játszó — mozdulata.)

A 34. képen már meg is érkeztek, a trónuson ülő istennő fogadja, a tricliniumon ülők pedig üdvözlik őket. (Ezzel aztán megmondtuk azt is, hogy *főjelenetnek jelzett csoportot úgy képzeljük, mint a lovasok megjelenését megrögzítő helyzetképet.*) — A triclinium alatt lévő ábrázolásokat — épen a 3. képen láthatók tanúsága szerint — az asztal előtt levőknek kell felfognunk épenúgv. mint a földön állóknak a magasba került hydriákat. Ezek szerint az ábrázolási módot bizonyos tekintetben „egyintizáló”-nak véliük, t. i. feltesszük, hogy a perspektívát nem tudta megadni a véső. S csakugyan! Van ott más Egyintomra emlékeztető is: a szfinx. Ez kétségtelenül egyintomi hatást árul el; de hiszen tudjuk azt, hogy a halotti emlékeken szokásos, ezekkel rokon lakoma-ábrázolások Szírián át Egyintomból kerültek görög földre.¹³⁴⁾

Egészen másképpen ábrázolják az ünnepi lakomát az e csoportba tartozó ólomtáblácskákon; ámbár ezeken sem minden aprólékos részletben egyezően.

Legegyszerűbben (vagy talán helyesebb ha azt mondjuk, hogy a legkezdetlegesebben) van ábrázolva a jelenet a 43. képen bemutatott intercisai táblán. A kerek asztalt, melyet zsinóros rojtos terítő takar, hárman állják vagy ülik körül. A középső alak kétségtelenül fel van öltözve; a másik kettőről ez nem bizonyos. Ellenben kétségtelen, hogy a középső és a baloldali alak feje ugyanolyan, mint a 34. képen a lovasoké és a tricliniumon ülőké. Az asztalon hal van. A középső alak maga elé emelt baliában valami gömbölyű tárgyat tart, jobbiával az asztalhoz nyúl. A többi emlékről világosan kitűnik, hogy baliában kelyhet tart, jobbiában pedig perecszerű áldozati kalácsot. (Igen világos pl. a 39. képen.) Egyszer azonban (38. kép) jobbiát a feje fölé emeli, mely mozdulattal a leírásnál foglalkoztunk. A másik két alak — ahol megállapítható — áldozati kalácsot tart az asztalon vagy az asztal fölé.

Az asztal körül azonban a többi emléken több férőhely van, ami arra mutat, hogy még valakit vagy valakitket várnak a lakomához. Már jönnek

¹³⁴⁾ Erman, A.: Die aegyptische Religion, 2. kiad. 216. lap.

is jobbfelől; a 38—39. képen hárman, a többin ketten. Ezek kétségtelenül az újonnan felavatandók, akiket „levetközvén bűneiket“ és egyéb tisztálási eljárások után most fognak felavatni, mystékké tenni.

Annak most már csak egy feltétele hiányzik, t. i. a megkereszteltetés. Úgy látszik erre történik készülődés a baloldalon, hol egy apró négylábú állatot nyilván azért vágta le, hogy frissen nyert, edényben felfogott vérével a keresztelést végrehajtsák. A négylábú állat minden valószínűség szerint kos volt. Ezt nemcsak onnan következtetjük, hogy Hampellel együtt mi is azt hisszük, hogy az állat hiányzó feje ugyanaz, mint a nyúzási jelenetet ellenőrző férfiúé, hanem onnan is, hogy a dioskurokkal egybeolvadt kabi-roknak szent állata — az érmek tanúsága szerint is — a kos,¹³⁵⁾ melyet engesztelésül szoktak nekik áldozni. Az pedig, hogy a dioskuroknak fehér juhot szoktak áldozni, köztudomású.¹³⁶⁾

Lehetne arra gondolni, hogy a felfogott vér került az asztal mellett álló középső alak kelyhébe, ill. poharába, s a húst elfogyasztották, mint szent lakomát.

A feltevés azonban nem volna valószínű. Arra, hogy vérrel kereszteltek, tudunk példát a Mithras-kultusból. De, hogy az áldozásnál vért ittak volna, nincs példa. Jézus Krisztus is a bort mondja „az én véremnek“. Azt tudjuk, hogy vizet, tejet mézzel, vízzel elegyített haoma nedvet, utóbbi helyett bort áldoztak; a képeinken látható alak serlegébe is valami ilyen nedvet kell képzelniünk.¹³⁷⁾

Az ital mellett ott van az áldozati kalács és a hal. Hústra tehát nem volt szükség, azt helyettesítette a hal. A hal és a kenyér a „bűn nélküli eledetek“; azért eszik ma is bőjtben. Feltámadása után Krisztus Urunk is halat evett, nem húst; a kenyér pedig *φάρινον ἀθανασίας*. Különben pedig az u. n. Aberkios-feliratból is arra lehet következtetni, hogy az istennek szentelt halból, melyet a tiszta hajadon (*παρθένος ἀγνή*), aki alatt általában Kybelét kívánják érteni az Attis-kultuszban, s aki közeli rokon Demeterrel, fogott a tiszta forrásból, — csak a papok ehettek és felavattatásuk alkalmával a mysték; a felavatásnál szerepelt még a kenyér és vízzel vegyített bor.¹³⁸⁾

A végtelenségig lehetne az indokolásul szolgáló adatokat felsorolnunk. Akkor is csak oda jutnánk, hogy az állatot, amely kétségtelenül kos volt, a véreért ölték meg, a vérét pedig tisztító céllal használták fel, a keresztelés valamely alakjában, de nem áldozatul. Hogy aztán a kos húsát sem dobták el, az igen valószínű; de elfogyasztása már nem volt szent, ill. mystériumos, hanem egészen profanus cselekedet.

Ennek a sávnak az ábrázolásai-val kapcsolatosan még arról kellene

¹³⁵⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X. 1429. lap.

¹³⁶⁾ U. o. V. 1096.

¹³⁷⁾ Cumont, Fr., Die Mysterien des Mithra, pag. 145—146. — Usener, Kleine Schriften, IV. 405. s. köv.

¹³⁸⁾ V. ö. Dölger, i. m. 128. s. köv. lapok.

szólanunk, hogy a nyúzást ellenőrző alak miért öltötte fel a kosfejet? A kérdésre, ismétlések lehető elkerülése végett, majd alább fogunk felelni, rokon jelenségekkel kapcsolatban.¹³⁹⁾

b) A másik csoportba sorolt emlékeken hiányzik ez a felavatási lakoma-jelenet, legfeljebb egyes elemei vannak meg, a főjelenet alatti, egy vagy két, ábrázolások sávjában, mezőben vagy szelvényben.

Közülük elsősorban a 27., 35. és 47. képeken bemutatott emlékekkel kell foglalkoznunk, mint amelveken az elébb tárgyalt jelenetet tartalmazó sávát egy keskeny szalag helyettesíti.

A szalagban az első helyen említett emléken középpött egy nagy edény, s ennek egyik oldalán guggoló oroszlán, a másikon hal van; mindkettő a középen álló edény felé fordul.

Az oroszlánnak sem a kabirokhoz, sem a dioskurokhoz nem sok köze van. Annál inkább szerepel a hellénisztikus mystériumokban hová kerülhetett a Mithras-kultuszból, de még inkább a Kybelé-kultuszból, melynek hatása volt a régi görög mvstériumokra, s szoros kapcsolata kimutatható a szamothrakéi kabirok kultuszával.¹⁴⁰⁾ Bizonyára nem véletlen, hogy az itt ábrázolt is inkább Kybelé guggoló, ugrásra kész, mint a Mithras pihenő oroszlánjára emlékeztet.

A hal többféle jogcímen kerülhet ide. Mindenek előtt pl. úgy, hogy a tábla készítője, aki mint láttuk már a főjelenetben is követett el néhány eredetiséget, a párhuzam kedvéért ide lehozta a halat, melynek pedig esetleg a jobboldali lovas alatt lett volna a helye, mint a baloldali lovas alatti emberalak páriának. De épen olyan jól lehet a Kybele oroszlániának a pária, mert ennek az istennőnek kultusza épen emlékeink korában bizonyos elegyedést mutat olyan szíriai kultuszokkal, melyekben a hal rendkívül nagy szerepet játszik.

Egészen vagy legalább jó részt más természetűek a 35. kép megfelelő sáviában látható ábrázolások: három edény, három sarló, oltárka és három karika; tehát az oltárkát kivéve ugyanaz a hármasság, mely a felette levő főjelenetben szereplő három személynek megfelel. A középen álló női alakot, főleg az ölében lévő gyermek révén Demeterrel azonosí-

¹³⁹⁾ Usener [Kleine Schriften, IV. (1913.) 405. s. köv. lapokon] a Didascaliae Apostolorum alapján ismerteti a kora-keresztény felavatási szertartásokat, (az eucharistia lefolyását, melyek természetesen sok egyező vonást mutatnak a többi kultuszok hasonló szertartásaival. A szent asztalhoz való bocsátatást megelőzte a keresztelés. A szent áldozáshoz kenyér, vizezett bor, összekevert méz és tej, végül víz szolgált. A kenyeret a püspök nyújtotta bizonyos magyarázat után; a többi három *presbyter*. Ezzel kapcsolatosan utalunk arra, hogy az asztal körül a mi emlékeinken is hárman állnak; pohara azonban csak egynek [egyszer (38. kép) kettőnek] van. Viszont a 37. képen közölt emlék alsó sávjának balsarkában levő asztalon három pohár van. Később az egyiptomi és aethiopiai egyházban az itt említett italok az újonnan keresztteltek szeretet-vendégségén szerepelnek. Ekkor már az eucharistia és agapé körülbelül egyet jelentenek. (V. ö. Schermann, Th.: Frühchristliche Vorbereitungsgebete zur Taufe. München, 1917. — 16. lap, 4. jzt.

¹⁴⁰⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X. 1427. lap, 48—50. sor.

tottuk. (62. lap.) Az alatta lévő három sarló ezt a feltevést megerősíteni látszik. A három kráter annyira otthonos a mystériumokban, hogy itt sem kívánnak bővebb magyarázatot. Ellenben szólanunk kell a három *karikáról*. Annak megállapítása, hogy mit ábrázolnak, épen nem könnyű dolog. Gondolhatunk — pl. a három kráterrel való kapcsolatban — arra, hogy áldozati kalácsok, amelyeket a felavatási jelenet ábrázolásain az asztalon láttunk. De nem lehet megfedkezünk arról sem, hogy van olyan felfogás, mely szerint — bár eddig még tisztázatlan rendeltetéssel — a kabir-kultusz mystéineinek felavatásánál *vasgyűrűk* is szerepelnek,¹⁴¹⁾ s ezek a karikák lehetnek ilyenek is.

Ugyancsak megtaláljuk ezeket a karikákat a 47. képen bemutatott emlék megfelelő helyén, ahol több aztán — fájdalom — nem is látszik; valamint a 28. és 46. képeken az emlék alján.

Az ezek után fennmaradó ábrázolások az emlékek legalján vannak, s általában egyező jellegűek: a mystériumos vallásokban szereplő állatok és tárgyakat, imitt-amott a *dromena* egy-egy jelenetét ábrázolják.

Az utóbbiak közt legelőbb kell szólanunk arról az *öltöztetési jelenetről*, melyet négy emléken (24., 25., 26., 29. képek) találunk meg több-kevesebb világossággal.

A magunk részéről kétségtelenül világosnak látjuk a dolgot a 24. képen, ahol két oldalt egy-egy alak egy lenyúzott állatbőrbe segíti bele a harmadikat. Azt hisszük, hogy ennél a jelenetnél annak a kosnak vagy juhnak a bőréről van szó, melyet az itt hiányzó, de az ólomtáblákon meglevő harmadik sáv bal sarkában, az e csoportba tartozó emlékeken viszont egynehányszor ebben az alsó sávban, — megnyúznak, s melynek fejét gyakran a munkát ellenőrző alak veszi magára.

Kétségtelen, hogy itt egyiptomi hatással van dolgunk. Az egyiptomi istenek szokták u. i. felöltetni a nekik szentelt állat képét, annak egész testét vagy csak a fejét.¹⁴²⁾ Viszont közismert a mystériumos vallásoknak az az általános jellemvonása, hogy a hívők nem csak „*meglátják*” a Megváltót, hanem annak vérért és testét is magukhoz veszik, külsejét (képét) pedig *magukra öltik*. — Apuleiusnak az Isis-mystériumokba való beavatás módját tárgyvaló leírásából kitűnik, hogy az újonnan beavatottat ilyen istenné vált alakjában mutatták be a hitközségnek. Ugyancsak Apuleius leírta azt is, hogy miket „*látott*”: „... nocte media vidi solem candido coruscantem lumine, deos inferos et deos superos...”¹⁴³⁾

Emlékeinken a kos vagy a juh játsza azt a szerepet, hogy az istenségnek szentelt állat, aki tehát annak fejét vagy bőrét magára ölti, az hasonlónak vagy épen azonossá lesz az ő Megváltójával. Vannak, akik tovább

¹⁴¹⁾ Pauly-Wissova, X. köt. 1429. lap.

¹⁴²⁾ Gressmann, Die Umwandlung d. orient. Religionen unter dem Einfluss griechischen Geistes. Bibliothek Warburg. Vorträge 1923/24. 179—80. lap.

¹⁴³⁾ Diebelius, M.: Eine Isisweihe bei Apuleius etc. Heidelberg, 1917. 5. lap.

mennek, s az ólomtáblák némelyikén a baloldali lovas mögött álló katonát is bevonva, a katonát és a kosfejes alakot a beavatottság különböző fokai képviselőinek mondják, bizonyára nem merőben alaptalanul.¹⁴¹⁾ Jó alapot nyújt erre a Mithras-kultusz, melyben a beavatottság fokozatainak nevét ismerjük, viszont az ismert-konjicai kőnek a mieinknek megfelelő alsó sávjában, e neveknek megfelelő ábrázolásokat látunk ugyancsak ilyen asztal körül. Azt, hogy ez az aktus a dromena folyamán történik meg, bizonyítja a 24. és 29. (s talán a 25. képen) a jelenettől balra álló női alak, aki — úgy látszik — újját szájához emeli, hallgatást jelez, vagyis azt, hogy ami itt történik, az titok.

Némelyek, mint pl. Hampel is, a 29. kép megfelelő ábrázolásában nem öltöztetési jelenetet látnak, hanem inkább azt hiszik, hogy a két oldalt álló alak valami lepel félét tart a középső előtt. Nem lehetetlen, mert az öltöztetés a 26. képen sokkal világosabb és kétségtelen. Ha tehát a másik feltevést fogadjuk el, aminek semmi akadálya, akkor a dromena egy másik jelenetével van dolgunk. Az ábrázolás azonban akkor is ugyanabból a körből van véve, mint a másik. A misztériumoknak u. i. egyik legmegragadóbb, s az új misztérium nézve bizonyára legmegragadóbb élménye az a pillanat, amikor megadatott nekik, hogy „lássanak”, amikor felnyílt előttük a „nagy titok”, vagyis megláthatták a Megváltót. Kern írja le többször hivatkozott munkájában azt a hatást, melyet reá, a protestáns modern emberre, Athoshegyi látogatása alkalmával, a különféle szertartások és változó világítási effektusok közt végbement nap-felavatás gyakorolt. Holott ő abban egyáltalán nem volt érdekelve. El lehet tehát képzelni, hogy milyen fontos pillanat volt a hívő életében az, amikor először látta meg a maga Urát! Természetes tehát, hogy ez a dromenának is jelentős részlete volt, melyet olyan módon végeztek, hogy a titkot elfedő leplet elvették a szeme elől.

Kétségtelen, hogy ennek a jelenetnek — egyiknek is, másinak is, t. i. az istenné öltöztetésnek és a „látóvá tevés”-nek — előzménye a formális felavatás itallal-étellel. Írók és liturgikus emlékek egyaránt bizonyítják u. i., hogy az embernek halandóból halhatatlanná átalakulása csak az eucharistiában való részvétel után és útján történhetik meg. Tehát az istennel való egyesülésnek, a látóvá lehetőségnek ez elmaradhatatlan feltétele.¹⁴⁵⁾ Az Attis-misztériumok egyik beavatottja így mondja el: *ἐκ τυμπάνου βέβωκα, ἐκ κυμβάλου πέπωκα, γέγονα μύστης Ἀττεως*¹⁴⁶⁾ Vagyis az istenképévé, másává csak azután lett, hogy ivott-evett, s — egyik latin változat szerint — a vallás titkait megtanulta.

¹⁴⁴⁾ V. ö. Cumont, Die mysterien d. Mithra, Taf. II, nr. 6. — Ziehen, J., Arch. Anz. 1904. évf. 16. lap.

¹⁴⁵⁾ Schermann, Th.: i. m. 17—18. lap.

¹⁴⁶⁾ Dibelius, i. m. 8. lap.

A jelenlevő állatok: kakas, kos, oroszlán, szarvasmarha a mysztériumos vallások szokásos állatai.

Fájdalom, nem eléggé világos a 25. és 26. képeken bemutatott emlékeknek ez a része, azonban majdnem kétségtelenül ott is ugyanarról van szó, mint az elébb említetteken. Ezt bizonyítja, hogy a 26. képen a középső alaknak nem annyira emberi, mint inkább állati feje van.

Az elmondottak után kétségtelennek tarthatjuk, hogy ez a jelenet tulajdonképpen folytatása annak, melyet az ólomtáblák harmadik, utolsó előtti sávjában láttunk, s épenúgy részlete a beavatás szertartásainak, mint amaz. Utóbbi állításunk további bizonyítékául hivatkozhatunk még arra, hogy ugyanebben a legalsó sávban gyakori a kis asztal rajta kenyérrel és hallal, vagy csak egyikkel. De épenúgy gyakori a nyúzási jelenet a kosfejű emberrel.

Mint a vallásos *szertartások szerelvényei* kerülnek az emlékekre az oltár, különféle vegyítő és öntő edények és a kandeláberek. A különböző állatokról alkalmilag mondtuk el, hogy milyen jogcímen kerültek az emlékekre.

* Meg kell azonban itt emlékeznünk arról az *emberi lábról*, melynek körvonalai a 11. kép alsó mezejében láthatók. Ezzel kapcsolatosan emlékezzünk azokra az Osiris-Sarapis fejekre, melynek emberi lábra vannak helyezve.¹⁴⁷⁾

Némely emléken kétségtelenül felismerhető a *sziklás vagy hegyes-dombos táj* raiza, másokon valószínűleg ilyesmit akartak ábrázolni. Ilyen tájak úgy a dioskurokról, mint a kabiokról szóló monda-változatokban gyakran szerepelnek, tehát azon a jogcímen is kerülhetett ábrázolásuk az emlékekre. De nem lehetetlen az sem, hogy az ott jelzett események helyének megjelölése volt a cél. Az Isten megnyilatkozásának helve — Sinai óta, s előtt — u. i. rendszeren „a hegy”.¹⁴⁸⁾ Krisztus urunk is gyakran beszélt a hegyen, s tanításainak legnagyobb összefoglalása „a hegyi beszéd”.

D) A legutóbb ismertettekkel egy kategóriába kell számítanunk azokat az ábrázolásokat, melyek *nehány emlék hátlapján fordulnak elő*.

Legegyszerűbb a 49. képen bemutatott emlékünkhátlapján levő vonalas ábrázolás, melynek jelentését nem ismerjük ugyan, de hajlandók vagyunk neki kabbalisztikus jelentést tulajdonítani.

A 10. képen bemutatott emlék hátlapján levő oroszlán, holdsarló és csillag ugyanabból az eszmekörből vannak véve, mint a főlap ábrázolásai.

A 11. képen az emlék hátlapján levő ábrázolásokról a leírással kapcsolatosan, majd a kígyókról szólva, részletesen megemlékeztünk.

¹⁴⁷⁾ Cagnat-Chapot, i. m. 428. lap, Serapisnál.

¹⁴⁸⁾ Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen, Berlin, 1927. pag. 296.

III. Az ábrázolások értelmezése és az emlékek rendeltetése.

Miután az előzőkben számba vettük és minden aprólékos részletükben kivallattuk az emlékeket, eljutottunk a legnehezebb feladat elé; igyekeznünk kell meghatározni, hogy *mit ábrázolnak az emlékek?*

A 2—5. szám alá tartozóknál, melyek változatai a 2—8. képeken láthatók (azokkal kapcsolatosan említettük meg azokat is, melyek képét nem mutattuk be) — *nyilvánvalóan a dioskurok ábrázolásaival van dolgunk, még abból a korból, mikor jelentésük és ábrázolási módjuk összeolvadt a szamothrakéi kabirokeival.* A dioskurok említettnek a 2., 5., 8. képeken bemutatott emlékek feliratain. A 3. képen bemutatott emlék felirata ugyan θεοὶς μεγάλοις-t mond a szövegben, ez azonban csak annak az összeolvadásnak a következménye, melyről az imént említést tettünk.

A felirat nélkülieket — per analogiam — teljesen meghatározzák a feliratosok, s minthogy a többi, felirat nélkülinek — úgy neveztük — főjelenetére is van feliratos analógiánk (8. kép), az összes emlékekre nézve megállapíthatjuk, hogy *az ábrázolások magva a dioskurok és velük azonosított, tehát általunk is szétválaszthatatlan¹⁴⁹⁾ kabirok tisztelete.*

Az alapúl vett ábrázolások *három főtipust* képviselnek:

a) *Első az, ahol a lovasok egymásután vágatnak.* A harmadik képen bemutatott emléken látjuk őket, amint theoxeniára sietnek; úgy látszik ezt jelenti a 2. képen látható ábrázolás is. A 2. képen azt látjuk, hogy megérkeztek az oltárhoz. Míg az 1. képen az oltár helyett már az a kis asztalka van, — hallal ill. három cipóval — melyet olyan jól ismerünk a később leírt emlékekről. Tulajdonképpen tehát az ennek az emléknek a szerepe, hogy a szóbanforgó típust azokhoz az emlékekhez kapcsolja, melyek megmagyarázása a feladatunk.

b) *Második típus az, melyen a lovasok szemben álló lovaikat kantárszáron tartva, a földön állanak. velünk szemben. (4. kép.)* Az analógiák, melyeket felsoroltunk, azt bizonyítják, hogy ez az ábrázolási mód is gyakori volt. Minket azonban sokkal jobban érdekel ennél az, hogy ez a típus *síremléken* is előfordul. (5. kép.)

c) *Végül van az a típus, ahol a lovasok egymással szemben állanak, lóháton.* Legegyszerűbb a 7. képen bemutatott emlék. Az ábrázolások

¹⁴⁹⁾ Látni fogjuk, hogy erre a szétválasztásra nincs is szükség, mert a régi külső alatt egészen új tartalom rejtőzik. Sőt nem is nagyon rejtőzik.

anyaga azután folyton bővül: elébb bekerül a két lovas közé a harmadik alak, azután mind több egyéb elem, míg — körülbelül a 38. képen bemutatott emléken — eléri a legnagyobb gazdagságot. De nem a teljességet, mert egy s más eltérő részlet még sok emléken látható.

Az összetettebb ábrázolások magyarázásához a kezdő lépés tehát az volna, hogy a legegyszerűbbet (7. kép) fejtsük meg. Erre már történt kísérlet. *Gorobcov* azt hiszi, hogy a jelenet azt az aktust ábrázolja, mikor

Fig. 50. kép.

az istenség beiktatja hatalmába a földi uralkodót.¹⁵⁰⁾ A kormány-pálcát és serleget tartó lovasban Mithrast látja; a másik a császár, ki jobbját hódoló tisztelete jeléül felemeli, „mintha imával akarná meghálálni az égi kegyelem által neki adományozott hatalmat“. A lovak

¹⁵⁰⁾ *Trudy Gosudarstvennogo Istor. Muz. I. Razriad Archaeolog. Moszkva, 1926.* a 20. ottani képpel kapcsolatban.

lábánál emberi alakok fekszenek porba hullva, akik legyőzött ellenséges, tehát gonosz hatalmasságok vagy erők". Beszél még arról, hogy az ak-tusnál jelen kellene lennie „a hatalmas istennőnek“, kiről egy másik — nálunk 51. kép — emlékkal kapcsolatosan szól; de ott van állandó szimboluma, az élet fája, a Mithrasnak *felismert* lovas mögött.

Nehéz ezzel a felfogással (a hosszadalmassá válás veszedelme miatt) szembe szállani. Az ember azonban önkénytelenül is ellene vetheti: Miért nem az uralkodót látja a kormánypalcát és serleget tartó alakban? Hiszen lehet úgy is felfogni, hogy az istenség már átadta a hatalom jelvényét, s kezét áldólag emeli fel. Az a fa pedig már azért is nehezen lehet az „élet fája“, mert a lovas háta mögött van, de a háta mögött van annak a lónak is, melynek csak egyik, hátsó lába látszik, de valószínűleg egy másik, hasonló csoporthoz tartozik. Az a pár levelecske tehát, mely épen semmi közös vonást nem árul el az ismert „élet-fa“-ábrázolásokkal, sokkal valószínűbben a jeleneteket választja el egymástól, mint valami istenséget helyettesít.

Gorobcov itt idézett magyarázata azonban nem az ő találmánya; legalább is nem teljesen az. Az emlékek ilyen szellemű magyarázatát Rostovcev indította meg „*Monarchikus befolyás Szkythiában és a Boszporus vidékén*“ című tanulmányában, s azóta többször hivatkozik reá, folyton bővítve eredeti megállapításait. Legutóbb „*A lovas isten Déloroszországban, Indoszkythiában és Kinában*“ címen így foglalta össze:¹⁵¹⁾ . . . a Kr. e. IV.—III. sz.-beli szkytha-halmokból előkerült arany és ezüst tárgyak ábrázolásai kétségen kívül vallásos jelentésűek és a cárnak (fejedelemnek) az isten vagy istennő által történt investitúráját jelképezik. A fejedelem investitúráját a szent italáldozat útján kapja. Az idea iráni eredetű, s az isten senki más, mint Ahura Mazda; fényesen bizonyítják ezt a lovak lábai alatt fekvő ellenséges alakok. A gondolat s annak művészi ábrázolása évszázadokon át fennmaradt a Sassanida-pecséteken; a délorosz és Sassanida emlékek közti kapcsolat kétségtelen, bár a hézagot csak újabban tudja kitölteni, bulgáriai emlékekkel. A bulgáriai emlékek istennője — helyi jellegű Égi Anyának mondja — lényegében ugyanaz, mint a déloroszországi. Az áldozási jelenet Bulgáriába épenúgy, mint Romániába Déloroszországból került (? ?), ahová meg az iráni szkythák vitték, akiknek hazájában már ismerős volt a „Magasságos Égi Királynő“ kultusza. (Az ember önkénytelenül arra gondol, hogy miért nem hozták

¹⁵¹⁾ *Seminarium Kondakovianum*, Prága, I. (1927) 141. s köv. lapjain.

el a jazygszaruata népek a Duna—Tisza közére, s miért nem előbb, hanem csak a római uralom idejében kerültek olyanok Erdélybe?!)

A fenséges lovas-isten és Istenanya (ime a modern szynkrétizmus: az istennő immár három nevet kapott, három egymásutáni mondatban!) kultusza nagyon elterjedt Thrákiában. Erről tanúskodnak a nem régen felfedezett razgradi votivumok; igen elterjedt az égi párnak vagy égi háromságnak kultusza a kisázsiai thrák néptörzsek közt. Az iráni ideák e kultuszban sohasem haltak ki; különösen felvirágoztak a római császárság dunai hadseregének katonái vallásában, a II. sz.-tól Krisztus születése után. Ennek az új vallásos szynkrétizmusnak emlékei a márvány- és ólom votivum-táblácskák, melyeken megjelenik az ó-indoeurópai „Égi Anya” és a két indoeurópai hatalmas harcosisten: *dioskurok*, mint a görögök nevezték őket, *kabirok* szamothrákéi nevükön, különböző nevű *herosok*, mint a római katonák tisztelték őket; utóbbiak keleties viseletben is ábrázolták őket. Mindenesetre ezek az istenek, vagy ez a kettős isten, szynkrétisztikus istenek voltak és az iráni elem csaknem túlsúlyban volt misztikus kultuszukban és híveik vallásos felfogásában. Erre mutat az is, hogy mint győztes istenek a Jó istenei, lovaik lábbal tiporják a legyőzött ellenséget, s a szertartás közel áll a Mithra-kultusz ceremóniáihoz . . .

Lehetetlen az itt előadottakból elvitatni az elgondolás nagyvonalúságát. Azonban hiányzik az egyes állítások megfelelő megalapozása, s ezért egy-egy téglát könnyen kiemelhető a gyakran csak gondolatokból felépített tetszetős építményből. A következmény aztán az, hogy bár sok érdekes és többé-kevésbé elfogadható részlet van az okoskodásban, az egésznek a mi emlékeinkre vonatkozó része tele van tévedésekkel. A karagodeuási kehely ábrázolását pedig elfogadhatóan nem magyarázza meg.

Kiszakítottan, egymagában mi sem tudunk róla pontos meghatározást mondani. A jelenet alakjai elütők többi emlékeink alakjaitól; erősen olyan színezetűek, hogy az ötvös, aki a Pontus-mellék valamely görög városában készíthette, nagyon alkalmazkodott azokhoz a barbárokhoz, akiknek számára rendszeren dolgozott. Vajjon csakugyan így van-e, azért nem állíthatjuk határozottan, mert az egész leletből ezt az egyetlen kis részletet ismerjük.

Megjegyzendő, hogy a már említett Sasszanida-kori pecsétnyomokon kívül vannak hasonló ábrázolások e korból sziklába faragva, — Naks-i — Rusztem közelében.¹⁵²⁾ Ezeket is abban a szellemben szokták magya-

¹⁵²⁾ Diez, E.: *Die Kunst der islamischen Völker*, 10—11. lap, 14—15. kép.

rázni, mint a karagodeuasi kehely ábrázolásait. Nincs módunkban eldöntünk, hogy mennyi joggal? A mi szempontunkból ez nem is lényeges, mert bármi legyen az értelme azoknak, a mi emlékeink értelmét nem befolyásolja.

Csak annyi bizonyos, hogy formai tekintetben ezeknek az ábrázolásoknak az alapja is kétségtelenül az az összeolvadt dioskur-kabir lovaspár, mely többi emlékeinken is az ábrázolások magva.

Az utóbbiaknál azt láttuk, hogy *a lovasok sem mindig ugyanazok*. Kétségtelenül megállapíthattuk, hogy némelyeken a lovasok inkább kabir-jellegűek, de mellettük a dioskurok jelzése sem marad el (nagyon világos ez pl. a 11. képen bemutatott emléken); más emlékeken pedig a lovasok dioskur jellege nyomúl előtérbe (pl. 8—9. kép); de vannak Asklepiosra (pl. 18. kép: kígyós botok) vagy Dionysosra (pl. 20. kép: rhyton) sőt Tychére (24. kép, bőségszarú) emlékeztető vonásaik; ezek magyarázatát már az illető emlék leírásánál vagy az egyes elemek ismertetésénél igyekeztünk megadni.

Még nagyobb a változatosság *a két lovas közt levő női, illetőleg férfi alaknál*. A legegyszerűbb emlékeken kétségtelenül jogosan nevezzük ezt az alakot *Helenának*. De nemsokára inkább Demeter lesz belőle, néha meg egészen *Epona* jellegű. A férfi alakok a *Hephaistos*-kultusszal, illetőleg a szamothrakéi mysztériumokkal való kapcsolatot szemléltetik.

Vagyis azt látjuk, hogy emlékeink nagy többségén *a lovasok mysztériumos-istenség jellege domborodik ki*. Ezt a jelleget a dioskurok kétségtelenül a kabirokkal való összeolvadásuknak köszönhetik. Aminthogy a kabiroknak Hephaistossal és Demeterrel való már régebbi kapcsolata hozza ezekre az emlékekre a két most említett istenséget; (Demetert egy párszor még a frigiai, ősi — Kybelé — alakjára emlékeztető módon: trónuson ülve). A kabirok is nyertek azonban a dioskurokkal való összeolvadás révén: megkapták u. i. a *σωτήρ* jelleget, ami által helyet foglalnak a *hellénisztikus mysztériumos váltság-vallások közt*. Ez utóbbiaknak ugyanis főjellemvonásuk az, hogy *σωτηρία*-t biztosítanak. De ez a *σωτηρία* már nem az a testi megmenekülés, melynek előmozdítói eredetileg a dioskurok és a kabirok, *hanem a lélek üdvösségének biztosítása*, ami a mysztériumokban — *ezekben* a hellénisztikus mysztériumokban — való részvétel, azokba való beavatás, a Megváltó „látása“ és *vele* lélekben-testben *való egyesülés* által történik.

Világos, hogy ebben a megváltásban *egyes helyi istenségeknek* is

szerepet juttatott a vallásos dolgokban örök életű konzervativizmus. Ez a magyarázata annak, hogy a keleti hellénisztikus váltságvallások a nyugaton sohasem eredeti tisztaságukban vannak meg. Ami annál könnyebben történhetett, mert hiszen nem volt szigorúan megszabott dogmatikájuk, s az erős propagandával dolgozó papoknak ez megkönnyítette, hogy engedményeket tegyenek. Megtörtént ennek következtében, hogy ugyanazon vallás hívei kultuszának középpontjában egyszer ez, máskor az az istenség állott, sőt a kultusz egyes formáságai közt is vannak eltérések. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy minden névbeli és kultuszbeli eltérés mellett, mindig a Megváltót tisztelik.¹⁵³⁾

Az előbb említett külsőségbeli engedményeknek a tanúsága az, mikor az álló nő alak Epona jellegű lesz. Egyúttal azonban szynkrétizmusnak is a jele. A szynkrétizmusnak azonban, amint láttuk, több más jele is van. Például: a napisten megjelenése, még pedig azon a helyen, ahol addig Juppiterrel találkoztunk. (V. ö. pl. 24. és 38. kép.) De ilyenek azok is, ahol a főjelenet felett mellképek vannak, akár a főjelenetben szereplők változata legyenek azok, akár valamely más triász képviselői. — És ilyenek végül a különböző attributumok, melyek Apollonra, Nemesisre, Mithrasra stb. utalnak.

Ha meggondoljuk, hogy a mysztériumos vallások az alapeszmében megegyeznek egymással, sőt annyira mennek, hogy egyazon hívő több ilyen vallásnak is lehet a mysztéje,¹⁵⁴⁾ továbbá azt, amit e vallások engedékenységről épen az előbb mondtunk, — a szynkrétizmusnak ezek a jelei egyáltalán nem lehetnek meglepők, hanem koruk vallási életének természetes következményei. Annál inkább, mert hiszen ezek az attributumok aránylag szűk és olyan körből vannak véve, melynek tagjai kezdetől fogva rokon vonásokat mutatnak.

Igazuk van tehát azoknak, akik azt mondják, hogy itt egy szynkrétisztikus vallás emlékeivel van dolgunk; igazuk van azoknak is, akik a hellénisztikus vallások keleti elemeit találják meg bennük.

De nincs igazuk azoknak, akik a tiszta kabir-kultusz emlékeinek hirdetik, sem azoknak, akik a Mithras-kultusz emlékei közé akariák sorolni őket. Az utóbbihoz pl. alig van több közük, mint akármelyik másik hellénisztikus mysztérium-vallásnak. — **És természetesen egészen ártatlanul kerültek gyanúba a thrákok is.** Van ugyan egy változat, mely —

¹⁵³⁾ V. ö. Reitzenstein, i. m. 27—28. lap.

¹⁵⁴⁾ Dibelius, i. m. 42. lap; Reitzenstein, i. m. 30. lap.

hogy Kazarow kifejezését használjuk — „némi laza kapcsolatot“ mutat az egy lovasos emlékekkel, — melyeket aligha fognak még sokáig thrák lovasoknak nevezni, — de ez a kapcsolat is merő látszat, s csak az emlékek készítőjének nem eléggé gyakorlott voltából keletkezett. (1. kép.)

De hát milyen vallásnak az emlékei ezek?! Mert eddig csak negatívumokat hallottunk. Megmondjuk:

Véleményünk szerint a keleti napisten kultuszáról van szó, aki hívei előtt a már teljesen egybeolvadt dioskur-kabir fiatal istenségek által nyilatkozik, az utóbbiak mystériumaiban. Vagyis annak a dedicationnak illusztrációi, melyet S. Pompeius Hilarius együttesen intézett Helioshoz és a dioskurokhoz.¹⁵⁵⁾

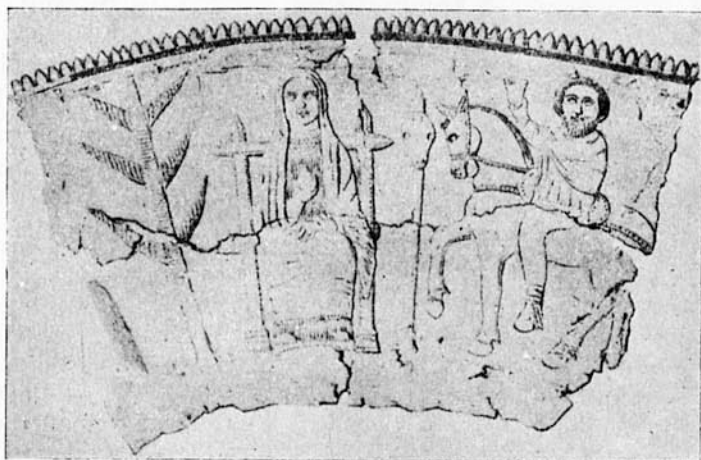

Fig. 51. kép.

A dioskuroknak ilyen közvetítő szerepét már régebben ismerték, s pl. I. Ptolemaios és Bereniké-igénybe is vették.¹⁵⁶⁾ Alkalmassá tette őket erre a szerepre az, hogy egyikük valóságos, másikuk adoptált fia volt Zeusnak, akit az emlékek legfejlettebb darabjain a keleti napisten vált fel.

Tudjuk viszont azt is, hogy eredetileg csak az egyik dioskur (Polydeukes) volt halhatatlan; a másik (Kastor) ellenben nemcsak halandó volt, hanem a Helenáért vívott harcban elesett és meg is halt. Ekkor Polydeukes azt kérte atyjától, hogy a maga halhatatlanságát megoszthassa társával.

¹⁵⁵⁾ Eph. Epigr. 1885. évi, 196.

¹⁵⁶⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. V. köt. 1094. lap, 50—60. sor.

Az engedélyt meg is kapta, de csak azzal a feltevéssel, hogy annak halandó tulajdonságán is meg kell osztozniuk. Már Euripides azt hirdeti róluk, hogy „meghalnak és mégsem halnak meg”, amit úgy oldottak meg gyakorlatilag, hogy egyik nap a földben, másik nap az égen élnek. Ez a kétlakiságuk igen alkalmassá tette őket arra, hogy misztériumos váltságisztenekké legyenek.

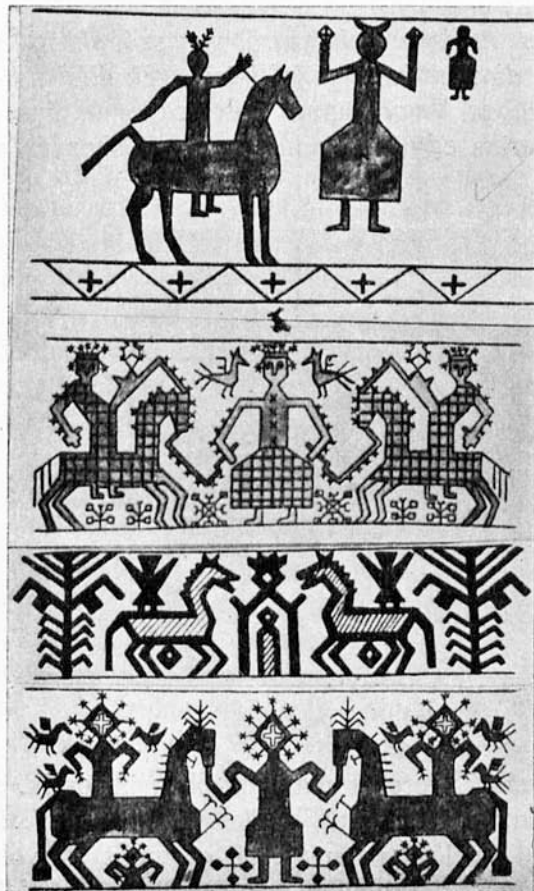

Fig. 52. kép.

meg az emberiséget. Egyebek mellett ez az önkéntes halál-vállásban mutatkozó egyezés is lehet a magyarázata annak, hogy

Két okból. Először azért, mert Polydeukes *a maga félhalhatatlansága árán* támasztotta fel társát, vagyis megváltotta azt a haláltól. Ez a megváltás később vonatkozik az összes hívőkre, akik az istenekkel egyesültek. Így kerülnek a dioskurok híveik síremlékeire. (5. kép.) De nemcsak pogány, hanem keresztyén síremléken is előfordulnak.¹⁵⁷⁾

Másfelől: a hívő nemcsak a túlvilági életre igényli a *σωτηρία*-t, hanem már erre az életre is megkapja, mint azt az összes ilyen vallások ígérik. Feltétele azonban, hogy *a hívő elébb önként haljon meg*,¹⁵⁸⁾ mint Polydeukes tette, hogy aztán a misztériumok szertartásai után istenként jelenhessen meg újra a kegyelemből adott új földi életben.¹⁵⁹⁾

Egyébként a mi Urunk Jézus Krisztus is a maga önként vállalt halálával váltotta

¹⁵⁷⁾ Daremberg-Saglio, Dictionaire etc. II. köt. 2449. kép.

¹⁵⁸⁾ Dibelius, i. m. 5. lap.

¹⁵⁹⁾ Reitzenstein, i. m. 22. és 38. lap.

a dioskurok ábrázolása keresztyének síremlékein is előfordul, mint láttuk. Az „egyebek“ közt azonban szerepel az is, hogy egyes pogány misztériumokban szívesen látták a keresztyéneket.¹⁶⁰⁾ Arra, hogy ezek között a különböző *κοινὰ τῶν Διοσκούριαστῶν*,¹⁶¹⁾ vagy *κ. τ. Διοσκόρων*¹⁶²⁾ szerepet játszottak, több jel mutat. Erre vall egyebek közt az, hogy egyes pápák a dioskurok ellen lépnek fel nagy hévvel és azok kultuszától óvják híveiket: így pl. Gelasius pápa (492—496), aki nyilván az ostiai kultusz ellen szól.¹⁶³⁾

Az óvás azonban nem járt teljes eredménnyel. *Jaisle*, ki-
nek többször idéztük a diosku-
rokról szóló munkáját, összeál-
lítja azoknak a keresztyén
szenteknek a sorát, kiknek le-
gendáiban a dioskurokra vo-
natkozó mythosoknak egyes vo-
násai tovább élnek. Említi Péter
és Pál apostolokat, Szent Kas-
tort (Koblenz), Szent Polyeuc-
tust és Polycetust, a sinopéi
Szent Phokast.¹⁶⁴⁾ De ezek csak
azok, akik a tengeren bajba ju-
tottaknak visznek segítséget.
Vannak azonban másféle segít-
séget nyújtók is. Kozma és
Damján szentek a gyógyító
dioskuroknak keresztyén foly-
tatói.¹⁶⁵⁾ Vannak adataink arra

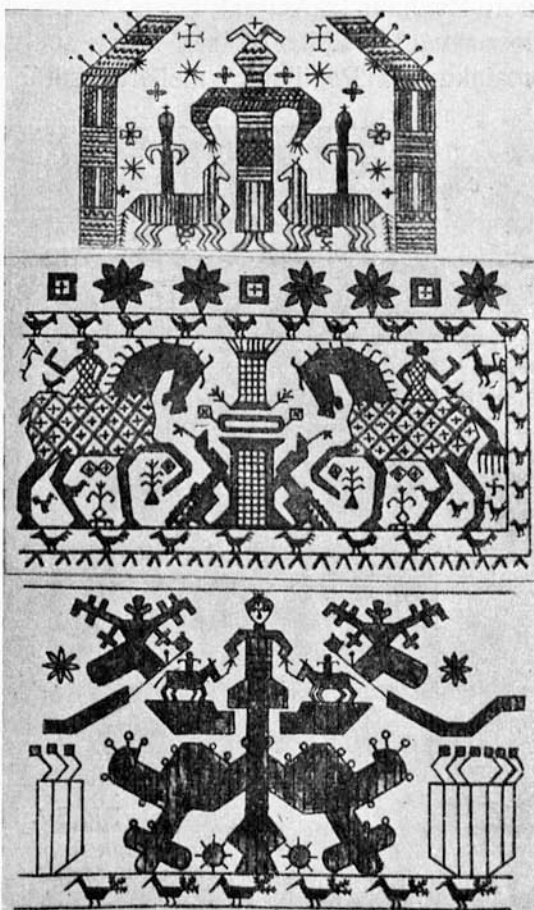

Fig. 53. kép.

¹⁶⁰⁾ *Dibelius*, i. m. 39. s köv. lapok.

¹⁶¹⁾ *Ath. Mitt.* XV. 441.

¹⁶²⁾ *Arch. Epigr. Mitt.* 1895. évi 112. l., nr. 19.

¹⁶³⁾ *Jaisle*, K., i. m. 33. lap.

¹⁶⁴⁾ U. o. 36. s köv. lapok.

¹⁶⁵⁾ *Arch. f. Religionswissenschaft.* X. (1907) 82. lap.

is, hogy keresztyén szentek tisztára dioskurok módjára vittek segítséget a harcban szorongatottaknak. Így 1098-ban az Antiochiát ostromló keresztieseknek Szent György és Szent Demeter fehér lovon vágtatnak segítségükre. Hasonló esemény történt nyugaton, Angliában, ahol a megtámadott Hexham lakóainak Szent Wittfred és Szent Guthbert szintén fehér lovon vágtatva, lándzsásan vittek segítséget, akárcsak a dioskurok a rómaiaknak a Regillus-tó melletti csatában.¹⁶⁶⁾

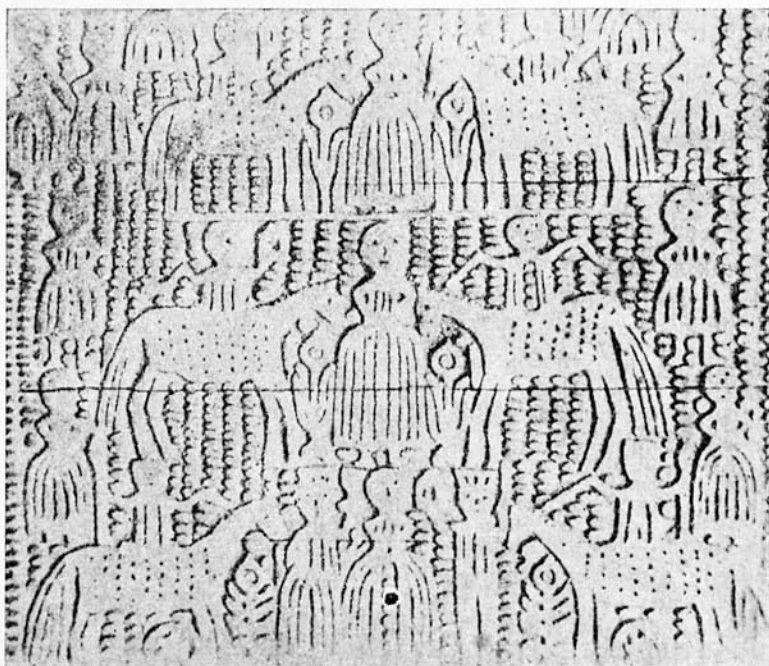

Fig. 54. kép.

Roppant érdekes azonban az is, hogy az általunk ismertetett *ábrázolási mód* átme gy, vagy legalább is hatással van a keresztyén egyházi ábrázolásokra.

Igy pl. egy 586. évből származó szyr evangéliumból való miniaturát mutatunk be 50. *képünkön*. A felső két sarokban ott van a holdsarlós és sugárkoszorús mellkép. Köztük négyes fogatán vágtat a mi Megváltónk; angyalok közt, kik közül kettő díszes koronát (diadémot) visz fe-

¹⁶⁶⁾ *Daremborg-Saglio*, Dictionaire des antiquités etc. II. köt. 265. lap.

léje épenúgy, mint némely emlékünknön Niké a lovasok egyikének vagy mindkettőnek. Érdekes a négyes fogat is: ökörfej, oroszlánfej, sasfej látszik; mind olyan állatok, melyekkel volt alkalmunk foglalkoznunk tárgyalásunk során. Nem egészen új az alsó csoport sem, melyből többen úgy mutatnak fel az érkező Krisztusra, mint 3. képünkön az egyik alak a közeledő dioskurokra. Középen Mária alakját látva lehetetlen letagadnunk az emlékezést 9. képünk, s az ólomtáblák közepén álló nő alakjára, mégha nyilvánvaló eltérések vannak is.

Még meglepőbb dolgok tűntek ki azonban az Orosz Birodalmi Tört. Múzeum által 1921-ben rendezett keresztyén művészi kiállításon. Egy egész sorozat modern hímzést és fafaragást mutatnak be, melyek — mint az 52—53. képeinken látható szemelvényekből megítélhető — nyilvánvalóan a mi ábrázolásainkra vezethetők vissza. Közlésüket Gorobcov egyetemi tanárnak köszönhetjük, kinek erre a „Dákó-szarmata vallásos elemek az orosz nép gondolatvilágában“ című cikkére ismételt hivatkoztunk. Mindössze valami 18 változatot mutat be, *észak-orosz területről*, melyek minket is érdeklő jellemvonásai a következők:

Ámbár a kezdetleges varró-himző művészet nem alkalmas élőlények ábrázolására, itt mégis sikerül kifejeznie az alakok jelentését és egymáshoz való viszonyát. A középső helyet álló női alak foglalja el. Kezét csípőjére teszi vagy égnék emeli, gyakran a napkorong felé; néha a fel-emelt kezekben madarak vagy csillagképes szymbolumok vannak. Olykor leereszti karját és a lovak kantárát tartja. A lovakon lovas ül, aki kezét a nő felé nyújtja; lovával gyakran apró emberi és hal-alakzatokat tiportat. Más emberi alakok is vannak a környezetben, de ezek, mint kevésbé fontosak, a háttérben vannak. Ezeken kívül mindenféle növény, madár, növény- és húsevő állat és csúszómászó is előfordul. A nő néha aediculában áll, melyet mindenféle szymbolumok borítanak. (52—53. képeken szemelvényeket mutatunk be belőlük.)

Ugyanazon a kiállításon mutatták be azt a deszkát, melyen az 54. képünkön látható faragott díszítmény van. Három sávban a mi lovasainkat látjuk, egymással szemben; közöttük az álló női alak, mögöttük szintén egy-egy álló emberi alak, persze egy kissé elrajzoltan, amiből nyilvánvaló, hogy a faragó nem tudatosan véste.

Érdekes, hogy a legfelső sáv balsarkában két alak van; a széltől levőnek arca nem egészen világos, de mintha holdsarlós feje volna, ami az emlékeink e helyén látott mellképekre emlékeztet. A legalsó sávban

viszont a két lovas közt három alak áll, emlékeztetve azokra az emlékeinkre, melyeken a középső alak fölött három mellkép van.

Nem érdektelen, hogy a középben álló női alak mellett mindkét oldalon mákvirágfélék vannak, amely virág Kybelé attribútuma; — igaz, hogy nem mint élő virág, mellette ábrázolva, hanem leszakítottan a kezében. Az alsó sávban a középben álló két szélső alak fején kalathosra emlékeztető toldás van, mellyel a mi emlékeink korában az ábrázoltak alvilági jellegét szokták jelezni. Nem lehetetlen azonban, hogy itt az alakok karyatida voltát akarnák jelezni, s így a női alakot szobornak, mely fölkében áll. Ilyen szoborszerű ábrázolása az istennőnek (ha nem is épen fölkében) a mi emlékeinken is előfordul.

Nem szándékunk, nem is feladatunk, hivatást sem érzünk annak kutatására, hogy a modern fafaragó akart-e valami jelentést adni művének, s ha akart, mi volt az? Reánk csak azoknak a vonásoknak megállapítása tartozik, melyek kétségtelenül tanúskodnak a közel kétezer éves elemek meglétéről, s aránylag még ma is logikus — akkori szellemüknek megfelelően logikus — használatáról.

Gorobrov azután az ábrázolások eredetét kutatja és jelentésüket magyarázza, mint arról már megemlékeztünk. Eredetüket ő is a mi emlékeinkre vezeti vissza, ámbár az utóbbiakat dákö-szarmata származásúaknak mondja. Tudjuk, hogy az utóbbiban téved. Ellenben igaza van, mikor a kapcsolatot megállapítja.

Annak, hogy ezek a motívumok ilyen hosszú időn át megmaradtak az északi orosz népnél, nyilvánvaló magyarázata csak az lehet, hogy a keleti egyház művészetébe belekerültek. Oda pedig csak azért találhattak utat, mert váltság-vallásból származnak. Leginkább az Antiochiát ostromló keresztieseknek segítségül menő Szent György és Szent Demeter, vagy Szent Kozma és Szent Damián révén kerülhettek a keleti egyházi művészetbe. Ez a négy szent ugyanis előkelő helyet foglal el a keleti, különösen az orosz egyházban; az orosz cárok rendjelet is alapítottak az első kettő nevére.¹⁶⁷⁾

Végző eredményképen tehát megállapíthatjuk:

¹⁶⁷⁾ Ennek az ábrázolási módnak azonban nemcsak a keresztyénségben látszik meg a hatása, hanem az egykorú pogányságban is feltalálható. Így pl. a mi kömlödi lemezünkön, melyen Juppiter Dolichenus az uralkodó alak, (Desjardius-Römer, A. M. N. Múzeum római feliratos emlékei. V.—VI. táb.) két mezőben is van olyan ábrázolás, mely erre emlékeztet. A VI. táb. felső mezőben oltár van a kecskén ill. bikán álló alakok közt; az alsó mezőben sátorszerűen ábrázolt aediculában álló férfi alak. A Sasszanida sziklaképekről már fennebb (78. lap) volt szó.

Emlékeink legteljesebben kialakult formájukban egy misztériumos váltságvállásnak az emlékei; e váltságvállás közvetítői a kabi-rokkal összeolvadt dioskurok; az Atya a napisten, Helios. A feliratos emlékeken előforduló *κοινὸν τῶν Διοσχορυδαίων* vagy *Διοσχορών* elnevezések minden valószínűséggel e hit közösségi szervezeteire alkalmazhatók.

Az anyagukban, alakjukban, részben az ábrázolások tartalmában mutatkozó eltérésekből az, ami még magyarázatot igényel, megérthető **az emlékek rendeltetéséből.**

Bizonyos, hogy az általunk leírt emlékek nem voltak azonos rendeltetésűek. Leletkörülményeikre nézve nagyon hiányos adataink vannak ugyan, de azért szerencsére segítségül szolgálhatnak. Mindent figyelembe véve, három kategóriát különböztethetünk meg:

a) *Az ólomtáblák és ólomkorongok*, valamint a *kisebb kökorongok* nyilvánvalóan *igazoló jelvényül* szolgáltak, melyeket amulettként viseltek az élők, s — mivel sírban is előfordulnak — velük adták a sírba is. Alsó Itáliában — egy esetben a krétai Eleuthernában — az Orpheus-hívők eltemetésénél olyan arany lapokat tettek a sírba, melyeken vallásos szövegek voltak. Ezeket H. Diels a „halottak útlevelének“ nevezte.¹⁶⁸⁾ Hasonló rendeltetésűek lehetnek a mieink is. De csak a hívő halála után. Amíg élt — úgy látszik, az aquincumi darab leletkörülményeiből, melyet a gymnasiumban találtak — magánál hordta, nyilván azzal a boldogító tudattal, hogy az védelmet nyújt neki.

b) Hasonló igazolvány jelentsük lehetnek az *üvegpasztából és fél-drágakövekből* való emlékeink, melyek nyilván gyűrűfejek voltak. Lehet, hogy a *κοινόν*-ban előkelőbb szerepet játszó hívők jelvénye volt az ilyen gyűrű, de még valószínűbb az, hogy a vagyonosabbak csináltattak ilyet maguknak. A rájuk vésett szöveg nyilván a tulajdonosok misztériumi titkos neve vagy jele, s ezért reánk nézve megfejthetetlenek (*ἄσημα ὀνόματα*).

Lehetnek azonban az a)–b) kategóriákba tartozó emlékek a misztériumokba való beavatásnak emlékei, melyeket aztán viseltek tulajdonosaik, mint korunkban a bérnálási ajándékokat vagy otthon őriztek, mint a konfirmációi emléklapot szokták nálunk. A sírba pedig, mint a halott tulajdonai kerültek. (Magam is a koporsóba tettem édesanyám zsolttáros

¹⁶⁸⁾ Kern, O.: Die griechischen Mysterien etc. 43. lap.

könyvét pusztán azért, mert az az övé volt, s életében nagyon szerette, nem múlt el nap, hogy többször is ne használta volna.) Ilyen felavatási emlék voltuk mellett szól az, hogy több azonos példányban meglevők is vannak, melyeket tehát iparilag állítottak elő, s kereskedők árusítottak, mint bucsúinkon a kegytárgyakat.

c) *A nagyobb, súlyosabb kőtáblák* — részben a feliratok tanúsága szerint is — *votivumok voltak*. Erre vallanak a poetovioi darab leletkörülményei s ebből a rendeltetésükből magyarázható az, hogy ábrázolásaik egyszerűbbek; a célnak azok is teljesen megfelelnek.

*

A végére értünk tárgyalásunknak. Azt hisszük, hogy sikerült a thrák lovasról nevezett emlékek egész komplexumára nézve olyan magyarázatot találnunk, mely azoknak igazi jellegét a valóságnak megfelelően határozza meg. Ha van is talán egy-egy részlet, mely még nem eléggé világos, úgy érezzük, hogy általában az emlékek megfejtése sikerült; olyan eredmény, melyet sem a thrákokkal, sem pusztán a kabirokkal, sem Mithrasszal való kapcsolatba hozatalukkal el nem érhetek.

Reméljük, hogy most már végképen eltűnik a tudományos szótárból a thrák lovasisten elnevezés ezekre az emlékekre vonatkoztatva, s helyét elfoglalja: *A dioskur-kabir mystériumok emlékei* név.

Szeged, 1927. október hó.

Dr. Buday Árpád.

DAS PROBLEM DES SOGENANTEN TRAKISCHEN REITERS.

Zweite Mitteilung.

(Abkürzung).

In meiner ersten unter obigem Titel erschienenen Studie¹⁾ befasste ich mich mit jenen Denkmälern der sogenannten „reitenden Gottheit“ auf welchen in der Hauptszene **zwei Reiter** vorkommen nicht. Diese Denkmäler kommen jetzt an die Reihe.

Die gründliche Befassung mit diesen erfordert die Tatsache, dass diese Denkmäler von den sich mit ihnen befassenden Fachmännern sehr verschieden beurteilt worden sind.

Josef Hampel z. B. reiht die Figuren mit einem und die mit zwei Reitern in eine Gruppe und bespricht sie als Denkmäler der „Reitenden Gottheit“ wobei er unter diesen sechs Untergruppen unterscheidet.²⁾

Franz Cumont, der gründlichste Sammler und Erklärer der Mithras-Denkmäler sowie auch einer der besten Kenner der hellenistischen Religionen und Ideen, sagt von ihnen: Es ist bis heute nicht gelungen festzustellen welches Glaubensbekenntnis diese Reliefe inspirierte? Am wahrscheinlichsten ist, dass sie mit thrakischen Kulturen in Verbindung sind.³⁾

Kazarow Gabriel hingegen, einer der hervorragendsten — vielleicht der gründlichste — Kenner der sog. thrakischen Reiterdenkmäler, leugnet kategorisch den thrakischen Ursprung der Denkmäler mit zwei Reitern. Sie sind auf thrakischen Boden auch verhältnismässig selten.⁴⁾ Ein andermal stellt er wieder fest, dass ihr Zusammenhang mit den Denkmälern mit einem Reiter nur sehr locker ist und ahnt ihren Ursprung im mit dem Mithraskultus zusammenhängenden orientalischen Synkretismus.⁵⁾ Ihren engen Zusammenhang mit dem Mithraskultus betont auch bei der Besprechung eines einschlägigen Werke des Rostowcew.⁶⁾ Es sind bereits an-

¹⁾ 1926. (II.) Jahrg. Pag. 1—71 derselben Zeitschrift.

²⁾ Arch. Ért. V Jg. XXIII. (1903).

³⁾ Cumont, Fr.: Textes et monuments rel. etc. II. 527.

⁴⁾ Archiv f. Religionswissensch. XV. (1912). 153. ff.

⁵⁾ Pauly-Wissowa, Realencyclopädie: Suppl. III. Sp. 1148.

⁶⁾ Archaeologischer Anzeiger, 1922. Sp. 196.

nährend vierzig Jahre, seit *Antonescu* die ihm bekannten Denkmäler mit einem und auch die mit zwei Reitern als Denkmäler des Kabirenkultus besprach.⁷⁾ In neuerer Zeit teilt diese Auffassung von den Denkmälern mit zwei Reitern Drexler⁸⁾ und auch *Abramić*.⁹⁾

Die Verbindung mit dem Kabirenkultus leugnet aber *Kern*, der Spezialist der Kabiren und bringt diese Denkmäler eher mit dem Mithraskultus in Zusammenhang.¹⁰⁾

Von den bisher erwähnten Auffassungen weichen die russischen Fachmänner in vielen Beziehungen ab. So spricht *V. A. Gorobcov* in seiner „*Dako-sarmatische religiöse Elemente in der Gedankenwelt des russischen Volkes*“ betitelten Abhandlung von solchen, in der russischen kirchlichen Kunst noch heute lebenden Elementen, welche zweifellos auf die von uns zu besprechenden Denkmäler zurückgeführt werden können.¹¹⁾ Nach seinem Urteil sind dies also dako-sarmatische Elemente. Die Reihe dieser Erklärungen begann *Rostowcew* in seiner Abhandlung „*Monarchischer Einfluss in Skythien und in der Umgebung des Bosporus*“ auf welche er selbst sich öfter beruft, während er seine sich ursprünglich auf Skythien und den Bosporus beziehenden Feststellungen auf immer entfernter liegende Gebiete ausdehnt: bis auf Indien und auf China.¹²⁾

Mit Gesagtem haben wir sämtliche mit unseren Denkmälern in Verbindung stehende Meinungen, Erklärungen und Theorien nicht erschöpft, sondern wir zeigten nur deren Hauptrichtungen an. Doch bereits aus diesen können wir das unsere Denkmäler betreffende, folgende — nicht uninteressante — Situationsbild entwerfen:

a) *Kazarow*, Spezialist der sogenannten thrakischen Reiterdenkmäler leugnet den Zusammenhang dieser Denkmäler mit den thrakischen Reiterdenkmälern und weist diese in den Rahmen des Kabir-resp. Mithraskultus oder im allgemeinen in den Rahmen des orientalischen Synkretismus. Die nahe Verwandtschaft mit dem Mithraskultus stellt auch *Rostowcew* fest.

b) *Cumont* hingegen, der eifrigste Sammler der Mithras-Denkmäler und zweifellos deren gründlichster Kenner, sieht in ihnen gar keine engere Verbindung mit dem Mithraskultus, sondern weist sie eher in den Kultkreis des sog. thrakischen Reiters; ebenso bespricht sie auch unser Hampel in diesem Rahmen.

c) *Kern*, kann nach gründlichem Studium der Kabirdenkmäler für unsere Denkmäler keinen Platz angeben und leugnet rundweg ihren Zu-

⁷⁾ Antonescu, *Teohari: Cultul Cabirilor in Dacia*. Bucuresti 1889.

⁸⁾ Roscher, *Myth. Lexikon* II. 2743.

⁹⁾ Jahresshefte des Oesterr. Arch. Inst. VII. (1914) Beihft. 89. S.

¹⁰⁾ Pauly-Wissowa, *Realencycl.* X. 1449.

¹¹⁾ Trudy Goszudarsztvennogo Isztor. Muz. I. Razriad Archeolog. Moszkva, Jahrg. 1926. 7—36. S.

¹²⁾ Zuletzt auf der 141. u. folg. Seiten des I. Bandes der in Prag herausgegebenen Zeitschrift: *Seminarium Kondakovianum*.

sammenhang mit den kabirischen Denkmälern, was aber bereits Antonescu und nach ihm auch andere behaupteten.

d) Endlich ist auch *Gorobcov* mit seiner dako-sarmatischen Theorie hier, auf deren Grund — teilweise Rostowcew folgend — er weitgehende Schlüsse zieht.

Die Frage ist also interessant genug um den Fachmann zur Frage anzuspornen: Wer hat also recht? Sollte keiner von ihnen recht haben, wo liegt die Wahrheit?

Die Grundbedingung der Beantwortung dieser Frage ist aber, dass wir die Denkmäler genau kennen lernen und sie so weit als möglich systematisieren.

I. Die in Betrachtnahme der Denkmäler.¹³⁾

Die Anzahl der zu besprechenden Denkmäler ist beiläufig hundert. Sie stammen hauptsächlich aus pannonischen Fundorten, aber es gibt auch solche aus Noricum (ein an Pannonien angrenzendes Gebiet), aus Dacien, Moesien, Pontus, ja sogar aus Griechenland und Italien. Aber sie fehlen gänzlich auf dem sarmatischen Gebiete zwischen der Donau und der Theiss und im übrigen Barbarengebiete, was wir wegen den Artikel *Gorobcovs* betonen müssen. Eine einzige Ausnahme ist die kleine Scheibe von Kápolna, welche als Geschenk in das Ungarische Nationalmuseum gelangte, deren Fundort eigentlich unbekannt ist. Einzelne Denkmäler stimmen miteinander so stark überein, dass sie aus derselben Werkstätte, oft sogar aus demselben Gussmodell hervorgehen mussten. Ihr *Material* ist Metall oder Stein, in einem Falle Glaspasta; von den Metallen kommt einmal Silber, ein-zweimal Kupfer (Bronze), in den übrigen Fällen Blei vor. Unter den Steinen haben die verschiedenen Marmorarten das Übergewicht; ein Stück ist aus Chalcedon, eines aus Lapis Lazuli und eines aus Carneol. Ihre Gestalt ist einigemale Stélé, aber im allgemeinen sind sie kleiner: vier- oder fünfeckige Täfelchen, kreis- oder eiförmige Scheiben; in einem Falle ist die Darstellung auf einem silbernen Kelch. *Sämtliche sind Reliefe.*

Bei ihrer Inbetrachtung nehmen wir wo *möglich* die stufenweise Formentwicklung als Basis der Reihenfolge in Betracht.

¹³⁾ Um etwaigen Vorwürfen auszuweichen, muss ich auch hier betonen, dass ich bemüht war, das ganze Material zu sammeln. Es ist sehr wahrscheinlich, dass wegen der Zerstretheit der Mitteilungen über die Denkmäler und infolge der grossen Armut unserer Bibliothek — es auch mir nicht bekannte Stücke gibt. Aber auch diese können die Schlussfolgerung kaum beeinflussen.

A) Die zwei Reiter reiten nach- oder nebeneinander.

No 1. Bereits in Verbindung mit den Denkmälern mit einem Reiter erwähnten wir eine Votivtafel aus Bela Crkova in Bulgarien, deren Bild wir hier wiedergeben. (Fig. 1.)¹⁴⁾ Bereits damals wiesen wir darauf hin, dass die Darstellung nur infolge ihrer technischen Unzulänglichkeit so aussieht, als ob darauf nur ein Reiter wäre. Darauf folgerten wir von den beim Kopf des Pferdes sichtbaren zwei Kreuzen, welche Kazarow für Swastika hält, was aber in der Wirklichkeit zweifellos der den Dioskuroi charakterisierende Stern ist. Wir haben darauf hingewiesen, dass die zwei übereinander stehenden Tischchen, mit dem Fische und den Broten, dahinter den menschlichen Gestalten, auch auf zwei Reiter deuten.

Der sichtbare Reiter zertritt eine menschliche Gestalt, welche ausserdem auch ein Löwe zerfleischt. Am Kopfe des Reiters ist ein *πτῖλος*, von seinem Halse hängt ein Chlamis nach hinten; in seiner erhobenen Rechten ist vielleicht ein Hammer. Hinter dem Reiter steht eine menschliche Gestalt. Oben — nach Hampel: „zwei Kugeln“ — d. h. die Köpfe aus dem Brustbilde der Sonne und des Mondes.

No 2. Wenn trotzdem noch ein Zweifel in der Beziehung wäre, dass wir hier wirklich die Darstellung von zwei Reitern sehen müssen, so sind einige bulgarische und ein griechenländisches Denkmal dazu geeignet unseren Zweifel gänzlich zu beseitigen.

Das eine, dessen Bild wir hier bringen (Fig. 2.) ist in Varna.¹⁵⁾ Wer die Reiter sind, wird vom beschädigten Text der griechischen Aufschrift verraten:

[Διοσκόρο]υς ἐπιφανείης
[Ἄπολλο]ῦ δώροτος Ἑλληνας
..... το

Mit dieser verwandt, aber von primitiverer Ausführung ist die aus Lublin in Bulgarien stammende Relief-Marmortafel.¹⁶⁾ Ähnliche Denkmäler kennen wir aus Boioteia.¹⁷⁾

Ein Bruchstück aus Varna¹⁸⁾ zeigt, dass die zwei Reiter beinahe so eng aneinander dargestellt waren, wie auf unserem ersten Bilde. Nur von einem Reiter verblieb ein grösseres Bruchstück. Am oberen Rand ist die griechische Aufschrift: Διοσκόρο[ις] [ἐ]ὐχα[ριστήριον]

Eine ähnliche Darstellung der Dioskuren kommt auch auf Münzen vor. So z. B. auf einer Münze aus Sparta.¹⁹⁾ Auf einer Münze aus Tarentum hingegen reiten sie still auf der Erde.²⁰⁾ In Kallatis fand man unter Kaiser-Münzen aus dem III. Jahrhundert autonome Münzen auf deren Vorderseite ein Demeterkopf ist; auf der Hinterseite spre-

¹⁴⁾ 1926 (II) Band dieser Zeitschrift, Fig. 16. 17. Textseite.

¹⁵⁾ Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906. Sp. 173, No 113, Fig. 54 und Dobrusky, Arch. Izvestija I. Sofia, 1904. Fig. 114.

¹⁶⁾ Dobrusky, l. c. pag. 110, No 156. Fig. 89.

¹⁷⁾ Athenische Mitt. III. (1877) pag. 371, No 123, Erimokastro.

¹⁸⁾ Kalinka, pag. 174, No 194, Fig. 55.

¹⁹⁾ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, II, pag. 255. Fig. 2436.

²⁰⁾ Ebenda pag. 257. Fig. 2440.

gen zwei Dioskuren in gleicher Richtung hintereinander; in ihrer Hand halten sie wagerecht eine Lanze. Auf einer Variation ist über ihrem Haupte ein Stern, auf ihrem Haupte anstatt des *πτλός* ein Kranz, was auch auf dem Denkmale Fig. 35. sichtbar ist.²¹⁾ Diese Darstellungsweise kann man auch oft auf römischen Familien — also republikanischen Münzen sehen (Aelia, Decia, Cupiennia).

Als Analogien müssen wir noch jene Denkmäler erwähnen, auf welchen in ähnlichem Nacheinander die Dioskuren nach theoxenia kommen — natürlich in der Luft. Das Bild des einen bringen wir auch als solches, auf welches wir uns später berufen müssen. (Fig. 3.)²²⁾ Das Denkmal ist ein aus Larissa stammendes Stélé und befindet sich im Louvre.

Ebenfalls in der Luft hintereinander sprengende Dioskuren zeigt das Bild einer in Attika verfertigten Vase, welche in Camiras auf der Insel Rhodus gefunden wurde und heute sich im British Museum befindet.²³⁾

B) Die Reiter stehen vor ihren einander gegenüber stehenden Pferden.

No 3. Aus Basikara in Bulgarien stammt das Denkmal, welches wir auf unserer (Fig. 4.) bringen und welches eine neue Darstellungsweise vertritt. Beide naekten Gestalten halten mit einer Hand das Pferd am Halfter. In der anderen Hand haben sie — so scheint es — eher ein Skeptron, als eine Lanze. Auf dem Kopfe haben sie eine phrygische Mütze, auf der Schulter eine Chlamys. Beim Kopfe beider ist ein Stern und eine Mondsichel. (Vrgl. Fig. 10/b.) Am oberen Rand die Aufschrift *Τῶν Διο[σκό]ρων*, am unteren *Ἀριστενέτο[ς] ἑπείρ αὐτοῦ καὶ [τῶν ἰδίων ?]*²⁴⁾

Der Form nach wird diese Darstellung wertvoll ergänzt durch das halbfertige Relief des Berliner Altes Museum, welches aus Griechenland stammt. Das Werk stammt aus dem IV. Jahrhundert vor Chr. und es ist darauf zwischen den zwei Reitern ein Altar. Auf einem grossen Teil unserer Denkmäler nimmt das dreibeinige Tischlein die Stelle dieses Altars ein.²⁵⁾

Diese Darstellungsart der Dioskuren kommt auch auf Münzen vor. So z. B. auf einer Münze von Kalatis, auf deren Vorderseite Demeter, auf der Rückseite aber die Dioskuren sind.²⁶⁾ Die Analogie dieser Darstellungsweise finden wir auch auf Grabdenkmälern. Im Siebenbürgischen Museum ist ein von einem unbekannten Fundort stammendes Bruchstück. (Fig. 5.) Hier haben wir es offenkundig mit einem Grabdenkmal zu tun, welches in drei Felder geteilt war. Das untere, welches für die Aufschrift bestimmt war, ist abgebrochen.

Solche Dioskurendarstellungen sind auf synkretistischen Tabellen häufig: man pfl egte sie an den zwei Ecken des Tympanon anzuwenden. Die linke Hälfte eines auf

²¹⁾ *Pick*, die antiken Münzen Nordgriechenlands, Bd. I. Taf. nr. 8—9. pag. 109. nr. 279 u. 281.

²²⁾ *Daremberg-Saglio*, pag. 256. Fig. 2438.

²³⁾ *Daremberg-Saglio*, pag. 256. Fig. 2439.

²⁴⁾ *Dobruszky*, pag. 138, nr. 194. Fig. 113.

²⁵⁾ *Blümel* Carl: Griechische Bildhauerarbeit. Berlin, 1927. Taf. 19. pag. 54 (nr 11).

²⁶⁾ *Pick*, Die antiken Münzen Nordgriechenlands I. pag. 110, nr. 286.

solche Weise angewendeten Dioskurenpaars vertritt jene kleine Steintafel des Siebenbürg. Museums, welche Hampel bespricht und deren Bild auch wir bringen. (Fig. 7.)²⁷⁾ Wir können die Tatsache nicht ausser Acht lassen, dass er in der rechten Hand ein Füllhorn trägt. Dass die Dioskuren und das Füllhorn einander nicht fremd sind, beweisen die Münzen.²⁸⁾

Hier müssen wir noch ein im hispanischen Ampurias, an der Stelle eines Friedhofes aus dem römischen Zeitalter zu Tage beförderte, sehr beschädigte und mangelhafte Bronzplatte erwähnen, auf welcher nur der rechte Dioskur verblieben ist.²⁹⁾

C) Die Reiter stehen auf ihr Pferd einander gegenüber.

No 4. In Karagodeuas, — im Bezirke Kuban von Südrussland — wurde in einem Tumulus, noch im Jahre 1876 unter anderem ein silberner Becher gefunden, welcher sich seither in der Eremitage befindet. Vom etwas beschädigten Becher ist die Reliefdarstellung mit zwei Reitern, welche wir nach Gorobcov auf Fig. 7. bringen.³⁰⁾ Die unbedeckten Köpfe beider Reiter bedeckt langes Haar; der linke Reiter ist bärtig; das Gesicht des anderen ist gänzlich verwaschen. Der rechte Reiter begrüsst mit seiner erhobenen Rechten die gegenüber stehende Gestalt, welche in ihrer Rechten ein Glas, in der linken Hand eine Lanze (Skeptron?) hält; dahinter steht ein Baum. Unter den Hufen der Pferde die Umrisse niedergerittener menschlicher Gestalten.

No 5. Mit einer dritten Gestalt erweitert sich die Scene auf der aus Griechenland stammenden Reliefmarmortafel, welche sich jetzt im Wiener Staatsmuseum befindet. Diese bringen wir nach Hampel. (Fig. 8.)³¹⁾ Zwischen den Reitern steht auf einem Sockel auf welchen auch die Pferde ihre Vorderfüsse stellen — eine weibliche Gestalt in langem Gewande, mit bedecktem Haupte, die ihr Oberkleid bei den Hüften zusammenhält. Am unteren Rand der Tafel ist die zweizeilige griechische Aufschrift: *Ἐκὼς Διογένους | Ὁρέστων Διοσκόροις(ε) ἐχέειν*.

In ähnlicher, doch noch einfacherer Form kann man diese Szene auf einem aus Stobi (Makdonien) stammenden Reliefe sehen.³²⁾

Nach Saglio stellt die weibliche Gestalt Demeter dar. Tatsache ist, dass aus ihren Schultern an beiden Seiten eine Mondsichel herauswächst (vergl. Fig. 12.), und dann haben es offenkundig mit Selene, resp. einer ihr entsprechenden Gottheit zu tun; dementsprechend ist auch die Sagliosche Erklärung des in ihrer Linken befindlichen Stabs, dass es nämlich eine Fackel sei.

²⁷⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903) pag. 310.

²⁸⁾ Auf der Rückseite der Goldstücke der Berenike II. von Cyrenaika ist auf beiden Seiten des Füllhornes je ein *πῖλος* zu sehen, mit je einem Sterne darüber. Eben dasselbe sehen wir auf den autonomen Kupfermünzen aus Adramyteum (Mysia) aus der Zeit des Mithradates Eupator. Siehe: Anson, *Numismata Graeca*, IV. Teil, Taf. VI. nr. 346—347; Taf. VIII. nr. 456—458.

²⁹⁾ Arch. Anz. Jahrg. 1912, pag. 455. 49. Bild.

³⁰⁾ Gorobcov, l. c. pag. 25. 20. Bild.

³¹⁾ Arch. Ért. N. F. XXV. (1905), pag. 11.

³²⁾ Daremberg-Saglio. Dict. des ant. gr. et. rom. I. Band. pag. 768. Fig. 908.

No 6. Die folgende Stufe vertritt — die Bereicherung der Darstellung betreffend eine Lapis Lazuli-Intaglio der Odescalchi-Sammlung. Das Bild derselben brachte Hampel nach der Zeichnung Antonescus,³³⁾ und wir bringen es ebenfalls. (Fig. 9.) Die in der Mitte stehende Frauengestalt mit langem Gewand, langen Haaren und unbedecktem Kopfe greift an den Kopf der Pferde, wie dies bei den Epona-Darstellungen üblich ist. Bei den Füßen der Pferde sind Menschengestalten, die sich zu Schwimmbewegungen anschicken. Die Lanzen der Reiter berühren diese nur scheinbar; es ist viel wahrscheinlicher, dass sie neben denselben den Boden (das Ufer) berühren.

Der obere Rand der Lanzen reicht an den Schwanz der sich mit ihren Köpfen gegen die Mitte wendenden, über der Szene beinahe in wagerechter Lage befindlichen Schlangen. Zwischen den Köpfen der zwei Schlangen, über dem Kopfe der stehenden weiblichen Gestalt ist eine Mondsichel; beim Kopfe der Pferde, unter der Schlange ist je ein Stern.

Hinter dem linken Reiter schaut ein angekleideter Jüngling mit einer frigischen Mütze nach rechts und ergreift mit seiner erhobenen Rechten den Schwanz der Schlange. Hinter dem anderen Reiter ist eine vollständig angekleidete weibliche Gestalt mit bekränztem (?) Kopf, die mit der linken Hand ihre Schürze hält und ihren rechten Zeigefinger — Stillschweigen andeutend — zu ihrem Mund erhebt.

Die auf dem Denkmale sichtbaren Buchstaben bergen wahrscheinlich den Namen des Eigentümers.

No. 7. Ebenfalls nach Antonescu bringt Hampel die Darstellung eines „in England befindlichen“ Chalcedon-Intaglio, welche auf beiden Flächen desselben zu finden sind.³⁴⁾ Wie man es von unserem 10-ten Bilde feststellen kann, finden wir in der Darstellung mehrere neue Züge.

Zwischen den zwei Reitern steht keine weibliche, sondern eine männliche Gestalt, welche gegen den rechten Reiter schaut, während sie mit ihren Händen zu den Mäulern der Pferde greift. In ihrer ganzen Erscheinung deutet sie auf einen Arbeiter (Schmied).

Nicht minder ungewöhnlich sind auch die Reiter.

Der rechte Reiter ist — so scheint es — nackt, nur auf seinen Hüften trägt er einen breiten Gürtel und auf seinem Halse die Chlamys; seinen Kopf bedeckt eine Reitermütze mit einem Schilde. In seiner erhobenen Linken ist ein Dreizack. Hinter ihm ist eine kleine, schwebende Gestalt, welche in ihrer vorgestreckten Rechten einen Kranz, in ihrer hinabhängenden Linken einen Palmenzweig hält.

Der linke Reiter ist bis zu den Hüften so bekleidet, wie die in der Mitte stehende männliche Person; vom Halse hängt ihm eine Chlamys zurück; seinen Kopf bedeckt eine solche Kappa, wie den seines Kameraden auf der rechten Seite. In seiner Rechten hält er einen T-ähnlichen Gegenstand, dessen Stiel gekrümmt ist. Beim Bestimmen des

³³⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903) pag. 361, No 66.

³⁴⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII; (1903) 359. No 64.

Gegenstandes in der Hand des Mannes sind uns die Münzen der Seleucida-Könige be-
findlich.³⁵⁾

Der Reiter, hinter ihm eine kleine menschliche Gestalt, welche ihre Rechte vor-
wärts, ihre Linke rückwärts ausstreckt.

Beim Kopf der Pferde ist je ein Stern; unter ihren Füßen rücklings liegende
menschliche Gestalten; die Pferde treten mit ihrem Vorderfusse genau auf den Kopf
der liegenden Gestalten.

Die Szene wird auf beiden Seiten von je einer, den Krümmungen des Steines fol-
genden Schlangen begrenzt. Die Zeichnung der Schlangen ist sehr primitiv.

Über dem Kopfe des in der Mitte stehenden Mannes ist ein Vogel (ein Rabe oder
eine Taube?) rechts davon stellt ein grösserer Männerkopf mit einem Strahlenkranz die
Sonne, links ein kleinerer mit einer Mondsichel den Mond dar; neben letzteren ist auch
noch separat eine kleine Mondsichel gezeichnet.

Unter der Hauptszene: In der Mitte ein Tischlein, darauf drei Brote; links davon
zwei kleine Vögel, ein Tierkopf (Hundekopf mit Halsband? Rhyton?), und ein mir
unbekannter Gegenstand; rechts vom Tische ein Gefäss mit einem Fuss und wagerecht
ein Fisch.

Auf der Rückseite: ein nach rechts sprengender Löwe, darüber eine Mondsichel und
ein Stern. Unter dem Löwen eine Aufschrift, welche wahrscheinlich den Besitzer nennt.

No 8. Jenen Chalcedon Intaglio teilt Hampel ebenfalls nach der Zeichnung Anto-
nescus mit. (Fig. 11.)³⁶⁾

Im Mittelpunkt der Hauptszene ist auch hier ein Mann, aber nicht in stehender,
sondern in knieender Stellung. Am Kopfe des rechten Reiters ist eine Blätterkrone. Hin-
ter derselben stehen zwei nackte, barhaupte Gestalten mit der Lanze in der Rechten.

Am Kopfe des linken Reiters ist eine Strahlenkrone. Hinter ihm stehen ebenfalls
zwei nackte Gestalten, aber die eine ist ganz nach rechts gewendet und erhebt ihre
rechte Hand; die andere schaut uns in die Augen und hält in ihren Linken ein mächtiges
Skeptron (?), wenn dies die richtige Deutung dieses langstieligen, sich oben ausberei-
tenden Gegenstandes ist.

Unter dem Füßen der Pferde sind am Rücken liegende, nackte menschliche Ge-
stalten; beim Kopfe der Pferde ist je ein grösserer, zwischen den Vorderfüßen des
linken Pferdes ist ein kleinerer Stern.

Die Szene wird ähnlicherweise, wie im vorigen Denkmale von zwei Schlangen
begrenzt; linke Schlange hat einen Kamm.

³⁵⁾ So z. B. sehen wir auf einem Drachma Seleukos I. (312—280 v. ehr.) eine
ähnliche Darstellung, welche nichts anderes ist, als ein Anker. Dafür, dass wir uns auf
dem rechten Wege befinden, ist ein sehr guter Beweis ein Obulus des Königs Antiochus
I., auf dessen Vorderseite der Kopf des Königs ist; auf der Rückseite ist ebenfalls ein
Anker sichtbar, mit den *πῖλος* der Dioskuren an beiden Seiten, über welchen auch
noch der Stern ist. Auf der Rückseite *Σωτήρ Ἀντίοχου*. Siehe: Anson, Numismatica
Graeca, V. Teil, XIV. Tabelle, No 584—585.

³⁶⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 362. No 67., welcher ebenfalls auf beiden
Seiten Darstellungen führt.

Über der jetzt beschriebenen Hauptszene: in der Mitte in senkrechter Lage ein Vogel mit ausgebreiteten Flügeln; bei seinem Kopfe eine kleine Schlange in S-Form. Rechts ein Frauenkopf mit einer Mondsichel, welcher von einem fliegenden Vogel (Adler?) angefindet wird; links ein Kopf mit einer Strahlenkrone; dahinter der Vogel als eine verzerrte formlose Masse.

Unter der Hauptszene: In der linken Ecke eine Gebirgsgegend, dann ein bedecktes Gefäss mit breitem Rand. Das folgende Emblem nennt Hampel „Nil-Schlüssel“; sein unteres Glied mahnt an den in der Hand des linken Reiters des vorigen Bildes befindlichen Gegenstand, welchen wir Anker nannten, sein oberer Teil aber an jenen undefinierbaren Gegenstand, welcher im unteren Felde desselben Bildes, beim Schwanzende der linken Schlange zu sehen ist. Es folgen: die Umrisse eines menschlichen Fusses, dann ein Schaf oder ein Reh, zuletzt ein grosses Gefäss oder vielleicht ein auf ein Gestell gestellter Kessel. (Vergl. Fig. 34. oben rechts im mittleren Felde.)

Auf der Rückseite: In der Mitte unten ein Gefäss mit flachem Deckel, darüber ein Stern; weiter oben eine undefinierbare Darstellung, vielleicht der Hals, oder die Mundöffnung eines Gefässes, aber es kann auch ein Säulenkopf oder eine Cista sein; rechts davon ein Stern.

Auf beiden Seiten winden sich Schlangen auf senkrecht stehende Stöcke.

Endlich an beiden Rändern sind aus den Leibern stacheliger Schlangen gebildete Bogen (nicht Joche, wie Hampel meint!), solche, wie wir auf den Münzen der Könige von Akarnanien, Heraklea (Bithynien), Baktrien und Indien sehen können.³⁷⁾

D) Darstellungen, die sich auf einem in zwei Teile geteilten Raume befinden.

No 9. Hülsen besprach zuerst jene aus Terracina stammende Relief-Steintafel (Fig. 12.) welche nach Hampel auch wir bringen.³⁸⁾

Ihre auffallendste Abweichung von den bisher gesehenen ist, dass die Darstellungen in einem grösseren, aediculaförmig ausgebildeten oberen Felde und im von demselben ausgesprochen abgetheilten unteren Streifen sind.

Die Hauptszene des oberen Feldes stimmt im Allgemeinen mit der früheren überein. In der Mitte steht neben dem niedrigen dreibeinigen Tischlein eine menschliche Gestalt, deren Kopf mit einem *πίλος* bedeckt ist, von welcher man nicht bestimmen kann, ob sie sitzt oder steht? Zu beiden Seiten ist je ein Reiter; die Pferde heben einen ihrer Vorderfüsse auf das Tischlein, mit dem anderen drücken sie den Kopf der niedergetretenen menschlichen Gestalt zu Boden. Diese Gestalten sind einzeln sehr primitiv dargestellt und ihr Vorhandensein kann man nur per analogiam behaupten.

Hinter den Reitern ist eine Schlange.

³⁷⁾ Anson, Numismata Graeca, II. Teil, I. Taf. No 7 stimmt mit unserem besonders überein; ausserdem III. Taf. 1030—1031. und noch auf anderen hellenistischen Münzen.

³⁸⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 328, 23. Bild.

Oberhalb der jetzt beschriebenen Szene sind drei Brustbilder; am Halse des mittleren, welches pünktlich über der Gestalt zwischen den zwei Reitern ist, ist eine Mondichel; den Kopf der beiden anderen bedeckt eine Strahlenkrone.

In unteren, schmalen Streifen, von links nach rechts: ein Altar, welchem sich ein Widder nähert, in der rechten Ecke ein Hahn.

In enger Verwandtschaft mit dem jetzt besprochenen Denkmale sind die Darstellungen einer bulgarischen Steintafel (*Fig. 13.*) auf welcher aber auch Abweichungen sind.³⁹⁾

So hält der linke Reiter in seiner rechten Hand — sowie ein Szepter — eine Lanze mit rundem Kopfe, welche man eher eine Keule nennen kann. Auf dem Tische vor der weiblichen Gestalt zwischen den zwei Reitern liegt auf einer Schüssel ein Fisch; was Hampel für die „drei beringten Henkel“ der Schüssel hält, ist nichts anderes, als die usuellen drei Brötchen.

Über dem Kopfe der Reiter und auch zwischen ihnen sieht man die Spuren von drei Brustbildern, aber sehr verwaschen.

In der linken Ecke des unteren, schmalen Streifens, halten wir das was Hampel „grosse Amphora“ nennt, eher für einen Altar, welchem sich ein Widder nähert. Die anderen Darstellungen aber sind ganz verwaschen, so, dass man sie nicht erkennen kann.

Ebenfalls mit der terracinischen Tafel ist in naher Verwandtschaft ein aus dem Temeser Komitat stammendes, sehr schartiges und abgenütztes Stück des Ungarischen Nationalmuseums, dessen Bild wir deshalb nicht bringen.⁴⁰⁾

No 10. Dem Inhalt nach ist mit den jetzt Angeführten in naher Verwandtschaft, obzwar es technisch von jenen sehr abweicht, eine Relief-Marmortafel des gewesenen Museo Kircheriano.⁴¹⁾ Die Darstellungen sind auf diesem auch in einem Hauptfelde und in einem schmälern unteren Streifen disloziert. (*Fig. 14.*)

Das Hauptfeld ist etwas überladen; die Zeichnung der Gestalten ist deshalb ein wenig verzerrt. Unter den Füßen der Pferde sind — zwar nur in grossen Zügen — die zwei niedergetretenen menschlichen Gestalten, was gleichzeitig ein Beweis dessen ist, dass auf später folgenden Denkmälern, die unter den Vorderfüßen der Pferde befindlichen Kugeln mit Recht für Menschenköpfe gehalten werden können. Übrigens ist die menschliche Gestalt auf einem aus Brigetio stammenden Bruchstück des Ungarischen Nationalmuseums auf ähnliche Art dargestellt.⁴²⁾

Zwischen den zwei Reitern ist — zwar etwas hoch — der dreibeinige Tisch, mit dem Fische. Aber es ist fraglich, ob der mittlere unter den drei gedrängten, ziemlich verzerrten Köpfen, welche im Raum zwischen den Köpfen der zwei Reiter sichtbar sind, nicht jene weibliche Gestalt darstellen will, die wir hinter dem Tisch zu sehen pflegen? Wenn nicht, so sind hier jene drei Brustbilder zugegen, welche wir auf den vorigen

³⁹⁾ Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 333—4, No 90; Arch. f. Religionswiss. XV. (1914). I. Tab. No 2.

⁴⁰⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 320, No 20.

⁴¹⁾ Jahreshefte des Oester. Arch. Instituts. XVII. (1914). Beiheft pag. 144—146. 130. Bild.

⁴²⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 339, No 38.

gesehen haben; der Kopf der neben dem Tisch befindlichen weiblichen Gestalt schaut zwischen den Köpfen der beiden Pferde hervor und ihre Brust wird in der Höhe des Pferdemaules breiter.

Die linke Ecke des unteren Streifens ist ein wenig letiert; die unbeschädigten Darstellungen sind auch nicht klar. So sieht Abramić, nach dem wir dieses Bild bringen, gleich nach dem Bruche eine Lampe (?); ich würde dies eher für einen Hahn halten; dann folgt eine stehende menschliche Gestalt; darauf kommt ein undeutlicher Teil, welchen Abramić für einen Tisch mit Brot hält; diese Feststellung ist aber von zweifelhaftem Werte. Schliesslich kommt ein zurückschauendes vierfüssiges Tier, welches er für einen Widder hält, aber da zu ist es zu hoch und zu schlank; was allerdings der „Individualität des Künstlers“ entspricht.

No 11. Auf Grund der Darstellungen der Hauptfläche ist mit dem jetzt besprochenen Denkmale eine kleine eiförmige Marmorscheibe nahe verwandt, (Fig. 15.) welches angeblich aus Kápolna im Jahre 1835 in das Ungarische Nationalmuseum gelangte und dessen Bild wir hier nach Hampel bringen.⁴³⁾

Im Hauptfelde sehen wir beinahe genau dasselbe, wie am vorigen Bilde, nur viel verschwommener.

Im unteren Felde kann man nach Hampel vielleicht die Gestalt eines Hahnes oder Hundes ein wenig ausnehmen, während die übrigen unkenntlich sind.

Verwandt mit diesem ist eine Scheibe aus Sziszek, welche zweimal so gross ist, als die vorher erwähnte und sich ebenfalls im Ungarischen Nationalmuseum befindet. (Fig. 16.)⁴⁴⁾ Die Darstellungen des oberen der beinahe gleich grossen Felder wollen ganz gewiss dasselbe veranschaulichen, wie die vorigen. Im unteren Felde hingegen — so scheint es — wollten sie nur eine zerklüftete Gegend anzeigen.

Aus ähnlichen kleineren Denkmälern sind zwei bulgarische (aus Arčar und aus Dupnica stammende) Bruchstücke entstanden aber lückenhaft und abgenützt sind.⁴⁵⁾

No 12. In den Details zeigt, mehrere neue Züge jene in Bukarest befindliche Marmortafel, welche früher Hampel⁴⁶⁾ nach Antonescus Zeichnung, dann nach Photographien brachte⁴⁷⁾ und welche auf solche Weise Gelegenheit bietet zur Feststellung dessen, dass Antonescus Zeichnung getreu war (Fig. 17.) Die Darstellungen sind hier auch in einem grossen oberen Feld und in einem kleinen unteren Streifen.

Im Hauptfelde sehen wir auch hier zwei Reiter; zwischen ihnen den dreibeinigen Tisch, darauf den grossen Fisch. Hinter dem Tisch eine weibliche Gestalt mit bedecktem Kopf (oder mit langem Haar?).

In der rechten Hand des linken Reiters ist ein Gegenstand, wahrscheinlich ein schlecht ausgefallener Rhyton. Unter den Füßen des Pferdes befindet sich eine liegende menschliche Gestalt, welche ihren Kopf erhebt. Ein runder Gegenstand befindet sich

⁴³⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 335, No 33.

⁴⁴⁾ Ebenda No 33.

⁴⁵⁾ Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 333 u. 335, No 91 und 94.; Arch. f. Religionswiss. XV; (1912). I. Tab. No 5 u. 7.

⁴⁶⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 325—26, No 19.

⁴⁷⁾ Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 338.

auch zwischen den Vorderfüßen des Pferdes und dem Tische, aber wir können nicht konstatieren, was es ist; vielleicht ist es ein Widderkopf (Vergl. Fig. 30.). Hinter dem Reiter ist eine fliegende Gestalt, welche mit ihrer Rechten dem Reiter einen Kranz reicht.

In der linken Hand des rechten Reiters sehen wir einen ebensolchen Gegenstand, wie in der rechten Hand des anderen Reiters, nur ist er schief. Unter den Füßen des Pferdes ist hier nichts. Hinter ihm oben ist eine männliche Gestalt mit hohem spitzigen Hut.

Zwischen den Reitern winden sich — von in den nicht sichtbaren Händen derselben befindlichen Stöcken im Rücken berührt — Schlangen, auf solche Weise, dass ihr Schwanz den Kopf der sich zwischen den zwei Reitern befindlichen weiblichen Gestalt berührt; ihr Kopf berührt die Spitze der Kopfbedeckung der Reiter.

Im unteren schmalen Streifen von links nach rechts: Drei Brustbilder auf einem Sockel; vielleicht jene, die wir auf dem 11-ten und den folgenden Bildern über den Reitern sehen. Dann folgt eine separat stehende, darnach drei stehende Figuren, dann 2—3 Amphora (?), endlich ein ruhender Löwe in der Pose, in welcher die Löwen des Mithras dargestellt zu werden pflegen. In Verbindung mit den drei Brustbildern in der linken Ecke müssen wir erwähnen, das Ziehen in denselben keine Brustbilder, sondern sitzende weibliche Figuren sieht, und sie für *Darstellungen der Matres* hält.⁴⁸⁾

No 13. Reichere und deutlichere, in ihrem Wesen nach aber übereinstimmende Darstellungen sehen wir auf jener aus Lom in Bulgarien stammenden Steintafel, welche nach anderen auch wir bringen.⁴⁹⁾ (Fig. 18.)

Im *Hauptfelde* strecken beide Reiter ihre leeren Hände mit einer solchen Geste vor, wie wir es bei einer Gruppe der Denkmäler mit einem Reiter bereits gesehen haben.⁵⁰⁾ Auf die in ihren nicht sichtbaren Händen schief gehaltenen Stäbe ringeln sich ähnlich wie am vorigen Bilde Schlangen.

Unter den Füßen der Pferde sind auf ihrer Seite liegende, sich die Hände unter den Kopf legende schlafende menschliche Gestalten.

Hinter den Reitern ist je eine menschliche Gestalt; infolge der schlechten Raumeinteilung ist aus ihnen anstatt einer stehenden Gestalt ein Brustbild geworden.

Zwischen den zwei Reitern kann man den häufig vorkommenden Tisch nicht wahrnehmen. Wie es scheint, hat der Hersteller das vor ihm stehende Modell nicht verstanden. Dies hatte zur Folge, dass er anstatt der Stuhlfüße den Unterleib einer weiblichen Gestalt bedeckende Kleider mit schweren Falten meisselte. Er kümmerte sich nicht darum, dass der Oberkörper unverhältnismässig lang wurde. Wir können daher ruhig feststellen, dass man zwischen die zwei Reiter einen Tisch hätte darstellen sollen.

In der oberen Ecke: rechts ein Brustbild mit einer Strahlenkrone, links eins mit einer Mondsichel.

⁴⁸⁾ Archaeologischer Anzeiger. 1904. pag. 17.

⁴⁹⁾ Filow, Arch. Anz. Jahrg. 1911, pag. 366, 10. Bild. *Hampel*, Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 335, No 95. *Kazarow*, Archiv. f. Religionswissenschaft XV. (1912). Bd. I. Tab., No 8.

⁵⁰⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux. 1926. (II.) Fig. 4—5.

Im schmalen unteren Streifen: In der Mitte ein dreibeiniger Tisch, darauf auf einer Tasse ein Fisch und Brote; rechts davon ein sich zurückbäumender Widder, darüber drei grössere und ebenso viele kleinere Brote, dann auf drei Säulen Lucernen, wie es Abamić richtig bestimmt.⁵¹⁾ Rechts vom Tische ist ein Hahn und ein sich aufbäumendes Ross (nach Filow ein Löwe), bei seinem Haupte ein *Bogen*.

No 14. Eine sich im Siebenbürg. Museum befindliche Marmorscheibe verdient unsere besondere Aufmerksamkeit, teils wegen des Gliedes, welches die zwei Darstellungsfelder von einander abteilt und was Hampel (jedenfalls irrtümlich) für eine mächtige Schlange hält, teils wegen der Darstellungen im unteren Felde. (Fig. 19.) Diese Scheibe stammt unbedingt von einem siebenbürgischen Fundort.⁵²⁾

Im oberen Felde sind die zwei Reiter einander gegenüber. Zwischen ihnen ist das dreibeinige Tischlein, darauf ein Fisch. Hinter dem Tische steht eine weibliche Gestalt mit bedecktem Haupte. Neben ihrem Kopfe ist auf beiden Seiten je ein Brustbild. Unter den Füßen der Pferde ist je eine menschliche Gestalt, welche von Löwen zerfleischt werden; von der rechten Gestalt kann man dies bestimmt behaupten.

Im unteren Felde: In der Mitte placken sich drei Männer mit grösseren vierfüssigen Tieren; links von dieser Szene ist ein Schwan, rechts davon ein Krater, dann vielleicht ein Altar oder ein Felsen.

No 15. Wahrscheinlich aus Virunum kam jene quadratförmige Kupferplatte in das Klagenfurter Museum, deren Bild (Fig. 20.) wir nach Hampel bringen.⁵³⁾ Die Darstellungen befinden sich in zwei gleich grossen Feldern.

Im oberen Felde: In der Mitte eine stehende weibliche Gestalt, die in ihrer emporgehaltenen Schürze etwas hält, wahrscheinlich Futter für die Pferde, was man auf einem späteren Bild unbedingt feststellen kann.

In der erhobenen Rechten des linken Reiters höchstwahrscheinlich ein Hammer mit kurzem Stiel, beim rechten Reiter jene Rolle, die wir schon am 17-ten Bild gesehen haben; hier ist es noch wahrscheinlicher, dass wir darin ein Rhyton vor uns haben.

Unter dem linken Reiter ist eine menschliche Gestalt. Hinter jedem Reiter erhebt sich eine Schlange. In den zwei oberen Ecken ist je ein Brustbild; das linke scheint eine Strahlenkrone zu haben; aus der rechten Schulter des rechten Brustbildes wächst eine Mondsichel heraus; die andere Seite derselben ist nicht sichtbar.

Die wellige Oberfläche unter der in der Mitte stehenden weiblichen Gestalt und dem rechten Reiter erinnert uns an das Glied, welches am vorigen Bilde die zwei Flächen von einander trennte.

Im unteren Felde: ein dreibeiniger Tisch, darauf auf einer Tasse (?) ein Fisch (?) und Brote. Links vom Tische: eine zum Tisch gewendete nackte Männergestalt, welche die rechte Hand zum Mund erhebt. In der Ecke die später oft vorkommende Szene, dass ein Mann einem an den Hinterbeinen hängenden Tier — gewöhnlich einem Widder — das Fell absteift; am Fusse des Baumes ist das zum Auffangen des Blutes bestimmte Ge-

⁵¹⁾ Oest. J.-h'fte. XVII. (1914). Sp. 149.

⁵²⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 333. No 30.

⁵³⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 34. No 40.

fäß sichtbar. An der anderen Seite des Tisches sind übereinander: ein Löwe, ein Hahn, ein Messer (?), ein Fisch; über dem Rücken des Löwen eine Kugel und der Opferkuchen (vielleicht gehören diese zusammen und stellen dann ein Gefäß dar?), zuletzt ein sich gegen die Mitte wendender Mann mit einem Widderkopfe, der mit seiner Rechten vorwärts zeigt.

Im oberen und unteren Felde sind 23, resp. 12 Rosetten zerstreut, die wahrscheinlich Sterne darstellen.

Hier erwähnen wir ein Bruchstück aus Carmuntum (Fig. 21.)⁵⁴⁾ und zwar deshalb, weil die hier in der Mitte stehende weibliche Gestalt die Pferde mit ausgesprochenen Futtergefäßen empfängt. Die in der Hand der Reiter befindliche Stange bildet mit der sich wagerecht wellenden Schlange eine „Drachenfahne“; auf diese Frage werden wir noch zurückkommen.

Hinter dem verbliebenen Reiter bringt eine schwebende Gestalt einen Palmenzweig und einen Kranz (Vergl. Fig. 17., und noch mehrere, die später besprochen werden).

Oben in der Mitte sind drei Brustbilder; nach Robert v. Schneider der Capitolinische Trias; ähnliche haben wir jedenfalls schon gesehen. (Fig. 12—13.)

Oben in der rechten Ecke ist ebenfalls ein Brustbild, dessen Gefährte, den wir mit Recht in der linken Ecke voraussetzen können, abgebrochen ist. Daneben eine kleine Schlange, sowie diejenige, welche sich oben, in der Mitte des 11. Bildes befindet und sich beim Schnabel des Vogels mit ausgebreiteten Flügeln umherwindet.

E) Die Darstellungen befinden sich auf einem in drei Teile geteilten Raume.

Auf den später zu besprechenden Denkmälern befindet sich nur jener neue Zug, dass die mit den bisher gesehenen mehr oder weniger verwandten Darstellungen in drei, von einander auch physisch abgesonderten Feldern sind. Und zwar sind die zwei Reiter gewöhnlich im mittleren Felde, im oberen, engeren Streifen jene Brustbilder und ihre Anhängsel, welche wir auch bisher über der Hauptszene gesehen haben; unten sind jene ziemlich mannigfaltigen, im Grunde aber dieselbe Bedeutung besitzenden Bilder und Gruppen, welche wir auch bisher unter der Hauptszene sahen. Aber es gibt auch Abweichungen. In einem Falle (Fig. 37.) ist die ganze Fläche in drei gleiche Teile geteilt; in einem anderen Falle (Fig. 27.) ist der schmale Streifen in der Mitte und teilt die Fläche in zwei gleiche Felder.

No 16. Aus Ószöny (dem römischen Brigetio) kam jene Marmorscheibe in das Ungarische Nationalmuseum,⁵⁵⁾ deren Photographie ebenso ist, wie eine ultramoderne Kreidzeichnung (Fig. 22.) Diese ihre Eigenschaft ist umso interessanter weil unter den

⁵⁴⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 327, No 22 u. XXXII. (1912). pag. 338.

⁵⁵⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 334, No 31.

sowohl aus Siebenbürgen, wie aus Bulgarien stammenden Steintafeln mit einem Reiter mehrere mit dieser Technik vorkommen.⁵⁶⁾ Einst machte man sie wahrscheinlich durch Malen deutlicher und verständlicher.

Im mittleren Felde ist die übliche Szene mit zwei Reitern. Das Maul der Pferde reicht gänzlich zusammen, es blieb also kein Raum für den Tisch und für die dahinter stehende weibliche Gestalt; sie wurde wahrscheinlich durch Malerei ersetzt. Der über den Pferdeköpfen sichtbare schwarze Kurve blieb wahrscheinlich vom Kopfe der neben den Tisch stehenden weiblichen Gestalt dort.

Die am Ende der Vorderfüsse der Pferde sichtbare Kugel will den Kopf der niedergetretenen menschlichen Gestalt darstellen. Das unter dem linken Reiter sichtbare Füllenförmige schwarze vierfüssige Tier erinnert uns an jene Szenen, wo den niedergetretenen Menschen ein Löwe zerfleischt.

Die Ränder des oberen Streifens fehlen. In der Mitte des verbliebenen Teiles sind zwei, rechts davon ein Brustbild; ob rechts auch ein solches gewesen ist, wissen wir nicht. Die auf den zwei Seiten der gepaarten Gruppe sichtbaren sechs Punkte sollen vielleicht Sterne bedeuten.

Zum Verstehen der Darstellung des unteren Feldes müssen wir die kleinere und beschädigtere, aus Požarevac stammende Marmorscheibe des Szegeder Museums zu Hilfe nehmen.⁵⁷⁾ (Fig. 23.) In der Mitte eine stehende menschliche Figur; in der linken Ecke: auf der aus Ószöny eine Schlange, auf der aus Požarevac ein Schwan. Hinter dem Rücken der menschlichen Gestalt wahrscheinlich eine gebirgige Gegend, welche auch bereits bisher in diesem unteren Teile vorkam. (Fig. 10., 14., 15.)

No 17. Eine der interessanteren ist die aus Marosportus (Apulum) stammende marmorene Reliefscheibe, weil sie eigentümliche individuelle Züge aufweist.⁵⁸⁾ Wir bringen sie auf unserer Fig. 24.

Im mittleren Felde sind die bekannten zwei Reiter. Zwischen ihnen auf einem dreibeinigen Tische ein Fisch; hinter dem Tische ist eine barhauptige weibliche Gestalt, auf deren Hals man ein Perlengeschmeide sieht; mit den Händen greift sie an das Maul der Pferde. Die Reiter sind bärtig. Der linke Reiter erhebt seine Rechte; ob er aber in derselben etwas hält, können wir nicht feststellen. In den linken Hand des rechten Reiters ist ein Füllhorn. (Vergl. Fig. 6.) Hinter dem linken Reiter sehen wir das Laub eines Baumes und über diesem die Umrisse eines verwaschenen Brustbildes. Die Reiter zertreten höchstwahrscheinlich menschliche Gestalten.

In der Mitte des *oberen Abschnittes* sind drei Köpfe, eigentlich Brustbilder; die beiden Äusseren nehmen mit ihren spitzigen, kapuzenförmigen Kopfbedeckungen die ganze Höhe des Streifens ein und begrenzen gleichsam den mittleren, über welchem noch für einen Adler mit ausgebreiteten Flügeln Raum ist. Links von dieser Dreiergruppe ist ein dreibeiniges Tischlein, darauf ein Fisch, dahinter eine stehende weibliche Gestalt (es wiederholt sich also ein Teil des Hauptfeldes), weiter eine sitzende Gestalt,

⁵⁶⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, 1926. (II.) pag. 32, Bild 25; pag. 41, Bild 34, und einige kleinere Bruchstücke der Museen von Sofia und von Kolozsvár.

⁵⁷⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 339, No 39.

⁵⁸⁾ Arch. Ért. N. F. 25. (1905). pag. 117, No 76.

in der Ecke ein Brustbild. Nach dem Haupt mit der Kapuze folgt rechts eine stehende Gestalt, dann in der Ecke ein Brustbild. Die stehende Gestalt hält nach Hampel unter dem linken Arm vielleicht einen Tierschenkel, doch dies kann man am Bilde nicht recht ausnehmen. Auch nach ihm sind die beiden Brustbilder in den Ecken Juno und Minerva, die mit dem in der Mitte befindlichen und durch den Adler zweifellos als Jupiter bestimmten den Capitolinischen Trias bedeuten mögen.

In der Mitte des *unteren Abschnittes* ist eine Ankleideszene: zwei Gestalten kleiden eine dritte in ein abgestreiftes Tierfell. Von der linken Seite schaut eine weibliche Gestalt dieser Szene zu, hinter ihr ist vielleicht ein Felsen sichtbar. Auf der beschädigten rechten Seite wendet sich ein Rind gegen die Szene während über diesem ein anderer Vierfüßler, vielleicht ebenfalls ein Rind sich in die entgegengesetzte Richtung wendet.

Ausser unseren später zu erwähnenden Denkmälern ist mit diesem die Darstellung eines aus Galatz stammenden (oder wenigstens dort verkauften) Bruchstücks verwandt,⁵⁹⁾ auf welchem von rechts nach links folgendes zu sehen ist: Krater; dann drei menschliche Gestalten, nach Cumont mit Löwenköpfen, aber jedenfalls verlarvt (maskiert), (Vergl. mit dem unteren Abschnitt unseres Bildes), darauf folgt das Schwesterpaar der hier sichtbaren Ankleideszene, zuletzt ein Widder und ein Stier.

No 18. Die mit den bisher gesehenen Darstellungen verwandten Darstellungen der im Museum von Segesvár befindlichen, in der rechten unteren Ecke unvollständigen Steintafel weisen mehrere neue Züge auf,⁶⁰⁾ zwar nicht immer deutlich genug.

Im Hauptfelde die gewohnte Szene, doch die Reiter erscheinen heransprengend und sind ältere, bärtige Gestalten. Beide zertreten menschliche Gestalten, von denen die sich unter dem linken Reiter befindliche ihre Arme nach vorne ausstreckt und ihren Kopf emporhebt, was wir bereits zu wiederholten Malen wahrgenommen haben. (Fig. 9, 17., 20.) die auf der rechten Seite liegt rücklings, was wir auch bereits gesehen haben (Fig. 10., 11.) den auf der linken Seite zerfleischt ausserdem auch ein Löwe.

Zwischen den zwei Reitern ist ein Tisch, auf diesem — nach Hampels sehr wahrscheinlicher Voraussetzung — ein Tierkopf. Hinter dem Tische sitzt eine weibliche Gestalt auf einem Trone mit einem Baldachin und hohen Armen. (Was Hampel dafür hält, dass sie „ihre Hände über ihren Kopf erhebt und eine Schüssel hält“ ist nichts anderes, als die Seiten, der Rücken resp. der Baldachin des Throns. (Vergl. Fig. 31.)

In der Mitte des *oberen Abschnittes* ist jenes von zwei Schlangen in die Mitte genommenes Gefäss, welches wir bei einer anderen Gelegenheit als ein sich auf die Dioskuren beziehendes Emblem bereits detailliert besprochen haben.⁶¹⁾ Von dieser Gruppe rechts und links sind Brustbilder in derselben Ausführung, wie die auf den entsprechenden Stellen der Fig. 22.

In der linken Ecke des unteren Abschnittes sieht Hampel einen Hahn, dann folgt ein zurückschauendes vierfüßiges Tier, später eine alleinstehende Gestalt, eine Gruppe

⁵⁹⁾ Cumont, Fr.: Textes et monuments etc. II. pag. 527. Fig. 493.

⁶⁰⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 323. No 18.

⁶¹⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, 1926 (II). pag. 39. Pauly-Wissowa, Realencycl. V. 1108.

von drei Gestalten, von welcher Hampel sagt: „Zwei sich gegeneinander neigende Menschen halten gemeinsam ein Gefäss, oder sie wenden sich einem dreibeinigen Tisch zu.“

Ausserdem besitzt das Ungarische Nationalmuseum ein aus Dunapentele (Inter-cisa) stammendes Stück, dessen oberer Teil und eine Seite abgebrochen ist, doch ist diese Szene darauf etwas deutlicher wahrnehmbar. (Fig. 26.)⁶²⁾ Die im Vordergrund befindlichen zwei Gestalten scheinen zu kämpfen, die zwischen ihnen befindliche dritte ist sehr verwaschen.

Alldies zusammenfassend nehmen wir an, dass diese Gruppe der zwei letzten Denkmäler dasselbe darstellen will, wie die auf dieser Stelle der Scheibe von Marosportus befindliche Ankleideszene. (Fig. 24.)

No 19. Bei den Ausgrabungen in Pettau (das röm. Poetovio), in einem kleinen Kultuszwecken gewidmeten Räume eines Privathauses, kam unter vielen Relief- und inschriftlichen Bruchstücken das weiter unten zu besprechende Marmortäfelchen ans Tageslicht.⁶³⁾ Es weicht in der Dislozierung der Darstellungen von den bisherigen darin ab, dass der einzige schmale Streifen das grössere obere und das nur ein wenig kleinere untere Feld trennt.

Die Darstellungen des oberen Feldes sind trotz aller Ähnlichkeit, ganz neuartig. Das ganze ist in der Mitte nischenförmig ausgearbeitet. In der Nische steht eine — im Verhältnis zu ihrer Umgebung riesige Frauengestalt und umarmt die Köpfe der winzigen Pferde. (Im Vergleiche zu ihr sind die Pferde und Reiter wahrhaftige Zwerge, kann man sie kaum wahrnehmen, um so weniger Detaille. Zu ihrer Zeit wurden sie wahrscheinlich durch Malerei anschaulicher gemacht, was auch Abramić bemerkt.)

Unter dem linken Reiter ist eine menschliche Gestalt, wie es scheint in auf die Ellbogen gestützter Lage. (Vergl. Fig. 28.) Unter dem zweiten Reiter ist nichts zu bemerken. Neben dem Kopfe der weiblichen Gestalt ist auf beiden Seiten je eine Schlange. Auf der äusseren Seite der Nische sind zwei Brustbilder, von denen das linke abgebrochen ist.

Im unteren Felde von links nach rechts: drei männliche Gestalten, die ihre Rechte bis zur Brust erheben, die mittlere Gestalt hat einen länglichen Tier — (Widder?) — kopf. Die darauf folgende Darstellung hält Abramić für einen Kandelaber mit einem Brenner in der Form einer Mondsichel. Wir sehen in derselben eher jene Gestalt, welche auf den 24. und 25. Bildern links von der Ankleideszene steht und diese betrachtet; sie erhebt ihre Arme. Darauf folgt ein dreibeiniger Tisch mit Brot, ferner eine sich gegen den Tisch wendende menschliche Gestalt, zuletzt ein Mann, der ein auf einen Baum gehängtes Tier abhäutet.

An beiden Enden des mittleren schmalen Streifens ist die Ausarbeitung grifförmig. In der Mitte des Streifens selbst ist ein Gefäss mit einem Fuss, links davon ein zusammengekauerter Löwe, rechts ein Fisch.

⁶²⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 331. No 26.

⁶³⁾ Mitgeteilt von Michael Abramić, Oesterr. Jahreshefte XVII. (1914), Sp. 94—96; unter dem 70. Bilde.

No. 20. Ebenfalls Abramić bespricht jene interessante Steintafel⁶⁴⁾ welches im kleinen Museum des Franciskanerklosters zu Sinj ist und aus den Ruinen des nahen Aequum (Čitluk) dorthin gelangte. Interessant ist die Technik des Stückes; es bildet eine an die Holzschnitzerei erinnernde flache Relieifarbeit, aber auch von inhaltlichen Standpunkt aus ist sie beachtenswert. (Fig. 28.)

Im mittleren Felde ist die bekannte Szene mit zwei Reitern, mit einer stehenden Gestalt in der Mitte. An beiden Seiten des Kopfes der letzteren eine Mondsichel. Hinter dem Kopfe der Reiter ist ein Stern. Hinter den Reitern ist je eine Gestalt. Unter den Füßen der Pferde sind sich auf ihre Arme stützende menschliche Gestalten.

In der Mitte des oberen Feldes ist ein Krater, über welchen sich von beiden Seiten eine Schlange erhebt. Über dem im Winkel gebrochenen Leib der Schlangen ist je ein Stern, welcher die früher erwähnte Auffassung bestärkt, dass diese Schlangen die Symbole der Dioskuren sind. (Vergl. Fig. 25.) In beiden Ecken ist je ein Brustbild, welche aber nicht näher bestimmt sind.

Im unteren Streifen von links: unten drei Opferkuchen, darüber ein Vogel (ein Schwan (vergl. Fig. 19.) eine Ente oder Gans) und ein ins Auge schauender Widderkopf; weiter drei Keilgestalten, darauf ein Fisch, oben drei Sicheln; (Abramić kann recht haben mit seiner Behauptung, dass unten die drei Keile und oben die drei Sicheln zusammengehören und drei Kandelaber vorstellen.) Die Reihe wird von einem dreibeinigen Fisch abgeschlossen, auf welchem ein Widderkopf ist.

No. 21. Wegen seiner technischen Eigentümlichkeiten kann ein Bruchstück (Fig. 29.), welches von einem bulgarischen Fundort (Arčar) stammt, hierher gerechnet werden.⁶⁵⁾ Nur die Hälfte der Hauptszene und der untere Streifen sind vorhanden.

Mit dem Hauptfelde in Verbindung müssen wir erwähnen, dass nur unter dem linken Reiter eine menschliche Gestalt ist, welche — vielleicht — ein Löwe zerfleischt. Auf einer Seite des Tisches, vor dem Reiter ist ein Widderkopf (? Vergl. Fig. 17.) auf der anderen Seite ist eine Schnecke (?).

In der Mitte des unteren Streifens ist die bereits gesehene Ankleidungsszene (Fig. 24., 25., 26.) welche links eine ihre rechte Hand zum Munde erhebende Gestalt beobachtet; dahinter ein liegendes vierfüßiges Tier (ein Reh oder ein Hirsch), darüber ein Hahn. Rechts von der Szene ist ein Widder, darüber ein Löwe.

No. 22. Obzwar es sehr lückenhaft ist, müssen wir doch ein Bruchstück von Caruntum bringen. (Fig. 30.)⁶⁶⁾ In der rechten Hand des vorhandenen Reiters ist ein Doppelhammer. Vom rechten Reiter ist nur mehr der Vorderteil des Pferdes sichtbar. Zwischen ihnen ist ein kleiner Teil des Tisches und eine Göttin auf einem Throne. Hinter dem Reiter ist eine Säule, weiter eine menschliche Gestalt, über derselben ein Brustbild.

Es scheint, dass in oberen Abschnitte ursprünglich drei Brustbilder waren, von welchen zwei vorhanden sind; in der Ecke ist eine Schlange.

⁶⁴⁾ Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst. XVII. (1914), Sp. 148—149, 135. Bild.

⁶⁵⁾ Archiv. f. Religionswissenschaft. XV. (1912) I. Tab. No 4. — Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 334, No 92.

⁶⁶⁾ Oesterr. Jhefte 1914. (VII.), Sp. 149—150; 134. Bild.

Leider ist ein anderes, ganz bestimmt ebenfalls aus Carnuntum stammendes Denkmal, welches ursprünglich die Gestalt einer Scheibe hatte (*Fig. 31.*) welches Hampel aus einer wiener Privatsammlung besprechen hat.⁶⁷⁾ Von dieser ist das mittlere Feld und ein Teil des unteren Streifens verblieben.

Im *Hauptfelde* ist dasselbe, wie am vorherigen Denkmale, aber die Details weichen von einander ab. Interessant ist die Darstellungsweise des Tisches: seine zwei äusseren Füsse fallen mit den vorderen Pferdefüssen zusammen. Auf dem Tische ist ein Fisch und noch ein anderer kegelförmiger Gegenstand. Ähnliches sahen wir auf einem unbedeutenden Bruchstück, welches im Museum des Komitates Fejér aufbewahrt ist⁶⁸⁾ und auf einem noch kleineren Bruchstück, welches sich im Ungarischen Nationalmuseum befindet.⁶⁹⁾

No 23. Ganz neuartig sind die Darstellungen eines in Wien befindlichen, eiförmigen Glaspastas (*Fig. 34.*) welches zuletzt Hampel hat beschrieben.⁷⁰⁾ Seine Darstellungen befinden sich in drei gleichen Feldern.

Im *oberen Felde* sind die zwei Reiter, zwischen ihnen die auf dem Throne sitzende weibliche Gestalt, welche den Ankommenden ihre Hände entgegenstreckt. Unter der ganzen Szene ist in der Mitte eine liegende menschliche Gestalt.

Im *mittleren Felde* ist in der Mitte ein Triclinium mit drei Gestalten. Sie sitzen uns den Rücken zukehrend, ein wenig nach rechts gewendet und strecken ihre rechte Hand wahrscheinlich zu einer Begrüssung aus. Vor ihnen ist links oben eine Amphora, rechts ein Krater. Hinter ihnen ist unter dem Tische in der Mitte ein kleiner Tisch, daneben ein Hahn, resp. eine Schlange. Am linken Ende des Tricliniums ist ein Rhyton und eine cista mystica.⁷¹⁾ Hampel hält jenes für einen undefinierbaren Gegenstand, diese für einen Korb; am anderen Ende ist eine Sphinx, darüber vielleicht eine Schnecke (nach Hampel ein Fisch).

Im *unteren Felde* von links nach rechts: eine Egge (?), ein Mann mit einem Widderkopf; vor ihm ein Pflug, oben ein Widderkopf (?); ihm gegenüber steht eine Gestalt in langem Kleide (im Panzer?), welche ihre rechte Hand erhebend Schweigen anzeigt; zuletzt ein unbekannter Gegenstand (ein Sieb?).

F) Darstellungen der Bleitafelchen und Scheiben.

Unter den in Rede stehenden Denkmälern ist eine Serie, welche wir von den anderen getrennt behandeln müssen. Nicht nur, weil das Material einer jeden Blei ist, sondern auch deshalb, weil ihre Darstellungen sich im allgemeinen mit einem neuen Elemente, den auf einer Quadriga fahrenden Sonnengott — vermehrte, welche Darstellung — zwei Tafeln ausgenommen — auf allen vorhanden ist. Die Form der Denkmäler ist

⁶⁷⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 336. No 34.

⁶⁸⁾ Ebenda pag. 339. No 36. Fig. 32.

⁶⁹⁾ Ebenda No 37. uns. Fig. 33.

⁷⁰⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 361. No 65.

⁷¹⁾ Vergl. Anson l. c. I. Teil XIII. und folg. Tabellen, 835, 852 etc.

ein Quadrat, ein Fünfeck oder eine Scheibe. Es ist ein häufiger Fall, dass die Denkmäler offenkundig aus demselben Gussmodelle hervorgegangen sind. Aber auch unter denen, die unabhängig verfertigt wurden, besteht keine grössere Abweichung, höchstens in manchem Teile eine Nuance, welche sich auch hauptsächlich in Äusserlichkeiten äussert; welche also weder den Bestimmung des Denkmals, noch die Bedeutung der Darstellung beeinflusst.

a) Fünfeckige Täfelchen.

No 24. In der „Papazoghy“-Sammlung in Bukarest befindet sich eine fünfeckige Bronzetafel (Fig. 55. a—b.), welche Antonescu zuerst in Zeichnung brachte; später beschäftigte sich damit Hampel, zuerst auf Grund dieser Zeichnung, dann nach einer Photographie.⁷²⁾

Im Tympanon befindet sich in der Mitte ein Kopibild mit einer Strahlenkrone und eins mit einer Mondsichel. In beiden Ecken ist je ein Fisch. In der Mitte des *Hauptfeldes* ist eine stehende weibliche Gestalt: nach der Zeichnung mit zum Reiter gewendeten Kopf und als ob auf ihrem Schosse oder wenigstens in derselben Höhe ein kleines Kind wäre, welches mit den Händen zu den Mäulern der Pferde greift. Auf dem nach einer Photographie angefertigten Bilde kann man diese Details nicht ausnehmen. Vor dem Antlitz der weiblichen Gestalt ist ein strahlengekrönter Kopf. Die Reiter tragen eine phrygische Mütze und ihr Chlamys weht hinter ihnen. Das Pferd des linken Reiters zertritt eine liegende menschliche Gestalt. Derselbe Reiter trägt auf sein Knie gestützt einen szepterförmig ausgearbeiteten Gegenstand, den man für eine Lanze hält, welcher aber eher für eine Keule gehalten werden kann, auf welchem wagerecht eine Schlange liegt, als ob es eine Drachenfahne wäre.⁷³⁾ (Vergl. Fig. 13.) Vor dem rechten Reiter ist eine Mondsichel.

Im folgenden *schmalen Streifen*: drei Gefässe mit Füßen, drei Sicheln, ein grösseres Gefäss ev. ein kleiner Altar, endlich drei Ringe oder Opferkuchen.

Die Darstellungen des *unteren Streifens* sind sehr undeutlich: Widder, Hahn, sitzender Löwe, Schwan (Ente oder Gans), hyänenförmiges Tier.

No 25. Aus Steklen in Bulgarien stammt ein anderes fünfeckiges Täfelchen,⁷⁴⁾ welches viel reicher an Darstellungen ist, und zwar an solchen durch welche es mit später zu erwähnenden in Zusammenhang gebracht werden kann. (Fig. 36.) Die Darstellungen sind in einem ziemlichen Durcheinander und um sie gut zu verstehen, müssen wir die Verwandten Denkmäler in Betracht nehmen (37 und folg. Bilder).

Zwischen den *zwei Reitern* ist das dreibeinige kleine Tischlein; auf diesem ein Fisch, darüber das Kniebild einer weiblichen Gestalt, welche ganz gewiss hinter dem

⁷²⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 342. No 41. dann ebenda XXXII. (1912). pag. 33.

⁷³⁾ Ausserdem ist ein ähnliches Bruchstück aus Târgoviste, auf dessen sehr schwachem Bilde Hampel eine „Stange mit einem Drachen“ sieht. Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 339. No 96; Archiv f. Religionswissensch. XV. (1914). I. Tab No 1.

⁷⁴⁾ Arch. Ért. N. F. XXXII. (1912). pag. 334. No 93.

Tisch sein müsste. Den zwei Reitern nähern sich von der Seite fliegende weibliche Gestalten; die auf der rechten Seite trägt in ihrer vorgestreckten Rechten einen Kranz.

Beim Kopf der mittleren weiblichen Gestalt ist auf einer Seite ein Brustbild mit einer Mondsichel, neben welcher sich senkrecht eine Schlange windet; auf der anderen Seite ist ein Brustbild mit einem Strahlenkranz, seitwärts davon ein Rhyton, darüber ein Stern; auf der anderen Seite ist beim Kopfe der den Kranz tragenden fliegenden Gestalt eine Mondsichel.

Ganz oben: ein Vogel, vielleicht ein Rabe; vor diesem der Hals und die Mundöffnung eines solchen Gefässes was für eines an der entsprechenden Stelle des folgenden Bildes zu sehen ist.

Unter der Szene der zwei Reiter ist in der Mitte ein grosses Gefäss mit zwei Henkeln, links davon ein Löwe; das übrige kann man nicht erkennen.

b) Viereckige Tafel mit gewölbten oberen Abschluss.

No 26. Im Ungarischen Nationalmuseum befindet sich ein aus Čalma in Slavonien stammendes Bleitafelchen (*Fig. 37.*) dessen Darstellungen zwar ebenfalls sehr primitiv sind, aber die Gruppierung ist viel einfacher, weshalb sie auch viel übersichtlicher ist, als die des vorigen Bildes.⁷⁵⁾

Über dem viereckigen, mit einer Schnurverzierung eingefassten Felde ist ein Gesims. In der Mitte rechts ist ein schwimmender Fisch, vor und nach diesem befindet sich je ein Stern, und in den Ecken ebenfalls.

In eingefassten Felde: *ganz oben* in der Mitte ein Gefäss, über welches sich von zwei Seiten je eine Schlange erhebt. Der Stern über ihnen fehlt. Beide Brustbilder sind vorhanden; auf dem linken ist auch die Mondsichel zu erkennen.

Im *mittleren Streifen* ist die Szene mit den zwei Reitern. In der Mitte ist auf einem Statuensockel eine stehende weibliche Gestalt, welcher sich die Reiter ansprechend nähern. Der rechte Reiter erhebt seine linke Hand, in welcher wahrscheinlich ein Rhyton ist. Der linke Reiter greift mit seiner rechten Hand rückwärts und stützt sich auf das Hintergestell des Pferdes. (Vergl. *Fig. 14.*) Unter den Füßen der Pferde sind am Bauche liegende menschliche Gestalten, die ihren Kopf erheben (Vergl. *Fig. 27.*)

Im unteren Streifen von links nach rechts: ein dreibeiniger Tisch, darauf drei kleine Gefässe; dann folgt auf einem Gestell eine Lucerne darauf die Skizze die bekannten Abhäutungsszene, ein Gefäss mit zwei Henkeln, darüber drei Brötchen, zuletzt ein Hahn.

No 27. Dem jetzt beschriebenen ist infolge ihrer Gestalt eine aus Divoš stammende Bleitafel des Agramer Museums nahe verwandt (*Fig. 38.*), welche Viktor Hoffiler besprochen hat.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 352, No 56.

⁷⁶⁾ Arch. Ért. N. F. XXVI. (1906). pag. 40, No 78: XXXII. (1912). pag. 345.

In der Mitte des Tympanon sprengt der Sonnengott auf seinem Vierergespann; in der rechten Ecke ist ein Brustbild mit einer Strahlenkrone, in der linken eines mit einer Mondsichel; über ihnen befindet sich je ein Stern.

Die Hauptfläche ist ausgesprochen in drei Teile geteilt.

In der Mitte des *oberen Feldes* ist eine stehende weibliche Gestalt, die mit ihren Händen ihre Schürze hält; auf beiden Seiten ihres Kopfes sind Lucernen. Beide Reiter strecken zum Gruss ihre rechte Hand vor. Unter dem rechten Reiter befindet sich eine menschliche Gestalt, unter dem linken ein Fisch. Hinter dem Pferde des Rechten ist ein Mann mit einer Lanze und einem Schilde; bei seinem Kopf — nach Hoffiler — ein Hahn, der aber auf dem Bilde nicht wahrnehmbar ist. Hinter dem Pferde des Linken ist eine weibliche Gestalt in derselben Kleidung, wie die in der Mitte; die rechte Hand erhebt sie zu ihrem Gesicht, mit der linken hält sie ihre Schürze; neben ihrem Kopfe ist ein Löwenhaupt.

In der Mitte des *mittleren Feldes* ist ein niedriger Tisch, um welchen drei Gestalten stehen; nach Hoffiler zwei Männer und eine Frau, die auf einem Kanapee sitzen. Es ist sicher, dass die linke Gestalt ein nackter Mann ist, der in seiner Rechten einen Opferkuchen über dem Tisch hält. Die ihm gegenüber befindliche Gestalt muss eine Frau darstellen, weil man unter ihren Hüften ein kleines Stück ihrer Kleidung sieht; in ihrer erhobenen Linken hält sie wahrscheinlich einen Pokal, was auch Hoffiler behauptet, während sie mit ihrer Rechten zum Tisch greift, vielleicht um ebenfalls einen Opferkuchen darauf zu legen, wie ihr gegenüberstehender Gefährte. Zwischen ihnen steht eine menschliche Gestalt, deren Geschlecht man nicht bestimmen kann, welche in der Höhe der Brust einen Pokal hält und die Rechte über den Kopf erhebt, welche Gest uns den Apollondarstellungen bekannt ist.⁷⁷⁾ Um den Tisch ist das in Hufeisenform geordnete Kline zu sehen.

Rechts von Tische nähern sich drei nackte Männergestalten, einander an den Händen haltend; die erste Gestalt zeigt mit ihrer Rechten gegen den Tisch; die mittlere schaut auf die ihr nachfolgende zurück. Links ist die bereits bekannte Abhäutungszone; am Fusse des Baumes ist ein Gefäss zu sehen, welches zum Auffangen des Blutes dient. Der Kopf des Tieres fehlt, aber der hinter dem arbeitenden stehende Mann hat einen Widderkopf.

Im *unteren Streifen* sind bereits gesehene und auf den folgenden noch öfter sichtbare Darstellungen. In der Mitte ist ein grosses Gefäss mit zwei Henkeln; auf der einen Seite desselben ist eine bärtige Schlange mit einem Kamme, auf der anderen ein sitzender Löwe; hinter diesem auf einer Säule eine Lucerne, dann ein dreibeiniges Tischlein, auf welchem ein Fisch liegt; auf der anderen Seite ist oben, hinter der Schlange eine Schildkröte, dann ein Hahn und auf einer Säule eine Lucerne.

Zur Erläuterung der Darstellungen der zwei unteren Felder ist ein aus Öcsény stammendes Bruchstück des Szegszárder Museums geeignet. (Fig. 39.) Bild.⁷⁸⁾

⁷⁷⁾ Dolgozatok — Travaux, VII. (1916). pag. 80. Fig. 21.; Kalinka, o. c. Sp. 151., 45. Bild und ausserdem eine ganze Serie. V. Reinach, Repertoire etc.

⁷⁸⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 351, No 55.

G) Viereckige Bleitäfelchen.

Die Darstellungen befinden sich in einer durch ein gewölbtes Tor symbolisierten aedicula. In den zwei Ecken über der Wölbung windet sich je eine Schlange. Die sich in der Aedicula befindlichen Darstellungen sind in vier Streifen verteilt.

No 28. An der Anfang der Serie kann man das aus Tüskepuszta stammende Stück des Szegszárder Museums stellen. (Fig. 40.)⁷⁹⁾

Ganz oben sprengt der Sonnengott auf seinem Viergespann; seine rechte Hand hebt er empor, in der linken trägt er eine Kugel; der Vorderteil des Wagens ist sichtbar; über jedem Pferdepaar ist je ein Stern.

Im zweiten Streifen ist die bekannte Szene mit den zwei Reitern. In der Mitte befindet sich eine stehende weibliche Gestalt. Unter dem linken Reiter ist ein Fisch, unter dem rechten eine niedergetretene menschliche Gestalt. — Hinter dem rechten Reiter befindet sich weibliche Gestalt, die ihre rechte Hand emporhebt; hinter dem linken steht eine männliche Gestalt mit einem Schild und einer Lanze und vielleicht auch mit einem Helm.

In der Mitte des *dritten Streifens* ist ein gedeckter *Tisch*; um denselben in Hufeisenform die Liegestätten (was bei oberflächlicher Betrachtung für glockenförmige Kleider mit Falten der beiden äusseren Gestalten angesehen werden kann). Neben dem Tisch sind drei stehende Gestalten, die mit ihren rechten Händen zum Tisch greifen. Die mittlere Gestalt hält in der linken Hand einen Pokal. Von rechts nähern sich ihnen zwei, einander bei den Händen haltende nackte Gestalten deren erste auf den Tisch zeigt. Links sei bereits gesehene Abhäutungsszene in ein wenig veränderter Ordnung.

Im *untersten Streifen*: in der Mitte ein grosses Gefäss mit Henkeln; rechts davon eine sich windende, ihren Kopf emporhebende Schlange mit einem Kamm, hinter welchem sich ein Hahn befindet; links vom mittleren Gefäss ist ein hockender Löwe; oben eine kleine Schlange, hinter derselben ein dreibeiniges Tischlein, darauf ein Fisch. (Also jenes Tischlein, welches bisher gewöhnlich vor der zwischen den zwei Reitern stehenden weiblichen Gestalt gestanden ist.)

No 29. Von diesem unterscheiden sich kaum die Darstellungen eines Stückes, welches aus einem nicht näher bekannten Fundorte Serbiens stammt und sich im Ungarischen Nationalmuseum befindet. (Fig. 41.)⁸⁰⁾

Von den sich in den oberen Ecken befindlichen Schlangen hat die eine einen Kamm und ist auch bärtig; die andere nicht.

Es kann genau festgestellt werden, dass der Sonnengott in seiner linken Hand eine Kugel hält.

Mehrere, gänzlich übereinstimmende Geschwisterpaare dieser Variation sind

⁷⁹⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 348, No 46.

⁸⁰⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 347, No 46.

bekannt. Ein aus Vukovár stammendes ist im Ungarischen Nationalmuseum; ein aus Eszék stammendes ist im dortigen, eines aus Sabác im Belgrader Museum.⁸¹⁾

No. 30. Nur in den Details und keine wesentlichen Unterschiede sind in den Darstellungen eines Bleitafelchens, welches aus Mitrovica in Slavonien stammt und sich im Ungarischen Nationalmuseum befindet. (*Fig. 42.*)⁸²⁾ Die Unterschiede sind die folgenden.

Im *zweiten Streifen* ist beim Kopfe der Pferde je ein Stern; der Fisch geriet unter den rechten Reiter, während sich unter dem linken eine menschliche Gestalt befindet.

Im *dritten Streifen* kommt bei der Abhäutungsszene links vom Tisch der Baum mit dem darauf gehängten Tier zwischen die zwei menschlichen Gestalten.

Im *untersten Streifen* vertauschen die Schlange und der Löwe ihren Platz; hinter dem Löwen ist oben eine Schildkröte, hinter der Schlange oben ein Widderkopf (Rhyton?).

Mit dem jetzt besprochenen Denkmälern stimmt ein aus Halapies stammendes Stück des Agramer Museums gänzlich überein.⁸³⁾

No. 31. Eine schwächere Arbeit als alle bisher gesehenen ist ein aus Dunapentele (Intercisa) stammendes ähnliches Stück des Ungarischen Nationalmuseums (*Fig. 43.*)⁸⁴⁾ Im wesentlichen stimmt es mit den bisher gesehenen Denkmälern überein, aber der Verfertiger verstand sein Handwerk nicht so gut. Die Abweichungen sind:

Im *mittleren Streifen* hält die mittlere weibliche Gestalt nicht ihre Schürze; es sieht aus, als ob sie auf einem Thron sitzen würde und sich mit den Händen auf dessen Lehne stützte.

Aus der Mitte des dritten Streifens fehlen die sonst in Hufeisenform gelagerten Liegestätten. Auch die Abhäutungsszene ist schwach. Am schwächsten sind aber die Darstellungen des untersten Streifens.

Eine ähnliche (in drei Teile gebrochene) Bleitafel befindet sich in Kaposvár, wohin sie aus Magyaregres gelangte, und eine in Agram, die aus Ruma stammt.⁸⁵⁾

H) Übergangsgestalt von der viereckigen Tafel zur Scheibe.

No. 32. Das aus Mitrovica stammende an drei Stellen ausgeschaltete und auch übrigen abgenutzte Stück des Agramer Museums (*Fig. 44.*) vertritt den Übergang von den Bleitafeln zu den Bleischeiden.⁸⁶⁾ Eine eigentlich viereckige Tafel, auf welcher mit Schnurverzierung ein Quadrat umgrenzt ist, in welchen ein aus zwei schlangenleibern gebildeter Kreis gezeichnet ist. Oben schauen die Schlangen aufeinander. In den vom Quadrate und dem Kreise gebildeten Ecken waren ebenfalls Brustbilder, welche aber — sowie sämtliche Darstellungen — sehr verwaschen sind, so dass man die Ausserung Hoffilers, laut welcher in einer Ecke Apollon, in der anderen ein grossbärtiges Brustbild

⁸¹⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 347—348. No 47—48 und XXV. (1905). pag. 12—13. No 73—74.

⁸²⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 349. No 52.

⁸³⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 350. No 53.

⁸⁴⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 343. No 43.

⁸⁵⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 345. No 44—45.

⁸⁶⁾ Arch. Ért. N. F. XXVI. (1906). pag. 44.

sei, nicht kontrollieren kann. Die zwei anderen Ecken sind abgebrochen. Die Annahme Hoffilers ist nicht unwahrscheinlich.

Im Inneren des Kreises:

In der Mitte des *oberen Streifens* ist ein Frauenkopf; daneben auf einer Seite ein Kopf mit einem Strahlenkranz, auf der anderen Seite einer mit einer Mondsichel. Nach dem Kopfe mit dem Strahlenkranz ist ein dreibeiniger, beladener Tisch; auf der anderen Seite befindet sich ein hohes Gefäß mit einem Fuss, auf welches sich ein Löwe stützt.

Im *mittleren Streifen* befindet sich die gewöhnliche Szene mit den zwei Reitern. Die Reiter treten je einen Menschen nieder.

Der Grund, auf welchem sich die Szene abspielt, ist so dargestellt, wie wir es am 19. Bild gesehen haben.

In der Mitte des *unteren Streifens* ist die bekannte Abhäutungsszene. Rechts davon die auch bereits öfter gesehenen drei Ringe; links kann man nur eine Amphora und ein Kandelaber erkennen, alles übrige ist ganz verwaschen.

Auf der Rahmenleiste ist ein Fisch und zwei Sterne, wie Hoffiler bemerkt; am Bilde kann man es aber nicht wahrnehmen. Für die Wahrscheinlichkeit dieser Annahme spricht die Darstellung am Giebel unserer Fig. 37.

1) Bleischeiben.

No 33. In der Serie der bereits vollkommen scheibenförmigen Denkmäler erwähnen wir zuerst ein aus Sisek (Siscia) stammendes Stück des Zagraber Museums (Fig 45.), weil dessen Darstellungen die übersichtlichsten sind.⁸⁷⁾ Seine Beschreibung nach Hampel, da am Bilde die Darstellungen teilweise nicht sichtbar sind:

Im *oberen Streifen* befindet sich eine stehende weibliche Gestalt, welche ihre linke Hand zu ihrem Gesicht erhebt. Neben ihr ist in Seitenansicht auf einer Seite ein strahlengekrönter Kopf, auf der anderen Seite uns gegenüber einer mit einer Mondsichel. Neben letzterem ist ein Vogel (Adler?), etwas schneckenförmiges und vier Rosetten (Sterne). Hinter dem strahlenbekränzten Haupt ist ein dreibeiniger Tisch, wie am vorigen Denkmale, darüber eine Schneckenart und zwei Ringe (?).

Im *mittleren Streifen*: In der Mitte eine Frauengestalt auf einem niedrigen Sockel; sie erhebt ihre Hände zu den Mäulern der Pferde und füttert diese wahrscheinlich aus solchen kleinen Gefäßen, wie wir es am 23. Bilde deutlich gesehen haben; unter ihren Händen ist je ein Stern. Die Reiter strecken ihre rechte Hand grüssend vor; der linke streckt seine linke Hand zurück, man kann aber nicht bemerken, ob er etwas darin hat. Unter den Füßen der Pferde sind niedergetretene menschliche Gestalten. Hinter dem linken Reiter ist ein Hahn, bei seinem Hals eine Rosette (Stern); hinter dem rechten ist eine menschliche Gestalt, nach Hampel ev. mit einem Widderkopf.

In der Mitte des *unteren Streifens* befindet sich die bekannte Abhäutungsszene. Rechts davon ist ein Löwe und vielleicht auch noch etwas anderes, aber bis zur Unkenntlichkeit abgenutzt; links auf der Säule eine zweiarmlige Lucerne, eine Amphora und eine unerkennbare Darstellung; vielleicht ein Landschaftsbild.

⁸⁷⁾ Arch. Ért. N. F. pag. 355, No 60.

No. 34. Mit der jetzt beschriebenen ist eine Bleischeibe aus Aquincum nahe verwandt, welche uns teilweise zum genaueren Verständniss der vorigen verhilft.⁸⁸⁾ (Fig. 46.)

Die in der Mitte des *oberen Streifens* stehende weibliche Gestalt führt ihre rechte Hand zum Munde; unter ihren Füßen befindet sich ein Stern. An ihren beiden Seiten sind Köpfe, deren einer strahlenbekrönt ist, der andere eine Mondsichel besitzt. Über ihnen ist je ein Stern. (Nach Hampel gehört der rechte Stern zur Schlange.) Hinter dem Kopfe mit der Mondsichel ist ein Hahn, hinter dem mit dem Strahlenkranze ist eine Schnecke oder eine Widderkopf.

Im *mittleren Streifen* fehlt die zwischen den Reitern vorkommende weibliche Gestalt gänzlich; es wäre auch kein Platz dafür vorhanden. Die Darstellung der Reiter ist übrigens so ungeschickt, dass sie nicht einmal in einer Reihe stehen. Unter beiden Reitern sind niedergetretene menschliche Gestalten.

In der Mitte des unteren Streifens ist die bekannte Abhäutungsszene nicht vollständig; es fehlt die Gestalt mit dem Widderkopf, die gewöhnlich dort zu sein pflegt. Rechts von der Szene ist ein Widder, nach Hampel ein Hund, darüber — nach der sich unter den Pferdefüßen befindlichen menschlichen Gestalt — ein Rabe, was Hampel von der auf dem Bilde nicht zu erkennenden Gestalt sagt. Links davon die drei Opferkuchen (Ringe), weiter oben ein Löwe.

No. 35. Aus einem Grabe in Viminacium kam jene Bleischeibe in das Belgrader Museum, welche infolge des schmalen Streifens, der sich durch den Körper zieht und das Hauptfeld vom unteren Streifen trennt, mit der Marmortafel von Pettau (Fig. 27.) und der fünfeckigen Metalltafel von Bukarest (Fig. 35.) verwandt ist.⁸⁹⁾ Das Denkmal ist ziemlich beschädigt, aber aus mehreren Gesichtspunkten interessant. (Fig. 47.)

Den *obersten Abschnitt* teilen zwei senkrechte Linien in drei Teile. Im breitesten mittleren Teil ist ein Adler mit ausgebreiteten Flügeln, an dessen beiden Seiten eine sich stufenförmig erhebende Schlange, wie in der Nische des 27. Bildes, beim Kopfe der weiblichen Gestalt. Im äusseren Abteil ist ein Brustbild mit einer Strahlenkrone, im linken eines mit einer Mondsichel.

In Verbindung mit diesen Darstellung müssen wir den Leser an die auf unseren 24. und 25. Bildern befindlichen, mit dieser verwandten Darstellungen erinnern.

Im *darunter befindlichen Hauptfelde* befindet sich in der Mitte eine stehende weibliche Gestalt, von welcher man — da das Bild gerade dort beschädigt ist — nichts ausser ihrem Vorhandensein bestimmen kann.

Der linke Reiter hält in seiner rechten Hand eine Lanze, während der andere in seiner uns zugewendeten linken einen langstieligen Hammer trägt.

Beide Reiter zertreten je einen Reiter; beim Kopfe der Pferde ist je ein Stern.

Auf der linken Seite des *folgenden schmalen Streifens* sehen wir drei Ringe (Opferbrote), das übrige ist verwischt.

Die Darstellungen des unteren Abschnittes sind unkenntlich.

⁸⁸⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 353, No 59. — Budapest régiségi. VIII. (1904). 5 und folgende Blätter.

⁸⁹⁾ Arch. Ért. N. F. XXV. (1905). pag. 15, No 75; ebenda XXXII. (1912). pag. 341.

No. 36. In der Sammlung des Gymnasiums von Pozsarevac befindet sich eine dort gefundene, mit den letzterwähnten verwandte, aber in Details mit abweichenden Darstellungen bedeckte Bleischeibe.⁹⁰⁾ (Fig. 48.)

Die mittlere Gestalt des oberen Streifens kann man nicht genau ausnehmen, doch ist sie jedenfalls eine stehende weibliche Gestalt. Rechts davon ist ober dem Kopf mit der Mondsichel ein Stern, ebenso, wie auf der anderen Seite ober dem strahlenbekränzten Kopf. Hinter jenem steht ein dreibeiniges Tischlein, auf welchen kleine Gefässe sind; hinter diesen befindet sich eine fliegende Gestalt, welche in ihrer vorgestreckten rechten Hand einen Kranz hält.

Im *mittleren Streifen* ist die bekannte Szene mit den zwei Reitern. Beide Reiter zertreten menschliche Gestalten. Der linke Reiter hält — nach Hampel — ein Rhyton und eine Schale, was man aber am Bilde nicht ausnehmen kann; hinter dem Reiter ist ein Gefäss, über diesem eine Schnecke. Hinter dem Rechten ist ebenfalls ein Gefäss, über demselben ein Hahn. Über dem Kopf der von den Reitern niedergetretenen Gestalten, bei den Vorderfüssen der Pferde ist je ein Stern.

In der Mitte des unteren Streifens befindet sich die häufige Abhäutungsszene; rechts davon ein zweiarmiger Kandelaber und ein Schaf; links ein Löwe, darunter ein Fisch.

No. 37. Endlich bringen wir eine, mit der vorigen, aber besonders mit der am 36. Bild gesehenen verwandte Bleischeibe des Bukarester Museums (Fig. 41.), wobei wir aber den Argwohn nicht verschweigen können, dass dies ein Falsifikat sei. Diese bespricht Hampel nur nach der Zeichnung Antonescus; uns ist das Stück schon nach der Zeichnung verdächtig, obzwar kaum ein solches Element in den Darstellungen vorkommt, welches auch anderorts nicht vorkommen würde.⁹¹⁾

Ihre Inbetrachtung beginnen wir mit dem am deutlichsten separatstehenden *mittleren Streifen*. In der Mitte zwischen den zwei Reitern ist ein (empirischer, als alle bisherigen) dreibeiniger Tisch; darüber — nicht darauf — etwas Unbestimmbares; nach Antonescu ein Fisch, nach der Zeichnung ein Widderkopf und eine stachelige Muschel (?). Weiter oben eine blos bis zu den Hüften dargestellte weibliche Gestalt, die mit je einem Stock in jeder Hand an die Nüstern der Pferde greift. Links vom Tische ist ein krummes Messer, rechts ein sehr schlanker Gefässhals und dessen Mundöffnung; das, welches wir an der Fig. 39. ganz oben, vor dem Vogel gesehen haben.

Unter den Reitern sind niedergetretene menschliche Gestalten; nach Antonescu ist es möglich, dass der sich unter dem linken Reiter befindliche einen Tierkopf hat, wie der ägyptische Anubis. Vor dem Kopfe des Reiters ist eine Sichel; an derselben Stelle des rechten Reiters ist ein Stern. Hinter beiden Reitern sind oben fliegende Gestalten, die ihre gegen uns befindliche Hand vorwärts ausstrecken als ob sie einen Kranz trügen.

Oberhalb der jetzt beschriebenen Gruppe, in der Mitte ist ein Brustbild mit einer Mondsichel und eines mit einem Strahlenkranz; zwischen beiden, über der schwebenden weiblichen Halbgestalt, schlängelt sich in senkrechter Richtung eine Schlange. Neben

⁹⁰⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 356, No 61.

⁹¹⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 358, No 62.

dem strahlenbekränzten Haupt ist ein Rhyton und ein kurzes Schwert.⁹²⁾ Über dem Kopf mit der Mondsichel steht schief eine weibliche Gestalt in langem Gewande, mit bedecktem Haupte.

Was darauf folgt, müssen wir gründlicher in Augenschein nehmen, weil unsere Feststellungen von denen z. B. Hampels wesentlich abweichen, laut dessen hier eine Pflugschar und ein Spaten oder ein Hauenstiel dargestellt wäre. Nach Antonescu ist das Eine eine Schlange, das andere kann eine Geißel sein. Wenn wir Analogien suchen, finden wir, dass der rechte Gegenstand mit jenem identisch ist, welchen wir auf manchen Münzen in den Händen des Nemesis-Aequitas sehen, und welcher eine Geißel darstellen soll.⁹³⁾ Umso wahrscheinlicher ist die Identität, weil wir so auch die Erklärung der den Peitschenstiel kreuzenden, in einem Schlangenleib und Kopf endenden Darstellung finden. Die Attribute der Geißel der Nemesis sind *ὄφιόςδεσ* u. *ἐχιδνήεσσα* und beide bedeuten „aus der Schlange“. Die zwei über Kreuz gelegten Gegenstände können also nur die Schlangengeißel der Nemesis sein.⁹⁴⁾ Zuletzt ist ein Frosch mit ausgespreizten Beinen, welchem wir aber die Ähnlichkeit mit der abgezogenen Tierhaut nicht absprechen können, in welche im unteren Abschnitt unseres 24. Bildes zwei Gestalten eine dritte kleiden.

Unter der Hauptgruppe: In der linken Ecke eine felsige Gegend, vor derselben ein wilder Stier in Angriffsstellung, weiter ein grosses Gefäss mit verziertem Henkel, darunter ein ähnliches, ferner ein Schaf. Über dem Letzteren ist noch etwas; est ist nicht unmöglich, dass die vom rechten Reiter niedergerittene Gestalt so tief herabkam.

Die Rückseite der Scheibe wird von zwei Durchmesser in vier gleiche Teile geteilt. Die so entstandenen Kreisschnitte teilen zwei neuere Diagonale, welche aber nur bis zur Hälfte gezogen sind und in gleichschenkeligen Dreiecken enden.

Wir erwähnen noch ein slavonisches Bruchstück, welches aber keinerlei Aufklärung bietet.⁹⁵⁾

II. Die Elemente der Darstellungen, deren Übereinstimmungen und Unterschiede.

Im obigen besprachen wir in vier Haupt- und acht Untergruppen geteilt ungefähr hundert Denkmäler, welche — sozusagen 37 Haupt- und 50 Nebenvariationen vertreten. Weil von sehr unstrittenen Fragen die Rede ist, trachteten wir nur auf ganze oder solche Bruchstücke ein Gewicht zu

⁹²⁾ Wenn wir nur diese eine Darstellung sehen, können wir an eine Fackel, oder an etwas anderes denken. Jeden Zweifel hebt aber eine aus Ampurias in Hispanien stammende Reliefbronzetafel, welche neben dem an Sabazios erinnernden Hauptbilde die Attribute, Brustbilder etc. zahlloser anderer Gottheiten darstellt. Hier sehen wir ein ganz ähnliches kurzes Schwert, welcher jeden Zweifel ausschliesst. (Arch. Anz. Jahrg. 1912. Sp. 457—8. 50. Bild, links oben.)

⁹³⁾ Pick, Die Antiken Münzen Nordgriechenlands. I. Tafel XVIII. Nr 20., 26—27.

⁹⁴⁾ Roscher, Myth. Lexikon, III. 1. pag. 138.

⁹⁵⁾ Arch. Ért. N. F. XXIII. (1903). pag. 359, No 63.

legen, deren Darstellungen besonders geeignet sind um Aufklärung zu geben. Obzwar wir bestrebt waren, ein jedes vorhandene Denkmal in Betracht zu nehmen, können wir doch nicht behaupten, dass unser Bestreben auch gelungen ist. Die Mitteilung der Denkmäler geschah sehr zerstreut, weshalb es nicht unmöglich ist, dass einige unserer Aufmerksamkeit entgangen sind; nicht alle unserer Anfrageschriften wurden beantwortet: man fühlt noch die Wirkung des Krieges. Trotzdem glauben wir, dass sich nicht viele solcher Denkmäler am Tageslicht befinden, von welchen wir keine Kenntnis hätten, weshalb wir es wagen, die Erklärung der Darstellungen zu versuchen.

Von sehr wenigen sind die *Fundumstände* bekannt; von vielen wissen wir nicht einmal den genauen Fundort, weil viele schon in einer solchen Epoche in ein Museum oder in Privatbesitz gelangten, als man diese Gesichtspunkte nicht beachtete, oder man ihre Aufzeichnung nicht für wichtig hielt. Soviel wissen wir aber trotzdem, dass wir über die Bestimmung der Denkmäler eine gründlich motivierte Meinung aussprechen können. Wir wissen also Folgendes:

a) die eine viereckige Marmortafel wurde in einem Kutluszwecken dienenden Raum eines Privathauses gefunden (Fig. 27.);

b) die Bleischeibe von Aquincum wurde (Fig. 46.) in jenem Local zu Tage befördert, welchen man gewöhnlich Gymnasium zu nennen pflegt;

c) die aus Viminacium stammende Bleischeibe des Belgrader Museums (Fig. 47.) und der Kelch von Karagodeuas (Fig. 7.) stammen aus Gräbern;

d) es sind einige, welche von ihren Aufschriften *Votivgeschenke* genannt werden (Fig. 2., 3., 4. und 8.);

e) auf Grabdenkmälern sind ebenfalls solche Darstellungen (Fig. 5.) endlich

f) sind ein paar geschnittene Steine (Fig. 9—11.) und ein Glaspasta (Fig. 34.), welche zweifellos Ringköpfe waren.

Das Alter der Denkmäler kann man nicht genau bestimmen; soviel ist gewiss, dass keines älter ist, als das hellenistische Zeitalter; die meisten — die Funde aus Italien, Noricum, Pannonien, Moesien und Dacien sind aus den Jahrhunderten nach Chr. Abramić hält die von ihm ausgegrabene Tafel von Pettau (Fig. 46.) auf Grund der Fundumstände für nicht älter, als aus der zweiten Hälfte des III. Jhdts n. Chr.

Alles zusammenfassend können wir sagen, dass die uns eigentlich interessenden Stücke aus dem Donaugebiete aus den ersten vier Jahrhunderten der christlichen Zeitrechnung, und zwar aus den II.—IV. Jahrhunderten stammen.

Um von der Bedeutung der Denkmäler sprechen zu können, ist es notwendig, dass wir von den bildenden Elementen der Darstellungen einen zusammenfassenden Überblick gewinnen.

Auf sämtlichen Denkmälern, auch auf jenen, welche auch andere Darstellungen enthalten, sind *die zwei Reiter* vorhanden und *nehmen entweder allein, oder mit einer gewissen Umgebung den Hauptplatz ein*. Auf der grossen Mehrheit der Denkmäler ist aber auch etwas anderes in entweder auch physisch abgegrenzten, oder nur über und unter einander befindlichen Streifen. Wir glauben, dass das Vorhandensein oder Fehlen der physisch abtrennenden Glieder, weder die Bedeutung, noch den Zusammenhang der Darstellungen berührt; trotzdem müssen wir auch behaupten, dass wir das unter den Reitern befindliche Abtrennungsglied auf der Kolozsvárer Marmorscheibe (Fig. 19.) und auf der Bleitafel von Mitrovica (Fig. 44.) nicht für einen bedeutungslosen Zufall halten.

Es ist jedenfalls zweifellos, dass beinahe ebensoviele Einheiten in den Nebenszenen vorkommen, als man in der Darstellung der Hauptszene beobachten kann. Den zusammenfassenden Überblick vollenden wir also nach folgender Gruppierung:

- A) *Die zwei Reiter und ihre Umgebung;*
- B) *Die Darstellungen über der Hauptszene;*
- C) *Die Darstellungen unter der Hauptszene;*
- D) *Die Darstellungen auf der Rückseite einiger Denkmäler.*

In einigen Gruppen wird natürlich das Annehmen von Nebengruppen notwendig.

A) Die zwei Reiter und ihre Umgebung.

Was die Darstellungsweise der zwei Reiter betrifft, so haben wir drei Variationen gesehen: *a)* sie reiten hintereinander; *b)* sie stehen auf dem Erdboden vor ihren einander gegenüber stehenden Pferden und endlich *c)* sie sitzen auf ihren einander gegenüberstehenden Pferden.

a) Unter den Vertretern der *hintereinander reitenden* Darstellungsweise ist — neben seiner technischen Höherstellung und seiner reineren Darstellungen, — ein besonderes Verdienst des am 2-ten Bilde gebrachten Denkmals, dass es auch eine Aufschrift besitzt, aus welcher hervorgeht, dass wir es mit einem den Dioskuren geweihten Motiv zu tun haben; von den Dargestellten ist es nicht schwer zu bestimmen, dass es Dioskuren sind, die zu einem Opfer kommen, welches auf dem Altar vor dem ersten Reiter eine männliche Gestalt darbringt.

Nachdem wir diese Darstellung kennen, können wir die Darstellungen des ersten Bildes viel sicherer bestimmen, welche aber mit dem vor ihnen befindlichen Tisch mit Fisch und Brot und mit der sich unter den Füßen des Reiters befindlichen, niedergerittenen menschlichen Gestalt, bereits auch auf die Welt der Mysterien hinweisen. — Aber es ist auch eine andere Komplikation. Und zwar jene, dass der deutlich sichtbare Reiter in seiner rechten Hand einen Hammer hält, was zu der übrigens auf einen Dioskuren weisenden Gestalt nicht passt. Dies ist eine Erscheinung, welche bei der Erforschung der Bedeutung der Denkmäler unbedingt in Betracht genommen werden muss.

Unser 3. Bild stellt das der Ankunft zum Altar resp. Tisch Vorausgegangene dar. Im unteren Felde erwartet ein Altar, ein gedeckter Tisch und ein Kliné die Dioskuren, welche ein beschriebener Teil *θεοὶ μεγάλοι* nennt; die hintere Gestalt spricht zum Opfernden, in die Luft zeigend: „Sie kommen“. Niké zeigt den Weg; aus dem Tympanon schaut der Sonnengott auf seine Söhne herab.

Dieses Denkmal zeigt — abgesehen von den mysterischen Beziehungen — vollkommen den von den viereckigen Bleitafeln ausströmenden Geist; es ist ein Votiv und es scheint, dass die auf das Mysterium hinweisenden Daten deswegen nicht darauf gekommen sind, was wir in Evidenz halten müssen.

b) Von der Variante *der vor ihren Pferden einander gegenüberstehenden Reitern* bezeugt die Aufschrift des auf unserem 4. Bilde gebrachten Denkmals — wenn es jemand bezweifeln würde, — dass es ein den Dioskuren geweihter Votivgegenstand ist. Wir müssen uns deshalb darauf berufen, weil am 5. Bilde sich dieselbe Darstellungsweise auf einem Grabdenkmale befindet. Darnach und auf Grunde dessen, was wir bereits im Zusammenhange mit der 6. Fig. bei der Beschreibung gesagt haben, ist es nicht zweifelhaft, dass auch der Letztere ein Glied (das Linke) des Dioskurenpaares darstellt, obzwar er ein Füllhorn besitzt.

c) *Unter den bereits auf das Pferd gekommenen und einander gegenüber stehenden Varianten* haben wir zwei solche Denkmäler, welche wir die einfachsten ihrer Art nennen können.

Das eine ist durch das am 8. Bilde gebrachte Denkmal vertreten und ist laut seiner Aufschrift ein den Dioskuren gewidmetes Votiv.

Vielleicht noch einfacher ist die auf unserem 7. Bilde dargestellte Kelchzeichnung von Karagodeuas; dieser geben aber die sich unter den Füßen der Pferde befindlichen niedergetretenen menschlichen Gestalten einen anderen — einen mysterischen — Charakter.

Auf den anderen Denkmälern bleibt der Votivcharakter ganz weg und es erblüht in verschiedenen Variationen, unter immer stärker werdenden Erscheinungen des Synkretismus, in den Bleitafelchen der mysterische Charakter in seiner ganzen Pracht.

Die Reiter sind in der Mehrzahl der Fälle jung. Oit zeigt dies die Darstellung so liebhaft, dass darüber kein Zweifel aufkommen kann (z. B. Fig. 9., 11., 12.). Übrigens halten wir den Reiter für jung, wenn er keinen Bart trägt. Am in Fig. 25. gebrachten Segesvárer Denkmale sind beide Reiter bärtig; wenigstens einer, aber wahrscheinlich beide, sind es am Kelche von Karagodeuas (Fig. 7.) und auf den zwei nur in Bruchstücken verbliebenen Steintafeln von Carnuntum (Fig. 30. u. 31.) Wir sind zu der Annahme geneigt, dass auf der verlorenen Hälfte dieser Bruchstücke auch ein solcher bärtiger Reiter war; und sind bereit die verstümmelte Rechte des linken Reiters des Segesvárer Denkmals mit einem Hammer zu ergänzen, resp. wiederherzustellen. Übrigens ist jener Fall, in welchem man es nicht bestimmen kann, ob der Reiter bärtig oder nicht bärtig ist, häufig, sogar sehr häufig.

Ihr Kopf ist oft bedeckt, aber in wenigsten ebensovielen Fällen unbedeckt; aber namhaft ist auch die Zahl solcher Denkmäler, auf welchen man es nicht bestimmen kann, ob ihr Kopf bedeckt und womit, oder unbedeckt ist? Charakteristisch ist, dass die ausgesprochene Dioskur-Kopfbedeckung, der *πίλος* vielleicht nur in zwei Fällen unzwei-

felhaft ist; viel öfter kommt die phrygische Mütze vor, während es in einem Falle scheint, (Fig. 43.) als ob der eine Reiter barhaupt sei, der andere aber eine phrygische Mütze besäße. Die letztere Kopfbedeckung kommt nicht so willkürlich auf ihren Kopf, wie man es annehmen könnte: die phrygische Mütze ist eine bei Schiffern häufig vorkommende Kopfbedeckung.⁹⁶⁾ Es ist also nur natürlich, dass in jener Epoche, aus welcher die überwiegende Mehrzahl unserer Denkmäler zweifellos stammt, der orientalische Einfluss neben dem *πίλος* vorherrschend wurde. Auch die Erklärung dessen können wir finden, das auf einem Bilde (10.), welches wir nach der Zeichnung Antonescus beschrieben haben, sie eine Schildmütze besitzen, eine ähnliche, wie die zwischen ihnen stehende männliche Gestalt in Arbeiterkleidung. Die letztere Gestalt ist kaum jemand anderer, als Hephaistos-Vulcanus, dessen direkt Abstammende, nach der Mythos-Variante von Lemnos die Kabire sind, die von ihm der Hammer bekommen haben.⁹⁷⁾ Von den Dioskuren hingegen wusste man, dass sie von Poseidon-Neptunus die Macht erhielten, den bedrängten Schiffern Hilfe zu bringen.⁹⁸⁾ Auf letzteren Zusammenhang weist die dreizackige Harpune des rechten Reiters und der Anker des linken hin. In Delos haben sie am Ende des II. Jahrhunderts vor Chr. mit Poseidon Aisios⁹⁹⁾ ein gemeinsames Heiligtum, in welchem man sie unter dem Namen *θεοὶ μεγάλοι Διοσκόροι Κάβειροι* verherrlichte. Die Altäre der Dioskuren vereint mit denen des Poseidon Hyppios und der Hera Hyppia hat man in Olympia gefunden.¹⁰⁰⁾ Der Fall (Fig. 11.), in welchem der Eine einen Strahlenkranz, der Andere eine belaubte Königskrone am Kopfe hat, ist ebenfalls eine Ausnahme. Der Strahlenkranz gebührt ihm sowohl als dem Sohn des Zeus, also einem Himmelsbewohner, wie auch als dem jüngeren Bruder Apollons. (Nach einer Sagenvariation verführte nämlich Zeus die Leda in der Gestalt eines Schwanes und die Dioskuren, sowie auch Helena wurden aus Schwaneneiern geboren; viele halten dagegen auch den *πίλος* für ein halbes Schwanenei). Die königliche Krone gebührt ihm als einem siegenden Herrn (*νύκτος*), als einem Könige; unter diesem letzteren Rechtstitel reicht ihm Nike einen Siegeskranz auf einigen ihrer Denkmäler. (Dieser von Nike gereichte Kranz kommt auf unseren Denkmälern ebenfalls auf dem Kopfe des Dioskuren vor (Fig. 20. u. 34.). Besonders deutlich sieht man dies auf Fig. 34., wo er aber auf dem Kopfe der am Triclinium sitzenden Gestalten ebenfalls vorhanden ist. Letztere Tatsache ist dazu geeignet, uns an die sehr profane Tatsache der Gastmahle zu erinnern, trotzdem diese Darstellung damit in keinerlei Verbindung steht. Hier handelt es sich darum, dass die sich zu einem mysterischen Liebesmahl vorbereitenden Gläubigen bestrebt sind mit ihren Herren sowohl äusserlich als auch innerlich identisch zu sein, sich mit ihnen gänzlich zu vereinigen.

Gewisse Abwechslungen erfahren wir die *Kleidung ihres Körpers* betreffend. Manchmal sind sie ganz nackt, resp. haben nur eine Chlamys, und dies ist, wie bei allen göttlichen Gestalten, auch natürlich. Doch viel häufiger ist der Fall, dass sie angekleidet

⁹⁶⁾ Jaisle Karl: Die Dioskuren als Retter zur See etc. Tübingen, 1807. pag. 16—17.

⁹⁷⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. VIII. Sp. 354. 3.; Athen. Mitt. 1905. pag. 78, 2. Anm.

⁹⁸⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X. 1420. — Jaisle, l. c. 28. Seite beruft sich auf Hyginus, Astron. II. 22. (Auf das Titelwort Gemini.)

⁹⁹⁾ Pauly-Wissowa, V. Sp. 1098. Z. 19. u. folg. — Daremberg-Saglio, Dictionnaire etc. II., pag. 257.

¹⁰⁰⁾ Ebenda. Sp. 1100. 7. 64 u. folg.

sind, was seine Erklärung in ihren menschlichen Beziehungen findet. Oft kann man es nicht feststellen, ob sie angekleidet sind, oder nicht?

Umsomehr müssen wir die *in ihren Händen befindlichen Attribute* in Betracht nehmen. Aber auch diese sind nicht immer vorhanden und sehr oft, wenn sie auch vorhanden sind, kann man sie nicht bestimmen. Die Haltung ihrer Hände ist sehr mannigfaltig.

Auf jenen Darstellungen, auf welchen die Reiter angekommen einander gegenüberstehen, strecken sie oft ihre Hände grüssend nach vorne. Einigemal kommt es auch vor, dass ein Reiter eine Hand zurückstreckend sich hinten aufs Pferd stützt, also eine vorübergehende Ruhestellung annimmt. Ein häufiger Fall ist, dass sie mit ihrer sichtbaren Hand die Zügel halten. In anderen Fällen verrichten sie dies mit der jenseitigen Hand, aber sie strecken auch die auf unserer Seite befindliche neben dem Zügel aus, die Handfläche emporhaltend; Diese Bewegung kommt auf den Denkmälern mit einem Reiter öfter vor, wo der Reiter häufig ein längliches Brot in der Hand hält. Dieser Fall kommt hier niemals vor.

Aber sowohl bei jenen, als auch bei diesen ist es ein häufiger Fall, dass der Reiter in seiner wagrecht nach vorne gestreckten Hand ein *Glas* oder ein *Rhyton* hält; der Rhyton kommt auch in der nach rückwärts erhobenen Hand vor. Aber keines von diesen Attributen ist von individueller Bedeutung; auch dann nicht, wenn wir die Theorien jener russischen Fachmänner, auf die wir uns bereits berufen haben, annehmen, nämlich dass der Rhyton das Symbol der königlichen Macht sei.

Die Lanze resp. Keule, manchmal das Szepter (Skeptron) gebührt den Reitern sowohl als Königen, als auch als Kriegern.

Manchmal gelangt dieses Attribut in eine solche äussere Verbindung mit dem Leib der sich auf zwei Seiten über die Reiter erhebenden, oder wagrecht über ihnen *schwebenden Schlangen* (Fig. 9., 17., 21., 34. u. 35.), dass sie uns an die von der Trajans Säule bekannte dakische „Drachenfahne“ erinnern, weshalb manche sie auch so nennen. Wir glauben aber, dass dazu keinerlei Grund vorhanden ist. Diese Schlangen sehen ganz anders aus, als die dakischen Drachen. Aber auch ihre Verbindung mit der Fahnenstange schliesst — mehrere Male — die Möglichkeit aus sie als physisch zusammengehörig betrachten zu können (Fig. 19., 34.); in anderen Fällen ist es merkwürdig, dass die Schlangen ihren Kopf rückwärts wenden (Fig. 17.) also ihren Fahnenberuf sonderbar auffassen; in Fig. 35. endlich verstehen wir nicht, wozu eine so kleine Fahne eine so dicke, keulenförmige Stange braucht?! Nur die an Fig. 21. sichtbare Darstellungsweise ist so, dass man den Schlangenhals *auch* als in einen keulenförmigen Stab befestigten annehmen kann und auch die Stange den Anforderungen einer Fahnenstange entspricht.

Trotz alledem glauben wir, dass diese Schlangen mit den Fahnenstangen gar keine Gemeinschaft haben; es ist ein blosser Zufall, dass sie so zusammengekommen sind und wenn die Menschen die Darstellungen der Trajanssäule nicht kennen würden oder sich besser daran erinnerten, wäre von diesen die Idee der „Drachenfahne“ in ihnen gar nicht entstanden.

Das Gesagte trifft auch auf die Anfertiger der auf unsere Fig. 21. (aus Carnuntum) und Fig. 35. (aus Bukarest) gebrachten Denkmäler zu, die, wie es scheint, in einer um so schwereren Lage waren, da sie das Wesen dessen nicht kannten, was sie darstellen

sollten. Zuletzt müssen wir noch betonen, dass diese, auf unseren Denkmälern dargestellte Schlangen sämtlich leben und sich manchmal sogar sehr lebhaft bewegende Wesen sind, weshalb man es für ganz unwahrscheinlich halten muss, dass sie Fahnen darstellen sollen.

Auf unseren alleinstehenden Denkmälern kommt jene Darstellung der Schlangen vor, welche man auf unserer Fig. 18. sehen kann, wo sie sich so um den emporgestreckten Stock ringeln, wie es die Schlange des Asklepios zu tun pflegt. Wenn wir bedenken, dass die Dioskuren schon in den ältesten Zeiten als Ärzte¹⁰¹⁾ fungierten, ist das Vorhandensein dieses Attributes nicht auffallend. Um so weniger, da nach dem eine Aufschrift besitzenden Denkmale von Thera (IG. XII. Suppl. 3. No. 1330.) im II. Jahrhunderte n. Chr. die mit den Grossen Göttern von Samothrake vereinigten Götter mit Apollon Hypataios und Asklepios Hypataios verschmelzen.¹⁰²⁾

Aber noch interessanter ist eine andere Erscheinung, welche wir auf einer Münze aus Cysicus aus 211—253. n. Chr. finden.¹⁰³⁾ Hier winden sich die zwei Schlangen auf Fackeln (Symbol Demeters) und neigen ihre Köpfe gegen den sich in der Mitte befindlichen niedrigen Altar, ähnlich wie auf der Rückseite unserer Fig. 11. Auf der Rückseite eines aus 133. v. Chr. stammenden Kupfermünze aus Phrygien (Eumeneia) befindet sich ein Tripod, über dem und an dessen beiden Seiten sich je ein Stern befindet; eine zweischneidige Axt, um deren Stiel sich eine Schlange windet, mit Lorbeeranhangseln.¹⁰⁴⁾ Der einigemal (Fig. 20., 30. u. 31.) vorkommende Hammer oder ähnliches Werkzeug ist unbedingt ein Attribut der Kabiren, und so müssen wir auf diesen Denkmälern den Reiter für einen Kabiren halten. Aber auch hier bietet sich uns ein kleines Problem, besonders wenn wir uns auch die auf unsern Fig. 10. gebrachten Darstellungen ins Gedächtnis rufen. Mylasa von Caria besitzt nämlich eine aus der Epoche des Sept. Severus stammende Bronzmünze, auf welcher die Doppelaxt oder der Doppelhammer mit einer dreizackigen Harpune kombiniert zu sehen ist.¹⁰⁵⁾

Endlich müssen wir erwähnen, dass in zwei Fällen (Fig. 16. u. 24.) in der Hand des einen Reiters ein Füllhorn ist. Dies kann man damit erklären, dass die Dioskuren als „gute Geister“ mit Agathé Tyché verwandte Züge zeigen, als Mysteriengötter mit Isistyché, was übrigens so ziemlich gleich ist.

Beim Kopf der Reiter befindet sich oft ein Stern, was das Symbol der Dioskuren, stellenweise der Kabiren ist, worauf wir mehreremale hingewiesen haben.

Es gibt verhältnismässig wenig solche Denkmäler, auf welchen unter den Füßen der Reiter oder wenigstens unter denen einen des Reiters weder ein Mensch, noch ein Fisch wäre; unter denen, auf welchen die Reiter einander gegenüberstehen, befindet sich nur ein solches. (Fig. 8.) Ansonsten ist aber wenigstens unter den Füßen des einen Reiters (des linken: Fig. 17., 20. u. 35.) oder aber auch unter den Füßen beider (Fig. 1. (?), 7., 9., 19. etc.) eine menschliche Gestalt oder wenigstens eine auf eine solche

¹⁰¹⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. I. 1105.

¹⁰²⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X., pag. 1413. Z. 53—60.

¹⁰³⁾ Anson, Numism. Graeca, IV. Teil, XXI. Tab. 130—131.

¹⁰⁴⁾ Anson, o. c. P. V. Tab. XXIII. No 1221.

¹⁰⁵⁾ Anson, o. c. V. Teil, XXIII. Tab. 1185.

deutende Masse zu sehen; auf einigen wird die menschliche Gestalt auch noch von einem Löwen zerfleischt (Fig. 19., 22. ?, 25.) Auf einem Denkmale (Fig. 34.) befindet sich die menschliche Gestalt unter der ganzen Szene in der Mitte, gleichsam anzeigend, dass ihr Dortsein mit der ganzen Szene in Verbindung ist.

Auf den Bleitafeln befindet sich unter dem einen Reiter ein Mensch, unter dem anderen ein Fisch. Unter welchem Reiter sich der Fisch und unter welchem sich der Mensch befinden soll, scheint nicht wichtig gewesen zu sein, weil bald der eine, bald der andere unter dem rechten, resp. linken Reiter vorkommt.

Die „niedergetretenen“ menschlichen Gestalten benehmen sich überhaupt gar nicht tragisch. Offenkundig wissen sie, dass nur von einem Übergangszustand die Rede ist. Auf einigen Denkmälern sieht man genau, dass sie *schwimmen* (Fig. 9., 20., 34.) Dies verdient deshalb unsere Aufmerksamkeit, da wir wissen, dass in Eleusis das Baden im Golfe als eine unerlässliche Bedingung der vollkommenen Reinigung notwendig war.¹⁰⁶⁾ In Verbindung damit erwähnen wir, dass unter den Füßen des rechten Reiters und der Mitte stehenden weiblichen Gestalt des Fig. 20. sich deutlich sichtbares wellenschlagendes Wasser befindet. Nachdem wir dies bestimmt haben, ist die Annahme weder schwer, noch kühn, wenn wir an Fig. 19. u. 14. in jenem Abtrennungsstreifen, welchen Hampel für eine riesige Schlange anzunehmen geneigt ist, ebenfalls Wasser sehen. Übrigens müssen wir das Vorhandensein des Wassers allerorts für natürlich finden, wo sich unter dem Reiter Fisch befindet, weil dies ein lebendiger und kein zur Speise bestimmter Fisch ist, wie jener, welchen wir vor der weiblichen Gestalt zwischen den zwei Reitern, oder auf dem unteren Felde auf dem dreibinigen Tisch sehen. Der Letztere ist — wie wir es später sehen werden — eine eucharistische Speise.

Einmal (Fig. 18.) liegen beide Gestalten auf der Seite, legen ihre Arme unter ihr Haupt und *schlafen* süß. „Er ist gestorben“, — um in der Sprache der Mysterien zu reden — „aber er wird auferstehen“. Und wirklich gibt es solche Denkmäler (Fig. 17., 27., 29.) auf welchen sich die unter den Füßen der Pferde befindlichen menschlichen Gestalten, sowie die aus einem Traum erwachenden, *sich aufstützen* und umherschauen. Sie liegen bald am Rücken, bald am Bauche, einmal (Fig. 25.) liegt der Eine mit zum Schwimmen ausgestreckten Händen am Bauche, der Andere aber am Rücken. Ein häufiger Fall ist, dass ein Huf der Pferde auf ihrem Kopfe ruht. Einmal (Fig. 11. links) hat auch die unter dem Reiter am Rücken liegende Gestalt den Stern erhalten, wenn auch einen kleineren, als die Reiter. Auf einer bedeutenden Menge kann man diese Details nicht wahrnehmen; ja, manchmal ist die Darstellung sogar so primitiv, dass man nicht einmal bestimmt sagen kann, ob sich unter ihnen eine menschliche Gestalt befindet, oder nicht?

Wir haben gesehen, dass sich manchmal unter einem Reiter ein *Fisch* befindet. Diese Tatsache kann uns nicht sehr überraschen, wenn wir in Betracht nehmen, dass es eine solche Auffassung gab, dass die Abstammung des Fisches und des Menschen identisch ist, beide sind aus dem Wasser geboren, also der Fisch ist ein *δημιουργήs*, weshalb ihn die Priester Poseidons auch nicht gegessen haben.¹⁰⁷⁾ Übrigens war der Fisch *πομπίλος*, welcher von Uranos-Aphrodité abstammt, den Kabiren geweiht; auch aus

¹⁰⁶⁾ Kern O.: Die griechischen Mysterien der Klass. Zeit. 1927. pag. 16.

¹⁰⁷⁾ Dölger IXΘΙς, Das Fischsymbol. Rom. 1910. pag. 127.

diesem Grunde kann er zugegen sein.¹⁰⁸⁾ Wahrscheinlicher ist aber, dass der Fisch hier eine ganz identische Bedeutung mit der unter dem anderen Reiter befindlichen menschlichen Gestalt hat. Wir wissen nämlich, dass beim Beginne der Christenheit die Gläubigen Christus als einen grossen, sich selbst aber als kleine Fische darstellten.¹⁰⁹⁾

Ein häufiger Fall ist, dass sich auch hinter den Reitern je eine, ja, auf einem Denkmale (Fig. 11.) sogar je zwei menschliche Gestalten befinden. In manchen Fällen scheint die hinter beiden Reitern stehende Gestalt ein Mann zu sein. Andersmal aber, während die eine Gestalt unbedingt ein Mann, und zwar ein Soldat in voller Rüstung ist, ist die andere ebenso zweifellos ein Weib, welches einmal (Fig. 9.) Schweigen andeutend, ihren rechten Zeigefinger zu ihren Mund erhebt; ein anderesmal aber (Fig. 39—43.) ihre ganze Hand in die Höhe des Gesichtes erhebt, mit der Geste, welche Nemesis charakterisiert.¹¹⁰⁾ Es kommt vor, (Fig. 10., 17., 21?) dass hinter einem Reiter eine männliche Gestalt steht, hinter dem anderen aber eine fliegende weibliche, (Nike) die dem Reiter einen Kranz reicht, den sie dadurch zu einen siegenden Helden stempelt, welchen Charakter der Reiter wir aus anderen Anzeichen auch bisher bereits ahnten; in einem Falle (Fig. 49.) erhalten beide Reiter einen Kranz. Diese Darstellung befindet sich auf einer Bleischeibe und ist um so auffallender, weil auf den übrigen Scheiben (Fig. 44., 45., 48.) eher Gefässe, ein Hahn, ein dreibeiniger Tisch, etc. an dieser Stelle sind, zwar nicht ohne Ausnahme. (Fig. 45.)

Viel Kopfzerbrechen verursachte bereits jene *dritte Hauptgestalt* der Denkmäler mit zwei Reitern, welche wir zwischen den einander gegenüberstehenden Reitern beinahe immer finden. In den meisten Fällen ist dies eine weibliche Gestalt, einmal aber (Fig. 10.) unzweifelhaft, und einmal (Fig. 11.) wahrscheinlich eine männliche Gestalt. Ihre Darstellungweise ist, wenn wir sie genau betrachten, viel mannigfacher, als wir nach flüchtigem Betrachten glauben würden. Und wenn wir sie am Ende auch von identischer Bedeutung finden, ist es doch sicher, dass nicht ebendieselbe Person auf unseren sämtlichen Denkmälern vorhanden war. Was auch daraus hervorgeht, dass diese Gestalt nicht immer ein Weib ist.

Von den *Männlichen Gestalten* ist es von der am Fig. 10. sichtbaren unzweifelhaft, dass sie Hephaistos ist, mit dem in Verbindung man auf der Insel Lemnos die Kabiren verehrte. Der Kabirkultus konnte nämlich nur so in Lemnos Wurzel fassen, dass er sich mit dem dort bereits heimischen-obzwar nicht rein griechischen Hephaistuskultus abgefunden hat. Es ist nämlich ein allgemein bekanntes religionsgeschichtliches Symptom, dass neue Kulte nur so Wurzel fassen können, wenn sie mit dem alten Kulte des Ortes einen äusserlichen oder inneren Zusammenhang bilden können. So verbinden sich die Kabiren in Thebai mit dem Kultus des Dionysos und Demeter, in Samothrake mit dem des Hermes und Demeter. Mit geringerer Sicherheit können wir uns über jene Gestalt äussern, welche auf unserer Fig. 11. zu sehen ist und welche nach der Zeichnung die Reiter sozusagen in knieender Stellung empfängt. Wir können annehmen, dass wir es hier auch mit einem auf einen sehr niedrigen Sockel stehenden Monumente zu tun haben, wie z. B. auf der unserer Fig. 8. ge-

¹⁰⁸⁾ Pauly-Wissowa, X. Band, 1431. pag. 16 u. folg.

¹⁰⁹⁾ Dölger, o. c. pag. 128, nach Reinach.

¹¹⁰⁾ Roscher, Myth. Lexikon, beim Titelworte Nemesis, pag. 144. 1. Bild.

brachten Denkmale, oder noch eher auf der Fig. 37. zu sehenden, wo die weibliche Gestalt wahrhaftig auf einen an die Wand gehängten Sockel gestellt ist. Das können alle sehr gut gelungene Analogien sein, auf die Frage aber, wen diese Gestalt darstellt, bekommen wir von ihnen keine Antwort. Ein einziges Symptom gibt uns in dieser Hinsicht einige Aufklärung; jenes nämlich, dass die weibliche Gestalt umgürtet ist. Wir wissen aber, dass die Eingeweihten der Mysterien von Samothrake — zum Andenken an den getöteten dritten Kabirbruder (?) — sich um den Leib einen roten Gürtel, resp. ein rotes Band gebunden haben.¹¹¹⁾ Dass man in dieser Darstellung den Kabircharakter der Reiter hervorzuheben trachtete, ist auch deshalb wahrscheinlich, das auf der Rückseite die zwei Schlangen — wie es aus den in Verbindung mit der Beschreibung aufgezählten Daten ersichtlich ist — die dioskurischen Beziehungen derselben betonen.

Man könnte also daran denken, dass die knieende Gestalt der dritte Kabir sei. Der bestimmten Ausdrucksgebung dieser Auffassung widerspricht aber jene Tatsache, dass es nur zwei Kabiren-Männer gab; den Vater und seinen Sohn und *höchstens* zwei Weiber: die Mutter und ihre Tochter.¹¹²⁾ Die zwei männlichen Kabire sind aber auf diesem Denkmale durch die zwei Reiter erschöpft; aber wenn wir den zwischen den Vorderfüssen des linken Reiters befindlichen Stern auf die unter den Pferden liegende Gestalt beziehen, kann diese der dritte Kabir sein.

Die Rollen würden sich dann folgenderweise verteilen: die Gestalt mit der Blätterkrone ist der alte Kabir; sie ist auch grösser als die andere und ihre Begrüssungsbewegung ist ruhiger und die hinter ihr stehenden zwei Gestalten mit Spiessen machen diese Seite der Szene würdevoller. Die kleinere Gestalt mit der Strahlenkrone ist der jüngere Kabir, der *παῖς*; mit beiden Händen, mit wahrhaft kindlichen Bewegungen freut er sich auf dem Pferde; der sich hinter ihm befindliche Mann möchte ihn vielleicht auch halten, damit er nicht herunterfalle. Der dritte, getötete Kabir könnte die Gestalt unter dem Pferde des letzteren sein. In diesem Falle kann also die in der Mitte knieende Gestalt niemand anderer sein, als ein Myste, wahrscheinlich der dieses Denkmal verfertigen liess.

Die weibliche Gestalt steht oder sitzt; vor ihr befindet sich ein Tisch, oder gar nichts.

a) Die stehende weibliche Gestalt wird auch dann in verschiedenen Varianten dargestellt, wenn *nichts vor ihr ist*:

a) Die einfachste ist jene Variante, welche das auf unserer Fig. 8. gebrachte Denkmal vertritt: Sie rafft die auf ihrem Kopf und ihrem Rücken befindliche Hülle vorne zusammen und steht so zwischen den Reitern, als ob sie mit denselben gar nichts gemein hätte. Sie besitzt gar kein Attribut. Da aber das Denkmal, laut seiner Aufschrift, den Dioskuren gewidmet ist, und der Rock der weiblichen Gestalt ebenso ist, wie die Kleidung der männlichen Gestalten, müssen wir offenbar Helena, die Schwester der Letzteren in ihr sehen. Dass sie hier auf einem Sockel steht, hängt vielleicht mit der Sagenvariante zusammen, dass sie mit Paris nach Aegypten kommend, vom dortigen König zurückgehalten wurde und Paris nur ihre Statue mit sich nehmen konnte.¹¹³⁾

¹¹¹⁾ Kern, O., o. c. pag. 30.

¹¹²⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X. pag. 1426.

¹¹³⁾ Roscher, Mythologisches Lexikon, I. Band, Sp. 1941, Z. 50. u. ff.

b) Etwas mitteilbarer ist das in Verbindung mit unserem 9. Bilde zitierte Denkmal von Stobii. Die Gestalt mit bedecktem Haupte und langem Kleid hält in ihrer linken Hand eine Lanze; die Mondsichel von ihrem Kopfe konnte selbst die misslungene Zeichnung nicht unkenntlich machen. In Verbindung damit verweisen wir auf die Daten, von Roschers Lexikon,¹¹⁴⁾ laut welchem die zwischen den Dioskuren stehende, deren Pferde am Zügel haltende Helena, die in ihrer Rechten eine Lanze hält und am Kopfe eine Mondsichel hat auf Münzenbildern vorkommt. (Auf der Münze von Termessos). Ein Grund mehr um unsere Gestalt auch als die Schwester der Dioskuren zu betrachten.

c) Auch jene weiblichen Gestalten müssen wir als Helena betrachten, neben oder über deren Kopf sich eine Mondsichel befindet, wenn nur irgend eine Verbindung mit der weiblichen Gestalt und der Mondsichel vorausgesetzt werden kann. So gehört zur weiblichen Gestalt der Fig. 9. zweifellos die Mondsichel, ebenso, wie zu den Reitern der Stern.

Diese Helena besitzt aber einen Zug, der sie mit Epona verbindet: *mit ihren Händen greift sie zum Maule der Pferde*. Diesen Charakterzug besitzt auch die auf unserer Fig. 28. gebrachte weibliche Gestalt, auf welcher neben ihrem Kopfe zwei Mondsicheln sind, eine auf der rechten, die andere auf der linken Seite; sowie auch die an Fig. 37. sichtbare-statuenhafte Gestalt, neben deren Kopf die Mondsichel fehlt; hier sind aber sämtliche Darstellungen der Tabelle sehr primitiv und eigentlich nur in Umrissen vorhanden.

d) Nur etwas deutlicher ist die an der Fig. 45. sichtbare Darstellung, wo aber der Epona-Charakter so ausgeprägt ist, dass wahrscheinlich auch jene zwei Gefässe in ihren Händen sind, welche man an Fig. 21. deutlich wahrnehmen kann.

e) Schon ganz einen Eponacharakter besitzt die weibliche Gestalt des auf unserer Fig. 27. gebrachten Denkmals.

f) Besonders müssen wir das auf unserer Fig. 35. gebrachte Denkmal erwähnen. Davon stehen uns zwei Bilder zur Verfügung, was wir auch bei ihrer Beschreibung erwähnten. Das eine ist eine Mitteilung nach einer Zeichnung, das andere ist eine sehr verkleinerte Fotografie, auf welchem man nicht einmal deutlich genug wahrnehmen kann, was am Denkmal selbst eventuell zu sehen ist. Antonescus Zeichnung zeigt nämlich einen sonderbaren Zug dieses Denkmals, welchen man — wie es scheint auf dem Denkmal wahrnehmen kann, weil Antonescus Zeichnungen, wie wir es bereits bemerkt haben, verlässlich sind. Andererseits ist es auch wahr, dass in der mit dem Bilde in Verbindung stehenden Beschreibung er diese Erscheinung mit keinem Worte erwähnt¹¹⁵⁾ Es ist davon die Rede, dass in der emporgebundenen Schürze der in der Mitte befindlichen weiblichen Gestalt sich ein Kind befindet, welches mit ausgestreckten Armen zu den Mäulern der Pferde greift; es tut also dasselbe, wie in der vorhergehenden Gruppe die stehende weibliche Gestalt. Diese ihr Kind im Schosse haltende weibliche Gestalt ist niemand andere, als jene Terra Mater, welche in den Mysterien zu Eleusis unter dem Namen Demeter verehrt wurde,¹¹⁶⁾ und auf deren Zusammenhang sowohl mit den Dios-

¹¹⁴⁾ Roscher, Bd. I. Sp. 1972. Z. Z. 10. ff.

¹¹⁵⁾ Antonescu, o. c. pag. 7.

¹¹⁶⁾ Kern O.: Die griechischen Mysterien. pag. 24.

kuren, als auch mit den Kabiren wir schon früher gedeutet haben; aber die Darstellungen von Münzen und ein Denkmal mit einer Aufschrift liefern ebenfalls Beweise. So ist auf Münzen von Syros auf der Vorderseite ein Demeter-, auf der Hinterseite ein kleiner Kabirkopf, und unter letzteren vielleicht eine Ähre. Eine andere Münze ist ein Tetradrachma aus Tripolis in Syrien, auf deren Vorderseite ein Demeterkopf ist, auf deren Hinterseite aber sich die zwei Dioskur-Kabire sich auf ihre Lanzen stützend befinden, mit einem Stern auf ihrem Haupte.¹¹⁷⁾ Ein Denkmal mit der Aufschrift zeugt dafür, dass man der Mater und den Dioskuren gemeinsam opferte zum Wohlsin des Volkes des Staates.¹¹⁸⁾

g) Auf der in der Mitte der Fig. 20. stehenden weiblichen Gestalt tritt der Charakter Demeters hervor; von diesem Denkmale haben wir eleussinische Beziehungen bereits in Verbindung mit der schwimmenden Gestalt und den auch unter die Füße der Göttin gerotenen Wellen festgestellt. Ebenso rafften sie ihre Schürzen auf Fig. 38—42. gebrachten Bleitafeln empor und die auf Fig. 14. u. 48. gebrachten Scheiben sich befindlichen weiblichen Gestalten. Wir müssen aber bemerken, dass neben dem Kopf der weiblichen Gestalt der Fig. 38. auf beiden Seiten sich je eine Lucerne befindet, sowie an Fig. 29. zwei Mondsicheln. Wir sind geneigt die zwei Lucernen als Vertreter der zwei Mondsicheln anzunehmen und als ein den Helene-Charakter der weiblichen Gestalt betonendes Attribut zu betrachten.

In unserer Serie sind verhältnismässig wenig solche Denkmäler, auf welchen,

β) vor der stehenden weiblichen Gestalt das Vorhandensein des Tisches bestimmt festgestellt werden kann. Auf dem Tische ist in jedem Falle ein Fisch und manchmal auch Brot. In zwei Fällen greift die weibliche Gestalt auch auf diesen (Fig. 24. u. 49.) zum Maule der Pferde und zwar auf dem zuletzt erwähnten Bilde mit Stäbchen. Auf zwei anderen sieht man ihre Hände nicht.

Insgesamt ist es nur in vier Fällen unzweifelhaft (Fig. 12., 25., 30. u. 34.) dass die weibliche Gestalt sitzt. In drei Fällen kann man auch den Thron bestimmen, während in einem Falle (Fig. 12.) davon keine Spur vorhanden ist. In drei Fällen ist ein Tisch vor ihr (Fig. 12., 25., 30.) zweimal mit einem Fisch, einmal (Fig. 12.) ohne diesem und endlich in einem Falle fehlt sogar der Tisch selbst (Fig. 31.) und die Göttin breitet ihre Hände gegen die Pferde aus.

Die auf dem Throne sitzende Göttin ist unbedingt dieselbe Magna oder Terra Mater, die in ihrer Urheimat — in Phrygien — viele Namen hat, die aber hier mit der Demeter der griechischen Mysterien verschmilzt, also dieselbe, die wir weiter oben als stehende Gestalt gewürdigt haben. Am zuletzt erwähnten Denkmale vollzieht sie eine der Epona geziemende Geste, während sie an Fig. 12. eher mit Helena eine engere Verwandtschaft hält. Dies behaupten wir auf Grund des sich darüber befindlichen Brustbildes mit der Mondsichel, mit der später folgenden Motivierung.

*

¹¹⁷⁾ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquites etc. I. pag. 773. Fig. 919.

¹¹⁸⁾ Arch. epigr. Mitt. XIX. (1891) auf der 22. und folgenden Seiten mitgeteilte Aufschrift No 50; 35. u. folgende Zeilen.

Somit hätten wir es mit der Hauptszene der auf unseren Denkmälern sichtbaren Darstellungen abgeschlossen. Wir müssen aber auch daran erinnern, dass gewöhnlich *zwei Schlangen die Szene abschliessen*, je eine auf beiden Seiten. Ihre Lage ist ziemlich mannigfaltig. Einmal kommen sie so vor, als ob sie auf ihrem Schwanze stehen würden und die Hauptszene wahrhaftig abschliessen (z. B. auf den Fig. 10., 11., 12. etc.) Ein andermal erheben sie sich hinter den Reitern, mit ihren Köpfen über denselben und kommen in der Mitte einander gegenüber (z. B. Fig. 19., 20.); in anderen Fällen wieder kommen sie ganz über die Szene und sich wagrecht oder beinahe wagrecht schlängelnd (Fig. 21., 34.) stossen sie mit der Lanze der Reiter zusammen und kommen deshalb in den Verdacht, Fahnen zu sein. Dies sind die Hauptvariationen, jene Fälle nicht betrachtend, in welchen die Schlangen offenbar nicht zu dieser Gruppe gehören. (z. B. Fig. 37.)

Die in Rede stehenden Schlangen gehören in die Gesellschaft wahrscheinlich, weil sie chthonische Gottheiten sind, doch scheint es, dass man sie deshalb dort angebracht hatte, um anzuzeigen, dass die dargestellte Szene sich auf der Erde abspielt. Deshalb kommt es vor, dass sie öfter, sich über die Reiter emporhebend, über dieselben gelangen und diese von den sich am Himmel befindlichen Sonnen- und Mondbrustbildern trennen; diese Abtrennung fällt besonders dann ins Auge, wenn sie sich in einer mehr-weniger wagerechten Lage befinden. Diesen Gedanken scheint die Fig. 27. zu bestärken, wo sie parallel mit der Wölbung der Nische angebracht sind.

Sehr oft fehlen sie auch, was darauf hinweist, dass ihr Vorhandensein nicht wichtig war, weil das, dass die Gottheiten chthonischen Ursprunges sind, und wo sich die Szene abspielt, war den Einigeweihten auch ohne sie gut bekannt.

B) Die Darstellungen oberhalb der Hauptszene.

Bei der Beschreibung der Denkmäler sahen wir, dass es verhältnismässig wenig solche gibt, auf welchen nur die Hauptszene allein dargestellt ist. Viel grösser ist die Anzahl derjenigen, auf welchen die Fläche in mehrere Felder geteilt ist und die Felder von einander entweder faktisch abgeteilt sind, oder die Darstellungen einfach in wagerechten Streifen, über oder unter der Hauptszene, resp. an beiden Orten vorkommen. Bei der Beschreibung der Denkmäler nahmen wir die Details der Lage in Betracht; dies gehörte zur Pünktlichkeit. Jetzt ist es aber überflüssig die einzelnen Streifen in ein separates Kapitel zusammenzufassen, weil die Darstellungen oberhalb der Hauptszene auf sämtlichen Denkmälern viele Identitäten aufweisen, also im grossen und ganzen gleichartig sind.

Vom Standpunkte der Erklärung der Denkmäler sind jene *Brustbilder oder Köpfe* am wichtigsten, die *paarweise* (Fig. 1., 10., 11., 15., 16., 18., 19., 20., 24., 25., 27., 29., 35—38., 45—49.) oder *zu dritt* (Fig. 12—14., 21., 22., 30. u. 44.) direkt oberhalb der jetzt besprochenen Hauptszene, eventuell in einem als separatstehend bezeichneten Streifen, Abschnitt, resp. im Tympanon, allein oder mit anderen Darstellungen ein grössten Teil der Steindenkmäler vorkommen; sie sind auch auf den Bronzetafeln und mit einer einzigen Ausnahme auf den Bleischeiben vorhanden, während auf den Bleitafeln — mit Ausnahme der Fig. 37—38. — der Sonnengott mit seinem sprengenden Viergespann ihren

Platz einnimmt. Besonders zu erwähnen ist das am Fig. 21. gebrachte Denkmal, weil sich in der Mitte desselben drei Brustbilder befinden und in der noch vorhandenen einen Ecke noch eins und zwar in einer solchen Lage, dass wir in der abgebrochenen anderen Ecke mit Recht ein ähnliches voraussetzen können.

Wo nur zwei Brustbilder oder Köpfe sind, verursacht die Konstatierung dessen, wen sie vorstellen meist keine Schwierigkeit, weil das eine von der Mondsichel, das andere vom Strahlenkranze bestimmt wird, als Personifikationen der Sonne, resp. des Mondes. Wenn also nur zwei Brustbilder vorhanden sind, können wir dem einen ruhig diese, dem anderen jene Bedeutung zugestehen, und zwar auch dann, wenn diese Attribute fehlen oder verwaschen sind.

Aber die auf unserer Fig. 10. gebrachte und auch übrigens mehrere originelle Züge aufweisender Intaglio gibt uns auch hier zu denken. Vor dem mit der Mondsichel charakterisierten Kopf befindet sich nämlich noch eine Mondsichel, vor dem strahlenbekränzten Kopf aber ein Vogel, wahrscheinlich ein Rabe. Zu welchem Zwecke sind diese hier?! Als blosse Raumausfüller kann man sie kaum betrachten. Auch sie separat zu wiederholen, wenn der Mond- und der Sonnenkopf einmal bereits vorhanden ist, wäre überflüssig. Man kann eher daran denken, dass sie ausser dem gewöhnlich mit einem Kopfe mit der Mondsichel bezeichneten Mond und der mit einem strahlenbekränzten Kopf dargestellten Sonne, *noch je eine andere, mit dieser verwandte Gottheit bezeichnen wollen*. Diese Annahme scheint jene Feststellung Cumonts zu bestätigen, dass auch in den Mithras-Mysterien eigentlich zwei Gottheiten vorhanden sind eine iranische und eine semitische.¹¹⁹⁾

Der sich hierauf beziehende Teil *des auf unserer Fig. 11. gebrachten Denkmals* bildet dadurch einen Übergang zu den Denkmälern mit drei Brustbildern, dass sich zwischen den zwei Köpfen ein Vogel mit ausgebreiteten Flügeln befindet. Dieser Vogel erinnert — wenn auch nicht mit seinem Kopfe — doch wie er mit seinen ausgebreiteten Flügeln dort schwebt, an den Adler des Zeus, also er vertritt diese Gottheit. Die sich vor seinem Schnabel ringelnde kleine Schlange will vielleicht die chthonische Beziehung der Gottheit anzeigen. Für die an beiden Seiten der Reihe befindlichen Vögel finden wir — leider — keine Erklärung.

Dass der Adler anstatt eines solchen Brustbildes vorhanden ist, zeigt ein im Mittelpunkt des oberen Abschnittes der auf unserer Fig. 47. gebrachten Bleischeibe, ebenfalls zwischen einem strahlenkranzten und einem Brustbilde mit einer Mondsichel stehende Adler mit ausgebreiteten Flügeln.

Dazu, dass wir den in der Mitte schwebenden Vogel mit Zeus in Verbindung bringen, gibt uns die in der Mitte des oberen Abschnittes des auf der Fig. 24. gebrachten Denkmals sich zwischen zwei mit spitzigen Mützen bedeckten Köpfen befindliche Darstellung eine weitere Basis: über dem Brustbild sehen wir dort den Adler, welcher hier zweifellos der Erklärer der Bedeutung des Brustbildes ist. In den beiden Ecken ist auch dort das Brustbild mit dem Strahlenkranze und der Mondsichel zugegen. Das Vorhandensein des Adlers, als Verkünder des Beiseins des Zeus, ist deshalb notwendig, weil ohne denselben es niemand von dem sich darunter befindlichen Brustbilde voraussetzen

¹¹⁹⁾ Cumont, Fr., Die Mysterien des Mithra, pag. 109.

würde, dass es Zeus darstellt. Wahrscheinlich ist von einer mit Zeus identifizierten fremden Gottheit die Rede, was auch die sich an seinen beiden Seiten befindlichen Gestalten mit hohen Mützen wahrscheinlich machen.¹²⁰⁾

Ausgesprochen und deutlich kann man die drei Brustbilder auf dem auf unserer Fig. 12. gebrachten Dekmale sehen. In Verbindung mit diesen Brustbildern entstand jene Annahme, dass die den Kapitolinischen Trias bedeuten.¹²¹⁾ Dass es ein Trias ist, ist augenscheinlich; dass es aber der Kapitolinische sei, ist nicht wahrscheinlich. Den Kapitolinischen Trias bilden nämlich Jupiter Capitolinus, Juno Regina und Minerva; auf diese Gestalten kann man keine einzige anwenden. Dies ist auch kein Wunder, da diese Denkmäler mit dem Kapitolium sehr wenig gemein haben; sie wurden aus einer ganz anderen Gedankenwelt geboren. Man kann sie auch für den Ur-Trias, den Himmel, die Erde und den Ocean nicht nehmen, denen der römische Jupiter, Juno und Neptunus entsprechen.¹²²⁾ Auch in den verschiedenen Mysterien kommen solche Dreiergruppen vor, doch die Identität ist auf keine so zutreffend, wie auf die Dreiergruppe der zwei Dioskuren und Helena. Wir müssen also sagen, dass sich in der Mitte der Gruppe über der Hauptszene Helena mit der Mondsichel charakterisiert befindet, an ihren beiden Seiten mit je einem Dioskuren.

Wie gelangt diese Gruppe hieher? Meine erste Annahme war dass der Meister der Reiterszene, bemerkend dass seine Reiter und die sich zwischen diesen befindliche Gestalt keine individuellen Züge aufweisen, diese Brustbilder als Erklärung über sie setzte: ein jedes Brustbild entspricht dem sich unter ihm befindlichen Bilde. Diesen Gedanken erweckte jener Zug der Fig. 19., dass sich die Mondsichel zwischen den zwei Schlangenköpfen zweifellos auf die sich darunter befindliche weibliche Gestalt bezieht.

Aber in Verbindung mit der Fig. 12. müssen wir eingestehen, dass es nicht ganz bestimmt ist, ob die zwischen den Reitern sitzende Gestalt eine weibliche sei; der sich auf ihrem Kopfe befindliche *πίλος* bezeichnet sie eher als einen Mann. Es ist also sehr wahrscheinlich, dass wir es hier mit etwas ähnlichen zu tun haben, wie auf die Fig. 10—11., und dass die Reiter für Kabiren geplant wurden. Da aber die Kabiren und die Dioskuren in dieser Epoche unzertrennlich mit einander verschmolzen waren, wollte er auf diesem Votive beide Gruppen darstellen. Das Denkmal stammt aus Terracina und in Italien sind alte religiöse Formeln: *sive quo nomine fas est nominare*; ferner das: *sive deus, sive dea; dii deaque omnes*, etc. Wenn unsere Annahme richtig ist, so ist die auf

¹²⁰⁾ Den Zusammenhang des Adlers mit dem östlichen (syrischen) Sonnengott behandelt Cumont: *Etudes Syriennes* (Paris, 1917). Dass in Aegypten dieser Zusammenhang besteht, ist allgemein bekannt. Nach Cumont ist der Adler in Syrien das alte Symbol der Unsterblichkeit; ein Seelenvogel und zugleich das Symbol der Sonne. (56 pag.) Mit dieser seiner letzteren Eigenschaft hängt es zusammen, dass in manchen östlichen Mysterien ein Grad namens Adler vorkommt. Andererseits: in Phrygien, Lydien und anderen Gebieten Kleinasiens geriet der Adler schon vor der römischen Epoche auf Grab-Denkmäler, aber als Vogel des Zeus. (pag. 117—18.). Dieser Zeus ist aber ein sehr naher Verwandter des Sonnengottes, sein Vogel hat also den oben erwähnten Zusammenhang mit der menschlichen Seele bewahrt. Ebenso, wie er auch auf unseren Denkmälern infolge seines Zusammenhangs mit der Unsterblichkeit der menschlichen Seele vorkommt, resp. als ein Vogel jenes Zeus.

¹²¹⁾ Die Meinung R. v. Schneiders, *Arch.-Epigr. Mitt.* XI. pag. 14 u. folg.

¹²²⁾ Cumont, *Fr. Die Mysterien des Mythra*, pag. 98—99.

unserer Fig. 12. gebrachte Darstellung die Acclamation „*Sive cabiri, sive dioscūri*“ in einer Steinplastik.

Gegen die Erklärung des Kapitolinischen Trias, oder des Trias im römischen Sinne sprechen auch die sich an den entsprechenden Stellen der Fig. 37., 44—46, 48—49. befindlichen Darstellungen. Am Fig. 44. befindet sich zwischen dem strahlenbekränzten Kopfe und dem mit der Mondsichel noch ein dritter, welchen man aber infolge seiner Abgenützttheit nicht bestimmen kann. Dieser Trias ist aber keinesfalls die Erklärung der sich auf der Szene unter ihm befindlichen Gestalten. Hingegen auf Fig. 45., 46., 48. sehen wir zwischen den Sonnen- und Mondköpfen eine ganze stehende weibliche Gestalt, welche ihre rechte, resp. ihre linke Hand zum Munde erhebt. Sie vollzieht also jene Bewegung, von welcher wir festgestellt haben, dass sie Nemesis charakterisiert, was wir auf den Bleitafeln an der sich hinter dem rechten Reiter befindlichen weiblichen Gestalt wahrgenommen haben. Dass sie jetzt hier herauf gekommen ist, zeigt, dass sie keinen bestimmten Platz besitzt und dass an ihre Stelle — hinter den Reiter — ein Gefäss, ein Tisch, etc. kommen kann. Endlich ringelt sich an Fig. 36. u. 49. zwischen den zwei Köpfen eine kleinere Schlange. Diese kann die Bedeutung haben, dass die sich unter ihr befindliche weibliche Gestalt einen chthonischen Charakter hat; aber dasselbe kann sie auch auf den Kopf mit der Mondsichel bezogen bedeuten, oder vielleicht gelang sie nur aus dem offenbaren Bestreben, die Gegenstände anzuhäufen, dahin. Wenn aber die Schlange wirklich auf den Kopf mit der Mondsichel bezogen werden kann, dann will sie bedeuten, dass diese gewisse Gottheit ursprünglich chthonisch war und nur später unter die Himmlischen gelangte.

In den übrigen Fällen können die drei Brustbilder gar nicht näher festgestellt werden; infolgedessen müssen wir erklären, dass das bereits Gesagte auch auf sie anzuwenden ist.

Ein grosser Schade ist es, dass auf dem auf unserer Fig. 21. gebrachten Denkmale nicht festgestellt werden kann, wen die Brustbilder darstellen. Dort befanden sich — so scheint es — fünf Brustbilder. Die zwei Äusseren entsprechen jenen, welche mit einem strahlenbekränzten und mit einem Kopf mit der Mondsichel auch auf anderen Denkmälern in den oberen Ecken häufig vorkommen. Das sich in der verbliebenen oberen Ecke befindliche charakterisiert die sich ober ihm ringelnde Schlange als solchen, wie in den bereits erwähnten Fällen das Brustbild mit der Mondsichel; infolge dessen können wir sagen, dass es jene Gestalt sei, welche auf den übrigen Denkmälern mit einer Mondsichel charakterisiert ist. Es bleiben aber die drei Brustbilder in der Mitte. Die Erklärung derselben kann nur jene sein, was wir in Verbindung mit dem auf unserer Fig. 12. sichtbaren Trias weiter oben angeführt haben und ebenso müssen wir die sich im oberen schmalen Streifen der Fig. 22. befindlichen Brustbilder erklären. Dass zwischen den sich in beiden Ecken befindlichen Sonnen- und Mond-Brustbildern der Platz der Dioskuren befinden kann — besonders dann, wenn man die in der unter ihnen befindlichen Hauptszene vorkommenden Reiter für Kabiren ansah, beweist die auf unserer Fig. 37. gebrachte Bleitafel, auf deren entsprechender Stelle sich zwei über das grosse Gefäss erhebende Schlangen befinden, von welchen wir wissen, dass sie die Vertreter der Dioskuren sind. Dasselbe steht von dem an Fig. 29. sichtbaren Denkmale fest, mit jenen Unterschied, dass dort dieser Teil separat abgegrenzt ist; dass die Schlangen Ver-

treter der Dioskuren sind, wird von dem sich über ihnen befindlichen je einen Stern betont.

Hier müssen wir uns aber daran erinnern, dass J. Ziehen auch in diesen, wie in den 3. Brustbildern auf der linken Seite des unteren Streifens unserer Fig. 17, die keltisch-germanischen Matres zu sehen meint, was hier gar nicht unmöglich ist, da ja die mittlere weibliche Gestalt ganz den Charakter der Epona besitzt.¹²³⁾

An Fig. 35. befinden sich in beiden Ecken des Tympanons, in 37. in der Mitte desselben Fische, die hier wahrscheinlich dieselbe Bedeutung besitzen, wie auf den Grabdenkmälern, auf welchen besonders der Delfin häufig vorkommt, und er weist auch hier wahrscheinlich auf das jenseitige Leben. Die weitere Rolle des Fisches auf diesen Denkmälern wird später besprochen werden.

In Verbindung mit den übrigen, ebenfalls im Raume über der Hauptszene vorkommenden Darstellungen muss erwähnt werden, dass auf der an Fig. 38. gebrachten Bleitafel,, zwischen den ein strahlengekröntes Haupt und eines mit der Mondsichel besitzenden Brustbildern sich der Sonnengott mit seinem Viergespann befindet; also auch hier haben zwei Sonnen- und zwei Mondgötter Platz (einer befindet sich in der Mitte und ist mit zwei Lucernen charakterisiert, der andere ist in der linken oberen Ecke). Auf den Bleitafeln nimmt der auf seinem Viergespann einherschreitende Sonnengott den ganzen Raum oberhalb der Hauptszene ein (Fig. 40—43.), auf welchen nur in beiden äusseren Ecken Raum für die Schlangen bleibt und im Tympanon des an Fig. 13. gebrachten Denkmals. Übrigens kommen die an Fig. 49. gebrachten Denkmale jene fliegende Gestalten hier herauf, welche auf anderen Denkmälern über den Reitern Kränze tragen. Ebenso befinden sich hier Peitsche, Rhyton, Frosch oder eine abgezogene Tierhaut etc., häufige Elemente der synkretistischen Darstellungen, als auch wie auf den übrigen Bleischeiben der hierher gelangte Hahn, Fisch, Widderkopf, Widder, Tisch etc.

C) Die Darstellungen unter der Hauptszene.

Auf dem Raume unter der jetzt beschriebenen Hauptszene herrscht sowohl in der äusseren Einteilung, als auch im Inhalte der Darstellungen eine ziemliche Mannigfaltigkeit.

a) In betreff der äusseren Einteilung können wir drei Gruppen unterscheiden:

a) einfacher ist jener, wo sich unter der Hauptszene ein einziger Darstellungstreifen oder Feld befindet; so ist der grössere Teil der Denkmäler, die auf Fig. 3., 10—20., 22—26., 28—29., 37., 44—49. gebrachten;

b) auf welchen sich dieser Teil des Denkmals in zwei Teile: in zwei gleiche Streifen, resp. in ein Band und einen Streifen teilt. Da steht vereinzelt die Steintafel von Poetovio (Fig. 27.), auf welchem das obere Feld vom unteren ein schmaler Streifen mit Darstellungen abteilt, welche sonst am untersten Ende des Denkmals vorkommen pflegten. Einen ähnlichen Streifen sehen wir auf der an Fig. 35. gebrachten Bukarester Bronze-

¹²³⁾ Arch. Anz. 1904. Jhg., pag. 17.

tafel, mit dem Unterschiede, dass hier der sich darunter befindliche Streifen auch nicht viel breiter ist.

Die andere, grössere Gruppe bilden der eine geschnittene Stein (Fig. 34.) und die Mehrzahl der Bleitafeln (Fig. 38—43.) auf welchen unter der Hauptszene einzelne Szenen der Mysterien (dromena), im unteren Streifen aber die Bilder der bei den Mysterien verwendeten Gegenständen etc. dargestellt werden.

β) In betreff des Inhaltes der Darstellungen zeigen nur zwei Gruppen — neben Übereinstimmungen — Abweichungen von einander:

a) wo die Einweihungsszene des neuen Mysté dargestellt ist, und

b) wo dieser Teil wegbleibt.

Es kann kaum ein Zufall sein, dass auf jenen, auf welchen das Liebesmahl dargestellt ist, im obersten Felde, Streifen oder im Tympanon — mit einer einzigen Ausnahme — der Sonnengott mit seinem Viergespann einhersprengt (Fig. 34.). Ob die Streifen physisch durch irgend ein Abtrennungsglied, von einander abgetrennt sind, ist rein nur der Laune der Verfertigers zuzuschreiben und ist von gar keiner Bedeutung.

In die *a)* Gruppe reichen wir die auf den Fig. 34., 38—42. gebrachten Denkmäler. Von diesen unterscheidet sich ein wenig die an Fig. 34., sichtbare Darstellung, wo wir im mittleren Streifen die Vorbereitung zu einem Gastmahle wahrnehmen können. Drei Gestalten, die ihr mit dem der Reiter identischer Kopf als Eingeweihte (Mysté) kennzeichnet, haben am Triclinium bereits Platz genommen, der über ihnen sichtbaren Szene „gegenüber“; sie haben ihre rechte Hand zum Gruss erhoben und schauen nach rechts. Bestimmt erwarten sie jemanden. Der Gruss ist an die erschienenen Götter gerichtet, die sie erwarteten und die wir uns nicht über, sondern vor ihnen stehend vorstellen müssen. Wir weisen auf das an Fig. 3. gebrachte Denkmal. Dort opfert der Gläubige am Altar und erwartet so das Erscheinen der Götter. Sie erscheinen auch bereits, schnell durch die Lüfte sprengend und Niké weist ihnen den Weg. Das Kliné und der gedeckte Tisch stehen schon vorbereitet. Die sich hinter dem Opfernden befindliche Gestalt bemerkt sie und zeigt auf sie empor. (Es ist interessant, dass er mit drei Fingern emporzeigt, ähnlich, wie die Bewegung der Benedictio Latina, welche im Sabazioskultus eine grosse Rolle spielt.) An Fig. 34. sind sie bereits angekommen, die am Thron sitzende Göttin empfängt sie und von den am Triclinium sitzenden werden sie begrüsst. (Damit sagten wir auch, dass wir die als Hauptszene bezeichnete Gruppe uns so vorstellen, als ein das Erscheinen der Reiter fixierendes Lagebild). Die sich unter dem Triclinium befindlichen Darstellungen — eben laut der Zeugenschaft der an Fig. 3. sichtbaren — müssen wir als sich vor dem Tische befindende betrachten, ebenso, wie die in die Höhe gelangten Hydrien als auf der Erde stehend. Nach diesem betrachten wir die Darstellungsweise in gewissem Sinne als „aegyptisierend“, d. h. dass der Meissel die Perspektive nicht wiedergeben konnte. Und wahrhaft! auch etwas anderes erinnert an Aegypten: die Sphinx. Dies verrät unbedingt einen aegyptischen Einfluss. Wir wissen ja auch, dass die auf Totendenkmälern üblichen, mit diesem verwandten Darstellungen von Mahlen aus Aegypten über Syrien auf griechischen Boden gelangten.¹²⁴⁾

¹²⁴⁾ Erman, A.: Die aegyptische Religion. 2. Aufl., pag. 216.

Das Festmahl wird auf den zu dieser Gruppe gehörenden Bleitafelchen ganz anders dargestellt; aber auch diese stimmen nicht ganz bis in die kleinsten Details überein.

Am einfachsten, oder es ist vielleicht richtiger, wenn ich sage am primitivsten, ist die Szene auf der an Fig. 43. gebrachten Tafel von Intercisa dargestellt. Um den runden Tisch, den ein werschnürtes, mit Fransen versehenes Tischtuch bedeckt, stehen oder sitzen drei Gestalten. Die mittlere Gestalt ist zweifellos angekleidet, was von den beiden anderen nicht bestimmt gesagt werden kann. Es ist aber unzweifelhaft, dass der Kopf der mittleren und linken Gestalt ebenso ist wie an Fig. 34. derjenige der Reiter und der am Triclinium sitzenden. Am Tische befindet sich ein Fisch. Die mittlere Gestalt hält vor sich in ihrer erhobenen linken Hand einen Kelch und legt mit ihrer rechten einen Opferkuchen auf den Tisch. (Dies ist z. B. an Fig. 39. sehr deutlich). Die beiden anderen Gestalten halten — wo dies festgestellt werden kann — einen Opferkuchen über den Tisch. Um den Tisch sind gewöhnlich noch mehrere freie Plätze, was darauf zu deuten ist, dass man noch jemanden oder auch noch mehrere zum Mahle erwartet. Sie kommen auch bereits von rechts; an Fig. 38—39. drei, auf den übrigen zwei. Dies sind zweifellos die neu Einzuweihenden, die „ihre Sünden abstreifend“ und nach anderen Reinigungsverfahren jetzt eingeweiht, zu Mysten gemacht werden. Dazu fehlt jetzt nur mehr eine Bedingung, nämlich die Taufe. Es scheint, dass auf der linken Seite die Vorbereitungen dazu getroffen werden, wo der Widder wahrscheinlich zu dem Zwecke geschlachtet wird, dass mit seinem frischen, in einem Gefässe aufgefangenen Blute die Taufe vollzogen werde. Mit Hampel nehmen wir auch an, dass der fehlende Kopf des Tieres derselbe ist, wie der jenes Mannes, welcher die Abhäutungsszene kontrolliert. Der Widder ist das heilige Tier der mit den Dioskuren zusammengeschmolzenen Kabiren, welches sie ihnen als Sühne zu opfern pfliegen.¹²⁵⁾ Den Dioskuren hingegen pfliegen sie ein weisses Schaf zu opfern.¹²⁶⁾

Man könnte auch daran denken, dass das aufgefangene Blut in den Kelch der neben dem Tisch stehenden mittleren Gestalt gekommen ist, während sie das Fleisch, als ein heiliges Mahl, verzehrten.

Diese Annahme hätte aber keine Wahrscheinlichkeit. Darauf, dass mit Blut getauft wurde, besitzen wir Beispiele aus dem Mithraskultus. Dass aber beim Opfer Blut getrunken worden wäre, darauf gibt es kein Beispiel. Auch Jesus Christus nennt den Wein „mein Blut“. Wir wissen, dass man Wasser, mit Wasser vermengten Haomasaft, statt letzterem Wein opferte; wir müssen uns also in dem Kelch der auf unseren Bildern befindlichen Gestalt einen ähnlichen Saft denken.¹²⁷⁾

Neben dem Getränk befindet sich der Opferkuchen und der Fisch. Fleisch war also nicht nötig; es wurde vom Fische vertreten. Der Fisch und das Brot sind die „Speisen ohne Sünde“, weshalb sie auch jetzt in der Fastenzeit gegessen werden. Nach seiner Auferstehung hat auch unser Herr Jesus Christus Fisch, aber kein Fleisch gegessen; das Brot ist *πάραυτον ἀθάνατον*. Übrigens kann man auch aus der sogenannten Ahenkios. Inschrift darauf schliessen, dass von dem Gott geweihten Fisch, den eine reine Jungfrau *παρθένος ἀγνή*, unter welcher man im Attiskultus gewöhnlich Kybelé zu verstehen

¹²⁵⁾ Pauly-Wissowa. Realencycl. X., pag. 1429. — ¹²⁶⁾ Ebenda. V. 1096.

¹²⁷⁾ Cumont, Fr.: Die Mysterien des Mithra, pag. 145—146.

wünscht, die mit Demeter nahe verwandt war) aus einem reinen Quell gefangen hat, nur die Priester essen durften und die Mysten bei ihrer Weihe; bei der Weihe kam auch das Brot und der mit Wasser vermengte Wein vor.¹²⁸⁾

Wir halten es für bestimmt, dass man das Tier, welches zweifellos ein Widder war, um seines Blutes willen tötete; dieses Blut verwendete man zu Reinigungszwecken, in einer Form von Taufe, aber nicht als Opfer. Dass man dann das Fleisch des Widders nicht weggeworfen hat, ist sehr wahrscheinlich, doch das Verzehren desselben war keine heilige resp. mysterische Handlung, sondern eine ganz profane.¹²⁹⁾

b) Auf den in die zweite Gruppe gereihten Denkmälern fehlt diese Weihmahlszene; höchstens sind einzelne Elemente derselben vorhanden in dem sich unter der Hauptszene befindlichen Streifen, Felde oder Abschnitte mit einer oder zwei Darstellungen.

Von diesen müssen wir uns zuerst mit den auf unseren Fig. 27., 35. u. 47. gebrachten Denkmälern befassen, auf welchen den die frühere Szene enthaltenden Streifen ein schmales Band vertritt.

Auf dem zuerst erwähnten Denkmale ist in der Mitte des Bandes ein grosses Gefäss, auf einer Seite desselben ein zusammengekauerter Löwe, auf der anderen ein Fisch vorhanden; beide sind gegen das in der Mitte stehende Gefäss gewendet.

Der Löwe hat weder mit den Kabiren, noch mit den Dioskuren viel gemein. Eine umso grössere Rolle spielt er in den hellenistischen Mysterien, in welche er aus dem Mithraskultus gelangen konnte, oder noch eher aus dem Kybelekultus, welcher einen Einfluss auf die alten griechischen Mysterien ausübte und dessen enger Zusammenhang mit dem Kulte der Kabiren von Samothrake nachweisbar ist.¹³⁰⁾ Es ist vielleicht nicht zufällig, dass der hier dargestellte auch eher an Kybelés zusammengekauerten, sprungbereiten, als an den ruhenden Löwen des Mithras erinnert.

Der Fisch kann unter mehreren Rechtstiteln hierher gekommen sein. Vor allem z. B. so, dass der Verfertiger der Tafel, der — wie wir gesehen haben — bereits in der Hauptszene einige individuelle Züge aufzeigt zum Zwecke der Parallele dem Fisch hierherunterbrachte, dessen Platz vielleicht unter dem rechten Reiter gewesen wäre, als Paar der menschlichen Gestalt unter dem linken Reiter. Aber ebensogut kann er das Paar des Löwen der Kybelé sein, weil der Kultus dieser Göttin, eben im Zeitalter unserer

¹²⁸⁾ Vergl. Dölger, o. c. pag. 128 und folg.

¹²⁹⁾ Usener [Kleine Schriften, IV. (1913) pag. 405 u. folg.] bespricht auf Grund der Didascaliae Apostolorum die Weihezeremonien der frühen Christenheit, den Verlauf der Eucharistia. Natürlich besitzen sie viele gemeinsame Züge mit den ähnlichen Zeremonien der übrigen Kulte. Den Zulassen zum heiligen Abendmahle musste die Taufe vorangehen. Beim heiligen Mahle wurde Brot, gewässerter Wein, mit Milch vermengter Honig und schliesslich Wasser verwendet. Das Brot wurde vom Bischof gereicht, das übrige von drei Presbytern; auf unseren Denkmälern sind rings um den Tisch auch drei Gestalten, einen Kelch hat aber nur eine (auf dem 38. Bilde zwei). Am Tische im unteren Streifen des 37. Bildes hingegen befinden sich drei Gefässe. Später kommen in der aegyptischen und in der aethiopischen Kirche die erwähnten Getränke bei den Liebesmahlen der neugebauten vor; zu dieser Zeit bedeutete Eucharistia und Agapé beinahe dasselbe. Vergl. Schermann, Th.: Frühchristl. Vorbereitungsgebete zur Taufe. München, 1917. pag. 16. Anm. 4.

¹³⁰⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. X. 142. pag., Z. 48—50.

Denkmäler eine gewisse Vermischung mit solchen syrischen Kulturen zeigt, in welchen der Fisch eine aussergewöhnlich grosse Rolle spielt.

Ganz, oder wenigstens zum Teil anderer Natur sind die im entsprechenden Streifen der Fig. 35. sichtbaren Darstellungen; drei Gefässe, drei Sicheln, ein kleiner Altar und drei Ringe; also den Altar ausgenommen derselbe Trias, welcher den sich über ihm befindlichen, in der Hauptszene vorkommenden drei Personen entspricht. Die in der Mitte stehende weibliche Gestalt haben wir, hauptsächlich wegen des sich in ihrem Schosse befindlichen Kindes mit Demeter identifiziert. Die drei Sicheln darunter scheinen diese Annahme zu bekräftigen. Die drei Krater sind in den Mysterien so zuhause, dass man sie auch hier nicht weiter besprechen muss.

Aber von den drei *Ringen (Reifen)* müssen wir sprechen. Zu bestimmen, was sie darstellen, ist eben keine leichte Sache. Wir können — in Verbindung mit den drei Kratern — daran denken, dass es Opferkuchen sein, wie jene, welche wir auf den Darstellungen der Weiheszenen auf dem Tische gesehen haben. Wir dürfen aber auch nicht vergessen, dass es eine Auffassung gibt, laut welcher — obgleich mit einer bisher noch nicht aufgeklärten Bestimmung — bei der Weihe der Mysterien des Kabirenkultus auch Eisenringe eine Rolle spielen; die Reifen können auch diese vorstellen.¹³¹⁾

Diese Reifen finden wir auch auf der entsprechenden Stelle des an Fig. 47. gebrachten Denkmals, wo — leider — auch nicht mehr zu sehen ist, und unten am Denkmal der Fig. 29. u. 46. Die nach diesen übrigbleibenden Darstellungen befinden sich auf den Denkmälern ganz unten und haben einen allgemein übereinstimmenden Charakter: sie stellen die in den mysterischen Religionen vorkommenden Tiere und Gegenstände, hier und da auch eine Szene der Dromena dar.

Von letzteren müssen wir zuerst jene *Ankleideszene* erwähnen, welche wir mit mehr oder minder Deutlichkeit auf vier Denkmälern auffinden (Fig. 24., 25., 26. u. 29.).

Wir finden unsererseits die Sache zweifellos deutlich an Fig. 24., wo von beiden Seiten je eine Gestalt einer dritten hilft, sich in eine abgezogene Tierhaut zu kleiden. Wir glauben, dass in dieser Szene von der Haut jenes Widders die Rede ist, welchen man in der hier fehlenden, auf den Bleitafeln aber vorhandenen linken Ecke des dritten Streifens, auf den zu dieser Gruppe gehörenden Denkmälern hingegen einigemal in diesen unteren Streifen abhäuten, und dessen Kopf sich häufig die die Arbeit kontrollierende Gestalt. aufsetzt.

Es ist zweifellos, dass wir es hier mit einem ägyptischen Einfluss zu tun haben. Die ägyptischen Götter pflegten nämlich die Gestalt der ihnen geweihten Tiere anzunehmen, oder wenigstens deren Kopf¹³²⁾ Hingegen ist jener allgemeine Charakterzug der mysterischen Religionen bekannt, dass die Gläubigen den Erlöser nicht nur „sehen“ sondern auch dessen Blut und Fleisch „zu sich nehmen“ dessen Äusseres (sein Bild) „auf sich nehmen“. Aus der Beschreibung, in welcher Apuleius die Weise der Einweihung in die Isis-Mysterien bespricht, geht hervor, dass man den Neugeweihten in einer solchen zur Gottheit gewordenen Gestalt der Glaubensgemeinde zeigte. Ebenfalls Apu-

¹³¹⁾ Pauly-Wissowa. Band X., pag. 1429.

¹³²⁾ Gressmann, Die Umwandlung d. orient. Religionen unter dem Einfluss griechischen Geistes. Bibliothek Warburg. Vorträge 1923—24. pag. 179—80.

leius beschrieb auch, was er gesehen hat: „ . . . nocte media vidi solem candido coruscantem lumine, deos inferos et deos superos . . .“¹³³⁾

Auf unseren Denkmälern ist der Widder oder das Schaf das den Gottheiten geweihte Tier, wer sich also dessen Kopf aufsetzt oder in dessen Haut kleidet, wird seinem Erlöser ähnlich oder wird ganz identisch mit diesem. Es gibt solche, die weitergehen und den auf mancher Bleitafel hinter dem linken Reiter stehenden Soldaten auch dazu nehmen und den Soldaten, sowie die Gestalt mit dem Widderkopf für Vertreter der verschiedenen Grade der Eingeweihtheit halten, und sicherlich nicht mit unrecht.¹³⁴⁾ Eine gute Basis hierzu bildet der Mithraskultus, in welchem wir die Namen der Grade der Eingeweihtheit kennen (In dem unseren entsprechenden unteren Streifen des bekannten Steines von Konjica hingegen sehen wir diesen Namen entsprechende Darstellungen ebenfalls um einen solchen Tisch.¹³⁵⁾ Dass dieser Akt im Laufe der Dromena geschieht, beweist die am 24. und 29. und vielleicht die am 25. Bilde von der Szene links stehende weibliche Gestalt, welche — wie es scheint — ihren Finger zum Munde erhebend Schweige andeutet, also, was hier geschieht, ist ein Geheimnis.

Manche, wie z. B. auch Hampel, sehen in der entsprechenden Darstellung der Fig. 29. keine Ankleideszene, sondern meinen eher, dass die beiden auf den Seiten stehenden Gestalten vor der mittleren eine Hülle halten. Auch dies ist nicht unmöglich. Die Bekleidung ist an Fig. 24. viel deutlicher und zweifellos. Hier ist wieder Hampels Annahme wahrscheinlich. Hier haben wir es nämlich mit einer anderen Szene der Dromena zu tun, die Darstellung ist also ebenfalls aus jenem Kreise genommen, wie die andere. Eines der ergreifendsten Erlebnisse der Mysterien und für den Mysterische sicherlich der erschütterndste Augenblick ist jener, als es ihnen gegeben wurde „zu sehen“, als sich vor ihnen das „grosse Geheimnis“ enthüllte, als sie also den Erlöser schauen konnten.

Unzweifelhaft ist, dass dieser Szene, nämlich dem Einkleiden zur Gottheit und dem sehend machen, die formelle Einweihung mit Speise und Trank vorausging.¹³⁶⁾ Ein Eingeweihter, der Attis-Mysterien sagt dies folgenderweise: *ἐντυπᾶνον βέβωκα, ἐκτυμβάλον πέπωκα, γέγονα μύστης Ἀττεως*.¹³⁷⁾ Also zum Ebenbilde Gottes wurde er erst dann, nachdem er gegessen und getrunken hatte und — laut einer lateinischen Version — nachdem er die Geheimnisse der Religion erlernte.

Die sich zugegen befindlichen Tiere, der Hahn, der Widder, der Löwe, das Rind sind die gebräuchlichen Tiere der mysterischen Darstellungen.

Leider ist diesen Teil der am 25. und 26. Bild gebrachten Denkmäler nicht genügend deutlich, aber beinahe zweifellos ist hier von demselben die Rede, wie auf den früher Erwähnten. Dies wird dadurch bewiesen, dass die mittlere Gestalt an Fig. 26. nicht so sehr einen menschlichen, als vielmehr einen Tierkopf besitzt.

Nach dem Gesagten können wir es für zweifellos halten, dass diese Szene eigentlich die Fortsetzung jener ist, welche wir im dritten, vorletzten Streifen der Bleitafeln gesehen haben, und ebenso ein Teil der Einweihungszeremonien ist, wie jener. Als auf

¹³³⁾ *Diebelius*, M.: Eine Isisweihe bei Apuleius etc. Heidelberg, 1917. pag. 5.

¹³⁴⁾ *Cumont*, Die Mysterien d. Mithra, Taf. II. No 6.

¹³⁵⁾ *Ziehen*, I., Arch. Anz. Jahrg. 1904. pag. 16.

¹³⁶⁾ *Schermann*, o. c. pag. 17—18.

¹³⁷⁾ *Diebelius*, o. c. pag. 8.

einen weiteren Beweis dieser unserer letzteren Behauptung können wir uns noch darauf berufen, dass in diesem untersten Streifen der kleine Tisch mit dem Brote und dem Fisch, oder auch nur dem einen von beiden, häufig vorkommt. Aber ebenfalls häufig ist die Abhäutungsszene mit dem Manne mit dem Widderkopfe.

Als *Ausrüstungsgegenstände der religiösen Zeremonien* kommen auf die Denkmäler der Altar, verschiedene Misch- und Giessgefässe und Kandelaber. Von den verschiedenen Tieren haben wir es gelegentlich erwähnt, mit welchem Rechtstitel sie auf die Denkmäler gekommen sind.

Auf manchen Denkmälern ist die Zeichnung der *felsigen, oder gebirgig-hügeligen Landschaft* bestimmt zu erkennen, auf anderen wollte man wahrscheinlich solche darstellen. Solche Gegenden kommen in den Sagenvariationen sowohl von den Dioskuren, als auch von den Kabiren häufig vor, also auch deshalb konnte ihre Darstellung auf die Denkmäler kommen. Auch ist es nicht unmöglich, dass die Bezeichnung des Ortes der Handlungen der Zweck war. Der Ort der Offenbarung Gottes ist nämlich — sowohl vor als auch nach Sinai gewöhnlich „der Berg“;¹³⁸⁾ Auch unser Herr Jesus Christus predigte oft auf dem Berge und die grossartigste Zusammenfassung seiner Lehre ist die „Bergpredigt“.

D) In eine Kategorie mit dem zuletzt Besprochenen müssen wir jene Darstellungen rechnen, welche *auf der Rückseite einiger Denkmäler vorkommen*.

Die einfachste ist die auf der Rückseite unseres an Fig. 49. gebrachten Denkmals befindliche lineare Darstellung, deren Bedeutung wir zwar nicht kennen, der wir aber eine kabbalistische Bedeutung zuzusprechen geneigt sind.

Der sich auf der Rückseite der Fig. 10. gebrachten Denkmals befindliche Löwe, die Mondsichel und der Stern sind demselben Ideenkreise entnommen, wie die Darstellungen der Hauptfläche.

Über die auf der Rückseite des an Fig. 11. gebrachten Denkmals befindlichen Darstellungen haben wir uns schon in Verbindung mit der Beschreibung, als wir von den Schlangen gesprochen haben, ausführlich geäussert.

III. Die Deutung der Darstellungen und die Bestimmung der Denkmäler.

Was stellen die Denkmäler dar?

Bei denen *unter No 2—5* gehörenden, deren Variationen auf den Fig. 2—8 zu sehen sind (in Verbindung mit welchen wir auch jene erwähnten, der Bilder wir nicht gebracht haben) — *haben wir es offenkundig mit den Darstellungen der Dioskuren zu tun, und zwar aus jener Epoche, als ihre Bedeutung und ihre Darstellungsweise mit jener der Kabiren von Samothrake zusammengeschmolzen ist*. Die Dioskuren werden auf den Inschriften der auf unseren Fig. 2., 5., 8. gebrachten Denkmälern erwähnt. Die Inschrift des auf unserer Fig. 3. gebrachten Denkmals sagt im Texte zwar *θεοὶς μεγάλοις*, — dies ist aber nur eine Folge jener Zusammenschmelzung, welche wir soeben erwähnt haben.

¹³⁸⁾ Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen, Berlin, 1927. pag. 296.

Die keine Inschriften besitzen, werden von denen, die eine Inschrift haben — per analogiam — vollkommen bestimmt. Von sämtlichen Denkmälern können wir also feststellen, dass *den Kern der Darstellungen die Verehrung der Dioskuren und der mit diesen identifizierten, also auch von uns nicht trennbaren Kabiren bildet.*

Die zur Basis genommenen Darstellungen vertreten *drei Typen:*

a) *Der erste Typus ist jener, auf welchem die Reiter hintereinander einhersprengen.* Wir sehen sie auf dem an Fig. 3. gebrachten Denkmale, wie sie zur Theoxenia eilen. An Fig. 2. sehen wir, dass sie am Altare angelangt sind; an Fig. 1. sehen wir aber anstatt des Altars bereits jenes kleine Tischlein — mit einem Fisch, resp. mit drei Broten — welches wir von den später beschriebenen Denkmälern so gut kennen. Diesem Denkmale fällt also jene Rolle zu, dass es den in Rede stehenden Typus mit jenen Denkmälern verbinde, deren Erklärung unsere Aufgabe bildet.

b) *Der zweite Typus ist jener, auf welchem die Reiter ihre einander gegenüberstehenden Pferde am Zügel haltend, auf der Erde, uns gegenüberstehen.* (Fig. 4.) Die Analogien, welche wir angeführt haben, beweisen, dass auch diese Darstellungsweise häufig vorgekommen ist. Aber unser Interesse nimmt jener Umstand viel mehr in Anspruch, dass dieser Typus auch auf Grabdenkmälern vorkommt. (Fig. 5.)

c) *Der letzte ist jener Typus, auf welchem die Reiter zu Pferde einander gegenüberstehen.* Das einfachste ist das auf der Fig. 7. gebrachte Denkmal; das Material der Darstellungen erweitert sich dann immer mehr: zuerst kommt zwischen die zwei Reiter die dritte Gestalt, dann folgen immer mehr und mehr Elemente, bis — ungefähr an Fig. 38. gebrachten Denkmale — es seine grösste Reichhaltigkeit erreicht. Doch keine Vollkommene, da einzelne abweichende Momente auf vielen Denkmälern zu sehen sind.

Der erste Schritt zur Erklärung der zusammengesetzteren Darstellungen wäre jener, dass wir die einfachste (Fig. 7.) auflösen. Dies wurde bereits probiert. Gorobcov meint, dass die Szene jenen Akt darstellt, als die Gottheit den irdischen Regenten in seine Macht einsetzt.¹³⁹⁾ Er sieht in dem das Szepter und den Kelch haltenden Reiter Mithras; der zweite ist der Kaiser, der seine Rechte zum Zeichen seiner ehrfürchtigen Hochachtung emporhebt, „als ob er mit einem Gebet für die ihm von der göttlichen Gnade verliehene Macht danken wollte“. Bei den Füßen der Pferde liegen in den Staub gesunkene menschliche Gestalten, die besiegte feindliche, also böse Mächte oder Kräfte sind. Er spricht noch davon, dass beim Akte die mächtige Göttin zugegen sein müsste, von welcher er in Verbindung mit einem anderen Denkmale (bei uns Fig. 50.) spricht; doch hier ist ihr ständiges Symbol, der Baum des Lebens, hinter dem als Mithras erkannten Reiter.

Wegen der Gefahr der Weitschweifigkeit ist es schwer, dieser Auffassung entgegenzutreten. Man kann aber unwillkürlich darauf erwiedern: Warum sieht er nicht den Herrscher in der Gestalt, welche das Szepter und den Pokal hält? Man kann es ja auch so auffassen, dass die Gottheit die Symbole der Macht *bereits übergeben hat* und ihre Hand segnend emporhebt. Jener Baum aber kann schon deshalb schwer der „Baum des Lebens“ sein, weil er sich hinter dem Reiter befindet; er befindet sich aber auch

¹³⁹⁾ Trudy Gosudarstvennogo Istor. Muz. I. Razriad Archeolog. Moskau, 1926, in Verbindung mit den 20 dortigen Bilde.

hinter jenem Pferde, von welchem man nur den einen Hinterfuss sieht, welches wahrscheinlich zu einer anderen, ähnlichen Gruppe gehört. Jene wenigen Blätter also, welche gar keinen gemeinsamen Zug mit den bekannten „Lebensbaum“-Darstellungen aufweisen, teilen viel wahrscheinlicher die Szenen von einander ab, anstatt dass sie eine Gottheit verträten.

Die hier zitierte Erklärung Gorobcovs ist aber nicht seine Erfindung; sie ist es wenigstens nicht ganz. Die Erklärung der Denkmäler in diesem Sinne begann Rostovcev in seiner „*Monarchischer Einfluss in Skythien und in der Umgebung des Bosporus*“ betitelten Arbeit, und auch seither beruft er sich mehrere Male darauf, seine ersten Feststellungen immer erweiternd. Zuletzt fasste er sie unter dem Titel „*Der Reitergott in Südrussland, in Indoskythien und in China*“ folgenderweise zusammen.¹⁴⁰⁾ Die Darstellungen auf den Gold- und Silbergegenständen aus dem IV. und III. Jahrhunderte v. Chr., die aus den Skythenhügeln ans Tageslicht gelangten, haben unzweifelhaft eine religiöse Bedeutung und symbolisieren die Investitur des Caren (Fürsten) durch Gott oder durch eine Göttin. Der Fürst erhält seine Investitur durch ein heiliges Trankopfer. Die Idee ist iranischen Ursprungs und die Gottheit ist niemand anders, als Ahura-Mazda; dies beweisen glänzend die unter den Füßen der Pferde liegenden feindlichen Gestalten. Der Gedanke und dessen künstlerische Darstellung verblieb Jahrhunderte hindurch auf den Sassaniden-Stempeln; die Verbindung zwischen den südrussischen und den Sassaniden-Denkmälern ist unzweifelhaft, obzwar er die Lücken erst in neuerer Zeit ausfüllen kann u. zwar mit bulgarischen Denkmälern. Die Göttin der bulgarischen Denkmäler — sie hat einen Ortscharakter und er nennt sie Himmlische Mutter — ist ihrem Wesen nach dieselbe, wie die südrussische. Die Opferszene gelang nach Bulgarien ebenso, wie nach Rumänien aus Südrussland, wohin sie die Skythen aus Iran gebracht haben, in deren Vaterland der Kultus der „Hohen Himmlischen Königin“ bereits bekannt war. (Man denkt unwillkürlich daran, warum haben ihn die jazygsarmatischen Völker nicht zwischen die Donau und die Theiss gebracht und weshalb gelangten solche erst in der Zeit der römischen Herrschaft nach Siebenbürgen?!)

Der Kultus des hoheitsvollen Reitergottes und der Gottesmutter (Siehe den modernen Synkretismus: die Göttin bekam bereits drei Namen in drei aufeinander folgenden Sätzen!) war in Thrakien sehr verbreitet. Dies bezeugen die vor kurzer Zeit aufgefundenen Votive von Razgrad; der Kultus des himmlischen Paares, oder der himmlischen Dreifaltigkeit ist unter den thrakischen Volksstämmen in Kleinasien sehr verbreitet. Die iranischen Ideen sind in diesem Kulte niemals erstorben; sie blühten besonders in der Religion der Donauarmee des römischen Kaisertums auf, seit dem II. Jahrhunderte n. Chr. Die Denkmäler dieses neuen religiösen Synkretismus sind die Marmor- und Blei-Votivtafeln, auf welchen die Alt-Indoeuropäische „Himmlische Mutter“ und die zwei indoeuropäischen mächtigen Kriegsgötter erscheinen, die von den Griechen Dioskuren, auf Samothrake Kabiren, von den römischen Soldaten Heroen genannt wurden; letztere stellten sie auch in orientalischer Tracht dar. Jedenfalls waren diese Gottheiten oder diese Doppelgottheit synkretistische Gottheiten und das iransche Element hatte beinahe das Übergewicht in ihrem mystischen Kultus und in

¹⁴⁰⁾ Seminarium Kondakovianum, Prag. I. (1927) pag. 141 u. folg.

der religiösen Auffassung ihrer Gläubigen. Darauf weist auch der Umstand hin, dass sie als sieghafte Gottheiten, Gottheiten des Guten sind und dass ihre Pferde den besiegten Feind unter ihre Füsse treten. Ihre Zeremonien stehen denen des Mithras-Kultus nahe...

Dem soeben Vorgetragenen kann man die Grosszügigkeit des Ausdenkens nicht absprechen. Es fehlt aber die entsprechende Basierung der einzelnen Behauptungen, weshalb man bald hier, bald dort leicht einen Stein aus dem oft nur aus Gedanken aufgebauten hübschen Gebäude herausheben kann. Die Folge davon ist, dass trotzdem die Forderung viele interessante und mehr minder stichhaltige Teile enthält, der ganze sich auf unsere Denkmäler beziehende Teil voller Irrtümer ist. Die Darstellungen des Kelches von Karagodeuas erklärt er nicht annehmbar.

Herausgerissen, für sich allein, können wir davon auch keine genaue Bestimmung geben. Die Gestalten der Szene weichen von denen der übrigen Denkmäler ab; sie haben das Gepräge, dass sich der Goldarbeiter, der sie in einer griechischen Stadt am Pontus verfertigte, sich sehr jenen Barbaren anpasste, für die er gewöhnlich arbeitete. Ob es sich wirklich so verhält, können wir deshalb nicht bestimmt behaupten, weil wir vom ganzen Funde nur diesen einzigen kleinen Teil kennen.

Ausser den bereits erwähnten Stampiglien aus der Sassanidenzeit befinden sich ähnliche Darstellungen aus dieser Epoche in den Felsen gemeisselt in der Nähe von Naks-i Rستم.¹⁴¹⁾ Auch diese pflegt man in demselben Sinne zu erklären, wie die Darstellungen auf dem Kelche von Karagodeuas. Es steht nicht in unserer Macht zu beurteilen, mit welchem Rechte? Von unserem Standpunkte aus ist dies auch nicht von Wichtigkeit, denn sei was immer die Bedeutung *derselben*, sie beeinflussen den Sinn unserer Denkmäler nicht. Nur das ist sicher, dass *die Basis der Darstellungen zweifellos jenes zusammengeschmolzene Dioskur-Kabir Reiterpaar ist, welches auf unseren übrigen Denkmälern den Kern der Darstellungen bildet.*

Bei den letzteren haben wir gesehen, dass die Reiter auch nicht immer dieselben sind. Das können wir ohne Zweifel feststellen, dass auf manchen die Reiter eher einen Kabircharakter haben, doch dabei bleibt die Bezeichnung der Dioskuren nicht weg (Sehr klar ist dies z. B. auf dem am 11. Bilde gebrachten Denkmale); auf anderen Denkmälern tritt der Dioskurencharakter der Reiter in den Vordergrund (z. B. Fig. 8—9.), aber sie besitzen auf Asklepios (z. B. Fig. 18. Stäbe mit Schlangen) oder Dionysos (z. B. Fig. 20. Rhyton), ja sogar an Tyché (Fig. 24. Füllhorn) erinnernde Züge; die Erklärung derselben trachteten wir bereits bei der Beschreibung des resp. Denkmals oder bei der Besprechung der einzelnen Elemente zu geben.

Noch grösser ist die Mannigfaltigkeit der sich *zwischen den zwei Reitern befindlichen weiblichen, resp. männlichen Gestalt*. Auf den einfachsten Denkmälern können wir diese Gestalt mit Recht *Helena* nennen. Aber bald wird eher eine *Demeter* daraus, manchmal hingegen besitzt sie ganz einen *Epona*-Charakter. Die männlichen Gestalten veranschaulichen die Verbindung mit dem *Hephaistos*-Kultus, resp. mit dem Mysterien von Samothrake.

Wir sehen also, dass auf der grossen Mehrzahl unserer Denkmäler sich *der mysterische Gottheit-charakter der Reiter ausprägt*. Dieses Gepräge verdanken die Diosku-

¹⁴¹⁾ Diez, E.: *Die Kunst der islamischen Völker*, pag. 10—11, 14—15. Bild.

ren ganz gewiss ihrer Verschmelzung mit der Kabiren. Wie die schon ältere Verbindung der Kabiren mit Hephaistos und Demeter auf diese Denkmäler die jetzt genannte Gottheit bringt (Demeter einigemale an ihre phrygische Ur-Kybelé-Gestalt erinnernde Weise: auf einem Throne sitzend). Aber auch die Kabire haben durch das Zusammenschmelzen mit den Dioskuren gewonnen: sie haben den *σωτήρ*-Charakter bekommen, wodurch sie einen Platz unter den *hellenistischen mysterischen Erlösungsreligionen* einnehmen. Der Hauptzug der letzteren ist nämlich, dass sie *σωτηρία* sichern. Aber diese *σωτηρία* ist nicht mehr die körperliche Rettung, deren Förderer ursprünglich die Dioskuren und die Kabiren waren, sondern *die Sicherung des Seelenheiles*, was in den Mysterien — *in diesen hellenistischen Mysterien* — durch Teilnahme an denselben, Einweihung in dieselbe, durch „Sehen“ des Erlösers und durch die körperliche Vereinigung mit ihm geschieht.

Es ist klar, dass der in religiösen Dingen ewig lebende Konservatismus bei dieser Erlösung auch *einzelnen örtlichen Gottheiten* eine Rolle zukommen liess. Dies ist die Erklärung dessen, dass die orientalischen hellenistischen Erlösungsreligionen im Westen nirgends in ihrer ursprünglichen Reinheit vorhanden sind. Die konnte umso leichter geschehen, weil sie keine strenge Dogmatik besaßen, was es den mit grosser Propaganda arbeitenden Priestern erleichterte, Zugeständnisse zu machen. Infolgedessen kam es vor, dass im Kultuszentrum der Gläubigen ein und derselben Religion bald diese, bald jene Gottheit stand, und dass Abweichungen selbst zwischen einzelnen Formalitäten des Kultus vorkommen. Dies ändert aber nichts an der Tatsache, dass sie trotz aller Abweichungen dem Namen und dem Kultus nach, immer den Erlöser verehrten.¹⁴²⁾

Ein Zeuge der vorher erwähnten Zugeständnisse in Äusserlichkeiten ist, dass die stehende weibliche Gestalt einen Epona-Charakter bekommt. Dies ist aber auch ein Anzeichen des Synkretismus. Der Synkretismus besitzt aber auch andere Anzeichen, Z. B. das Erscheinen des Sonnengottes dort, wo wir bis dahin Jupiter begegneten. (Vergl. z. B. Fig. 24. u. 38.) Doch solche sind auch jene, auf welchen sich über der Hauptszene Brustbilder befinden, seien diese entweder die Varianten der in der Hauptszene vorkommenden, oder aber die Vertreter eines anderen Trias. Und solche sind schliesslich die verschiedenen Attribute, welche auf Apollon, Nemesis, Mithras etc. hinweisen. Wenn wir bedenken, dass die mysterischen Religionen in ihrer Grundidee übereinstimmen, ja, dass sie sogar so weit gehen, dass ein und derselbe Gläubige der Myste mehrerer solcher Religionen sein kann¹⁴³⁾ ferner was wir vorher von der Nachgiebigkeit dieser Religionen gesagt haben, so können diese Anzeichen des Synkretismus überhaupt nicht überraschend sein, sondern sie sind natürliche Folgen des religiösen Lebens ihrer Epoche. Umsomehr, weil diese Attribute einem verhältnismässig engen Kreise entnommen sind, dessen Glieder von Anbeginn an verwandte Züge zeigten.

Jene haben also Recht, die behaupten, dass wir es hier mit Denkmälern einer synkretistischen Religion zu tun haben; Recht haben aber auch jene, welche die Elemente der orientalisch hellenistischen Religionen darin finden.

¹⁴²⁾ *Reitzenstein* o. c. pag. 27—28

¹⁴³⁾ *Dibelius*, o. c. pag. 42, *Reitzenstein*, o. c. pag. 20.

Unrecht aber haben jene, welche sie für Denkmäler des reinen Kabiren Kultus halten, sowie auch jene, die sie unter die Denkmäler des Mithras-Kultus reichen wollen. Mit letzterem haben sie z. B. kaum mehr gemein, als mit was immer für einer anderen hellenistischen Mysteriumsreligion.

Und natürlich wurden auch die Thrakier ganz unschuldig verdächtigt. Es existiert zwar eine Variante, welche — um Kazarows Ausdruck zu gebrauchen — „einen lockeren Zusammenhang“ mit den Denkmälern mit einem Reiter zeigt — die man kaum noch längere Zeit thrakische Reiter nennen wird —, aber auch dieser Zusammenhang ist nur scheinbar und entstand nur aus der ungenügenden Fertigkeit des Verfertigers des Denkmals. (No 1.).

Welcher Religion gehören also diese Denkmäler an? Denn bisher hörten wir nur Negative.

Nach unserer Meinung ist vom Kultus des orientalischen Sonnengottes die Rede, welcher sich vor seinen Gläubigen durch die bereits vollkommen verschmolzenen, jungen Dioskur-Kabiren-Gottheiten äussert, in den Mysterien der letzteren. Sie sind also Illustrationen jener Dedikation, welche S. Pompeius Hilarius gemeinsam an Helios und an die Dioskuren dichtete.¹⁴⁴⁾

Diese vermittelnde Rolle der Dioskuern war bereits im Altertum bekannt und z. B. Ptolemaios I. und Bereniké haben sich derselben auch bedient.¹⁴⁵⁾ Dazu waren sie dadurch geeignet, dass der eine der wirkliche, der andere ein Adoptivsohn des Zeus war, den auf den entwickeltsten Stücken dieser Denkmäler der Sonnengott ablöst.

Wir wissen aber auch, dass zuerst nur der eine Dioskur (Polydeukes) unsterblich war; der zweite (Kastor) war nicht nur sterblich, sondern er ist im Kampfe um Helena gefallen und auch gestorben. Da erbat sich Polydeukes von seinem Vater, dass er seine Unsterblichkeit mit seinem Gefährten teilen könne. Er erhielt die Erlaubnis, aber mit der Bedingung, dass sie auch dessen sterbliche Eigenschaften teilen müssen. Schon Euripides sagt von ihnen, dass sie „sterben und doch nicht sterben“, was man in Praxis so löste, dass sie einen Tag auf der Erde, am anderen im Himmel leben. Dieses Doppelwesen eignete sie sehr dazu, um mysterische Erlösungsgottheiten zu werden.

Aus zwei Gründen. Zuerst deshalb, weil Polydeukes seinen Gefährten *um den Preis seiner eigenen halben Unsterblichkeit erweckte*, also vom Tode erlöste. Dieses Opfer bezog sich später auf sämtliche Gläubige, die sich mit der Gottheit vereinten. So gelangen die Dioskuren auf die Grabsteine ihrer Gläubigen. (Fig. 5.) Sie kommen aber nicht nur auf heidnischen, sondern auch auf christlichen Grabsteinen vor.¹⁴⁶⁾ (Fig. 50.)

Andererseits: der Gläubige fordert mit Recht nicht nur für das jenseitige Leben das *σώματα*, sondern er erhält es auch bereits für dieses Leben, was sämtliche dieser Religionen versprechen. Dessen Bedingung ist aber, dass der Gläubige vorher *freiwillig sterbe*,¹⁴⁷⁾ was Polydeukes getan hat, damit er nach den Zeremonien der Mysterien als Gottheit im aus Gnade erhaltenen neuen Erdenleben erscheinen könne.¹⁴⁸⁾

¹⁴⁴⁾ Eph. Epigr. Jahrg. 1885, pag. 196.

¹⁴⁵⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. Band V., pag. 1094, Zeile 50—60.

¹⁴⁶⁾ Daremberg-Saglio, Dictionnaire des ant. etc. II., Fig. 2449.

¹⁴⁷⁾ Dibelius, o. c. pag. 5.

¹⁴⁸⁾ Reitzenstein, o. c. pag. 22. und 38.

Auch unser Herr Jesus Christus erlöste mit seinem freiwilligen Tode die Menschheit. Wir betonen, dass er nicht nur seine Gläubigen, sondern die ganze Menschheit erlöste. Neben anderen Umständen kann es auch die sich im freiwilligen Tode zeigende Übereinstimmung erklären, dass die Darstellung der Dioskuren — wie wir es bereits gesehen haben — auch auf christlichen Grabsteinen vorkommt. Unter „anderen“ kommt aber auch vor, dass man in einzelnen heidnischen Mysterien auch Christen gerne sah.¹⁴⁹⁾ Darauf dass untr diesen die verschiedenen *κοινὰ τῶν Διοσκούριων*¹⁵⁰⁾ oder *κοινὸν τῶν Διοσκόρων*¹⁵¹⁾ eine grosse Rolle spielten, weisen mehrere Anzeichen. Darauf zeigt unter anderem auch das, dass einzelne Päpste gerade gegen die Dioskuren mit grossem Feuer auftreten und vor deren Kultus ihre Gläubigen warnen: so z. B. der Papst Gelasius (492—496), der gegen den Kultus in Ostia öffentlich spricht.¹⁵²⁾

Die Warnung hatte aber keinen vollkommenen Erfolg. *Jaisle*, dessen Arbeit über die Dioskuren wir öfter zitierten, stellt die Reihe jener christlichen Heiligen zusammen, in deren Legenden einzelne Züge der sich auf die Dioskuren beziehenden Mythen weiterleben. Er erwähnt die Aposteln Petrus und Paulus, den heiligen Kastor (Koblenz), den heiligen Polyeuctus und Polycetus, den heiligen Phokas von Sinope.¹⁵³⁾ Dies sind aber nur jene, die den am Meere in Bedrängnis gekommenen Hilfe bringen. Es gibt aber auch solche, die andere Hilfe leisten. Der hl. Cosimus und der hl. Damian sind die christlichen Fortsetzer der heilenden Dioskuren.¹⁵⁴⁾ Wir haben auch Daten dafür, dass christliche Heilige nach der Art und Weise der Dioskuren den im Kampfe bedrängten Hilfe brachten. So eilen im Jahre 1098 den Antiochia belagernden Kreuzfahrern der hl. Georg. und der hl. Demeter, auf weissen Rossen einherreitend, zu Hilfe. Ein ähnlicher Fall geschah im Westen, in England, wo den überfallenen Bewohnern von Hexham der hl. Wittfred und der hl. Guthbert ebenfalls auf weissen Rossen herbeisprengend, mit Lanzen bewaffnet, Hilfe bringen, geradeso, wie die Dioskuren den Römern in der Schlacht am Regillus-See.¹⁵⁵⁾

Man kann feststellen, dass die von uns besprochene Darstellungsweise auf die christlichen kirchlichen Darstellungen übergeht, oder diese wenigstens beeinflusst.

So z. B. bringen wir auf unserer Fig. 51. eine aus einem syrischen Evangelium aus dem Jahre 586 stammende Miniature. In den zwei oberen Ecken befinden sich die Brustbilder mit der Mondsichel und dem Strahlenkranze. Zwischen ihnen sprengt auf seinem Viergespann *unser Heiland* einher; zwischen Engeln, von denen zwei je eine prächtige corona (ein Diadem) ihm entgegentragen, ebenso, wie auf manchem unserer Denkmäler Niké einem der Reiter oder auch beiden. Auch das Viergespann ist interessant: man sieht einen Ochsen-, einen Löwen- und einen Adlerkopf; lauter solche Tiere, mit denen zu beschäftigen wir Gelegenheit hatten im Laufe unserer Besprechung. Auch die untere Gruppe ist nicht ganz neu, aus welcher mehrere so auf den ankommenden Christus emporzeigen, wie auf unserer Fig. 3. die eine Gestalt auf den sich nähernden Dioskuren.

¹⁴⁹⁾ *Dibelius*, o. c. pag. 39. u. folg.

¹⁵⁰⁾ *Ath. Mitt.* XV. 441.

¹⁵¹⁾ *Arch. Epigr. Mitt.* 1895., pag. 112. No 19.

¹⁵²⁾ *Jaisle*, K. o. c. pag. 33.

¹⁵³⁾ O. c. pag. 36. u. folg.

¹⁵⁴⁾ *Arch. f. Religionswissensch.* X. (1907) pag. 82.

¹⁵⁵⁾ *Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités etc.* II. Band, pag. 265.

Wenn wir die Gestalt Mariens in der Mitte betrachten, so ist es unmöglich die Erinnerung an unserer Fig. 9. zu leugnen, sowie auch an die in der Mitte der Bleitafeln stehende weibliche Gestalt, wenn zwischen ihnen auch offenbare Abweichungen vorhanden sind.

Noch überraschendere Dinge ergaben sich auf der vom Russischen Geschichtlichen Reichsmuseum im Jahre 1921. veranstalteten christlichen Kunstausstellung. Man zeigte eine ganze Serie moderner Stickereien, welche — was man von den auf unserer Fig. 52—53. gebrachten Mustern beurteilen kann — ganz genau auf unsere Darstellungen zurückgeführt werden können. Ihre Mitteilung verdanken wir dem Universitäts-Professor Gorobcov, auf dessen „*Dakosarmatische religiöse Elemente in der Gedankenwelt des russischen Volkes*“ betitelte Arbeit wir uns wiederholt berufen haben. Er zeigt insgesamt 18 Varianten aus *nordrussischem Gebiete*, die folgende, auch uns interessierenden Charakterzüge besitzen.

Obzwar die primitive Näh- und StICKKUNST nicht geeignet ist zur Darstellung von Lebewesen, so gelingt es ihr hier doch die Bedeutung der Gestalten und deren Verhältnis zu einander auszudrücken. Die Mitte nimmt eine stehende weibliche Gestalt ein. Sie hält ihre Hände auf den Hüften oder erhebt sie gegen den Himmel, oft gegen die Sonnenscheibe; oft hält sie in den erhobenen Händen Vögel oder Symbole mit Sternbildern. Manchmal lässt sie ihren Arm herunter und hält die Zügel der Pferde. Auf den Pferden sitzen Reiter, die ihre Hand gegen die weibliche Gestalt ausstrecken; das Pferd zertritt häufig kleine menschliche und Fischgestalten. In der Umgebung befinden sich auch andere menschliche Gestalten, doch diese, *als weniger wichtige*, befinden sich im Hintergrund. Ausserdem kommen allerlei Pflanzen, Vögel, Pflanzen- und Fleischfressende Tiere und Amphibien vor. Die weibliche Gestalt steht manchmal in einem Aedicula, welches verschiedene Symbole bedecken.

Auf derselben Ausstellung befand sich auch jenes Brett, auf welchem das auf unserer Fig. 54. gebrachte geschnitzte Ornament zu sehen ist. In drei Streifen sehen wir unsere Reiter, einander gegenüber; zwischen ihnen die stehende weibliche Gestalt, hinter ihnen auch je eine menschliche Gestalt, natürlich ein wenig verzeichnet, woraus ersichtlich ist, dass es der Künstler nicht bewusst schnitzte.

Es ist interessant, dass in der linken Ecke des obersten Streifens zwei Gestalten sind; des Antlitz der am Rand befindlichen ist nicht ganz deutlich, aber es scheint, als ob sie einen Kopf mit einer Mondsichel hätte, was uns an die an dieser Stelle unserer Denkmäler vorkommenden Brustbilder erinnert. Im untersten Streifen stehen drei Gestalten zwischen den Reitern, was uns an jene unserer Denkmäler erinnert, auf welcher sich über der mittleren Gestalt drei Brustbilder befinden.

Es ist nicht uninteressant, dass neben der in der Mitte stehende Gestalt auf beiden Seiten Mohblumen sind, welche Blume das Attribut Kybelés ist. Diese Blumen sind aber nicht als lebende Blumen neben ihr dargestellt, sondern gepflückt und in ihrer Hand. Im unteren Streifen befindet sich am Kopfe der beiden äusseren Gestalten eine an das Kalathos erinnernde Anstückelung, mit welcher man im Zeitalter unserer Denkmäler dem Unterwelts-charakter der Dargestellten anzuzeigen pflegte. Es ist aber nicht ausgeschlossen, dass man hier das Karyatidentum der Gestalten anzeigen will, die weibliche Gestalt also für eine Statue, welche in der

Nische steht. Eine solche statuenhafte Darstellung der Göttin (wenn auch nicht gerade in einer Nische) kommt auch auf unseren Denkmälern vor (Fig. 37.).

Es ist weder unsere Absicht, noch unsere Aufgabe, auch fühlen wir keine Berufung dazu nachzuforschen, ob der moderne Holzschnitzer seinem Werke eine Bedeutung geben wollte, und wenn ja, welche? Unsere Aufgabe ist nur die Feststellung jener Züge, welche das Vorhandensein der beinahe zweitausend Jahre alten Züge zweifellos beweisen, und dass man sie auch heute logisch — ihrem damaligen Sinne logisch — anwendet.

Gorobcov forscht dann nach dem Ursprung der Darstellungen und erklärt ihre Bedeutung, was wir bereits erwähnten. Ihren Ursprung führt auch er auf unsere Denkmäler zurück, obzwar er angibt, dass diese dako-sarmatischen Ursprungs sind. Wir wissen, dass er sich hierin irrt. Im Feststellen des Zusammenhangs hat er aber recht.

Dass sich diese Motive beim nordrussischen Volke so lange gehalten haben, findet seine Erklärung darin, dass sie in die Kunst der östlichen Kirche gelangten. Dorthin fanden sie aber nur deshalb ihren Weg, weil sie einer Erlösungsreligion entstammen. Höchstwahrscheinlich kamen sie durch Sankt Georg, der den Antiochia belagernden Kreuzfahrern zu Hilfe eilt und Sankt Demeter, oder durch Sankt Cosimo und Damian in die Kunst der östlichen Kirche. Diese vier Heiligen nehmen in der östlichen, besonders in der russischen Kirche, einen hervorragenden Platz ein; die russischen Zaren gründeten sogar einen Orden, der den Namen der beiden Ersten bekam.

Als Endresultat können wir also feststellen:

Unsere Denkmäler sind in ihrer vollkommenst ausgebildeten Gestalt Denkmäler einer mysterischen Erlösungsreligion; die Vermittler dieser Erlösungsreligion sind die mit den Kabiren verschmolzenen Dioskuren; der Vater ist der Sonnengott, Helios. Die auf den Denkmälern mit Zurschriften vorkommenden Benennungen *κοινὸν τῶν Διοσχοριδῶν* oder *Διοσκόρων* kann man jedenfalls auf die gemeinsame Organisation dieser Religion anwenden.

Was noch einer Erklärung ihrer Materie, ihrer Gestalt, teilweise auch wegen den sich zeigenden Schwankungen im Inhalte der Darstellungen bedarf, kann man *aus dem Zweck der Denkmäler verstehen*.

Es ist ganz bestimmt, dass die von uns beschriebenen Denkmäler nicht ein und denselben Zweck hatten. In betreff ihrer Fundorte haben wir zwar nur sehr mangelhafte Daten, doch können uns diese von grösser Hilfe sein. Man kann 3 Kategorien unterscheiden:

a) *Die Bleitafeln und Bleischeiben*, sowie auch die kleinen Steinscheiben dienten wahrscheinlich als *Legitimations-Embleme*, welche die Lebenden als Amulette trugen und die — weil sie auch in Gräbern vorkommen man den Toten in das Grab mitgegeben hat. In Unteritalien — in einem Falle in Eleutherna auf Kreta — legte man bei der Beerdigung der Orpheusgläubigen solche Goldblätter in das Grab, auf welchem religiöse Texte waren. Diese nennt H. Diels „Reisepässe der Toten“¹⁵⁶⁾. Auch

¹⁵⁶⁾ Kern, O.: Die griechischen Mysterien etc. pag. 43.

unsere konnten einen ähnlichen Zweck haben. Aber erst nach dem Tode des Gläubigen. So lange er lebte trug er es bei sich — so scheint es aus den Fundumständen jenes Stückes, welches im Gymnasium von Aquincum gefunden wurde (Fig. 46.) wahrscheinlich mit jenem glücklichen Gefühl, dass es ihn beschützt.

b) Eine ähnliche Legitimationsbedeutung können unsere aus *Glas-pasta* und aus *Halbedelsteinen* bestehenden Denkmäler besitzen, die wahrscheinlich Ringköpfe waren. Es ist möglich, dass ein solcher Ring das Emblem beim *κοινόν* eine vornehmere Rolle spielender Gläubiger war, aber noch wahrscheinlicher ist es, dass die vermögenden sich solche anfertigen liessen. Der darauf geschnittene Text ist offenbar der mysterische geheime Name des Besitzers oder sein Zeichen, weshalb sie für uns unverständlich sind (*ἄσκημα ὀνόματα*).

Die in die a) b) Kategorien gehörenden Denkmäler können aber auch Andenken an die Einweihung in die Mysterien sein, welche von ihren Besitzern getragen wurden, wie man jetzt die Firmungsgeschenke trägt, oder die man zuhause aufbewahrte, wie man bei uns die Konfirmationsgedenklblätter aufbewahrt. In das Grab gelangten sie als Eigentum des Toten. Dafür, dass es solche Einweihungserinnerungen waren, spricht der Umstand dass mehrere ganz gleiche Exemplare vorhanden sind, welche also handwerkmäßig hergestellt und von Kaufleuten verkauft wurden, ebenso, wie auf unseren Kirchweihen die Weihegegenstände.

c) Die grösseren, schwereren Steintafeln waren — zum Teil laut ihrer Inschriften — Votive. Dies bezeugen die Fundumstände des Stückes aus Poetovio und aus dieser ihrer Bestimmung ist es erklärlich, dass ihre Darstellungen einfacher sind; ihrem Zweck haben auch diese vollkommen entsprochen.

*

Wir sind an das Ende unseren Besprechung gelangt. Wir glauben, dass es uns gelungen ist für der ganze Komplex des sogenannten Denkmals des thrakischen Reiters eine solche Erklärung zu finden, welche deren wirklichen Charakter der Wahrheit entsprechend bestimmt. Gibt es auch hie und da Detaille welche noch nicht deutlich genug sind, so haben wir doch das Gefühl, dass die Entzifferung der Denkmäler im allgemeinen gelungen ist; dies ist ein Erfolg, den man weder dadurch, dass man sie mit den Thrakiern, oder nur mit den Kabiren oder Dioskuren, oder mit Mithras in Zusammenhang brachte, nicht erreichen konnte.

Wir hoffen, dass jetzt die Benennung „der trakische Reiter“ bezüglich der behandelten Denkmäler aus den wissenschaftlichen Wörterbüchern gänzlich verschwindet und dass seinen Platz der Name: *Die Denkmäler der Dioskurkabirischen Mysterien* einnehmen wird.

Szeged, Ende Okt. 1928.

Dr. Árpád Buday.

AZ ÓSZENTIVÁNI ÁSATÁSOK.

A címlapon levő térképen : 1.

Csonka Torontál megye határához közel, a Szőreg—törökkanizsai vasútvonal mellett fekszik Ószentiván hajdani telepés község. (1. kép.) Tiszta magyar lakossága „Sziget”-nek nevezi a falut, megkülönböztetésül a szomszédos magyar, német és szerb lakosságú Újszentiván községtől, amelyet csak Szentivánnak nevez. Valószínűleg ez a népies elnevezés téveszthette meg a megye történetével foglalkozókat is, mikor a közép-

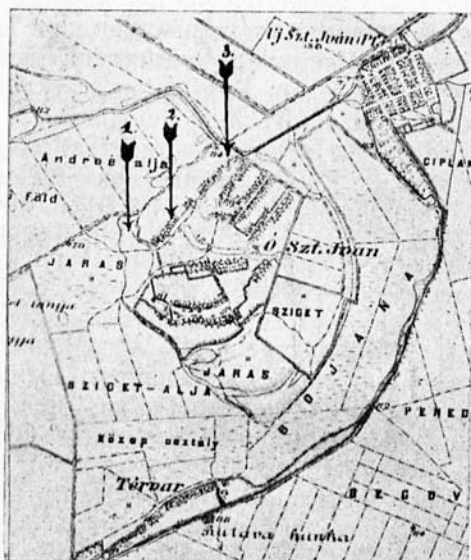

Fig. 1. kép.

kori elpusztult Szentiván helyét a mai Újszentiván helyén keresték. Egyöntetű vélemény e tekintetben nem alakult ki s erősen valószínűnek látszott, hogy ezt a kérdést is az ásatások fogják eldönteni.

Az ószentivániak községüknek egyik kisebb és újabb telepét a régi Szigettel szemben „Kissziget”-nek nevezik. Mind a két elnevezés teljesen indokolt. Ha egy pillantást vetünk a Mercy-féle 1723—25-ös térképre (2. kép.) s meghallgatjuk a lakosság öregebb részének a 70-es évek legutóbbi nagy árvizéről szóló elbeszélését, ha a község bármelyik határrészéről nézünk a szántóföldekből erősen kiemelkedő községre, azonnal meggyőződhetünk arról, hogy a község tényleg szigeten fekszik, amely a XVIII. század-

ban még minden oldalról vízzel volt körülvéve. Az új telepítésű „Kissziget”-et pedig, bár ugyanazon a nagykiterjedésű emelkedésen fekszik, a régítől jól kivehető mélyedés választja el. A török hódoltság utáni településkor csak ez a hely kínálkozott a településre. Természetesen ugyanezen a helyen kell keresnünk a régebb középkori és őskori telep és temető nyo-

ma is. Az a terület, amely a környező vizek legmagasabb állása esetén is biztonságot nyújtott, nem maradt lakatlanul az ember itteni megjelenése óta.

Az első leletek akkor kerültek elő, mikor a vasút vonalat építették. Tömegesebben pedig akkor, amikor a község a nagyhalom újszentiváni határral érintkező oldalából megvásárolt területen a községi lakosság tapasztó és építő szükségletének fedezésére a földhordást megengedte. Ez idő óta kb. 6000 négyzetméter területen hordották el a földet, helyenként 7—8 méter mélységben, sőt a lakosság elbeszélése szerint, még ennél is mélyebben, mert szerintök a halom legmagasabb része éppen erre az elhordott területre esett. Ez a feltárt rész a halom északkeleti végén, közvetlen a szélmalom mellett van, folytatásában annak a feltárásnak, amely már az újszentiváni határba esik s bár lankásabb területen, legalább mégegy-szer akkora kiterjedést ér el. A két feltárást egymástól az Ószentiván alatt elhúzó, pontosan a két község határára menő kocsút választja el. Ezeken a helyeken mindenfelé szétdúlt tűzhelyek, hulladékok és lakógödrök, kagylóhéj rakások feküsznek; állati és itt-ott embercsontok társaságában a legdurvább cseréptől a finom égetésű terra sigillatáig a kerámia töredékének sokféle fajtája feltalálható.

A halom legmagasabb pontja ma a rajta emelkedő szélmalomnál van. (3. kép.)

Innen, mindenütt a falu nyugati végén mintegy 600 méter távolságban húzódik délnyugat felé. Lankás elvégződésénél egy a falun ma is keresztülhúzó, az északkeleti végé felé van; innen pontosan délnyugati irányba húzódva 600 méterre lankásan elvégződik. Végződésénél újabb feltárás található, amelyből a lakosság a vályog készítéshez szükséges földet nyeri. E gödrökben emberi csontok és durva edénytöredékek árulják el az egykori temetőt.

Az ér a két halomközt elhúzó, kétfelé válik, s míg egyrészt mind-

Fig. 2. kép.

két halom nyugati oldalát érintve megy, másrészt egy harmadik, lényegesen laposabb emelkedést ölel körül, amely mindenütt különböző korú cserepekkel van teleszórva. Ezt az emelkedést a vasútvonal kettévágja s mivel a pálya kb. 1 méterrel a felszín alatt húzódik, fel is tárta. Erről a részről szintén kerültek elő edények és töredékek, melyek azonban nagyjából elvesztek.

A kisszigeti rész alatt, a községtől délre elterülő halmos részen, a Jatónak nevezett határrésznek Térvár felé eső lankás oldalán még egy feltárás van, ahonnan sárgaföld szükségletét fedezi a lakosság. A sárga föld itt igen magasan van, átlag félméterre a földszintől. A feltárásban állati csontokon kívül, embercsontok és cserepek nagymennyiségben kerülnek felszínre. A telepen kívül a temető helye itt is kétségtelenül megállapítható.

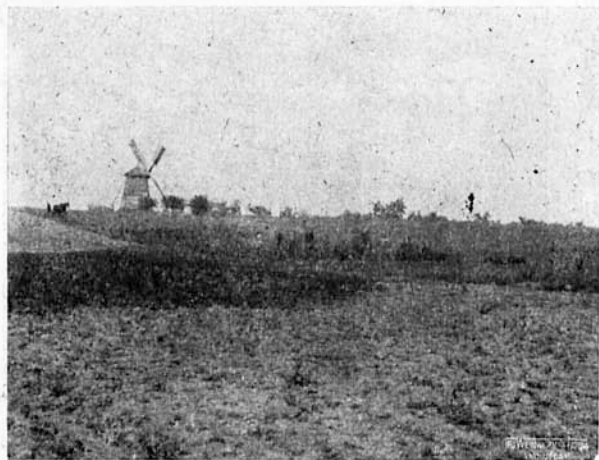

Fig. 3. kép.

kadó zápor, ma is sok őskori cserepet mos ki. De nincs a községnek olyan utcája, ahol ne ugyanezt látnánk. 1926 és 1927 nyarán végzett ásatások alkalmával a harmadik feltárást is figyelemmel kísérhettük s így alkalmunk volt az ezidőszert ismert összes lelőhelyekről előkerült szórványos leletekből elég tekintélyes típus sorozatot összeállítani.

Ezeknek a leleteknek hitelesítésére a két nyár folyamán négy ízben végeztünk rendszeres ásatásokat. A költségeket a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület igazgatóságának megértő jóindulatából kapott 1800 P-ből fedeztük. Ezért kötelességünknek tartjuk, hogy itt, e helyen is hálás köszönetünket fejezzük ki. De köszönetet mondunk Őszentiván község előljáróságának, a közbirtokosság elnökségének, Kovács Pál és Széll Antal birtokosoknak is, akik területüket szívesen bocsátották ren-

Az itt leírt területek közül a szélmalom melletti és a vályogosban lévő feltárásokat már 1925 tavasza óta állandóan figyelemmel kísértük, különösen olyan időkben, amikor a mezeti munka szünetelt s a lakosság ráért az utcák mélyedéseit betöltendő, földet hordani. Hogy az őskori kultúrának mennyi emlékét pusztíthatta el a földhordás, arról legjobban a templom környéke tanuszkodhatik, ahol az építkezés megkezdése óta hordott földből egy-egy sza-

delkezésünkre az ásatás céljaira. — A rajzokat most is Buday György joghallgató készítette, amiért e helyen is őszinte köszönetet mondunk.

Az elvégzett munkálatokról, az elvégzés sorrendjében ez a dolgozat számol be, összefoglalva az eredményeket is azzal a fenntartással, hogy a megállapításokat a feltárt terület aránylag csekély volta miatt nem tekinthetjük véglegeseknek.

Szórványos leletek. E csoportba soroljuk azokat a tárgyakat, amelyeket részint magunk szedegettünk össze a halom melletti, vagy a többi gödrökben, részint a község lakóitól kaptunk, akik évek óta a padláson tartották. Azokat a leleteket, amelyeket az ásatások folyamán gödrök szerint el nem különíthető helyen találtunk, az ásatások leírása kapcsán elkülönítve fogjuk ismertetni.

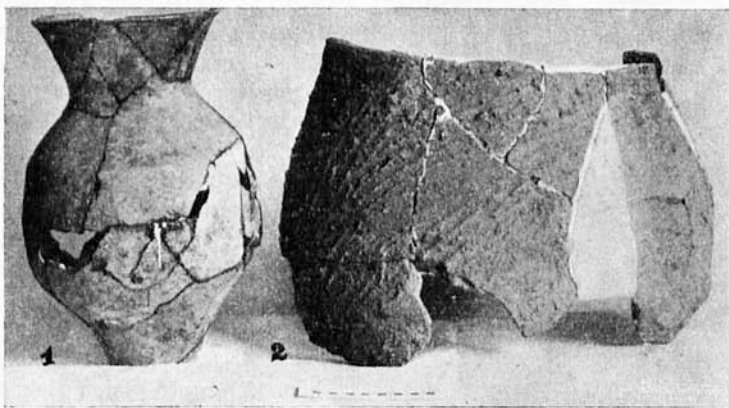

Fig. 4. kép.

1. A halom melletti feltárás egyik kb. 2-5 m. mélységű hamus gödréből az egyik földet hordó lakós, két nap egymás után dolgozva, vastag edénycserepeket dobált ki. Utunk arra vitt s mind a két alkalommal összeszedtük a vastag cserepeket, amelyek egy edényhez tartozónak látszottak. Az ember állítása szerint — mint később megtudtuk — egészben találta, de nem tudta kivenni. Az edényt, kisebb hiányossággal sikerült összeállítani. (4. kép. 1.) — Az edény négy részből áll; a szájtól a nyakig, a nyaktól a vállig, a has és az elkeskenyedő fenék rész. Anyaga durván iszapolt, szemcsés, törési felületén feketén égett agyag. Égetése jó, színe vöröses szürke, helyenkint feketére égett foltokkal. Magassága: 45.5 cm.; szájmérő: 24.5 cm.; nyak: 16.5 cm.; váll: 29 cm.; has alsó része: 32 cm.; fenék átmérő: 11.5 cm. — Fenéke lapos. Szájpereme síma. Díszítés nincs rajta.

2. Egyfülű fazék. (67. kép. 1.) Díszítése szimmetria érzéke miatt figyelmet érdemel. A szalagfülrel szemben, a másik oldalon fél centiméteres bütyök van, a fül alsó

tapadási helyével egy magasságban. A fület a bütyökkel bemélyedő barázda köti össze köröskörül. A barázdából lefelé, vele párhuzamosan még két barázda húzódik egymástól 4 mm. távolságra. Ez a 4 mm.-es köz kidomborodik az oldal síkjából, de több helyen elszélesedik. A második barázda úgy a fül, mint a bütyök tövének mindkét oldalán derékszögben lefelé kanyarodik, ezt az irányt követi szabályos távolságban a harmadik barázda is. A fül és bütyök közé eső oldalak közepén az alsó barázdából négy-négy mélyedés húzódik lefelé, amelyek a kihasasodás után, körülbelül a fenék felé történő összeszűkülés félmagasságában szabálytalanul végződnek el. — A fazék iszapolása finom; égetése jó; színe világos vörös, amely sok helyen sötét szürke foltokba megy át. Magassága: 19, szájmérete: 10-75, nyak: 8-6, legnagyobb hasasodás: 19, fenék: 7-5 cm. — Fenék lapos, szájerem síma, kihajló.

Fig. 5. kép.

3. Kancsóalakú kétfüülű bögre. (5. kép. 2.) Egyik füle letört. Szájereme kihajló s a fülek ebből indulnak. A fültő kis dudorodással illeszkedik az oldalhoz. Iszapolása finom s kívül még egy finomabb iszapanyag borítja, amely simítva van és fényes fekete színű. Díszítés nincs rajta. Feneke kerek, de közepén 2 cm. átmérőjű ujjnyomás van, amelyen elég biztosan áll. — Magassága: 7-25, szájmérete: 4-7, nyak: 3-1, legnagyobb hasasodás: 6-2 cm.

4. Az előbbihez hasonló bögre. (5. kép. 12.) Szabálytalan alak. Fülei kihajló szájeremének folytatásaként indulnak. A fültő megerősítése áthúzással történt, ami az egyikén belőlől jól meglátszik. Iszapolása finom, égetése jó, színe sötét-szürke, a fülekre is kiterjeszkedő fekete foltokkal. Szája félrehúzott szabálytalan alakú. A fültővek egy síkba esnek, de a

felsőrész a szájjal együtt eltolódott. Magassága: 7-7, (a füleknél 3 mm.-el több), szabálytalan szájmérete: $4-20 \times 4-75$, nyaka: 4-5, legnagyobb hasasodása: 6-9 cm. Feneke teljesen gömbölyű. Csak alátétellel állítható meg.

5. Egyfüllű kancsóalakú bögre. (5. kép. 6.) Töredék. Fülvétől köröskörül két bemélyedés fut egymással párhuzamosan. A fültő mellett, mindkét oldalon a 2.-nél ismertetett módon egész az edény aljáig lemegy. Az alsó vonalból két-két párhuzamos vonal fut le összesen hat helyen, melyek az edényt hat, meglehetősen egyenlő nagyságú, mézőre tagolják. Anyaga finom iszapolású s kívülről még finomabb anyaggal van bevonva s feketére fényesítve. Legnagyobb hasasodás: 7 cm. Feneke és szája törött.

6. Az előbbihez hasonló alakú bögre. (6. kép. 16.) Jól iszapolt, jó égetésű. Szája kihajló peremű. A fül felső része a perem folytatásában van. A fül töve a 4. módjára van megerősítve. Színe szürke, alsó részén erős égetés nyoma látszik. A fültő irányában kissé bemélyített körülfutó mélyedés az edényt két részre tagolja. Magassága : 8-2, száj : 5-3, nyak : 4-1, öblösödés : 7-85, fenék : 3-45 cm. Feneke lapított.

7. Az előbbihez hasonló forma. (6. kép. 9.) Csak annyiban tér el, hogy fültőve csak kívülről van rátapasztva. Díszítése ugyanaz. Anyaga finomabb iszapolású agyaggal van behúzva és fényes feketére simítva. Szája kissé kihajló, feneke gyengén profilált. Magassága: 8-75, nyak: 3-75, száj: 4-8, öblösödés: 7-3, fenék: 3 cm.

8. Az előbbihez hasonló forma. (6. kép. 12.) A fültő áthúzása durván kiáll az edény belső oldalán. A fültő közepétől haladó barázdával ez is két részre van tagolva. E körülfutó díszítésnek a füllel ellentétes oldalán fél centiméteres bütyök díszítést akartak alkalmazni, de a bütyök elhelyezése nem sikerült szimmetrikusan. Anyaga finom iszapolású, jól égetett, színe sárgásszürke. Magasság: 7-55, száj: 4-5, nyak: 4-5, öblösödés: 6-6, fenék: 2-95 cm. A fenék lapított.

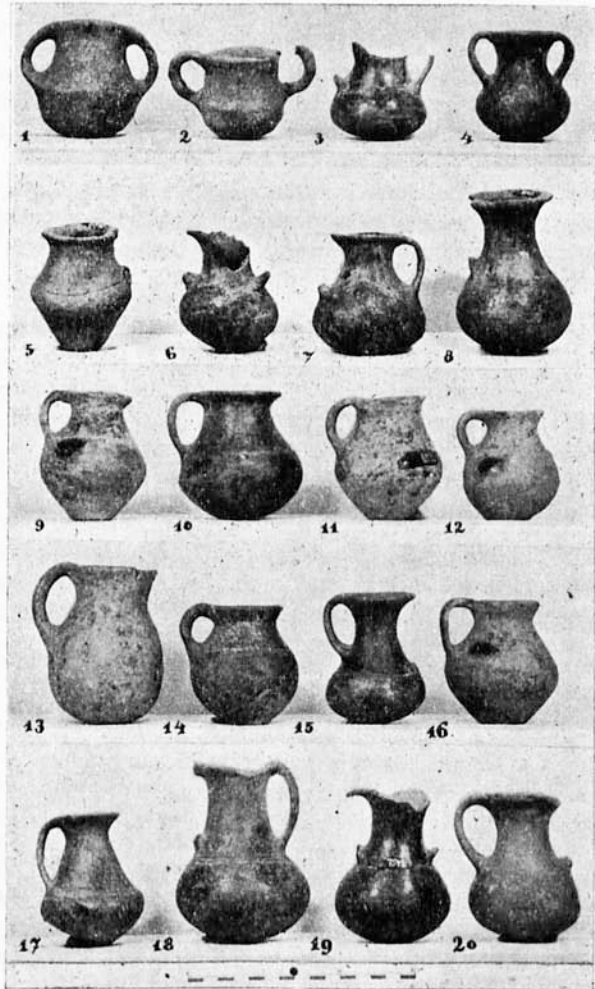

Fig. 6. kép.

9. Az előbbihez hasonló, de méretei miatt zömökebb típus. (6. kép. 10.) A szájperemből észrevétlenül indult fül, hosszirányában hornyolt. A fültő kívülről van rátapasztva. Feneke gömbölyű, de azért az edény egyenesen megáll. A jól iszapolt anyag, még finomabb agyagréteggel van bevonva, jól égett és fényesre simított fekete színű. Magassága: 8-85, száj: 5-95, nyak: 4-75, öblösödés: 8-80, cm.

10. Az előbbihez hasonló, de méretei miatt aránytalan forma. (6. kép. 14.) Fültöve áthúzott. Felső része, egy a fültő magasságában körülfutó díszítés bevágódása után az alsó részénél mélyebb síkban folytatódik. Iszapolása, égetése és színe az előbbihez hasonló. A fenék ferdén lapított. Magassága: 7·85, szája: 5·25, nyak: 4·22, öblösödés: 7·23, fenék: 2·25 cm.

11. Ampolna formájú egyfülű bögre. (6. kép. 15.) Alakjával erősen kitűnik a többi közül. Szájpereme szélesen kihajlik, a fül felső része erős kiszélesedéssel ebből indul s kevésbé az aránylag hosszú nyak után, áthúzással tapad a falhoz. A körülfutó bemélyedés az eddigiektől eltérően jóval a fültő alatt húzódik. A fültővel ellentett oldalon, bár nem szimmetrikusan a körülfutó vonal iránya megtörik és 0·65 cm. magasságig emelkedve újra visszatér az előbbi síkba. Gömbölyű fenéke közepén 0·85 cm.-es közepén bemélyedő dudorodás van. Iszapolás, égetés és szín tekintetében az előbbivel megegyezik. Magassága: 8·78, szája: 5·5, nyak: 3·86, öblösödés: 6·9 cm.

12. Kétfülű bögre. (5. kép. 9.) Fülei a száj pereméből észrevétlenül indulnak, a fültövek áthúzással vannak megerősítve. A fültöveket élesen kiemelkedő körülfutó díszítés köti össze, melyről pontosan a két fül által határolt mezőben, mindkét oldalon két-két párhuzamosan futó bemélyedés halad a benyomott fenékig. A száj kihajlása alig vehető észre. Jól iszapolt, jól égetett, sárgás vörös színű. Magasság: 8·3, szája: 6, nyak: 5·8, öblösödés: 8·1, fenék: 2·5 cm.

13. Az előbbihez hasonló alak, de méretei miatt arányai megváltoztak. (5. kép. 11.) Jól iszapolt, jól égett, finomabb anyaggal bevont, fényesre csiszolt, fekete színű. Pereme nem hajlik ki, csak a füleké. A fültövek tapasztása az előbbivel megegyezik. Feneke lapított. Magassága: 8·6, szája: 5·2, nyak: 5·35, öblösödés 6·9, fenék: 2·5 cm.

14. Az előbbivel teljesen egyező alak. (5. kép. 10.) Magassága: 7·8, szája: 5·25, nyak: 4·7, öblösödés: 6·95, fenék: 3 cm.

15. Az előbbivel egyező alak. (5. kép. 3.) Törése miatt csak nehezen vehető ki, hogy a két fül között a szájperem kicsúcsosodott. A kicsúcsosodás alatt három lenese nagyságú pont díszíti az edényt. Egyik letört fülének kopása elárulja, hogy fél füllel is használták. Magasság: 7·55, száját a törés miatt nem lehet megmérni, nyak: 4·0, öblösödés: 7·0, fenék: 2·2 cm.

16. Ampolna alakú kétfülű bögre. (5. kép. 4.) Szája erősen kiszélesedik. Füle erős kiszélesedéssel indul a szájból s töveji rátapasztással illeszkednek az oldalhoz. A fülek szalag fülek. Keskeny nyaka után hirtelen öblösödik. Feneke lapított. Finom iszapolású jól égetett, sárgás vörös színű. Egyik fülén és alsó részén fekete foltok vannak. Magassága: 7·75, szája: 4·9, nyak: 3·15, öblösödés: 5·72, fenék: 1·8 cm.

17. Kanecsó alakú egyfülű bögre. (6. kép. 11.) Szájperemből kihajló füle áthúzással illeszkedik az edény oldalához. A fültől kiindulva körülfutó barázda tagolja az edényt. Iszapolása közepes, de finomabb anyaggal van bevonva. Égetése jó, szájrésze sárgás, többi része fényes fekete színű. Feneke lapos. Magassága: 8·5, szája: 5·4, nyak: 4·55, öblösödés: 7·65, fenék: 2·55 cm.

18. Az eddigiektől eltérő, magasabb alakú egyfülű bögre. (6. kép. 13.) Szájpereme nem hajlik ki csak a fül kiindulásánál. A fül keresztmetszete kör. Töve kívülről tapad az oldalhoz. Anyaga kissé szemcsés durvább anyag, melyre finom iszapolású, fényesre simított fekete anyagot vontak. Feneke lapított. Magassága: 10-35, száj: 5-91, nyak: 6-9, öblösödés: 7-9, kissé lapított fenék: 2-65 cm.

19. Kétfülű bögre töredék. (5. kép. 5.) Csak az alsó része van meg. Fülei az előbbiek módjára indulhattak; meglévő fültöve kívülről van az oldalra tapasztva. Diszítése a fültőnél kezdődik, ahol is két egymással párhuzamosan haladó vízszintes vonal tagolja az edényt két részre. Ez a párhuzamos vonal a fülek két oldalán derékszögben megtörik s párhuzamosan halad lefelé az edény legnagyobb öblösödéséig. A vonalak által alkotott derékszög vízszintes szárai mellett, egymástól egyenlő távolságra három bemélyedő pont helyezkedik el. A két fül közt középen, a vízszintes vonal alatt és felett a három pont újból megismétlődik. A vonal alatti pontokat mind-egyik oldalon két-két lefelé haladó párhuzamos vonal veszi közre. Az edény legnagyobb kiszélesedése után, ott, ahol az edény fenék része az alsó csónkakúpba megy át kör alakba futó, lefelé kissé elnyúló pontok díszítik a peremet. Ez a díszítés a fenék peremén is megismétlődik. Finoman iszapolt, finomabb feketére fényesített anyag, melyben itt-ott sárgás vörös foltok vannak. Öblösödése: 7-75, fenék: 3-6 cm.

Fig. 7. kép.

20. Egyfülű bögre. (7. kép. 2.) Az eddigiektől teljesen elütő alak. Szájpereme kissé kihajló. Ez a kihajlás azonban ott, ahol a fül indul, megszűnik. A fül felfelé indul és az edény felé emelkedve kanyarodik lefelé. A fültő áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fültő magasságában kis bemélyedés után a fal kiugrik. Ebből a kiugrásból három csiga vonal indul, erősen kiálló éllel, melyek a fenék széléhez futnak. A fenék egyszerű benyomással készült. Iszapolása finom; a külső rész finomabb fényesre csiszolt anyaggal van bevonva, égetés jó. Színe helyenként változó; zöldes szürke, téglavörös és fekete. Magassága: 6-7, száj: 6-2, nyak: 5-55, öblösödés: 6-9, fenék: 2-7 cm.

21. Alakjában és díszítésében az előbbihez hasonló, de nagyobb méretű bögre. (7. kép. 1.) Pereme erősen kihajló. Belső oldalán, a füllel ellentétes félkörív sugár szerűen szétágazó s ötször megismétlődő 8 párhuzamos vonalkával van díszítve. A nyak egyenes vonalú képzése élesen elválk az öblös alsó résztől. A nyaknak fültől takart részén díszítés nincs. A szabadon álló rész a perem alatt három, a váll felett két körülfutó párhuzamos vonallal van díszítve. Az erősen kiugró vállból kilenc csigavonal

indul, éleiknek felső oldalán két párhuzamos vonallal díszítve, az előbbi edény módjára, a belapított fenék peremén futnak össze. Iszapoltása finom, külső borítása még finomabb fekete simított anyaggal van bevonva. Égetése jó. — Magasság: 9-5, száj: 9, nyak: 6-9, öblösödés: 10-6, fenék: 4-6 cm.

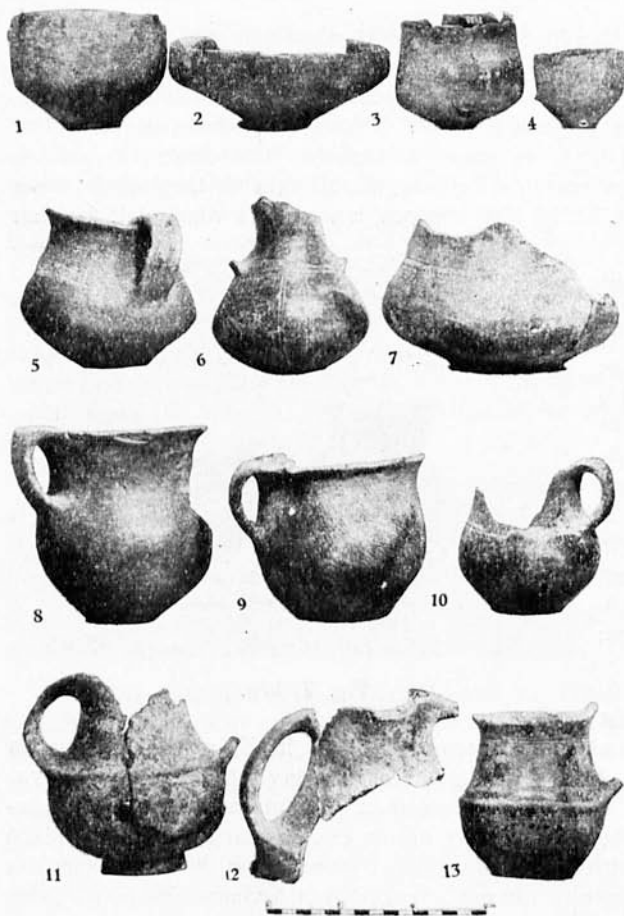

Fig. 8. kép.

Helyenkint fekete foltokkal. Belseje fényes fekete. A fül a száj pereme alatt egy cm.-re, mindkét végével tapasztva van az edény falához. Magasság: 5-6, rekonstruált szájátmérő: 11-9, fenék: 3-45 cm.

25. Füles fedő töredék. (61. kép. 1.) Korong alakú. Vastag füle mindkét helyen hozzá van tapasztva. Durva iszapoltású, jó égetésű, kívül vörös, belül szürke színű. Átmérője: 21-2, vastagsága: 1-9 cm.

22. Bögre töredék. (8. kép. 5.) Kissé kihajló pereméből a fül egyenes folytatásként magasan emelkedik ki. Szalagfüle kívülről van rátapasztva. A fültől három párhuzamos vonal fut körül, melyek alatt és felett bemélyesztett pontsor halad. A fülnél a vonalak derékszögben lefelé haladnak, de a pontsor megszűnik. A lefelé haladó vonalak szimmetrikus elhelyezkedésben még háromszor ismétlődnek s mindég a fenék széléig mennek. Iszapoltás közepes, égetés jó, szürke színű. Magasság: 10-9, öblösödés: 13-5, fenék: 5-65 cm. Rekonstruált szájátmérő: 9 cm.

23. Fül nélküli csésze, három bütyökkel. (8. kép. 4.) A bütyökök közül egy a peremtől 1-2, kettő 2-8 cm. távolságban, egymással szimmetrikusan van elhelyezve. Jól iszapolt, jól égett, vöröses szürke színű, helyenkint égett fekete foltokkal. Magasság: 5-4, száj: 6-4, öblösödés: 6-6, profilált fenék: 2-18 cm.

24. Füles táltöredék. (9. kép. 2.) Közepes iszapoltású, jól égett, halvány vörös színű.

26. Kancsó alakú füles edény fenék töredéke. (10. kép. 8.) Jellegzetes a közepén lévő gömbölyű végű fával készült fenék bemélyedés. Anyaga az ismertetett feketére fényesített edények anyagával egyező.

27. Síma szélű, ívelt oldalú tálacska töredéke. (9. kép. 1.) Feneke profilált. Közepes iszapolású, szemcsés anyag. Égetése jó, színe vöröses szürke. Magassága: 5-8, rekonstruált szájátmérő: 11, fenék: 3-5 cm.

28. Ovális, lapos tál töredéke. (9. kép. 3.) Síma peremű; bütykös füle a peremre illeszkedik. Jól iszapolt, fényesre simított külső bevonással; jól égett, vörös színű. Perem magassága: 3-6 cm. — Többi méreteit nem lehetett felvenni.

29. Erősen kihajló, széles peremű nagy edény száj töredéke. (10. kép. 3.) A perem alatt körülfutó kidomborodó díszítés van rajta. Iszapolása finom, égetése jó, fényes fekete színű, de itt-ott vörös foltok vannak rajta. Rekonstruált szájátmérője: 21-2 cm.

30. Borda díszes edény száj töredéke. (10. kép. 1.) Iszapolása finom, égetése jó, színe fényes fekete. A peremről a nyak irányában három párhuzamos borda húzódik. — Rekonstruált szájátmérő: 41-6 cm.

31. Szalagfüles edény töredék. (10. kép. 7.) A fül a peremből indul és kívülről tapad az oldalra. Belső oldala síma, fényes, világos vörös anyaggal van bevonva. Külseje durva szemcsés mázzal, melyen a lefelé húzódó ujj lenyomatok jól kivehetők.

32. Díszített cserép töredék. (10. kép. 5.) A körülfutó kiemelkedő dísztésen, sűrűn ismétlődő szabályos benyomások sorakoznak. A díszítés alatt és felett fésűs díszítés sűrű hálózata következik.

33. Lócsontból készült háló nehezék. (9. kép. 15.) A csont bütykei le vannak faragva; a felerősítés végett, mindkét végén át van fúrva.

34—35. Fej nélküli emberi idol töredékek (9. kép. 7., 9.), melyek csak a felső testet ábrázolták. Jó iszapolású agyagból vörösre vannak égetve.

36—37. Csont árák. (9. kép. 13., 14.) 11, illetve 13 cm. hosszúak.

38. Díszítetlen peremű csésze. (10. kép. 2.) Csonkakúpos aljára, egyenes falú felső

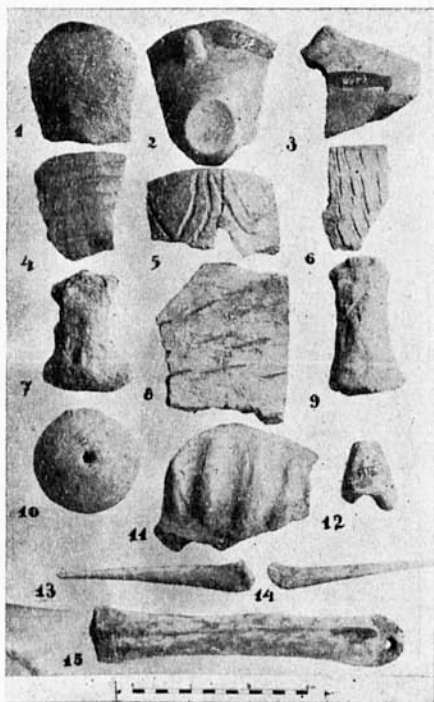

Fig. 9. kép.

rész következik, amely éles vonallal csatlakozik az alsó részhez. A felső részen, hol közvetlen a perem mellett, hol a közép táján félgömb formájú kidudorodások díszítik. Magassága: 7-3, többi méreteit nem lehetett rekonstruálni. Anyaga finoman iszapolt, jól égetett, fekete színű.

39. Füles edény töredék. (10. kép. 4.) A szalagfűl, nem kereken, hanem legmagasabb ívben szegletesen megtörve csúcsosodik ki. A fűl töve és felső része közt lévő rész körbefutó díszítéssel van kitöltve. A díszítő vonalak egymással párhuzamosan futnak lefelé s ezek a vonalak két körbefutó párhuzamos vonallal vannak határolva. A fűl szélességében lefelé futó párhuzamos vonalak közt két soros hullámvonal helyez-

kedik el. Ez alatt két hullám hosszúságú újabb kettős hullám vonal van. Az edény anyaga rendkívül finoman iszapolt, nagyon jól égetett, vörös színű.

40. Szalagfüles edény töredék. (10. kép. 6.) A fűl tövétől kidudorodó díszítés fut körül, bemélyedő díszítésektől megszakítva. A fűl alatt kb. 1 cm. átmérőjű lyuk van. A körülfutó díszítés alatt oldalirányba haladó fésűs díszítés húzódik; az edény belső oldalán ez a díszítés ellenkező irányban megismétlődik. Az anyag finoman iszapolt, még finomabb anyaggal bevont, jól égettt, fényes feketére csiszolt agyag. — A cserép lapos voltából nagy méretű edényre lehet következtetni.

41. Szalagfüles edény töredéke. (10. kép. 9.) A fűltő közepén éles borda dísz húzódik a töredék széléig. A töredék alakja alapján nagyobb edényre lehet következtetni.

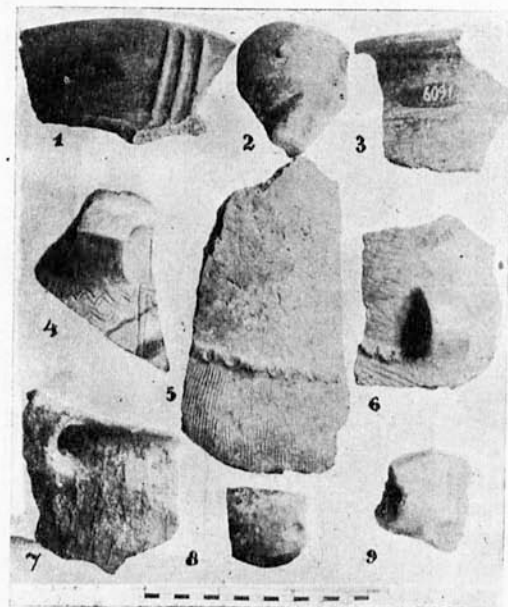

Fig. 10. kép.

42. Díszített edény töredék. (9. kép. 11.) Jól iszapolt, jól égettt vörös színű anyag. A töredék valószínűleg a legnagyobb öblösödés tájáról való. Négy lefelé haladó ujjnyi vastagságú borda díszíti a töredéket.

43. Szürke kőből készült balta töredék. (9. kép. 12.) Tompa végének mérete 3.35×2.25 cm. Nyéllukánál kettőtörött.

44. Orsó karika. (9. kép. 10.) Jól iszapolt agyagból készült, jól égettt vörös színű. Vastagsága: 4-12, átmérő: 6-65 cm.

45. Nagyméretű agyag edény töredék. (4. kép. 2.) Szájátmérője 46 cm, Falvastagsága 2 cm. Lefelé hordószerűen szélesedik ki. Durva iszapolású, vörösre égetett, de kívül szürke, durva szemcsés iszappal behúzott felületén, a bevonó réteget simító ujjak benyomott barázdái jól kivehetők. Belső oldalához vastag kagylóréteg tapad.

Az ismertetett őskori töredékeken kívül előkerült fiatalabb anyagból csak néhány darabot szándékozom ismertetni. E darabok minden valószínűség szerint részint a népvándorlás korából, részint a magyar középkor emlékei közül valók.

46. Terra sigillata töredék. (65. kép. 6.) Peremén csigavonalosan induló vonal dísz foglal helyet. A kidomborodó díszítés belől vastagabb s kifelé hajolva fokanként elvékonyodik. A meglévő töredéken egy egész és egy fél ilyen díszítés látható. Színe téglavörös, a kidomborodó peremeken sötét szürke.

47. Pohár alakú edény. (11. kép. 2.) Korongon készült. Szájától feneke felé keskenyedik. Szemcsés, durva iszapolású elég jó égetésű, alsó részén vörös, felső részén sötét szürke színű. Magasság: 15, szájmérete: 9·5, fenék: 6·2 cm.

Ilyen és ehhez hasonló anyagból készült töredékek, nagyszámmal fordultak elő.

A szórványos leletek közt nagy figyelmet érdemelnek azok a kiegészített tapasz darabok, amelyek egyik megbolygatott helyről, sárga agyag alapról, vastag rétegben kerültek elő. Többszörösen meszelt és díszített darabok is vannak köztük s két különböző helyen találtuk őket. (12., 13., 14. kép.) Anyagukban nem csak a polyva darabjai, de a függőlegesen és vízszintesen álló, kerek oszlopok nyomai és az ezekre erősített nád és vessző lenyomatai is jól szemlélhetők. Az egyikben 10 cm. átmérőjű függőleges oszlop s azzal derékszögben menő 5 cm. átmérőjű vízszintes oszlop és a kb. 1 cm. átmérőjű nád lenyomatai maradtak meg. A tapasz nagy mennyiségéből elég nagy kunyhó képe bontakozik ki. A kunyhó alapját képező sárga föld az elhordott föld hozzáadásával és egy előfordult analógia alapján 3 m. mélységre tehető.

A szórványosan előfordult leletek között az itt felsoroltakon kívül igen sok edény töredék fordult elő, amelyek szín és anyag, száj és fenék forma tekintetében világítanak be a telep kerámiájába. A keramikus anyagon kívül megmunkált csontok, pengék és magkövek is nagy számmal fordultak elő. Díszített cserepekben nem gazdag a telep. Legnagyobb mennyiségben az újjal díszített vastag cserepek fordultak elő, melyeknek anyagát a rendszeres ásatásból előkerült nagymennyiségű anyaggal együtt fogjuk ismertetni.

A durva díszítésen kívül leginkább a körbefutó, benyomott mélyedésekkel meg-

Fig. 11. kép.

szakított, kidomborodó vonal fordul elő. Az egyenes vonal alkalmazása, lefelé futó, összefüggő, vagy megszakított vonal formájában többször előfordul. (9. kép. 4., 6., 8.) Ezeknek a vonalaknak bemélyesztésére faragott csontot használtak, amelynek egyik darabja a cserepekkel egy helyről elő is került.

A lefelé futó vonalakból álló díszítésű cserepek közt egy ívekben lefutó ragadja meg a figyelmet, melynek bátoratlan vonalai a díszítésnek — a telepen — új útján járnak. (9. kép. 5.)

Az 1926. évi rendszeres ásatások.

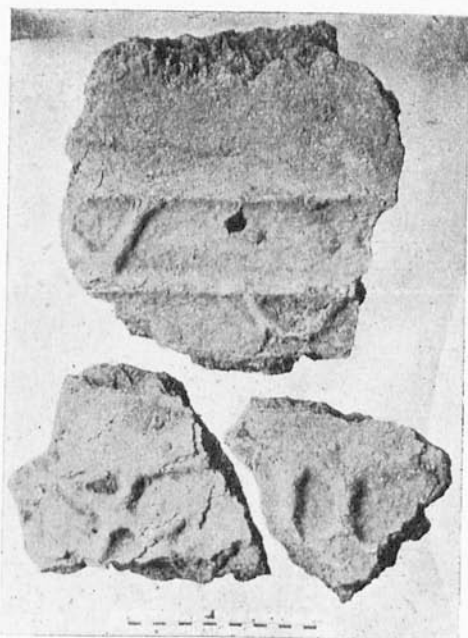

Fig. 12. kép.

II. Az első őskori temető. A rendszeres munkát a második halom ellaposodó délnyugati végénél, a Vedresháza felé eső vályogos gödörök mellett április 6-án kezdtük meg. A munkára aránylag kis terület állott rendelkezésre, mert a meginduló vályogvető munka rakodó helyeit kimélni kellett. A már meglévő gödör széle adta meg a kutató árkok irányát. Mivel közvetlenül a gödör szélén, a lelőhely mellett kidobva találtunk szétszórt embercsontokat és edénytöredékeket, az ellenkező oldalon pedig egy még eredeti helyzetben fekvő lábszár alsó harmadát a lábfejjel együtt, közvetlen a gödör szélén kezdtük meg a munkát.

A gödör keleti oldalán, 1 méterre a leomlott széltől, 35 cm. mélységben szétnyomott fazék darabjai kerültek elő. A fazéktól 30 cm.-re egy emberi állkapocs töredéke egy zápfoggal. A töredéktől 70 cm.-re felső lábszárak kezdődtek párhuzamos fekvésben.

Úgy a koponya, mint a közbeeső többi csontok mind hiányoznak. Hogy eredetileg sem lehettek a többivel együtt eltemetve, azt a többi csont aránylag jó fentartása és helyzete igazolni látszik. (15. kép.) Az alsó lábszárak kissé bevannak hajlítva, de a lábfejnek nyoma sincs. Az alsó lábszártól 25 cm.-re egyfülű bögre feküdt ienekével a váz felé fordulva. A fekvés iránya, a meglévő csontokból megállapítva É-Ény—D-DK. A térd és lábszár helyzetéből következtetve az eredeti temetkezés hanyatt fektetve történt. A sírgödör nagyságát az egyformán fekete színű igen kemény földben megállapítani nem lehetett.

A nagyobbik edénynek a töredékekből ítélve két nagyobb és két kisebb bütyök füle volt. A két nagyobb az egyenes perem alatt, a másik kettő jóval alacsonyabban volt. Anyaga durva, szemcsés iszapolású, rosszul égett, sötétszürke színű. Rekonstruált szájmérője 22·2, legnagyobb öblösödése 23, erősen profilált feneke 9 cm. (17. kép. 4., 5., 6.)

A kisebbik edény egyiülű (17. kép. 7.), csésze alakú. Füle (rekonstruálva) a perem alatt kívülről tapadt az edény oldalához; a fültő szintén. Pereme kissé kihajlik, majd homorúan fut lefelé egész az éles vonalban kezdődő fordított csónakúpos alsó rész kezdetéig. Feneke egyszerűen van bekapítva. Anyaga jól iszapolt, jól égett, szürke színű, melyből helyenkint vörös szín üt ki. Magassága: 6·35, pereme: 6·9, behomorított része: 6·6, kiugró alsó része: 6·7, feneke: 2·4 cm.

A gödör másik oldalán, szélétől 60 cm. távolságra 60 cm. mélységben szabályszerűen *zsugorított* csontváz feküdt. (16. kép.) A sírgödör körvonalait megállapítani nem lehetett, de a feneke pontosan a sárga föld kezdeténél volt. Arca keletre fordult, feje É, lábai D-re voltak irányítva. Jobb keze kissé a fej alatt, bal keze az arc előtt nyugodott. Valószínűleg eredetileg egymás mellett volt a két kéz, de a föld súlya a bal kezét kissé elnyomta. Bal lábszára és combcsontja teljesen párhuzamosan feküdt, a jobb száraz nagyon hegyes szög alatt, erősen megközelítve a párhuzamost. A lábszárak helyzete mutatja, hogy az eltemetéskor összekötötték őket, mert még a legsoványabb ember lábszárai sem képesek ezt a helyzetet erőszakolás nélkül felvenni. A lábfejek szabályosan kinyújtott helyzetben feküdtek. A bal alsó lábszár utolsó harmada alatt, a váztól elfordult szájjal kétfüllű edény feküdt, jól iszapolt, jól égett vöröses színű anyagból. A föld szétnyomta. Méreteit felvenni azért nem lehetett, mert az egész sírt az intézeti gyűjtemény számára in situ felvettük. A csontváz hossza 172 cm., zsugorított hosszúsága 100 cm.

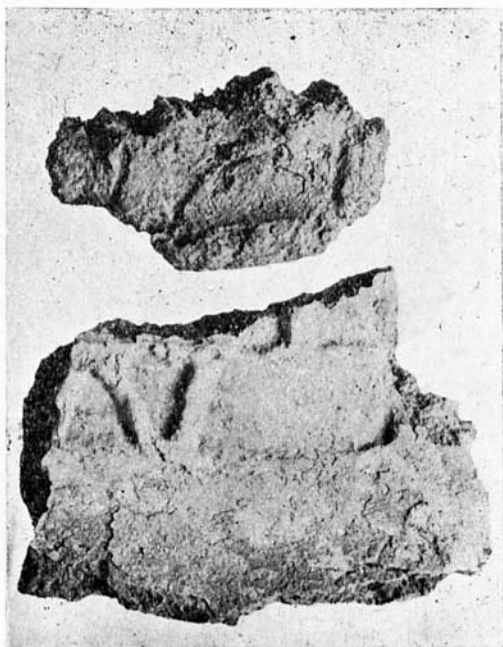

Fig. 13. kép.

E váz körül húzódó 1 méteres árkot három méterre szélesítettük ki, mely alkalommal a csontvázról 120 cm. távolságban 10 cm. mélységben egy levágott *emberi láb* önszefüggő csontjait találtuk. A csontokon semmi sérülés nyoma nem látszott s mint a tüzetes vizsgálatnál kitűnt, a levágás pontosan a csuklóban történt; az összes csontok pontos összeállása és épsége, továbbá az a körülmény, hogy a lábszárcsontnak legkisebb szilánkjá se volt a csontok körül, kétségtelenül arra mutat, hogy a láb nem mint

vázrész került a föld alá, hanem a rátapadó hússal együtt. Kétségtelen, hogy itt *részleges temetkezéssel* állunk szemben, amelynek ha nincs is határozott összefüggése a fentebb ismertetett részleges sírral, mindenesetre közös szokásban keresendő az eredete.

Közvetlenül e sírok mellett már középkori emlékek maradványait találtuk. A lábsontoktól 80 cm.-re kelet felé edénytöredékek kerültek elő, 15 cm. mélységből, állati csontfokkal együtt. A töredékek több edény darabjai, de közülök egy se állítható össze.

Az egyik közepes iszapolású, korongon készült, jól égett, szürke és világos vöröses színű. Alakja, a töredékekből ítélve, félgömbös lehetett, amelynek száját a behajló

részből kissé kiemelkedő és kihajló perem alkotta. Pereme alatt vékony bemélyedő párhuzamos vonalak futnak körül, ujjhegygyel készült függélyes irányú bemélyedésekkel tarkítva. (17. kép. 1.) Rekonstruált szájátmérője 16, fenékátmérője 18 cm.

Felfüggeszthető edény pereme. (17. kép. 3.) Az anyag szemcsés iszapolású, jól égett, vörös színű. A kvarc szemek az égetett felületen is jól láthatók. A perem 1-5 cm. szélességben és vastagságban illeszkedik az edényre. Ott, ahol a felfüggesztésre szolgáló 8 mm.-es lyukak vannak, a perem 3 cm.-re szélesedik. Rekonstruált szájátmérője 18-6 cm.

Szélesen kihajló peremű edénytöredék. A nyak alatt kissé ferdén lefelé haladó 1 cm. távolságban sorakozó bemélyedések díszítik. (17. kép. 2.) Iszapolása közepes. Jól égett, kívül-belül vörös anyag. Rekonstruált szájátmérője 14 cm.

E töredéktől Dk. felé 3 méterre, 15 cm. mélységben két megmunkált csont feküdt. Az egyiknek rendeltetése töröttsége miatt meg nem állapítható. A másiknak mindkét vége faragott. A le nem törött vé-

gen a szórványos leletek közt ismertetett, két végén megfűrt csonthoz hasonló fűrés árulja el rendeltetését. Háló nehezek volt.

A rendelkezésünkre állott és feltárt terület 128 négyzetméter volt. A már régen feltárt területen, amely kb. tízszer akkora, mint az általunk feltárt rész a szétszórva fekvő edények és csontok helyeiből következtetve mintegy hat temetkezést pusztíthattak el.

III. *A középkori temető.* A munka befejezése után a falu déli része alatt elhúzódó, még háborítatlan halom mesterségesnek látszó emelkedése tövében kezdtük meg a munkát. (18. kép.)

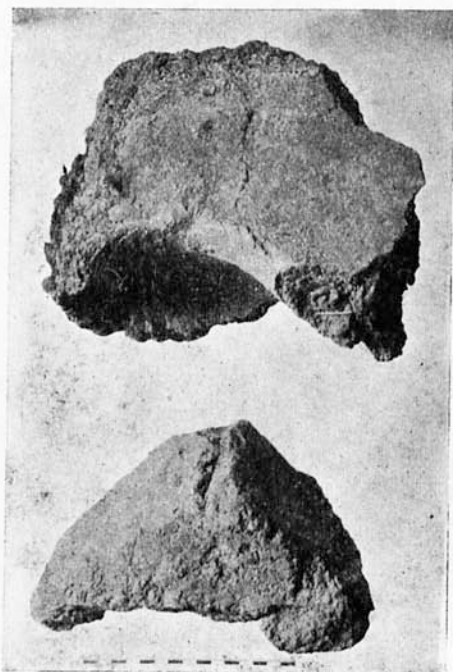

Fig. 14. kép.

A felszántott föld tetején vörös cserép és téglá töredékek közt szét-szórva emberi csontok, koponya töredékek feküdtek. A halom lábánál még bevettetlen területen mindössze 30 négyzetméteres területet kutathattunk át. A két tulajdonos elbeszélése szerint a halom egyrészének két ásónyomnyira történt megforgatása alkalmával téglák és csontok nagymennyiségben fordultak elő. De előkerült egy feszület Jézus alakja is, szétterjesztett karokkal, átlukasztott kezekkel és lábakkal. A kereszt azonban hiányzott. A tárgy elveszett, s így ízlését az egyszerű bemondások alapján meghatározni nem lehet.

A feltárt területen már 63 cm. mélységben korhadt deszka darabok közt szét-szóró csontok mutatkoztak, a lehető legrosszabb állapotban. Az árok nyugati falánál egymásra dobált téglá töredékek feküdtek 3 méter szélességben. A csontok összevisszasága 120 cm. mélységig tartott, ahol is már háberítatlan homok réteg következett. A

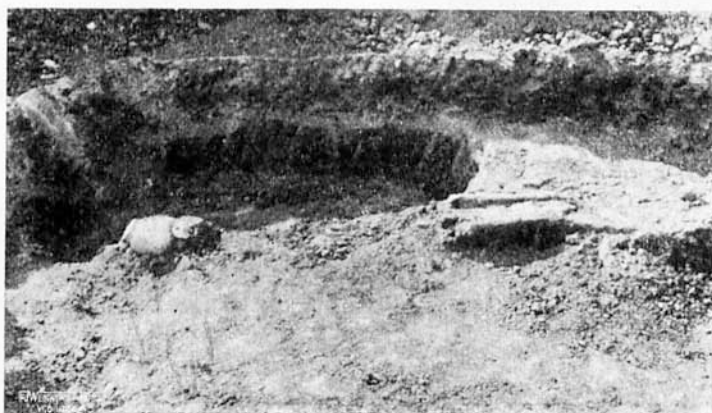

Fig. 15. kép.

csontokhoz tartozó, határozottan megállapítható koponya részek tanúsága szerint a fel-dúlt sírok száma 30 lehetett. Rendes helyzetben, pontosan a homokon fekvő csak két csontvázat találtunk koporsó nélkül. A két váz félig egymáson feküdt, úgy, hogy az alsó vállain keresztül nyúltak a felső lábszárai. (19. kép.) A felső 176, az alsó 162 cm. hosszú. Mindkettő pontosan K-Ny. tájolású, arcuk K-re néz. A felsőnek nyakán XII—XIII. századra utaló, rossz fenntartása miatt közelebről meg nem határozható ezüst érem feküdt. A vázak minden valószínűség szerint a középkori szentiváni templom kör-ül lévő temetőből valók, a téglák pedig a templomból maradhattak fent. Hogy a középkori település itt volt, azt támogatja az a tény, hogy ez a hely a falvak legmagasabb pontja; de támogatja az is, hogy az utolsó nagy árvíz előtti időben meglévő házsorok is e két hosszú domb keleti lankás oldalán húzódtak. A halomnak ebből a szempontból való átkutatása kívánatos volna.

Intézetünket azonban a halom felkutatásánál nem az a cél vezette. A telektulajdonos, Kovács Pál elbeszélése szerint, gyerek korában, mikor

a házat építették, embercsontok és egész edények kerültek elő; a földjén szerte szét, mindenütt kovaszilánkokat talál még most is. Sőt a fentebb leírt egyik idölt is az ő földjén találtuk. Ezek alapján kerestük a telepet és temetőt.

IV. *A második őskori temető.* Július 16—31. közt folyt ásatásunk alkalmával el is értük az eredményt. A munkát a tulajdonos által mutatott helyen kezdtük (20. kép.), mint ahol a ház építéskor már nem bolygatták a földet. A ház halomfelőli belső kerítésétől 8·20 m.-re (az őszentiváni Nagy-

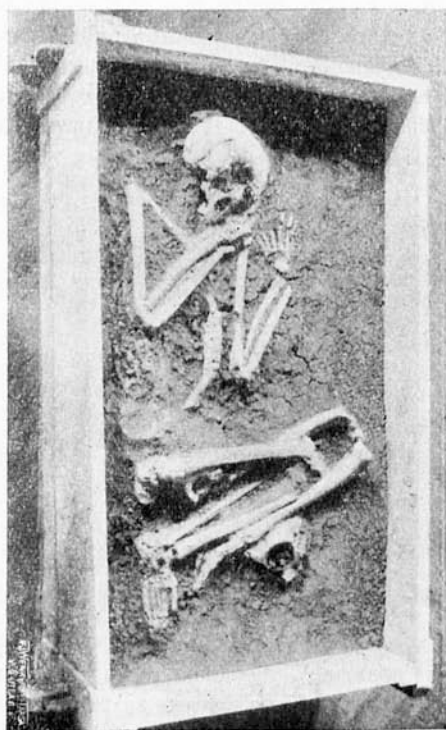

Fig. 16. kép.

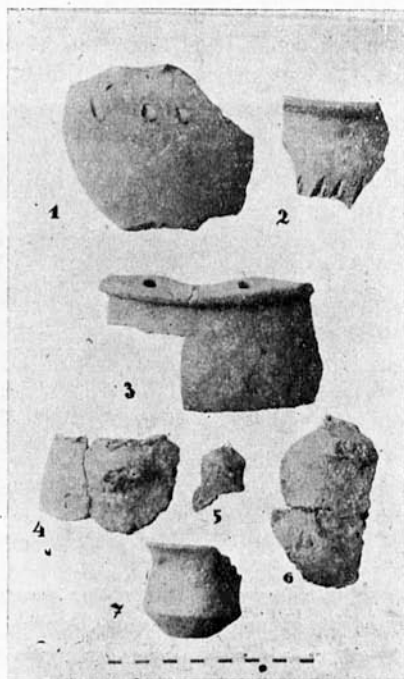

Fig. 17. kép.

utcától 37·50 m.-re) ástuk az első árkot. A 60 cm. mélységű fekete föld alatt mindenütt megtaláltuk a zavartalan homokot.

A négy méter széles árokban, a kezdettől 8·50 m.-re mindkét oldal fal mellett egyszerre találtunk sírt. A keleti oldalon fekvő fel volt dülve, a nyugati oldalon lévő háborítatlan volt.

1. A keleti oldalon egy halomban emberi csontrészek feküdtek edény töredékekkel együtt. Az edény cserepek különböző volta legalább négy edényre mutat. Nincs azon-

ban egy se, amely rekonstruálható volna. A tárgyak 60 cm. mélységből kerültek elő. A csontváz tájolása megállapítható nem volt. A töredékek közül két tál töredéke érdemel figyelmet. Az egyik jól iszapolt, feketére fényezett, kihajló peremű tál perem része. Három bordarész fut le rajta. Rekonstruált szájátmérője 34 cm.

A másik szintén tál töredék, de összeragasztott darabjaiból az egész alak restaurálható. Jól iszapolt anyagból készült, jól égett feketés szürke színű. Kihajló pereme alatt a peremből induló szalag füle van. Lehet, hogy több is volt rajta. Szájátmérője: 34 cm. profilált feneke: 13 cm. A fenék erősen kiválik a jól formált alsó részből. Magassága: 17.5 cm.

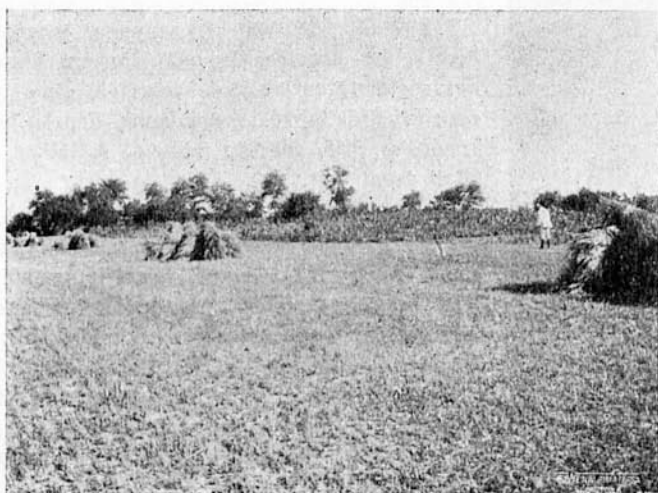

Fig. 18. kép.

2. Az előbbi szétdúlt sírtól 4 méterre teljesen ép zsugorított csontváz került elő 60 cm. mélységből. (21. kép.) Feje Ék., lába Dny., arca Dk. felé fordult. Jobb oldalán feküdt. A temetés alkalmával annyira oldalt fordították, hogy a föld nyomása következtében bal válla annyira előre csúszott, hogy a kibontáskor lapockája is teljesen látszott, oldalt fordult bal medence csontjával és végig felől lévő hátgerincével együtt. A jobb láb magasabban van a has alá húzva s csaknem a bal könyököt érinti. A bal láb egy kissé hátrább maradt. De az összehúzás erősségében is különbséget látunk. A magasabban fekvő jobb lábszárak jobban megközelítik a párhuzamost, mint a lejjebb fekvő ballábszárak. A felső lábszár helyzete elárulja, hogy erősen össze lehetett kötve az eltemetésnél, mert ezt a helyzetet másképpen el nem érthette volna. Az alsó lábszár helyzete is, bár kevésbé, ezt mutatja. De épen a két láb helyzete árulja el azt is, hogy a lábakat külön-külön köthették össze. A lábfejek szabályosan lefelé nyúlnak. A kezek, könyökben felhajlított karokkal, a halott előtt fekvő edény alá nyúlnak. — A váz zsugorított helyzetben 98, egész hosszában 149 cm. Koponyájáról ítélve nő volt.

Mellékletei: Az arc előtt 30 cm.-re szájával lefelé fordított edény töredéke. Köz-

vetlen e mellett, a jobb térdét és a kezeket takaró tál kétharmad töredéke. A bal alsó lábszár közepénél szájával felfelé álló edény. A koponyától 30, az első edénytől 16 cm.-re két dentalium csiga. A koponya és edény közt két kerek szürkés-kék gyöngyszem. A koponya alatt, a nyakcsigolya táján még 12 dentalium és 23 ép és néhány törött fehér, szürke és kék gyöngyszem feküdt.

Fig. 19. kép.

lefelé fordítva feküdt az alsó állkapocs. A medence előtt 7 cm.-re szenesedett rög. Az alsó és felső lábszárak csaknem párhuzamosan feküdtek. A bal lábszárak a jobbkat csaknem pontosan fedték. A lábfejek az alsó lábszárral derékszögben állottak. A törzstől felfelé a hiányzó fej irányában 15 cm.-re égett csont darab került elő. Zsugorított hosszúsága 95 cm., fejnélküli egész hosszúsága 135 cm.

Mellékletként három edényt adtak hozzá. A nyak mögött 10 cm.-re, szájával el-

Az arc előtti edény (22. kép. 6.) szemeses anyagból készült, elég jól égett, szürke színű. Alsó része fordított csónakakúp. Felső részének alakját nem lehet rekonstruálni. Legnagyobb öblösödése: 14, fenékmérete: 6-3 cm.

A tál (22. kép. 7.) anyaga, iszapolása, színe és égetése az előbbihez hasonló. Pereme kissé kihajló. Két, egymástól 17 cm.-re lévő szalagfüle a peremből indul, fül-töve kívülről tapad az oldalához. Feneke belapított. Szájmérete: 31-5, feneke: 8-5 cm. A tálban négy darabra állati csont volt.

A lábnál fekvő edény (22. kép. 8.) durvább és vastagabb anyagból készült. Színe fénytelen fekete; égetése rossz. Szalagfüle a kissé kihajló peremből indult és áthúzással tapad az edény belsejéhez. Feneke kissé profilált. Szája: 14-5, legnagyobb öblösödése: 16, feneke: 8-8 cm.

A dentaliumok különböző nagyságúak. A gyöngyök szintén. Van a gyöngyök közt három olyan, amelynek közepe erősen bemélyed. A dentaliumok egy része valami barnás anyaggal van bemázolva.

A sír feneke közvetlen a homokkal érintkezik. A felette fekvő földrétegben elszórtan széndarabkák feküdtek.

Az edények már akkor is töredékek voltak, mikor a sírba kerültek.

3. Az előbbtől 2 m.-re északnyugat felé 72 cm. mélységben fej nélküli zsugorított csontvázat találtunk. (23. kép.) Lába Dny., törzse Ék.-re volt irányozva, melle Dk. felé tekintett. Jobb oldalán feküdt. A bal alsó karcsont felső kétharmadában törött. A hiányzó részek a medence előtt feküdtek. A térdtől 26 cm.-re, fogakkal

forduló, oldalt fekvő kancsó alakú edény. A medence és a bordák közt 10 cm.-re, szájával ugyancsak elforduló edényke, melynek szája előtt keresztben fekvő fedő volt.

A váll mögött fekvő edény (22. kép. 16.) gyengén profilált fenekű; alsó része fordított csonkakúp alakú. Pereme egyenletesen hajlik ki. Szalagfüle a peremtől indul s áthúzással van az oldalhoz erősítve. A fültő kissé kiszélesedő vállal illeszkedik bele abba az erős vonallal határolt barázdába, amely a szájjal párhuzamosan fut körül az oldalon. A füllel szemben lévő oldalon a barázda két határoló vonalán keresztül kihegyesedő bütyök díszítés van, amely az így kettéosztott részen, mindkét oldal közepén megismétlődik. Iszapolása finom, égetése jó, színe fényesre csiszolt fekete. Szája: 12-6, nyak: 8-5, öblösödés: 21-5, fenék: 7-4, magasság: 20 cm.

A medence mögött lévő edényke erősen profilált fenekű (22. kép. 17.), alsó része félgömb alakú. Szája erősen kihajlik. A kihajló perem egymással pontosan szembeeső helyen át van lyukasztva. Kiválasodó részén a perem áthúzásainak megfelelő helyen egy cm.-es bütyök, amely szintén át van fúrva. A két bütyök közti vállrészek közepén, háromszöges kiemelkedés van; alatta szögbe futó párhuzamos vonalakból álló bemélyedés. Ez a díszítés a bütykök alatt is megismétlődik. Anyaga közepes iszapolású, rossz égetésű fekete színű. Magassága: 7-7, szája: 10-2, nyaka: 7-15, öblösödés: 8-7, fenék: 4-7 cm.

A fedő (22. kép. 18.) az előbb leírt edényhez hasonló anyagból, de jobb égetéssel készült. Pereme egyik

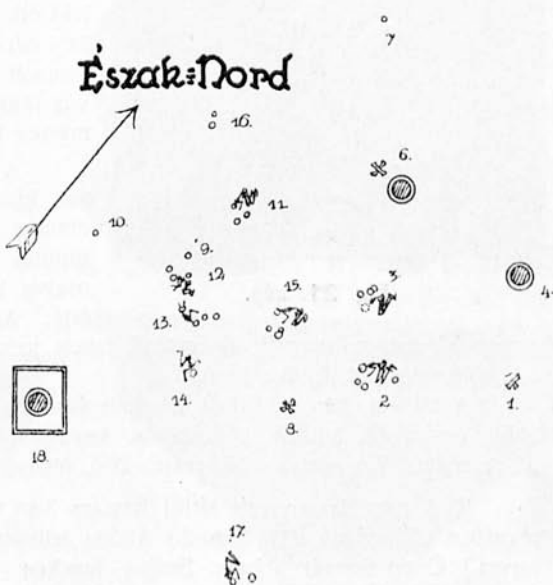

Fig. 20. kép.

oldalon egy, a szembenfekvő oldalon két helyen van átlukasztva. Lapos gombban végződő fogója magasra kiemelkedik. Alsó részének átmérője: 9·4, nyaka: 1·3, gombja: 2·7 cm. Az alsó rész és a gomb közti rész 6 cm. — A peremen lévő lyukak, pontosan ráillenek az edény peremén lévő lyukakra.

4. Az előbbi sírtól K.-Ék. felé 4 m. távolságra, 72 cm. mélyen egy m. átmérőjű tűzhely nyom. Közelében sem csont, se cserép maradványok nem voltak.

5. Az előbbi sírtól Ény. felé 4 méter távolságra 45 cm. mélyen újabb egy méter átmérőjű tűzhely volt; közvetlenül mellette találtuk a

Fig. 21. kép.

anyag közepesen iszapolt, jó égetésű, fekete színű. Magassága: 12·5, szája: 11·5, nyak: 8·5, öblösödés: 14, fenék: 5 cm.

A tál (22. kép. 4.) kissé profilált fenekű. Pereme kihajlik s belőle két szalagfül indul, egymástól 5·5 cm. távolságra. Anyaga jól iszapolt, jól égett, fényesre simított fekete színű. Magassága: 9·5, szája: 20·6, öblösödése: 19, fenéke: 7·5 cm.

7. A most ismertetett sírtól Ény.-ra 3·80 m. távolságra, 30 cm. mélységben egy magában álló edény. (11. kép. 3.) Alakja teljesen elüt a temető edényeitől. (Középkori forma.) Üveg formát utánoz. Széles fenekén kidomborodó kereszt húzódik végig, amelynek ágai közt összekötő vonalak látszanak. Anyaga kissé szemcsés, kevésbé jól

6. negyedik sírt 95 cm. mélyen. A váz teljesen szétrombolva, szétszórva feküdt. Koponyája elég épségben meg volt. A csontok olyan összevisszaságban voltak, hogy eredeti helyzetük megállapítható nem volt. A koponya alak, az edények formája és a hasonló csekély mélységből mégis az következik, hogy az ismertetett vázakkal egyforma helyzetben lehetett eltemetve. A szétrombolt váz eredeti helyzeténél mélyebben feketett. Úgy látszik, a megbolygatás után mélyebbre temették. Ezt bizonyítja, hogy a hozzátartozó edények eredeti helyzetükben csak 60 cm. mélységben voltak. A mellékletek elhelyezését megállapítani nem lehetett. Csak annyit tudhattunk meg, hogy a két edény közvetlen egymás mellett a szétrombolt váztól Ény.-ra feküdt, valószínűleg a váz háta mögött. A mellékletek egyike tál, másika bögre volt.

A bögre (22. kép. 3.) lapított fenekű, erősen kihajló peremű. Szalagfüle a perem alól indul s kívülről van az oldalhoz tapasztva. A fültől vékony vonal indul s arányosan elosztva három helyen szögesen emelkedik felfelé. Az alsó rész csontkakúp alakú. Az

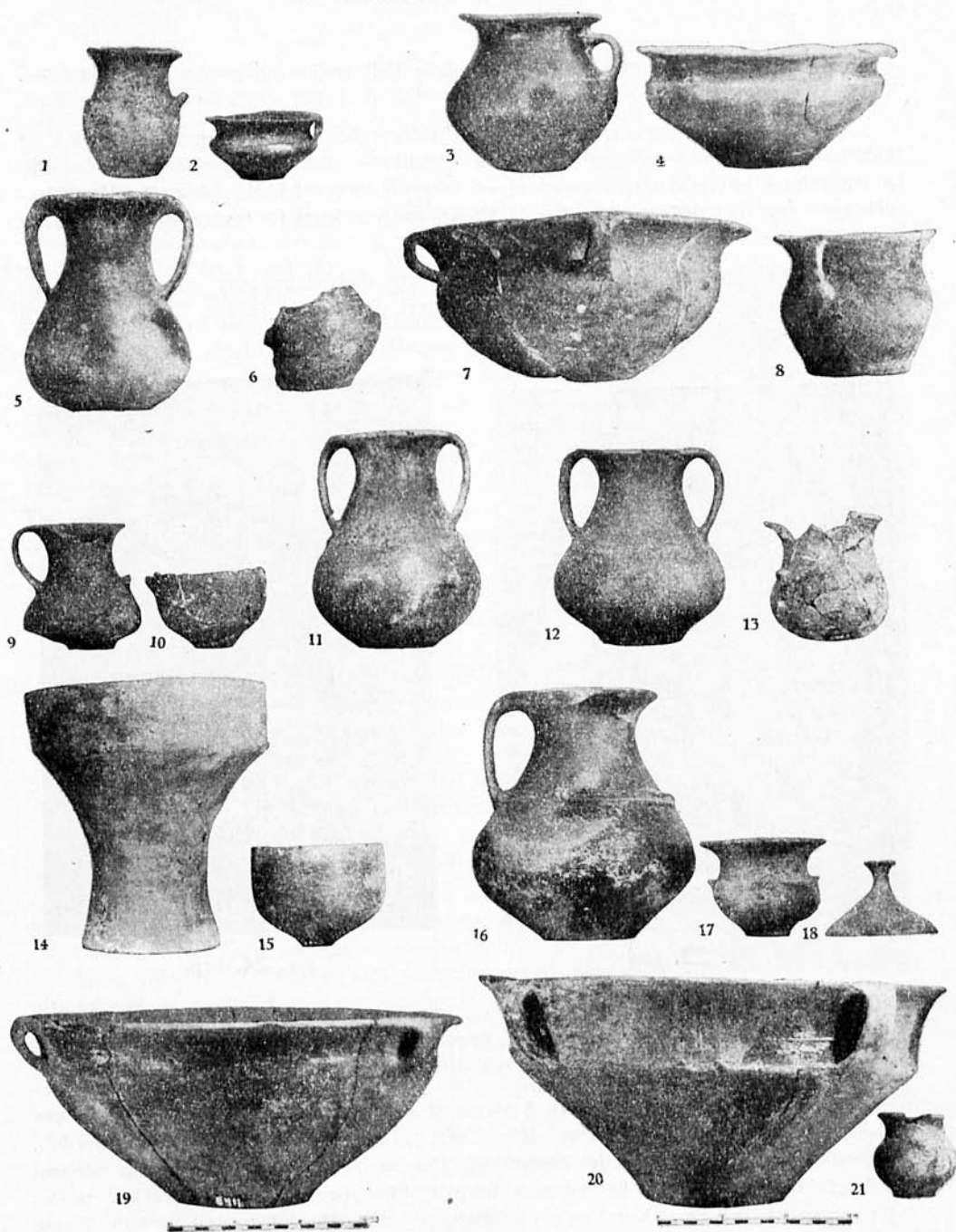

Fig. 22. kép.

iszapolt, elég jól égett, vörös színű. Magassága: 13·5, szája: 5·8, nyaka: 4·2, öblösödés: 10·25, fenék: 7·8 cm.

8. A 2. sírtól Dny.-ra 2 m.-re 60 cm. mélységben, feldúlt állapotban találtuk az ötödik sírt. A csontok teljesen szétszórva feküdtek s csak néhány darab volt belőlük. A mellékletek is elpusztultak; csak egy jól iszapolt fényes feketére símitott edény töredék volt meg. Töredékének kivállasodó részén egészen kicsi fül foglal helyet. Az edény fala feltűnően vékony.

9. A feldúlt sírtól Ény.-ra 4·20 m.-re, 30 cm. mélységben egy a szórványos leletek közt gyakran előforduló kanesó alakú bögre alsó része feküdt. Feneke egyszerű ujbíenyomással készült.

Fig. 23. kép.

Fig. 24. kép.

10. Ettől Ny.-Dny.-ra 2 m. távolságra, ugyancsak 30 cm. mélységben egy vastag falú edény száj töredéke került elő. Az egyenesen felfelé irányított perem alatt fél cm. átmérőjű bütykös fül foglal helyet. A rekonstruált szájátmérő: 18·2 cm.

11. A negyedik sírtól Dny.-ra 3 méter távolságra találtuk a hatodik sírt 65 cm. mélységben. (24. kép.) Feje D.-Dny., lába É.-Ék., kissé lefelé hajló arca K. felé fordult. Zsugorított hosszúsága 105, teljes hosszúsága 150 cm. Felső lábszárai a gerincoszloppal derékszögben állanak. Alsó lábszárai a felsővel 45° szöget alkotnak. Lábféjek megfellelően vannak elhelyezve. Kezei az arc előtt nyugosznak. Két edény volt mellette. Egyik

az arc előtt, a másik valamivel előbb. A keresztcsonton átfúrt kagyló feküdt. A nyakon egy csiszolt csont darab. A teljesen ép fenntartású vázat a városi múzeum részére in situ felvettük, s így edényeiről leírást nem adhattunk.

12. A hatodik sírtól D-re 2-50 m. távolságra 80 cm. mélységben újabb zsugorított csontvázat találtunk (hetedik sír). Feje Ny., lába K., arca D. felé fordult. Zsugorított hossza 112, teljes hossza 157 cm. — Jobb oldalán feküdt. (25. kép.) A csontok nagyon rossz állapotban voltak, de azért a helyzetét nagyon jól meg lehetett állapítani. Alsó lábszárai erősen fel voltak húzva, de azért egy-egy láb helyzete más-más képet mutat, ami újból azt bizonyítja, hogy az összezsugorítás alkalmával külön-külön kötötték a lábakat össze. A lábfejek szabályosan nyúlnak lefelé. A karok sem ugyanazon helyzetben voltak. A bal kar megmaradt alsó szára tompaszöglet alkot s így a kéz a has előtt fekehetett; a jobb ellenben igen kisméretű hegyesszögben hajlik s a kézfej az arc magasságában, attól kis távolságra pihenhetett. Mellékletei: A fej háta mögött 15 cm.-re szájjal felfelé álló kétfüllű edény. Benne egy helix austeriaca. (Valószínűleg a földdel együtt került ide.) A hátgerinc közepén kisméretű teljesen széttrört edény. A jobb felső kar felső harmadában folyami kagyló.

A kibontás alkalmával egy első pillanatra megmagyarázhatatlan jelenséggel állottunk szemben. A térdtől 15 cm.-re egy lábfejet találtunk elég rossz állapotban. A hozzávaló lábszár hiányzott. A dolgot azonban az árok további folytatásában talált szokatlan fekvésű váz megtalálása teljesen megmagyarázta.

A fej mögött talált edény (22. kép. 12.) alakja kétfüllű kancsó formájú. Jól profilált feneke ívesen emelkedik ki a fordított csonkakúp alakú alsó részből. Pereme kihajló. A két fül kellő kiszélesedés után ebből indul. A fültövek áthúzással vannak az edény oldalához erősítve. Az edényt egy körülíró vonal dísz két részre tagolja. A dísz elhelyezése azonban az eddig ismertetett díszítésektől teljesen elüt. Az eddigiek ugyanis mindig a fültő magasságából indultak és fültőtől-fültőig, vagy egy fül esetén ugyanahhoz tértek vissza. Itt a fültő alatt egy centiméterrel helyezkedik el a vonal és úgy fut körül. A vonal alatt, pontosan a fültövek közepén elhelyezve, háromhárom fél cm. hosszú, lefelé ékszerűen vékonyodó vonalka helyezkedik el. Ez a lefutó díszítés a fülek közt, mindkét oldalon, majdnem pontosan a közepén újból megismétlődik. Anyaga jól iszapolt, jól égett, fényesre csiszolt fekete színű. Magassága: 16, szája: 10-5, nyaka: 7-3, öblösödése: 14, feneke: 7 cm.

Fig. 25. kép.

A gerinc oszlop közepén fekvő restaurált edény (22. kép. 13.) erősen kihajló peremű. Feneke félgömb alakú s a meglévő töredéken még benyomás sem látszik. Öblösödése felett a két ellentétes oldalán bütyök ül van. Jól iszapolt, jól égett, alsó részén szürke, felső részén vöröses színű. Magasság: 9·5, száj: 10·2, nyak: 7·7, öblösödés: 9·75 cm.

13. A hetedik sír bontásánál talált magában álló lábsontok vezettek el a közvetlen mellette fekvő s tőle Dk.-re eső nyolcadik sírhoz, amely egészen szokatlan helyzetben 65 cm. mélységben fekvő. (26. kép.) Kibontása csak lassan haladt s csak részletekben történhetett, mert közvetlen a sír felett növe birsalma fát kímélni kellett. Épen ezért a mellékleteket sem tudtuk a vázzal együtt lefényképezni.

A váz hason fekvő, de azért zsugorítva volt. Jobb felső lábszárának alsó-, bal lábszárának felső-harmada s a teljes alsó lábszárak hiányoztak. Az előbbi sír szélén talált lábsontok, mint a fekvésből megállapítható volt, a jobb láb csontjai voltak. (25.

Fig. 26. kép.

kép.) Hogy itt nem véletlen helyzetről van szó, azt az egész váz mutatja. A lábszár-csontok hátulso része, a keresztcsont, a hátgerinc, nyakcsigolyák és koponya lefelé fordított helyzete kétségtelenül mutatja, hogy már valószínűleg a temetéskor szándékosan lefelé fordították. Hogy első vagy második temetéskor nyerte-e ezt a helyzetet, azt csak ethnologiai analógiák alapján lehet eldönteni, amelyről „A magyarországi zsugorított temetkezések” c. értekezésemben (Dolgozatok III. 1—58. II.) bővebben szóltam. Hogy a lábszonkítás és a helyzet közt semmi összefüggés nincs, az kétségtelen.

A lábszonkítás minden bizonnyal onnan származik, hogy a sírgödörök fölé sirhantot nem emeltek s mikor az előbbi temették, a gödör ásásakor ebbe, — a mindenestre régebbi sírba is — beleáshattak s a kiásandó sírgödörbe nyúló lábszárakat is levághatták. Ezért hiányzanak a levágott csontok. Hogy az egyik láb csontjai megmaradtak, ez csak a mellett szól, hogy ez nem esett a kiásott gödörbe.

A jobb kar, a medence alá hajlítva, a bal a felső test hosszában nyújtva fekszik. A fej K.-Dk., a láb É.-Ény. irányában helyezkedik el. A lefelé fordított arc É.-ra néz, s kissé jobboldalon fekszik. A felső test hossza 72 cm. — A fejtől északra 18 cm.-re, szájával a váz felé fordulva talpesöves edény feküdt, melynek talpesöve mellett, egy, szájával tőle elferdülő félgömb alakú edényke foglalt helyet. A bal medencén folyami kagyló volt.

A talpesöves edény (22. kép. 14.) talpán az aljától másfél cm. magasságban, nem szabályos távolságban, három fél cm.-es átmérőjű gömböcske van elhelyezve. A cső fokenként szélesedve megy át az egyenes falú felsőrészbe. Az átmenet helyén feltűnő élen 5, szabálytalan távolságra elhelyezett, az előbb ismertetettekhez hasonló gömböcske van. A gömbök olyan szabálytalanul vannak elhelyezve, hogy a körívnek egy-

Fig. 27. kép.

harmad részén egyáltalában egy síncs, a meglévők pedig a kétharmadrészen foglalnak helyet. A függélyes falon, a szabályost megközelítve 6 gömböcske helyezkedik el. Az anyag jól iszapolt, jól égett, szürke színű mázzal van bevonva, amelyen helyenkint elhalványult vörös festés nyomai látszanak. Magassága: 21-8, szája: 18-5 × 20 cm. tengelyű elliptikus forma, ez egyuttal a 6 cm. magas függőleges falnak is a mérete, legkeskenyebb része: 9, feneke: 11-8, talpeső belseje: 7, felső részének mélysége: 13-4 cm.

A félgömbös csésze alakú edényke (22. kép. 15.) feneke gyengén profilált; alsó része félgömbös, felső része egyenes falú. Azon a helyen, ahol az alsó rész a felsőbe átmegy, három szabálytalanul elhelyezett gömböcske sorakozik. Az egyenes-szélű perem alatt újabb három gömböcske. Elhelyezésében csak annyi különbség van, hogy a felső gömbök nem az alsók fölé esnek, hanem éppen a szabadon maradt rész közepére. Iszapolása finom, égetése jó, színe szürke. Helyenkint fekete égési foltok és vörös máz látszanak rajta.

14. A nyolcadik sírtól délkeletre, de közvetlen közelében feküdt a kilencedik sír. (27. kép.) A csontváz legnagyobb része hiányzott. De a medence csont a beleillő bal felső lábszár forgócsontjával és a bal felső- és alsókar összeízülése kétségtelenül elárulta, hogy a meglévő csontok eredeti helyzetben fekszenek. Az elhelyezkedésük annyira természetes, hogy részleges temetkezésre gondolni sem lehet. A könyöktől 12 cm.-e egy kis méretű, vékony jól iszapolt cserepű edénynek, kicsi füles töredékét találtuk. Valószínűnek látszik, hogy a vázat faültetéskor sérthették meg. Ezt bizonyítani látszik az a körülmény, hogy a felette lévő 61 cm.-es földben, sok korhadott fagyökér volt. A megmaradt csontok helyzetéből a váz tájolása is megállapítható. Lába Ny., feje K., arca D. felé nézett. A többi mellékletek valószínűleg a megbolygatáskor pusztultak el.

Fig. 28. kép.

mellette pedig egy kisebb edény töredékei és egy szájával felfelé álló kétfülű kancsó.

A tál (22. kép. 19.) gyengén profilált fenekű; kissé kihajló pereméből két szalagfül indul, egymástól 28 cm.-re. Anyaga elég jól iszapolt, jól égett, fekete színű. A külső oldalán a símitás nyomai látszanak. Magassága: 14, szájmérete: 34, fenéke: 10,5 cm.

A kétfülű kancsó alakú bögre (22. kép. 5.) belapított fenekű. Kihajló pereméből egymással szemközt indulnak a szalagfülek, melyeknek fültövei áthúzással illeszkednek az edény oldalához. A fültövek alatt gyengén kiemelkedő gerince tagolja az edényt két részre. Ez a gerinc teljesen körülfut s a fülektől egyenlő távolságra mindkét oldalon ívesen emelkedik felfelé. Anyaga jól iszapolt, jól égett. Színe fényes fekete, de itt-ott vörös foltok látszanak rajta. Magassága: 17, szája: 11,5, nyaka: 7, öblösödése: 13, fenéke: 6 cm.

15. Az ötödik sírtól északnyugatra másfél méter távolságban találtuk meg a tizedik sírt (28. kép.), 75 cm. mélységben. Feje Ény., lába Dk., arca Ék. felé fordult. Zsugorított hosszúsága 107, teljes hosszúsága 152 cm. — Jobboldalán pihent. Bár az arca teljesen a jobboldalon fekszik, bal válla erősen eltolódott s egész gerincoszlopa hátával volt felfelé fordulva. Előre nyúló jobb karja és medencéjének helyzete azonban elárulja, hogy nem volt hasra fektetve, hanem ezt a kis eltolódást a rázuhanó földtömeg okozta. Bal lába szárának térdízülete s az egész alsó lábszár hiányzott. Jobb keze a homlok magasságáig emelkedve, tenyerével felfelé fordítva, ujjával felfelé feküdt. A bal kar könyökben felhajolva a tál alá nyúlt. Három edény volt vele adva. Egy nagy tál 10 cm.-re a balválltól az arc előtt; közvetlen

A harmadik edénynek csak töredékei vannak. Valószínűleg már így került a sírba. Rosszul iszapolt szemcsés anyagból készült. Színe vöröses. Belapított fenéke és kihajló szája volt. Magassága: 8, szája: 11, fenéke: 6 cm.

16. A hatodik sírtól Ny.-Ény.-ra 1-50 m. távolságra 22 cm. mélységben minden csont nélkül két edény feküdt egymás mellett. (29. kép.) Az egyik szájjal felfelé, a másik kissé oldalt fordult.

Az egyik (22. kép. 2.) a már többször ismertetett füles tálnak kicsinyített utánzata; gyengén profilált fenéke és kissé kihajló pereme van. Az egymástól arányos távolságra elhelyezett szalagfülek a peremből indulnak s kívülről vannak az edény falához tapasztva. Iszapolása finom, égetése jó. Fényes feketére van símtva. Magassága: 5, szája: 9-25, nyak: 7-65, öblösödés: 8-58, fenék: 3-5 cm. — Az edény belsejében két-két

Fig. 29. kép.

párhuzamos vonal keresztezi egymást s az egymást metsző vonalak végei úgy vannak összekötve, hogy a közepén fekvő négyszög minden sarkára, csúcsával egy-egy háromszög illeszkedik s kereszt alakot formál. (30. kép.)

A másik lapos fenekű kissé kihajló peremű egyfülű bögre. (22. kép. 1.) Füle szintén a peremből indul s áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fültő magasságában válsan kiemelkedő díszítés fut körül. A füllel ellentétes oldalon kis bütyök emelkedik. A bütyök a fül mellett két oldalt egyenlő távolságban újra megismétlődik. Anyaga szemcsés, nem jól iszapolt. Égetése jó. Színe vörös. Magassága: 9-7, szája: 7-5, nyak: 5-85, öblösödés: 7-75, fenék: 4-1 cm.

17. Az ötödik sírtól K.-re 3-5 m. távolságra találtuk a tizenegyedik sírt (31. kép.), 65 cm. mélységben. A csontváz nagyon rossz állapotban volt. Koponyája teljesen szétzúzódott, apróbb csontjai nagyobbára szétmállottak, de tipikus zsugorított helyzete így is megállapítható volt. Feje Dk., lába Ény., arca eredetileg Ék.-re nézett, de a rá-

nehézedő földtömeg elnyomta. Teljes hossza 150, zsugorított hossza 70 cm. volt. Karjai könyökben felhajlítva, kezei az arca előtt fekhettek. Lábai annyira erősen fel voltak húzva, hogy az alsó és felső lábszárak nem csak egymással párhuzamosan, de valószínűleg egymáshoz préselten egy tömegben feküdtek. Ezt a helyzetet csak szoros összekötözéssel érheték el. Mint e tény bizonyítékát, a lábszárakat „in situ” felvettük az intézeti gyűjtemény számára. Közvetlen a kezek előtt edényke feküdt, szájával felfelé fordítva. Egyéb melléklete nem volt.

Az edény (22. kép. 10.) alsó része fordított csónakakúp formájú, profilált s közepe felé hasasodó fenékű. Felső része egyenes oldalú. Egyik oldalán, közvetlen az egyenes perem alatt kissé felfelé irányuló bütyökfül van elhelyezve. Iszapolása közepes, égetése elég jó, színe vöröses szürke. Magassága: 5-9, szája: 9, fenéke: 3-6 cm.

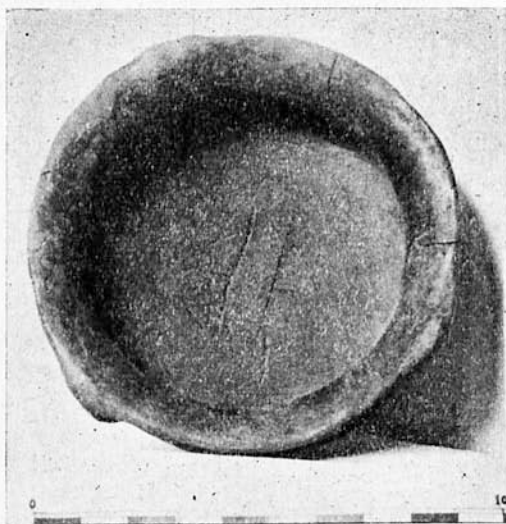

Fig. 30. kép.

18. Az ötödik sírtól Dny.-ra 5-5 m. távolságban 1 m. mélységben megégett patices darabokat és letapasztott szabad tűzhelyet találtunk. Az égett nád réteg mintegy egy méter szélességben egy szilvafa alatt húzódott keresztül s annak tulsó oldalán is folytatódott. Egész hosszúsága 5 méter volt. A réteget két oldalon tudtuk csak felásni a közbeeső fa miatt. Az Ény.-i oldalon semmit se találtunk alatta, a Dk. oldalon 135 cm. széles, 210 cm. hosszú égett szenes anyag között 80 cm.-es átmérőjű tűzhely volt a fentebb említett égett patices darabokkal. A tűzhely egyik oldalá-

val egy összeomlott kunyhóhoz támaszkodott. A kunyhó alaprajzának méretei 130×150 cm. Három sarkán egy-egy vastagabb szenesedett oszlop maradványa feküdt össze-rogyott helyzetben. Az égett nádréteg eltávolítása után nagyobb méretű terméskövek közt, vessző lenyomatos fal darabok és történelmi időből származó cserepek kerültek elő s így, mivel őskori cserepeknek nyoma sem volt itt, kétségteljes, hogy nem a temetőhöz tartozó telep lakóházáról van szó. A cserepek közt az a vastag peremű, lefelé haladó lyukkal átfúrt cserép is előfordul, amely ezen a tájon mindenfelé található töredékekben. Az edény formáját ezuttal sem sikerült ezekből rekonstruálni. De figyelmet érdemel egy különös formájú nagyobb edény (11. kép. 1.), amelynek anyaga a fentebb leírt középkori edényével egyező. Ugyanazzal a technikával készült. Méretei: szája: 7-5, nyaka: 5, öblösödése: 14, fenéke: 11, magassága: 26 cm.

A telek keleti oldalán 168 m² területet tártunk fel. Ebből a területből csak azok a részek maradtak ki, amelyek megbolygatását a gyümölcsfák nem engedték. Kísér-

letet tettünk még a telek ellenkező oldalán is de ez minden szabályosság nélkül szerteszét heverő edényeken kívül semmi eredményre nem vezetett. Az itt talált három edény közül kettő egészen kis méretű, egy azonban díszítésével és alakjával, dacára annak hogy töredékben került elő, figyelmet érdemel.

Kis tálcaska. (32. kép.) Minden díszítés nélkül. Jól iszapolt. Jól égetett; szürke színű. Szája: 7, magassága: 3, fenéke: 3 cm.

Profilált fenekű füles edényke. Felső részének fele hiányzik. Közvetlen a perem alatt egy lyukkal oldalra álló, az alsó rész kezdetén két, lyukkal felfelé álló pici fül van. Anyaga az előbbivel egyező. Magasság: 6.5, száj: 6, fenék: 2 cm.

Szögletes edény töredéke. Fenekén és oldalának félmagosságában sűrű benyomott háromszöges díszítések vannak. Anyaga az előbbiekkal egyező. Méretei nem vehetők fel.

V. Próbaásatás a lakótelepen. A zsugorított temetkezések felbontása után, a malom melletti halomban kezdtük meg a próbaásatást. Meg akartuk állapítani, hogy az ásatások céljára felajánlott területeken folytatódik-e tovább az a kultúra, amelyet a homokos gödörben évek hosszú sora óta elpusztítottak.

Az első próbaárkot a gödörtől délre fekvő Szél Antal-féle földön ástuk, párhuzamosan a leontott part résszel. A 8.5 m. hosszú, 1.5 m. széles árokban az első kultúr nyomokat 40 cm.

mélységben találtuk. Az árok malom felőli oldalától 1 m.-re, 2.35 m.-ig 10 cm. vastagú hamu réteget találtunk, amely alatt 65 cm. mélységben égett réteget bontott ki az ásó. A tüzelő hely mellett kör alakban jól kivehető puha föld jelentkezett 70 cm. átmérővel, amely méhkasszerűen szélesedve 2 m. mélységben, 150 cm. átmérővel

A hamurétegben talált tárgyak teljesen elűtnek azoktól, amelyeket a gödörben találtunk. Ebből vas késpenge; patkó töredék; lándzsaszzerűen kiszélesedő vas tárgy és nyél; durván, két vég lefaragásával megmunkált, csont; középkori edénytöredékek, fedő színt meg a sárga földben.

stb. került elő.

A tüzhelyből cseréptöredékek nem kerültek ki. A gödörből (I.) azonban igen sok és igen változatos anyag jutott a gyűjteménybe. Van közöttük bűtyök és szalagfüles edénytöredék, díszített és díszítetlen cserepekkel váltakozva. Az anyagot rétegek szerint elválasztani nem lehetett, mert a finom és durva iszapolású anyag egymással ke-

Fig. 31. kép.

veredve fordult elő s a még szemmel láthatólag egy edényhez tartozó cserepek sem feküdtek egymás mellett.

Vannak szalagfüles táltörödékek is, amelyenhez hasonlóak a sírokban is előfordultak. Van bemélyesztett bordadíszes táltörödékek is; valamennyi igen finom iszapolású. A díszített cserepek között egészen primitív, benyomások díszítések vannak egy vagy két sorjával (33. kép. 2.) elhelyezkedve. Figyelmet érdemel egy vörös égetésű, közepes iszapolású töredék, amelyen ferdén bemélyedő, háromszögös díszítés van. (33. kép. 3.)

A bütyök füles edény füle osztatlan kidudorodásból áll. (33. kép. 1.)

Volt még a gödörben egy erősen csiszolódott simító kavics és egy égetett agyag gömb, egy csontár (33. kép. 7.) és egy halbordából készült tű; négy finomabb háló-

nehezék és egy ismeretlen rendeltetésű lyukas tárgy; továbbá egy töredék (33. kép. 5.), amelyen bemélyedő körívek voltak s amelyhez hasonlóak ugyancsak Ószentivánról a városi múzeum gyűjteményében is vannak.

A hálonehezékek közül három ovális, egy négyszögletű. Az oválisok felső részén két-két lyuk van. Átmérőjük: 10.5×10 (33. kép. 9.), 10×9 (33. kép. 8.); 7.5×6.5 (33. kép. 4.). — A szegletes átlói: 8×8 cm. hosszúságúak (33. kép. 6.) A legnagyobbiknak felső részén fennnyomott benyomás látszik. Valamennyi vörös színű.

Az egyetlen darab, amely rekonstruálható állapotban került elő egy szalagfüles bögre töredéke. Nagyon durva iszapolású, rosszul égett, vöröses szürke színű, helyenkint feketeire égett. Magassága: 9.5, feneké:

7.6 cm. Füle a szájból közvetlenül indult s tövén egyszerűen a külső oldalhoz volt tapasztva. (34. kép. 8.)

A második árkot az előbbitől K.-re 15-50 m. távolságra, de ellenkező irányba húztuk. Az előbbi árokhoz hasonló jelenségek között bontakozott ki, egymástól három méter távolságra két gödör. 68 cm. mélységben 12 cm. vastag hamurétegben újra középkori keramikai anyag került elő. Közvetlen a hamu réteg alatt 120 cm. átmérőjű kör alakú tűzhely nyomai voltak s a tűzhely mellett két oldalt bontakozott ki a két gödör szája. Az egyik 2.50 m. mélységben, ugyanakkora átmérővel, a másik 3 m. mélységben 2.80 átmérővel végződött.

Ebben a második (II.) próbágödörben is nagy összevisszaságban feküdtek a tárgyak. A durva cserepek magasabban voltak, mint a finomabbak. Az ép darabok a gödör fenekéről kerültek elő.

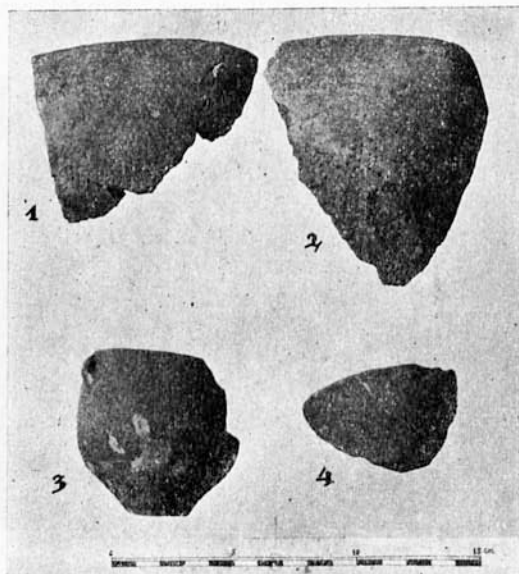

Fig. 32. kép.

A töredékek közül figyelmet érdemelnek azok az ujjal és körömmel díszített cserpek amelyek egy fél edényfenék töredék tanúsága szerint hatalmas méretű edényből maradhattak meg. A töredékek vastagsága 1—1·8 cm. A rajta levő — bizonyos rendszer szerint elhelyezkedő — díszítések vagy egy ujjal, körömmel bevágva, vagy két ujjal összezsínpve készültek. A fenék 12 cm. átmérőjű. (35. kép. 7.)

Van a töredékek közt egy alacsony, csőtalpú edény is (35. kép. 8.), amelynek talpa 4 cm. magas. Egyik finom iszapolású, gömb formájú, lapított fenekű edény fenekén bemélyített kereszt díszítés van. (35. kép. 9.)

Négy ép edény volt a gödörben. Közülök kettő úgy alak, mint díszítés tekintetében erősen elüt az eddig megszokott formáktól. Kettő pedig a már ismertetett kisebb kétfülű edények csoportjába tartozik.

Finom iszapolású, feketére égett, fényesre símtott edény. (5. kép. 13.) Fülei a nagyon kicsit kihajló száj peremből indulnak, de nem símán, hanem bemélyedve, úgy, hogy a fülek az ansa lumatákra emlékeztetnek. A fültő áthúzással tapad a belső oldalra. A két fültövet összekötő enyhe kidudorodás tagolja csak az edényt s az alsó rész alig valamivel szélesebb a nyak részénél. Száj átmérője: 6·3, magassága: 8, kissé ferdén belapított fenéke: 2 cm.

Az előbbihez hasonló kétfülű edény. (6. kép. 1.) Finom iszapolású, jól égett, vörös színű, fényesre símtott darab. Fülei a száj pereméből indulnak s kiindulásuk után három bemélyezett ponttal vannak díszítve. A nyakon három, felszínesen bemélyedő, párhuzamos vonal fut körül. A fültövek áthúzása nem állapítható meg. A fültöveket éles gerinc köti össze s mindkét oldalon, pontosan a két fül közti távolság közepén enyhe kidudorodás van. A fenék közepén egyszerű ujjbenyomás van. Szájátmérő: 5·3, magasság: 7·85, nyak: 4·9, legnagyobb öblösödés: 6·9, bemélyített fenék: 2·3 cm.

Jól iszapolt, feketére égetett, fényesre csiszolt kétfülű edény, erősen megrongált állapotban. (8. kép. 11.) Enyhén kihajló pereméből a fül kis bemélyedéssel indul. A fültöveknél éles gerinc húzódik, amely a gömbszerű alsó részt a felsőtől elválasztja. A fültő két szélétől, a profilált fenékig összefutó bemélyedő díszítés húzódik. A fülek közt húzódó gerinc, apró bevágásokkal volt tagolva, de ennek nyoma is alig vehető észre. A gömbös alsó részből hirtelen ugrik ki az 1·3 cm. magas talpszerű fenék. Magassága: 14·3, öblösödése: 13, fenék: 6·15 cm.

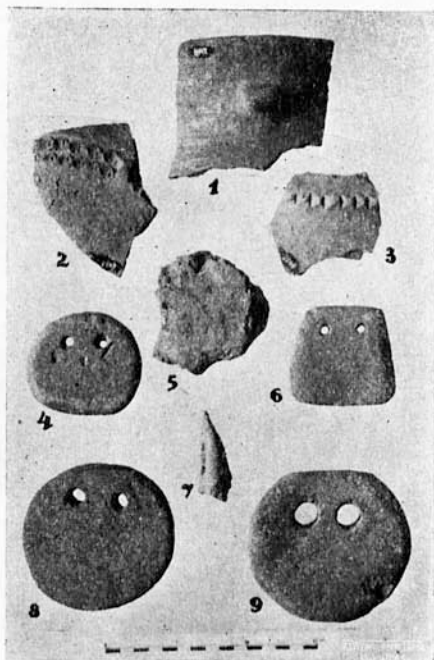

Fig. 33. kép.

Jól iszapolt, feketére égett, fényesre csiszolt egyfüllű edény. (8. kép. 13.) A fül az edény pereméből erős kiemelkedéssel indul s töve alatt négy ponttal van díszítve. A száj alatt három párhuzamos, bemélyedő vonal fut körül, amelyről a füllel ellenkező oldalon és a fül és a hely közti távolság középpontjain három egészen rövidke vonal fut lefelé. A fül töve felett újra két párhuzamos fut körül. A fül tövével éles gerinc választja el az alsó részt a felsőtől, amelyen sűrűn egymás mellé helyezett bevágások

vannak, függőleges helyzetben. Az alsó részen, a fültől már említett négy pont magasságában újabb két párhuzamos bemélyedés fut körül. A négy ponttól, mindkét oldalon egyenlő távolságra kétszer ismétlődő két-két lefelé futó párhuzamos vonal van, melynek közelében három-három pont következik. A füllel ellenkező oldalon a két-két lefutó párhuzamos vonal megismétlődik. Tőle jobbra és balra újra megtaláljuk a három-három pontot. Az edény feneké gyengén profilált. Szájátmérő: 8·5, magasság: 11, nyak: 7·95, öblösödés: 10·65, fenék: 5·3 cm.

Ugyanennek az ároknak második gödrében (III.) is találtunk durva, csipett cserepeket, s olyanokat, amelyek nagy, durva kiemelkedések voltak. (35. kép. 4.) Egyik edény töredékén hatalmas bütyök fül volt. (35. kép. 6.) S ebből a durva cserepből találtunk olyat is, amely köralakba tördelve készen állott arra, hogy átlukasztva orsókarikának használják. (35. kép. 3.) Itt is előfordult s épen egy kőbalta mellett az a kecses formájú, szegletes, vörösre égett hálónéhezék (35. kép. 1.), amelyet már

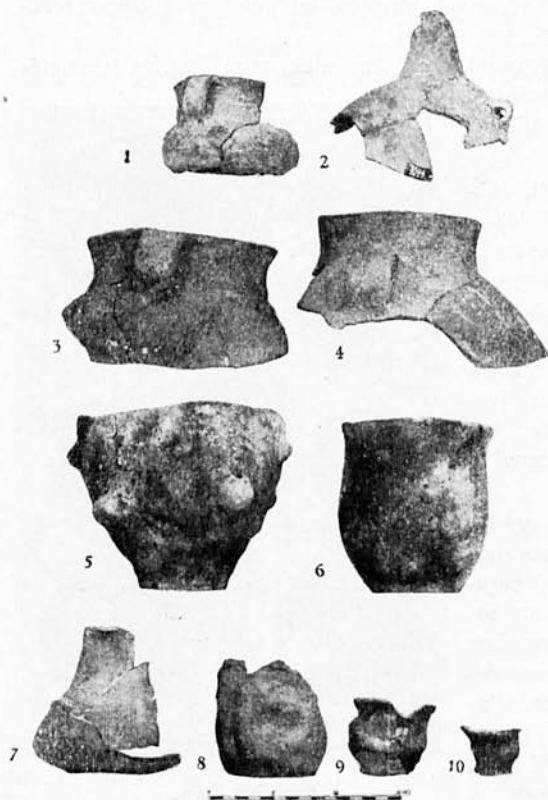

Fig. 34. kép.

fennebb ismerttettem. De figyelmet érdemel itt annak a nagyméretű finom iszapoltású edénynek valószínűleg legöblösebb részéről való töredéke is, amelynek hirtelen kiemelkedő gerincén, erős mélyedés van. (35. kép. 2.)

Legtöbb figyelmet érdemel itt az a kőbalta, amelynek nyéllyukas töredékéből csak a foka került elő. A töredék hossza 7 cm. (35. kép. 5.)

A harmadik kutató árkot a község földjén, a leontott résztől K.-re 16-40 m. távolságban ástuk. Égett rétegnek, vagy hamunak nyoma se volt benne, de a község felőli

sarokban 1 m. mélységben kerek gödör szája bontakozott ki. A benne lévő puha föld kerek feltja 1 m. átmérőjű volt. A sárga földbe belemélyedő lefelé szélesedő kerek gödör 3 m. mélységre ment le, ahol 2-50 m. átmérőjű körben végződött el. Rétegezettseget ebben a gödörben se lehetett találni.

A gödör (VII.) anyagában, durva iszapolású vastag cserepek és igen finom iszapolású, fényezett cserepek fordultak elő. A durvább, nagyobb méretű edényekhez tartozó cserepek díszítése különböző. Van köztük seprős díszítés; egymáson keresztül menő vonalakból álló kockás díszítés; lefelé futó, benyomott mélyedésekkel díszített; a fenékkal és szájjal párhuzamosan haladó, gerincen bemélyített díszítés, amely ujjal, kerek fával, vagy csonttal készült. — A finomabb iszapolású cserepeken, a nagyobb-méretű edények közt olyanok vannak, amelyeken a vízszintes irányban haladó bemélyedésben itt-ott gombszerű kiemelkedések (36. kép. 8.) foglalnak helyet, amelyekből lefelé párhuzamosan haladó, újabb mélyedések futnak lefelé. De van olyan is, ahol a vízszintesen haladó vonal dupla s az edény füle alatt egyes vonal fut lefelé. (36. kép. 4.) Előfordul az is, hogy e szalagfűl hosszúságának megfelelő szélességben helyezkedik el két, széles, párhuzamos vonal (36. kép. 6.), amelyet azután egy-egy rövid bemélyedés szakít meg. (36. kép. 10.)

A legfinomabb iszapolású edénytöredékek közül két darab érdemel figyelmet. Az egyik egy kisméretű, öblös edény fenék része (36. kép. 7.), amelyen a fenéktől felfelé három bemélyített párhuzamos vonal halad. A másik egy ajakosan kiugró száj-töredék (36. kép. 5.), amelynek nyakán három szabályos, párhuzamos vonal van. A vonal alatt, az ajakos kiugrás két oldalán kör alakú bemélyedés van, amelynek szélén erősen bemélyedő pontokból formált kör helyezkedik el. Ezek a pontok, mint egy később előkerült darab elárulja, mész betéttel voltak díszítve.

Itt is nyomát találjuk annak, hogy a cseréphulladékot felhasználták. Előkerült egy 5 cm. átmérőjű kör alakúra tördelt jól iszapolt cserép darab, amelynek a közepe igen finom fűrással van átlukasztva s valószínűleg orsókarikának használták. (36. kép. 9.)

Figyelmet érdemel egy teljesen gömbölyű fenekű egyfülű edényke töredéke (5. kép. 14.), amelyen nagyon jól megfigyelhető a fültő megerősítése. Az edény oldalán 8 mm. átmérőjű lyukat fűrtak s a fültövet ezen keresztül behúzták és belőlről lesímtették.

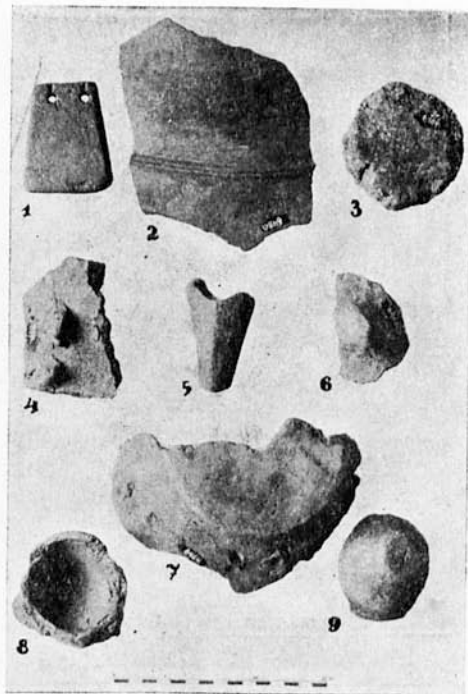

Fig. 35. kép.

Az aránylag épen megmaradt edények közt van egy kicsi edényke, amely bizonyára gyermekjátéknak készült. (34. kép. 10.) Anyaga szemcsés, égetése jó, színe vörös. Szájátmérője: 7, magassága: 4, fenéke: 2·8 cm. Több mint fele hiányzik.

Valószínűleg ugyanezt a célt szolgálta az a rendkívül durva kivitelű, jó iszapolású, vörös színű kétfülű edényke, amelynek szája: 5·25, magassága: 6 cm. Fenéke gömbölyű; fülei a felfelé álló száj peremből indulnak. (6. kép. 2.)

A gödör legépebb darabja egy finom iszapolású, szürke színű, fényesre simított, egyfülű edény. (8. kép. 8.) Szalagfüle az enyhén kihajló peremből észrevétlenül indul s áthúzással van megerősítve. Az áthúzott rész rendkívül finoman van eldolgozva. Szájátmérője és magassága: 14, öblösödése: 10, gyengén profilált fenéke: 5·25 cm.

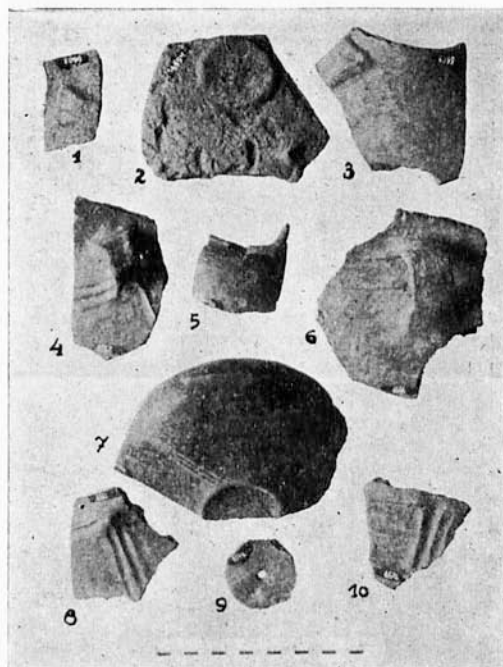

Fig. 36. kép.

szabályszerűen zsugorított csontvázat találtunk, amelynek koponyacsont vastagsága emezével egyezett, valószínűnek látszik, hogy ez is zsugorítva volt eltemetve.

Ennek a szelvénynek a képe hitelesítette azokat a megfigyeléseket amelyeket a próbaárkok ásatásánál fixirozhattunk. Az egész szelvényben 70 cm. fölött sehol sem találtunk kultúrnyomokat kivéve a látszólag bolygatott állapotban lévő cseréptörödékeket. 70 cm. mélységben két tűzhelyet találtunk. Az egyik 5·20-tól 6·50-ig, a másik 10—12 m.-ig terjedt. Mindegyiknek csak kisebb része esett a szelvénybe; nagyobb részét a földhordás alkalmával elbontották. Az első többszöröscsn tapasztott egyszerű tűzhely

A próbaárkok arról győzték meg bennünket hogy úgy a Szél Antal, mint a község földjén tovább folytatódnak azok a jelenségek, amelyek a felbontott széleken megfigyelhetők voltak. Az ásatást tehát a község földjén kezdtük meg. (Ennek a résznek térképét lásd a 39. képen.) A szelvény D.-É.-i irányba húzódott, 1 m. széles és 19 m. hosszú volt. Szabályszerűen látható szelvényt akartunk csinálni, ezért, a már hordás közben amúgy is megbolygatott földet, két méter mélységig függőlegesen levágtuk. Az így előkészített szelvény előtt, a negyedik méternél, a faltól 1 m. távolságra, két méter mélységben emberi koponyát és karcsontokat találtunk. A fej az eredeti helyen fekvő csontokkal összefüggésben D.-Dk.-i irányban feküdt K. felé néző arccal. Melléklete nem volt, s a test többi része is hiányzott. Így nem lehetett megállapítani, hogy milyen helyzetben volt eltemetve. Tekintettel azonban arra, hogy a telepen későbbben egy

volt; cserepeket nem találtunk benne. A másiknak felfelé álló pereme volt (37. kép.) s benne durva csipett cserepek és néhány finomabb töredék voltak betapasztva. A peremből itt-ott egy-egy 10—15 cm. magas rész volt meg, de a felső vége határozottan azt mutatta, hogy valamikor folytatása volt, s valószínűleg égető kemence lehetett.

Figyelmet érdemel a cserepek közt egy ujjal díszített durva töredék (36. kép. 2.), amelyen köralakú domború díszítés is van. A finomabb cserepek közt is van díszített. A rajta lévő domború díszítés piskóta formára emlékeztet. (36. kép. 1., 3.)

A szelvényben három gödör volt. Ezek közül a középső csak kis részével esett a szelvénybe s nem akarván rendszertelenül megbolygatni, feltárását a későbbi ásatásra hagytuk. A másik kettő teljesen a szelvénybe esett, még pedig az egyik pontosan a szelvény kezdetére, a másik pedig a 15-ik méterre. (39. kép.) Az első 2-80 m. mélységig ment le, kezdetét azonban sem ennek, sem a másiknak nem lehetett megállapítani. A második 2 m. mély volt.

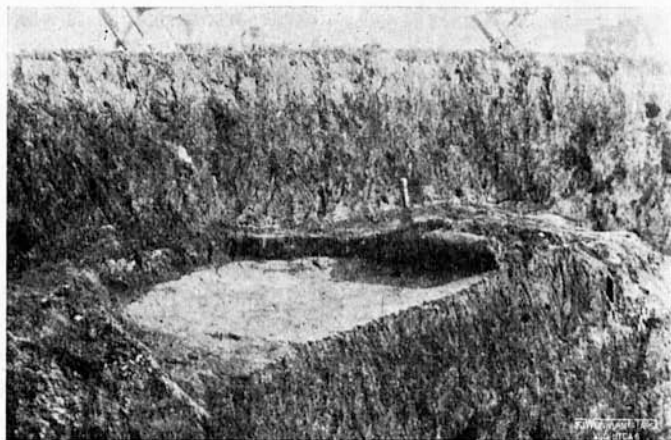

Fig. 37. kép.

Mind a kettő a sárga földbe ment le, amelynek átlagos kezdete 170 cm. volt.

Az a) gödör anyagában, ép úgy, mint az eddigiekben durvább és finomabb cserepek váltakoztak a megszokott összevisszaságban.

A töredékek közt sok a különböző díszítésű. Egy, érdekes válfaja fordul itt elő a körömmel díszített edényeknek. A díszítés azt árulja el, hogy a körmöt az eddigiektől eltérően, fordítva tették az edényre s úgy húzták végig, hogy úgy a köröm, mint az ujj lenyomata meglátszott az edényen. (38. kép. 5—6.) Ezek a díszítések 1—2 cm. hosszúságban, mindég lefelé haladnak.

Sok a bemélyülő vonalakkal díszített töredék. A vonalak néha vízszintesen, néha ferdén, néha összevissza haladnak de vannak olyanok is, ahol a ferde és vízszintes vonalak tervszerűen váltakoznak egymással. (38. kép. 3., 4., 7., 9., 12.) Vannak kisebb méretű edénytöredékek, ahol szabályosan körbefutó párhuzamos vonalokból, függőleges

vonalak haladnak lefelé s ezek tagolják az edényt. A függőleges részekkel határolt darabokban pedig vízszintes irányban haladó pontsor foglal helyet. (38. kép. 13.)

Van egy edénytöredékünk, amely finom iszapolása, jó égetése és fényes vörös színe mellett díszítésével vonja magára figyelmünket. A töredék részről csak annyi állapítható meg, hogy a fenékből felfelé indul két párhuzamos vonal, amelyeknek köze apró vízszintes vonalkákkal van tagolva. (38. kép. 10.) Az edény kiöblösödésénél, aljával a felfelé haladó vonal felé fordulva kettős w-re emlékeztető bemélyedés van s ebbe, a szárákkal párhuzamosan két, sarkával összeírdított négyszög foglal helyet. Ez a díszítés valószínűleg a párhuzamos vonalak másik oldalán is ismétlődött, de letört. Az edényke fenék átmérője 4-2 cm.

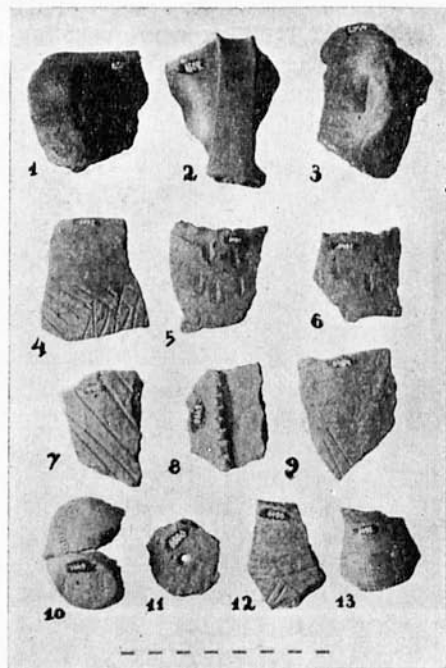

Fig. 38. kép.

Az egyik töredéken kidudorodó gerinc fut végig (38. kép. 8.), amely függőleges bevágásokkal van tagolva. Cserépből tördelt orsókarika itt is előfordul (38. kép. 11.) a már többször említett hálónézéssel együtt.

Füles töredék három került elő. Az egyik egészen durva szalagfüles (38. kép. 1.) a másikon vastag hengeres fül (38. kép. 3.), a harmadikon igen finom formájú szalagfűl van. (38. kép. 2.) Ez utóbbi finom iszapolásával, vörös égetésével erősen elüt az eddig ismertetett anyagból.

A rekonstruálható töredékek közt két szépen díszített edény van. Az egyik egy kétfülű, kancsó alakú edény, amelynek felső része füleivel együtt letört. (8. kép. 6.) Valószínűleg a nyaka is díszítve volt. A széles szalagfüleket két bemélyített párhuzamos vonal köti össze. Pontosan a fülek közti távolság közepén, a vonal felett, két 1 cm. hosszú párhuzamos, függőleges vonal van elhelyezve, amelyeknek végén két ol-

dalra egy-egy párhuzamos rövid vízszintes vonal húzódik. A fültövek széleitől 2—2 párhuzamos függőleges vonal megy lefele. A vonal feletti apró vonalas díszítésnek megfelelően újra 2—2 párhuzamos függőleges vonal van. A két belső vonal közt három pont foglal helyet. Ezek a pontok a leírt mezők sarkaiban többször (mezőnkint kétszer) megismétlődnek. Öblösödése: 12, fenéke: 4-8 cm.

A másik edény igen finom iszapolású. (34. kép. 7.) A megmaradt töredékből ítélve a díszítés négy részre tagolta. Három bemélyített párhuzamos vonal futott rajta körül. A lefelé haladó tagoló részek fölött három pár szögbe összemenő vonal foglal helyet, amelyek szárákkal a körülfutó vonalon állanak. Ennek a három-három vonalnak a víz-

szintesen túl, lefelé, egész a fenékgig folytatása volt. A két belső vonal köze négy x-el van kitöltve. A tagolt részek közé eső területen, a vízszintes alatt rövid vonalakból álló, szabályos zeg-zugos vonal következik. Az osztás közepén a v alakú vonal x-re van kiegészítve, amelynek lábai felfelé hajlanak. A rekonstruált szájméret: 13, magasság: 11-6, öblösödés: 14, a gyengén profilált fenék: 7-5 cm.

A b) gödörből csak egy-két őskori eszerép került elő a többi a már többször említett középkori kerámiához tartozik. Ezek között van egy majdnem teljesen rekonstruálható edény is. (11. kép. 4.) Magassága: 17-5, szája: 14-2, nyaka: 11, öblösödése: 16, fenéke: 7 cm.

VI. Első ásatás a telepen. Harmadik ásatásunkat szeptember 13—30. közt végeztük. Ez alkalommal folytattuk a telep felásását. Két szelvényt dolgozhattunk ki. Mindkettő három méter széles, 40 m. hosszú volt. (39. kép.) Az egész feltárt terület 240 m². Ezen a területen 11 tűzhelyet, 38 lakó és hulladék gödröt tártunk fel; 3 helyen találtunk nagyobb kiterjedésű égett földet; öt helyen kagylóréteget, illetőleg egész kagyló gödröt; egy helyen nagyobb kiterjedésű hamu foltot; két helyen kisebb égett rögöket, amelyek egymással összefüggésben állottak. A szelvényt 5 m. hosszú darabokban dolgoztuk ki délről észak felé haladva.

A megfigyelt jelenségeket és tárgyakat az egész feltárt területen függőleges és vízszintes elhelyezkedésében szándékozom ismertetni. A megfigyelt jelenségek topográfiai meghatározásában mindenkor a déli végtől számított folyóméterekre hivatkozom.

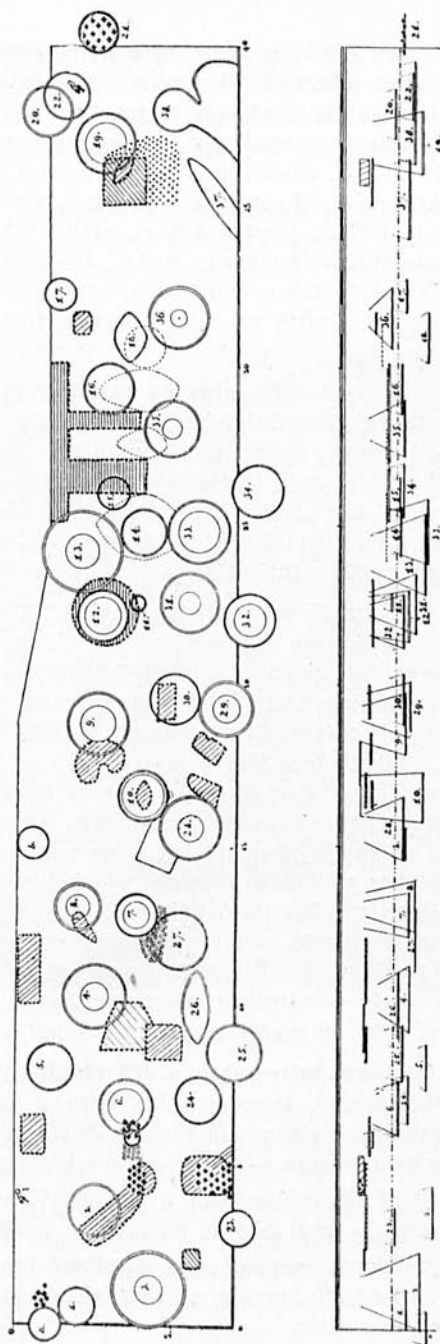

Fig. 39. kép.

Az első jelenséget 50 cm. mélységben észleltük. A 35-70—36-50-ig letapasztott tűzhelyet fedeztünk fel, amely a szelvény keleti szélétől 3-40 m. távolságra kezdődött. A tapasz alól középkori cserepeknek egész tömege került elő, amelyeknek alakja a már fentebb ismertetett pohár alakú edényre emlékeztet. (11. kép. 2.) A tűzhely magassága 40 cm., amelyben a cserepek égett agyag rétegekkel együtt keverték. A tűzhely alakja ovális. Hosszabbik tengelye 1, rövidebbik 0-50 m. — Ahol a cserép réteg megszűnik 1-50 m. hosszú, 1-40 m. széles vékony égett réteg következett, amelynek keleti és északi oldalán mintegy 1-10 m. átmérőjű kör alakjában 2—3 cm. vastagságú hamu réteg feküdt. A hamuban sem cserép, sem csont maradványok nem voltak, a tűzhely cserepei pedig azt árulták el, hogy ennek a tűzhelynek semmi köze sincs az őskori településhez.

55 cm. mélységben 17 m.-től 18-20 m.-ig, a keleti oldaltól 3-75 m.-re, 1-60 m. hosszúságban szabálytalan alakú tűzhely. Közélemben vékony hamu réteg. A tűzhelyben itt-ott egy-egy őskori cserépdarab volt beágyazva, de egyébként rétegezettsége nincs s csak az egyszerű fekete földön égették a tüzet. Közvetlen mellette, észak felé 70 cm. átmérőjű kör alakban laza föld helyezkedett el, amelyből a 9. számú putri lefelé szélesedő alakja bontakozott ki. A putri köralakját mindvégig megtartva, a sárga földbe is behatolva 2 m. mélységig terjedt, ahol átmérője 1-95 cm. volt.

Ugyanebben a mélységben 16-tól 17-40-ig a keleti faltól 2-40 távolságra kezdődött a 10. putri, 1-40 m. átmérővel s alig észrevehetően szélesedve 2-60 m. mélységben 1-60 m. átmérőjű fenékkal végződött. Ennek a putrinak a belsejében, a szájától 35 cm.-re ovális tűzhely volt 85 × 50 cm.-es tengelyekkel. A tűzhely még 55 cm.-re ment le. Két-szer volt egészen újra tapasztva. A felső részén 5 cm. égett rész volt, amely alatt 15 cm. vastag sárga föld következett. Ez alatt 20 cm. vastagságú hamu réteg feküdt, tele csontokkal, cserepekkel, kagylókkal és halpénzzel. A hamu réteg alatt újabb 5 cm. vastag égett réteg következett, mely alatt 10 cm. vastag sárga föld feküdt. A tűzhely alsó sárgaföld rétegétől lefele, az egész gödör szénrel vegyes hamuval volt kitöltve, amelyben csontok és cserepek feküdtek minden rétegeztség nélkül. Ez annyival is könnyebben megfigyelhető volt, mert a gödörnek csak egy kis körívvel határolt darabja került a fogásba s így valósággal szelvénytípusú lehetett feltárni. Teljes felbontása a második fogással történt. Ugyancsak itt kezdődött a 29. putri is, 85 cm. átmérőjű körrel, amely szabályosan szélesedve 2-15 m. mélységben 160 cm.-re szélesedett ki. A bejárat széle 19 m.-nél, pontosan a keleti falhoz esett.

56 cm. mélységben, a déli végtől 4-10 m. távolságra kezdődött egy tűzhely, amely 5-50-ig tartott. Hosszával közvetlen a keleti faltól befejele nyúlt 175 cm.-re. A megközelítőleg téglalap alakú tűzhely 20 cm. mélységig ment le. Két égett réteg volt benne, amelyeknek köze vastag cserepekkel vegyes hamu és kagyló réteggel volt kitöltve.

65 cm. mélységben, a déli végtől 0-69 m.-re 90 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 3. putri. Fenekét 2-55 m. mélységben találtuk meg, ahol átmérője 2-40 m. volt.

72 cm. mélységben, a következő jelenségeket figyeltük meg:

8-60—10-20 m.-ig a keleti faltól 2-80—4-50-ig szabálytalan négyszög alakú vékony, égett föld réteg.

16-25—17-25 m.-ig, a keleti faltól 0-50—1-75-ig, szabálytalan alakú, déli végén szegletesen, északi végén kereken végződő egyszerű tapasztott tűzhely.

27-80—28-40-ig a keleti faltól 1-85 m.-re, 60 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 35. putri, amely 1-90 m. mélységig ment le, ahol átmérője 175 cm. volt. A bejárat közép-pontja a keleti faltól 2-12 m.-re volt.

31-30—31-80-ig a keleti faltól 1-65 m. távolságra 50 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 36. putri. Az eddigiekhez mérten alacsony belvilágú putri falai hirtelen széles körben terültek el s 1-50 mélységben, 1-90 átmérőjű körrel ért feneket.

82 cm. mélyen voltak:

1-80—2-45 m.-ig, szabályos négyszögalakú vékony égett földréteg, a keleti faltól 1 m. távolságra.

2-50—5-15 m.-ig, a keleti faltól 4-50, illetve 2-50 m. távolságra keresztben elnyúló összeérő két tűzhely; az egyik 2-40 hosszú, 0-90 m. széles, a másik 1 m. átmérőjű kör alakú. Mind a kettő egyszerű égett föld. Az utóbbinak nyugati felét 5 cm. vastag kagyló réteg borította. Közvetlen mellette észak felé égett rögök és újabb kagyló réteg feküdt.

8-25—9-42 m.-ig 1-20 m. oldalú négyzet alakú tűzhely, egyszeri letapasztással. A tapasztban itt-ott őskori cserepdarabok vannak. A tűzhely a keleti faltól 1-92 m.-re kezdődik.

19—20 m.-ig, a keleti faltól 2 m. távolságra 1 m. hosszú 0-60 m. széles tűzhely, amely az előbbivel teljesen azonos felépítésű.

12-35—13-25 m.-ig 90 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 7. putri, a keleti faltól 3-20 m.-re. Mélysége: 2-20, fenék-átmérője 1-30 m. (40. kép.)

12-80—13-60 m.-ig 80 cm. átmérőjű kör jelezte a 8. putri kezdetét, a keleti faltól 4-75 m. távolságra. Mellette, a bejáratra is rányúlt egy egyszer tapasztott tűzhely, amelyet „in situ” felvettünk. A putri mélysége: 2-40, fenék átmérője: 1-65 m.

15-10—16 m.-ig 90 cm. átmérőjű kör volt a 28. putri bejárata, a keleti faltól 1-05 m.-re. Mélysége: 2 m, fenék átmérője: 2 m. Legalján 15 cm. vastag hamuréteg feküdt, amely alatt cserepek és csontok felette égett rögök voltak. A hamú nem a gödörben keletkezhetett; bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a hamú közt függőleges elhelyezkedésben sárgaföld darabok heverték.

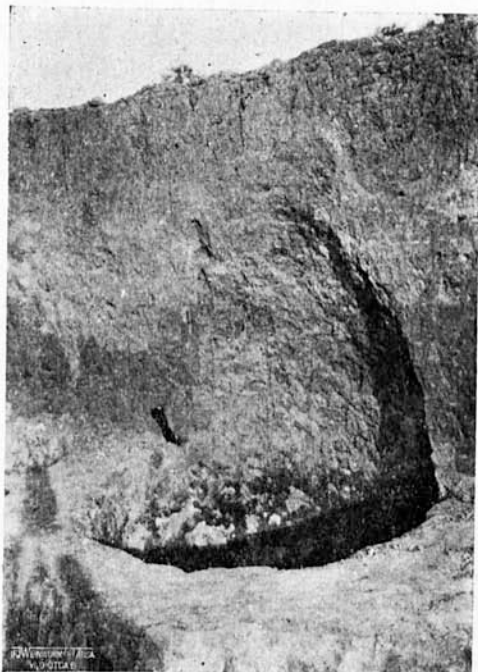

Fig. 40. kép.

22 m.-nél érintette a keleti falat a 32-ik putri szája. Nagyobb részével kívül esett a fogáson, ép ezért ezt is szelvényszerűen bonthattuk fel. A felső kör átmérője 1 m. Folyton szélesedve 1-90 m.-ig nyúlik le, ahol 1-60 m. átmérőjű körrel végződik. A putri-ban cserép, csont és kagyló feküdt nagy összevisszaságban, minden szabályszerű réteg-zettség nélkül.

21-60—22-80 m.-ig terjedt a 12. putri 1-20 m. átmérőjű bejárata. A putri mélysége 2-05, fenék átmérője 165 cm. A keleti faltól való távolsága 4-30 m.

22-30—23-05 m.-ig következett a 31. putri bejárata, 75 cm. átmérőjű körrel. A keleti faltól 1-50 m.-re feküdt. Mélysége: 2-35, fenék átmérője 1-93 m.

23-70—24-80 m.-ig találtuk a 13. putri bejáratát, a keleti faltól 5-05 m. távolságra. Mélysége: 2-65, fenék átmérője: 2-50 m. A putriban egy tűzhely összevissza dobált töredékeit találtuk, a később ismertetendő tárgyakon kívül.

87 cm. mélységben egy tűzhelyet és egy putri bejáratot találtunk. És pedig:

17-55—18-66 m.-ig, a keleti faltól 30 cm.-re, 1-05 m. hosszú, 0-45 m. széles tűzhely; hossz tengelyével Ény.-Dk. felé húzódott. Egyszer volt tapasztva; benne cserépdarabok voltak.

36-40—37-70 m.-ig, a keleti faltól 4-30 m.-re 1-30 m. átmérőjű körrel kezdődött a 19. putri. Mélysége: 2-50, fenékátmérője: 2 m. Északnyugati oldalán a fenékből 15 cm.-es padka emelkedett ki.

90 cm. mélyen 21-30—23-25 m.-ig, a keleti faltól 3-25 m.-re a 12. gödör környékén, megközelítőleg szabályos körben 10 cm. vastag sárgaföld réteg helyezkedett el.

95 cm. mélységben 31—31-75 m.-ig, a keleti faltól 4-75 m.-re 75 cm. hosszú, 60 cm. széles egyszer tapasztott tűzhely.

105 cm. mélyen 5-50—6-10 m.-ig, 60 cm. átmérőjű kör mutatta egy kisméretű gödör kezdetét, amelyet azonban nem készítettek el. A gödör a keleti faltól 3-05 m. távolságra feküdt.

Ettől 0-15 m.-re kezdődött az 1-20 m. átmérőjű 6. putri szája, amelynek mélysége 187-5, fenék átmérője 170 cm. volt.

120 cm. mélységben 9-85—10-75 m.-ig, a keleti faltól 4-55 m.-re kezdődött a 4. putri 90 cm. széles szája. Mélysége: 2-25, fenék átmérője: 2-12 m. volt.

Ugyanebben a mélységben 30—31-30 m.-ig szabályos, 1-30 m. átmérőjű kör megkezdésének nyomai látszottak, amely csak 10—12 cm. mélységig ment le.

135 cm. mélyen szabálytalan gödrökben a 10—12 cm. mélységig menő ásás háromszor megismétlődött.

23-90—26 m.-ig feküdt egy szabálytalan, ellypszis alakú $1-10 \times 2-75$ m.-es tengelyű megkezdett gödör;

27-22—28-12 m.-ig, egy $0-90 \times 1-60$ m.-es tengelyű;

28-65—30 m.-ig egy $1-35 \times 2-60$ m.-es tengelyű hasonló gödör.

140 cm. mélyen 25—30-10 m.-ig, pontosan a nyugati fal mellett 60 cm. széles, 10—12 cm. mély sárgaföld réteg húzódott. Ebből kezdetétől számítva, 90 cm.-re: 1-10 m. széles, 2-60 m. hosszú; 3-60 m.-re: 55 cm. széles, 2-40 m. hosszú nyílva nyúlt kelet felé.

150 cm. mélyen 22-40—22-80 m.-ig 40 cm.-es átmérőjű gödörienek bontakozott ki amely a 11. putri feneke volt. Magasabban a putri falait nem lehetett figyelemmel kísérni. A gödör a keleti faltól 3 m.-re feküdt.

160 cm. mélyen 24·20—25·60 m.-ig 40 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 33. putri, a keleti faltól 1·20 távolságra. Mélysége: 2·70, fenékátmérője: 2·05 m. volt.

37—38·50 m.-ig terjedt a 20. putri feneke. Többi méreteit nem lehetett meghatározni, mert javarésze a már a lakosok által lebontott és elhordott részre esett. A szelvénybe eső része pedig egy mélyebben fekvő putri körvonalait érintette.

170 cm. mélyen volt az egész telepen mindenütt az érintetlen sárgaföld. A putrik legnagyobb része ebbe is belehatolt s mindazok, amelyeknek a feketeföldbe felnyúló része eddig pontosan megállapítható nem volt, a sárgaföldnél szabályosan kirajzolódtak. Hogy ezek is feljebb fekvő rétegekben kezdődtek, az kétségtelen, mert feltűnik mindenütt cserepeket találtunk. A rajzban ezeket a bizonytalan mélységben kezdődő putrikat, illetőleg azok keresztmetszetét szakgatott vonallal jelöltük. A felülnézetben természetesen csak a fenéknagyságot mutató kört rajzoltuk be. A mélységet mutató számok innen kezdve tehát mindég a fenék helyzetét mutatják.

175 cm. mélységben 2·42—3·52 m.-ig a 23. putri 1·10 m. átmérőjű feneke a keleti fal mellett,

25·55—26·50 m.-ig, a 15. putri 95 cm. átmérőjű feneke a keleti faltól 4 m. távolságra.

182 cm. mélyen 8·82—11·17 m.-ig a 26. gödör elnyúlt ellipszis alakú, szabálytalan alakja, amelynek hosszabbik tengelye 2·25, rövidebbik 0·82 m. volt. A keleti faltól 0·83 m.-re feküdt.

24·10—25·50 m.-ig, a 135 cm. mélységben talált szabálytalan gödör belsejében volt a 14. putri 1·40 m. átmérőjű feneke, a keleti faltól 3·05 m. távolságra.

28·60—30·20 m.-ig találtuk a 16. putri 160 cm. átmérőjű fenekét, a keleti faltól 4·15 m. távolságra.

192 cm. mélységben 18·90—20·50 m.-ig, a keleti faltól 2 m. távolságra volt a 30. putri 1·60 m. átmérőjű feneke.

25·60—26·70 m. közt érintette a szelvényt a 34. putri nagyobb részével a keleti falon kívül eső, 1·60 m. átmérőjű fenekének egy kis körcikke.

200 cm. mélységben 7·70—9·40 közt félkörrel nyúlt be a szelvénybe, a másik felével a keleti falon kívül fekvő 1·70 m.-es átmérőjű 25. putri feneke.

31·85—32·70 m. között nagyobb részével a szelvénybe esett, az 1 m. átmérőjű 17.

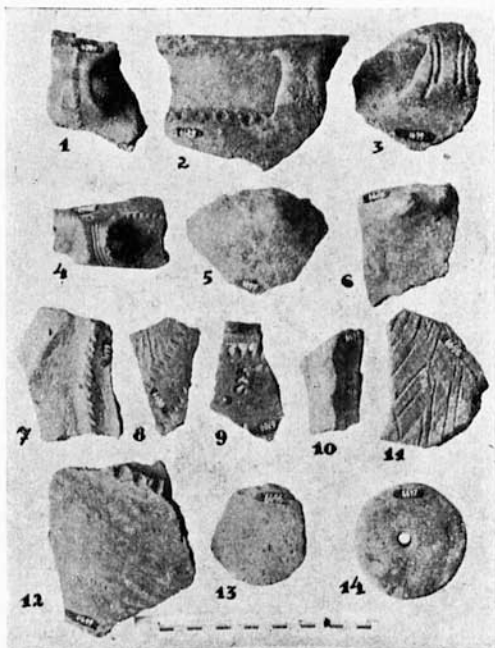

Fig. 41. kép.

putri, a nyugati fal mellett. Kívül eső része véletlenül maradt meg a földhordás rombolásai között.

A szelvény északi falánál, kis részével a szelvénybe esve feküdt a 21. gödör, kagylóval és cserepekkel telve. A kívül eső rész kibontásakor lehetett megállapítani, hogy alakja épen olyan szabályos kör, mint az eddigiek nagyobb része. A keleti faltól 4-05 m.-re feküdt. Átmérője: 1-20 m. volt.

205 cm. mélyen, 34—36-50 m.-ig nyúlt el a szabálytalan alakú 37. gödör; hossz-tengelye Ény.-Dk. irányba húzódott. A szelvénybe eső hosszúság 2-70 m., szélessége 0-60 m. volt.

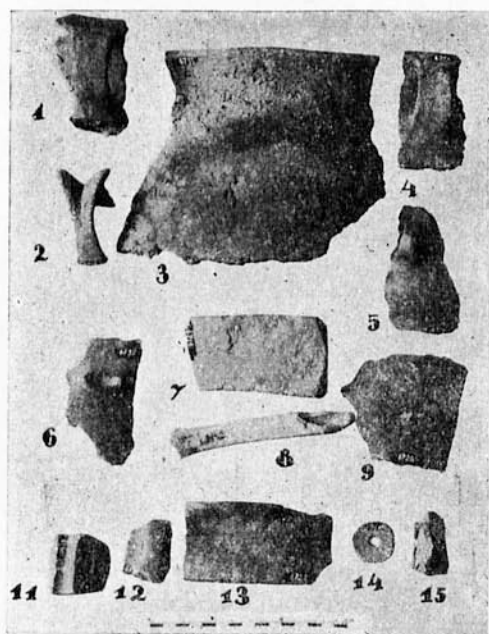

Fig. 42. kép.

215 cm. mélyen közvetlenül a déli fal mellett a keletitől 5 m. távolságra kezdődött az 1. putri 1-10 m.-es átmérőjű fekeke.

37-83—39-33 m.-ig közvetlen a nyugati fal mellett, terjedt a 22. putri, amelynek falait a 20. rongálta meg s amelyben 175 cm. mélységben zsugorított temetkezést találtunk.

225 cm. mélységben 6-35—7-75 m.-ig, a keleti faltól 1-07 m.-re volt a 24. putri 1-40 m. átmérőjű fekeke.

35-50—39-50 m.-ig, a keleti fal mellett szabálytalan alakú gödör kezdődött, amely összefolyt a 38. putri 1-37 m.-es átmérőjű fekekével.

240 cm. mélyen 11-20—13 m.-ig találtuk a 27. putri 1-80 m.-es átmérőjű fekeket a keleti faltól 1-80 m.-re.

270 cm. mélységben 30-20—31-80 m.-ig volt a 18. gödör szabálytalan alakú fekeke, a keleti faltól 3 m.-re. A szabálytalan ellipszis alakú gödör hosszabbik tengelye 1-50, rövidebbik 1 m. hosszú.

275 cm. mélyen 7-30—8-75 m.-ig, a keleti faltól 5-90 m.-re találtuk az 5. putri 1-40 m. átmérőjű fekeket.

300 cm. mélységben 3—4-55 m.-ig, a keleti faltól 4-50 m.-re volt a 2. putri 1-55 m. átmérőjű fekeke.

Ennél a mélységnél lejjebb semmiféle jelenséget nem észleltünk, de a sárgaföld még itt is tartott. Karólyukakat sehol nem tudtunk megállapítani, mert az az egy-két lyuk, amely a földben itt-ott egyenesen lefelé haladt, kisebb-nagyobb mélység után vízszintesen folytatódott s ürge fészkekben végződött.

A telep anyagát az egyes gödrök szerint ismertetem. Mielőtt erre rátérnék, meg kell okolnom, miért használtam eddig, s fogom használni ez-

után is hol a putri, hol a gödör elnevezést. Putrinak nevezek minden olyan mesterséges bemélyedést, amelynek falai 90 foknál kisebb szöggel záródnak a fenékhez. Csak ott használom ezt a nevet, ahol 25—50 cm.-re figyelemmel tudtam kísérni a falakat. Ahol nem tudtam megfigyelni, vagy nem találtam meg, ezt az itt általánosnak mondható szabályosságot, azokat gödörnek nevezem.

1. *putri*. Felső része csak a sárgaföldnél volt megfigyelhető, de közvetlen felette lévő háborgatott földben is voltak cserepek. Mélysége: 2-15, fenékátmérő: 1-10 m.

A töredékek közt négy füles darab is előfordul. Van köztük szalagfüles és bütyökfüles is. Bár ez utóbbiak méretei eltérők, típusuk egyező. Az edény oldalából egyszerűen emelkednek ki s két szélük kissé kimagaslik (41. kép. 6.), a közepük gyengén bemélyül. Anyaguk közepes iszapolású, rosszulégett vörösbe játszó színű. A szalagfüles díszített. A fül az edényen körbefutó függőleges vonalakkal díszített kiemelkedésből indul, még pedig úgy, hogy a függőleges vonalak a fül szélén is folytatódnak, ahol természetes vízszintesekké válnak. (41. kép. 4.) A fül kiszélesedő alsó részén újra függőlegesekké lesznek. Az utolsó függőleges vonalnál két ferdén haladó, bemélyesztett párhuzamos vonal kötötte össze a fent leírt kiemelkedéssel. A fül közepén három bemélyített párhuzamos vonal halad, a szalagfül irányával párhuzamosan. Jól iszapolt, jól égetett, fényes fekete színű. Nagyon nagy köríves töredéke, nagyobb edényre enged következtetést.

Két töredék, amelyek jól iszapolt, jól égett fényes feketére csiszolt edényből származnak, az oldalukon lévő erősen kiemelkedő bütyökkel annyival is inkább felhívják a figyelmet, mert az egész telepen csak itt fordultak elő. (41. kép. 5.)

Van egy darabjaiból ítélve nagyméretű edénytöredék, amelyen ferdén lehaladó bevágásokkal díszített kiemelkedés futott körül. E kiemelkedés alatt spirálisan lefelé haladó bordázat futott valószínűleg az edény fenekéig. A meglévő töredékek jól iszapolt, jól égett, vörös színű fényesre símított edényre vallanak. (41. kép. 7.)

Egy nagyobb töredék alakjával és díszítésével vonja magára figyelmünket. Az alak, a felső rész töredékéből ítélve, bár méreteiben erősen eltér, a 8. kép. 11. alatt leírt edényére emlékeztet. (8. kép. 12.) Fülei a kissé kihajló száj pereméből indulnak s az említett példa módjára illeszkednek az oldalhoz. A száj a fülek közti rész középpontján kicsücskössödik. A fülek felülete díszített. Három bemélyített vonal fut rajta végig. A fül kezdete alatt, az említett párhuzamos vonalak két oldalán kissé bemélyedő kör helyezkedik el. Ezek alatt, a két szélső párhuzamoshoz ferdén haladó vonalak csatlakoznak. Egyik oldalon 9, a másikon 8. — Az edény nyakán, a szájtól 2-80 cm. távolságra három párhuzamos fut körül, ezektől 1-80 cm.-re újabb kettő. E két párhuzamos vonalak közé, a csücsök alatt bemélyedő kerek díszítés illeszkedik, amelynek szélein, mindenkor merőleges vonalak, sugárszerűen helyezkednek el. Valószínű, hogy ez a díszítés a hiányzó másik oldalon is megvolt. A három körbe futó párhuzamos vonal a fültől kiemelkedő körbe futó díszítés felett újra megismétlődik. Az edény többi része hiányzik. A felső rész 10-30 cm. Iszapolása s fenntartása a hivatkozott példáéval egyező.

Ebből a gödörből került elő egy erősen kopott örlőkő felső része is, továbbá egy csontdarab, amelynek belső részén munkálás nyoma látszik.

2. *putri*. Csak a sárgaföldnél bontakozott ki. Mélysége: 3, átmérője: 1-55 m. — Cserepeken kívül állati csontok és halpikkelyek voltak benne. A csontok közt egy hal-bordából készült tü is volt.

Az őskori cserepek közül egy durva iszapolású, rosszul égett, veres színű edény feneke és füles szájföredéke érdemel figyelmet. (41. kép. 2.) A rövid, de széles szalagfül a kissé kihajló száj alatt hozzáragasztással illeszkedik az oldalhoz. A fültőnél kiemelkedés fut körül, amely kerek benyomásokkal van díszítve. A száj szabálytalan kör, amelynek átmérője: 32 cm. volt; a fenékátmérő: 12 cm.

Egy másik füles darab jól iszapolt, jól égett, fényes feketére csiszolt edény darabja. Szabályos szalagfülének közepén borda húzódik lefelé, amelyet vízszintesen haladó bevágások tagolnak. (41. kép. 1.)

Hasonló iszapolású az a töredék is, amelyen — úgy látszik — vízszintes irányban haladó kettős körben, ferdén és függőlegesen álló rövid, egymással párhuzamos vonalak helyezkednek el. (41. kép. 8.)

Apró kova pattintékok is voltak a hulladékok közt. A *putri* alján pedig össze-vissza dobálva, vessző lenyomatos kiégett tapasz darabok egész tömege hevert. Gondos megfigyeléssel megállapítható volt, hogy nem a helyszínén összeomlott lakással van dolgunk. A darabok, mint hulladékok kerülhettek a gödörbe. Bizonyítja ezt az is, hogy a sárgaföld feletti puha feketeföldben is találtunk ilyen darabokat.

A *putri* fenékén, az előbb említett törmelékek alatt egy, az eddigiektől eltérő alakú (6. kép. 5.), kisméretű, egyfülű edény volt. Füle az enyhén kihajló szájpereimből indul és áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fültő magasságában körülfutó, bemélyedő vonal díszíti az edényt. Legjobban a fültő alatt öblösödik ki. Jól iszapolt, jól égett vörös színű. Magassága: 8-2, szája: 5, nyaka: 4-1, öblösödése: 6-7, feneke: 2-7 cm.

3. *putri*. 65 cm. mélységben kezdődött 90 cm. átmérőjű körrel. Lement 2-55 m.-re, ahol 2-40 m. átmérőjű volt. Anyagában őskori cserép egyáltalán nem volt. A sok nagyméretű feltört csonton kívül középkori edénycserepek voltak össze-vissza dobálva.

4. *putri*. Felső része 120 cm. mélyen volt. Bejárata 90 cm. széles, mélysége: 2-25, feneke: 2-12 m. volt. Az előbbihez hasonló anyag került ki belőle. Feltűnően sok ló, szarvasmarha, juh, disznó és szárnyas csont volt benne, halcsonttal és halpikkelyekkel vegyesen. A hulladékok közt sok pernye volt de minden rétegzettség nélkül.

5. *putri*. Szintén csak a sárga földnél bontakozott ki. Mélysége: 275, feneke: 140 cm. Az e felett lévő bolygatott földből az előbbihez hasonló korú töredékeket szedtünk ki, amelyek közt egy, a már fentebb leírt (11. kép. 4. számú) edényhez hasonló összeállítható darab is volt. (11. kép. 5.) A sárgaföld alatti részből durva iszapolású, vastag cserepek kerültek elő, amelyek közt egy fekete színű simító kavics is volt.

6. *putri*. 120 cm. átmérőjű felső része 105 cm. mélységben volt. Teljes mélysége: 187-5, fenék átmérője: 170 cm. volt. Sok szárnyas és marha csont volt benne, továbbá igen sok kagyló. Cserépanyag nagyon kevés volt benne. A benne előforduló díszített cserepek közt van egy (41. kép. 12.), amelynek körbefutó kiemelkedő díszítése kerek benyomásokkal van tagolva. Egy másik töredéken az erős kiemelkedés szabályos ívekkel van díszítve. (41. kép. 10.)

Van egy füles töredék, amelyen a szalagfül szélén egy-egy bemélyedő díszítés

fut lefelé. Vele párhuzamosan másik bemélyedés halad, de csak a fül felső kétharmadán. A fül alatt négy bemélyedő párhuzamos vonal ív alakban helyezkedik el. Az ehhez csatlakozó díszítések elpusztultak. (41. kép. 3.)

Figyelmet érdemel egy 7·5 cm. átmérőjű, feketére égetett agyag orsókarika (41. kép. 14.) és egy 6·5 cm. átmérőjű vörös cserépből készült, félmunkában lévő orsókarika. (41. kép. 13.)

Vannak cserepek, amelyeken össze-vissza elhelyezett, vagy szögbe összemenő vonalak vannak bemélyítve. (41. kép. 11.) Egy darab pedig bemélyített pontokkal van díszítve, amelyek mésszel vannak kitöltve. (41. kép. 9.)

A csontanyagból egy szárcsont érdemel figyelmet, amelynek végei megmunkálás nyomait árulják el.

7. *putri*. 82 cm. mélyen kezdődött 90 cm. átmérőjű körrel. Mélysége: 2·20, fenéktátmérője: 1·30 m volt. Szárnyas és sertés csontokon kívül történelmi időből származó cserepek voltak benne, középen szétvágott csontokkal és simító kavicsal vegyesen.

8. *putri*. 80 cm. átmérőjű körrel kezdődött, 82 cm. mélységben s 2·40 m. mélységben végződött 1·65 m átmérővel. Felső részében kagylók heverték, mélyebben kevés őskori cserép. — A füles darabok között van olyan, amelyik a kihajló peremből (42. kép. 1.), olyan, amelyik a perem alól indul. (42. kép. 4.) Ezek szalagfülek. Vannak gömbölyű fülek (42. kép. 5.) és van egy ansa lunata (42. kép. 2.) fül is. Előkerült egy cserépből készült orsókarika (42. kép. 14.), egy fenőkö (42. kép. 7.), egy nyéllyukas kőbalta töredék (42. kép. 11.) és egy munkált kötőtöredék. (42. kép. 12.) Innen került ki egy lapos táltöredék (42. kép. 13.) és egy festett edény töredéke. (42. kép. 9.)

9. *putri*. 55 cm. mélyen kezdődött 70 cm. átmérővel. Mélysége: 2, fenéktátmérője: 1·95 m. — Fenekén 5 cm. vastag hamurétegben néhány égett rög hevert. A magasabb részben, az eddigiek mintájára, csontok és cserepek feküdtek össze-vissza.

A cserepek közt körömmel, ujjbenyomással, egyenes vonalakkal díszítettek fordulnak elő. Van vastag gömbölyűfüles és szépen ívelt bütyökfüles töredék. (42. kép. 6.) A töredékek közt van egy durva iszapolású, rosszul égett szájtöredék, amelynek rekonstruált szájátmérője 36·8 cm. (42. kép. 3.)

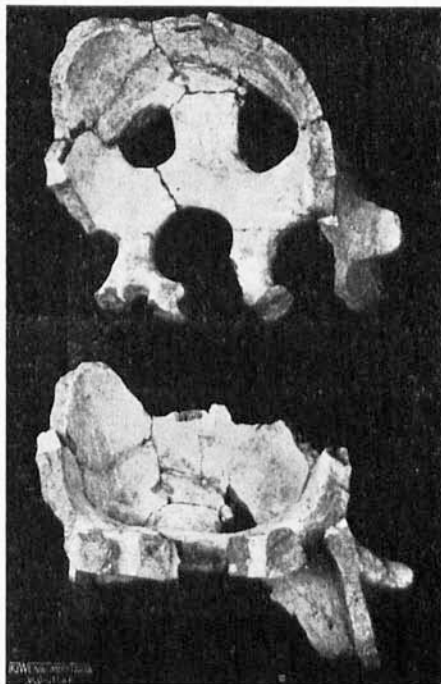
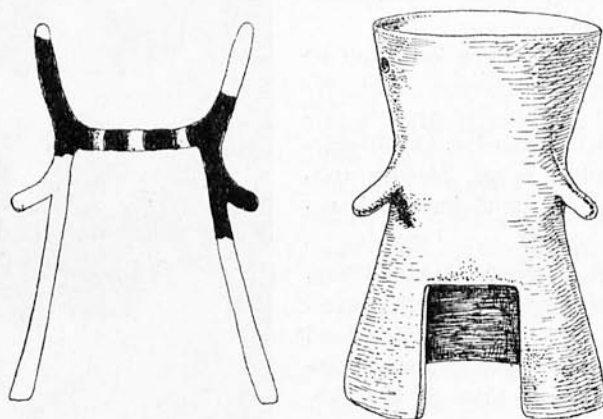

Fig. 43. kép.

Az eszközök közül egy 14 cm. hosszú, szépen munkált csontvésző érdemel figyelmet (42. kép. 8.), az ugyanitt talált 4-5 cm.-es kovapengén kívül. (42. kép. 15.)

10. *putri*. Ugyanebben a mélységben volt a bejárata 1-40 m.-es körrel. Mélysége: 2-60, fenéktátmérője: 1-60 m. — A benne talált tűzhelyről már fentebb szóltunk. A tűzhely alatt hamu és szén keverékében heverték a csontok és cserepek. A tűzhely mellett félköríves oldalú vastag cserépdarabokat találtunk, amelyekből a képen látható tárgyat sikerült összeállítani, bár a darabok hiánya miatt csak töredékesen. (43. kép. 1., 2.; az egyik felülről, a másik előlről nézve.)

Hogy ennek a tárgynak a tűz körül jutott szerepe az kétségtelen. Mivel nem volt beépítve s méretei se nagyok, égető kemence nem lehetett, hanem minden valószínűség szerint parázstartás céljára használták. A pécsi múzeum őriz egy ilyen rendeltetésű tárgyat amelynek lyukas középső része felett pár centiméteres perem van, alsó része pe-

Reconstructio

Fig. 44. kép.

dig, az elején lévő nyílástól eltekintve, égetett fallal van körülveve. Ezek a falak, alól szintén égetett fenékhez tapadnak, amelyre a tüzet tették. (?) Ennek a melegítőnek a segítségével az edényeket a tűz közvetlen káros hatásától megkímélhették. (?)

Ennek a darabnak feneke nem volt, mint azt egy később előkerült analógiából és néhány kisebb töredékből megállapítani sikerült. Az analóg darabok mind talpszerűen végződnek be. Véleményünk szerint a felső részén nem az edényeket, hanem a parázst tartották s a tűz megőrzésére szolgált.

Az edény alakja ovális. A meglévő töredék 21 cm. hosszú, 18 cm. széles. A közepén elhelyezett lyukas rész 3 cm. vastag. A rajta lévő lyukak különböző méretűek. A legnagyobb 7-5, a legkisebb 2-5 cm. Vannak köztük olyanok is, amelyeknek egyik szélét az edény oldala alkotja. A lyukas középrésztől lefelé eső részből csak egy oldal töredéke van meg, amely kissé ferdén halad lefelé. Valószínűleg ez is talpban végződött. A megmaradt oldalrészén 3-5 cm.-re kiálló fogantyú van. Valószínűleg ennek megfelelően a

másik oldalon is volt egy. Ezzel lehetett az edényt a tűzzel ide-oda rakosgatni. (Lásd a rekonstruált képet: 44. kép.)

A lyukas rész feletti rész falai egyenesen felfelé mennek. Hogy csak pereme volt-e, vagy be is volt fedve, határozottan megállapítani nem lehet. De az előbbi látszik valószínűnek.

Anyaga jól iszapolt, jól égett, vörös színű.

Tál töredék. (45. kép. 1.) Jól iszapolt, jól égett, fényes feketére símitott. Rekonstruált szájátmérője: 20, fenékátmérője: 7 cm.

Figyelmet érdemel egy finom iszapolású fényes fekete edényperem is, melynek széle egy helyen csúcsosan ugrik ki. (46. kép. 3.)

A füles töredékek közt sok a szalagfül, amelyek részint tálak, részint bögrékhez tartoznak; de bütyökfülesek is vannak. Közülök figyelmet érdemel az a töredék (46. kép. 1.) amelynek szája kifelé csücskösödik s e csücsök alatt helyezkedik el a fül. Van köztük a *ansa lunata* (46. kép. 6.) és mészbetétes fül is (46. kép. 5.), de van olyan is, amelyik széles íveléssel indul a peremből s egész hosszában páros ujjbenyomás húzódik. (46.

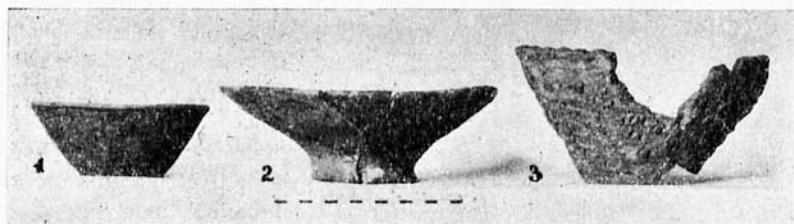

Fig. 45. kép.

kép. 2.) Elűt a többiektől az a fültöredék, amelyik az edény szájával párhuzamosan helyezkedik el s fül nyílása az edény szájával vertikális irányú. (46. kép. 4.)

Van egy 6.5 cm. átmérőjű égett agyagból, továbbá két félbe tört és egy egész, cseréptöredékből készült orsókarika is. (46. kép. 7—10.) Az innen előkerült kovaszilánk hossza 4.5 cm. (46. kép. 16.)

Megmunkált csontok közül egy, 10 cm. hosszú csontár, három csontvésző, amelyeknek hossza 12, 13, 14 cm. és egy hengeres csontból készült csontvésző érdemelnek említést. (46. kép. 11—12., 14—15.)

11. *putri*. 150 cm. mélységben volt a feneke, amelynek átmérője 40 cm. Csak egy ásonyomnyira volt figyelemmel kísérhető. Néhány őskori cserépdarabon kívül, égett csontok kerültek elő belőle. A csontok között volt egy nyéllyukas csontbaltá töredéke is. (46. kép. 13.) Hossza a letört nyéllyuktól 8 cm.

12. *putri*. 82 cm. mélységben kezdődött 1.20 m. átmérővel, 1.65 m.-es átmérőjű feneke 2.05 m. mélységben volt. Marha- és halcsontok és a már eddig is gyakran előforduló csipett díszítésű durva cserepek halmaza volt benne.

13. *putri*. Az előbbivel azonos mélységben volt a *putri* 1.10 m. átmérőjű szája. Mélysége: 2.65, fenékátmérője: 2.50 m. — Anyagából igen sok cserép, marha- és hal-

csont továbbá kagyló került elő; de bölény szarv és szarvas agancs is volt benne. Egyike volt a leggazdagabb gödröknek.

Finoman iszapolt, jól égett, vörös színű bögre. Durva kivitelű kézimunka. Valószínűleg füle nem volt. Magassága: 6, szája: 7·5, fenéke: 4 cm. (34. kép. 9.)

Fültredekék közül egy nagyobb, 5·5 cm.-es bütyökfül minden valószínűség szerint a 10. putri anyagában leírt parázstartóhoz hasonló darab fogantyúja lehetett. (47. kép. 7.) A többiek szalag- és bütyökfülek, amelyek, mint a töredékekből megállapítható, részben nagyobb fazekakhoz, részben tálakhoz részben bögrékhez tartoztak, amelyeknek anyagában a legdurvábbtól a legfinomabb iszapolásig sokféle fokozat előfordul.

Különösebb figyelmet érdemel egy rendkívül finom iszapolású, igen jól égett, fényes fekete színű, vékony falú, eredetileg kétfüllű edényke (47. kép. 3.) töredéke. Díszítése a fülek között mindkét oldalon megismétlődik. Pereme rövid nyak után egyenesen felfelé emelkedik. Ebből emelkedik az ansa lunata formájú fül, amely a díszítések kezdő vonalában tapad az oldalhoz. Magassága 5·5 cm. lehetett. Szájátmérője 5·1 cm.

A körülfutó kiemelkedésen kerek bemélyedésekkel díszített nagyszámú cserepen kívül van egy fenéktöredék, amelynek díszítése különbözik az eddigiektől. (47. kép. 1.) A homorú fenék körül, a fenék szélével párhuzamosan futó vékony bemélyedő vonal halad, amelybe hat helyen, három-három felől jövő párhuzamos vonal torkollik. A párhuzamos csomók közötti részt, közvetlen a körbefutó vonal mellett négy-öt pont tölti ki. A töredék is finom iszapolású, jól égett, fényesre csiszolt fekete anyagból van.

Egy fenéktöredéknek, eddig még elő nem fordult élesen kiemelkedő peremes talpa van. (47. kép. 2.)

A kerámiai anyagból, egy 8·5 átmérőjű, tört edénycserépből készült orsókarikán kívül (47. kép. 6.), egy jól iszapolt és jól égett, fekete színű anyagból készült kanál (47. kép. 5.) említendő, melynek átmérője: 6·5 × 5 cm. Nyele letörött.

Csonteszközök közt vannak halbordából és más halcsontból készült tűk, amelyeknek hossza 4–8 cm. közt változik. Két bordából készült véső; az egyik 10, a másik 12 cm. hosszú. (47. kép. 12., 16.) Egy durván munkált ismeretlen rendeltetésű eszköz (47. kép. 8.) és egy nyéllyukas baltatöredék, amelynek nyéllyuktól számított hossza 8 cm. (47. kép. 4.)

Volt még az anyagban egy kova szilánk is. (47. kép. 9.)

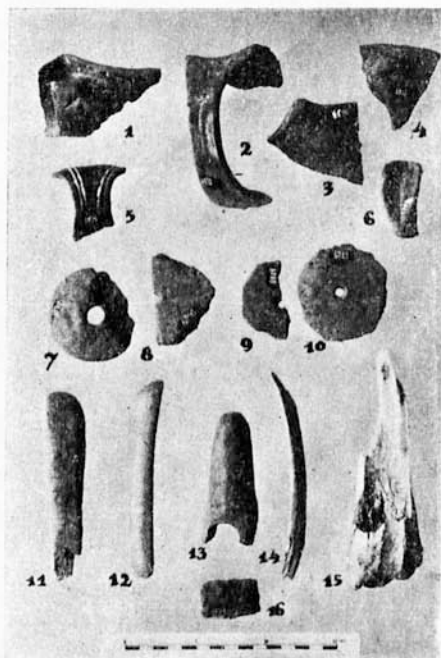

Fig. 46. kép.

14. putri. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető. 182 cm. mélyen pedig már a fenekéhez értünk, amelynek 1-40 átmérőjű volt. Se csont, se cserép nem volt benne.

15. putri. Fenekét 95 cm. átmérővel 175 cm. mélységben találtuk meg, de a 135 cm. mélyen lévő felhányt sárgaföld alatt laza föld árulta el bizonytalan kezdetét.

A már ismertetett vegyes cserépanyagon kívül, több megmunkált csontot találtunk benne. Ezek közt volt egy 15 cm. hosszú, két végén körülfürészelt szarvas agancs darab is. (47. kép. 13.) Volt még egy 8 cm. hosszú kereken (47. kép. 14.) és 10 cm. hosszú szegletesen (47. kép. 15.) végződő csontvésző s egy szűrőeszköznek használt 9 cm. hosszú agancsdarab is. (47. kép. 10.) Egy bütykös csontból készült, valószínűleg szűrőszerszámnak csak az alsó vége volt meg. (47. kép. 11.)

16. putri. 182 cm. mélyen végződött 160 cm. átmérővel. Kezdeté az előbbi módjára volt látható. A rendes helyén lévő sárgaföld feletti laza földben középkori edénytöredékek hevertek; ezek közül egy körbe írt keresztel díszített fenékdarab érdemel említést. (48. kép. 14.)

A sárgaföld alatti részből rossz fenntartású, durva edénycserepeken kívül égetlen, nádlenyomásos tapasztöredék és a már leírt parázstartó talptöredéke került elő. Ez a töredék az oldalt lévő száj peremére is következtetést enged. Egy másik hasonló töredék azt mutatja, hogy az edény külső része néha sarkosan végződött. (48. kép. 17—18.)

17. putri. 200 cm. mélyen találtuk meg 1 m. átmérőjű fenekét. Felső része a sárgaföldig figyelemmel kísérhető volt. Mint már említve volt, nagyjából a földhordás áldozata lett s ekkor pusztulhatott el a benne lévő anyag is. A szelvénybeeső részben semmit sem találtunk, szerteszét fekvő sárgaföld rögökön kívül.

18. gödör. Nyomai a sárgaföldnél kezdődtek. 100 × 150 cm. átmérőjű fenekét 270 cm. mélyen találtuk meg. Anyagában seprős és benyomott (48. kép. 8.) díszítésű töredékeken kívül benyomott díszítéssel ellátott szájperem töredék (48. kép. 10.), kisebb-nagyobb szalagfüles darabok és a már többször említett parázstartó (48. kép. 16.) talpas töredékei fordulnak elő.

Figyelmet érdemel az egyik íül (48. kép. 11.), amely mindkét végén szabályos lépcsővel tapad az edényfalához. A töredékből nagyobb edényre lehet következtetni.

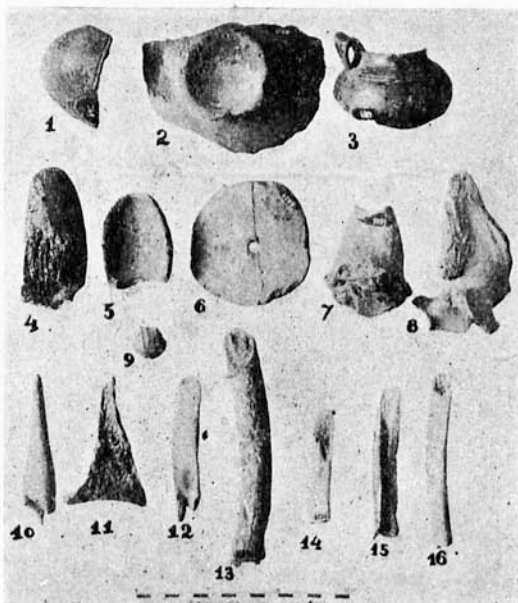

Fig. 47. kép.

19. *putri*. 87 cm. mélyen kezdődött 1-30 m. átmérővel. 2 m. átmérőjű fenekét 2-50 m. mélységben találtuk meg. Anyaga csak cserép amelyek közt egyenes vonalú bemélyesztett és össze-vissza haladó vonalak alkotják a díszítést. (48. kép. 9. 12., 13., 15.) Egyik szájtöredéken, amelynek feltűnő nagy a mérete (48. kép. 2.), szabálytalanul haladó egyenes vonalak mélyednek be. A cserepek anyaga és technikája a legdurvábbtól a legfinomabbig váltakozik. Van egy töredék, amelyen a széles, párhuzamos vonalak erősen kiugró bütyökben futnak össze. (48. kép. 6.) A jobb töredékek közt van egy nagyobb méretű edény feneké és egy, már sokszor említett kétfüülű kancsó alsó része is.

20. *putri*. Javarésze a már lehordott földbe esett s így megfigyelésünk csak a 160 cm. mélységű, 1-50 m. átmérőjű fenékre vonatkozik. Megmaradt részéből néhány középkori cserép került elő.

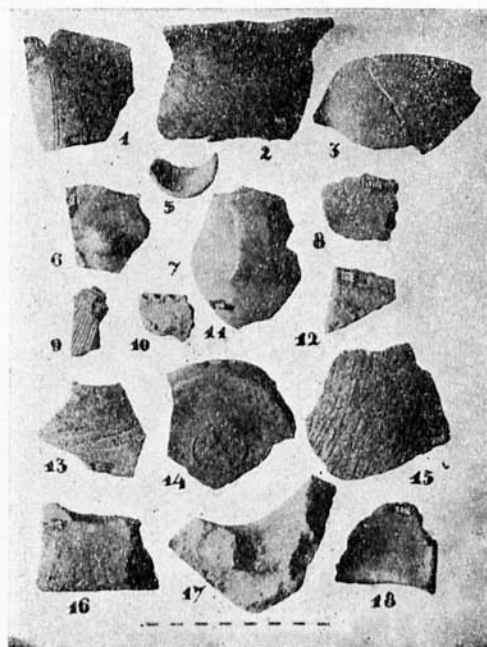

Fig. 48. kép.

21. *gödör*. 200 cm. mélyen, 1-20 m. átmérőjű körben végződött ez a szabálytalan gödör, amelyből 130 cm. magasságtól kezdve kagylók kerültek elő. Ez a kagylóréteg lefelé mindég vastagabb lett s az egész gödört kitöltötte. A temérdek kagylón kívül néhány edénytöredék is volt benne. Ezek közt bütyök- és szalagfülű épügy előfordul mint a díszített és díszítés nélküli cserép.

Van a töredékek közt egy 5-5 cm. átmérőjű, 1-15 cm. magasságú edényke fele része, amelynek töredéke ezeket a méreteket, mint teljes nagyságot tünteti fel. Kétségtelenül a gömbölyű fenekű edények megállítására szolgált. (48. kép. 5.)

Két táltöredék érdemel még említést. Az egyik jól iszapolt, jól égett, fényes feketére símított. Fülétől indul ki egy elnyújtott vonalakból álló körív, amely az egész edényen körülszaladt. Ez alatt szintén körülfutó kettős párhuzamos vonal a fül alatt lefelé haladó párhuzamos vo-

mos bemélyedő díszítés következik, amelyből a fül alatt lefelé haladó párhuzamos vonalak indulnak. (48. kép. 1.)

A másik vörös színű. Bütykökkel van díszítve s a bütykök közt rövid, lefelé irányított bemélyedő vonalak foglalnak helyet. (48. kép. 3.)

22. *putri*. A 20. *putri* kibontásakor, a keleti oldalon bolygatott földet találtunk, amely szabályos kör alakban mindinkább szélesedve haladt lefele. Tovább folytatva a munkát 175 cm. mélységben, egy eléggé korhadt emberi csontvázat találtunk minden melléklet nélkül. (49. kép.) A csontváz erősen zsugorítva bal oldalán feküdt. Feje É., lába D. arca K. felé fordult. Alsó és felső lábszárai teljesen párhuzamosak voltak egymással. Ezt a helyzetet csak kötözéssel lehetett elérni.

A csontváz alatt a puha föld tovább folytatódott, jölehet a sír két végén már sárgaföld volt. 10 cm.-re a váz alatt edénytöredékek feküdtek, köztük — közvetlen a medence alatt — egy széjjel repedezett, de egészet mutató tál. Kibontásakor a fenékén — a belső oldalon — egy hozzátapasztott domborműű kampós keresztet találtunk, amelynek végei felfelé állottak. (50. kép.)

Az edénynek csak az alsó része van meg — és nem tál, mint első látszatra mutatkozott, hanem egy nagyobb méretű edény alsó része, amelyen 18 cm. magasságban szabályosan körbefutó kiemelkedő díszítés van, szabályosan ismétlődő köralakú benyomásokkal. Az edény anyaga durván iszapolt, szemcsés anyagból készült. Jól égetett. Külső része vörös színű, belső része legnagyobb részében fekete, itt-ott tarka foltok látszanak benne. Átmérője a díszítésnél: 48·5 feneke: 7·0, falvastagsága: 1·3 cm. A fenék

Fig. 49. kép.

belsejében lévő egyenlő szárú kereszt, egy-egy szára 3·1 cm. A felfelé álló kampók háromszögalakú gúla alakúak és 1·65 cm. magasak. A kereszt szárai felfelé élesednek.

Az edény alatt újabb földréteg következett edénycserepekkel vegyesen. A teljes kibontás után 150 cm. átmérőjű 220 cm. mélységű veremlakás tűnt elébünk. A cserepek közt azonban a kampós kereszt es edényhez tartozó darabokat nem találtunk.

A többi edénytöredék a putri fenékén, az északi oldalban feküdtek. Díszített darab egy se volt köztük.

Közepesen iszapolt, gyengén égett, vörösszínű edény töredéke. Két — egymással szembenfekvő — széles szalagfüle van. Pereme, 4 cm. magas nyakból indulva, kissé kihajlik. A fülek is innen indulnak s a nyak alatt kívülről tapadnak a falhoz. A fül alatt az edény kiöblösödik. Száj átmérője: 17 cm. (34. kép. 3.)

Az előbbire emlékeztető típus. Szintén szalagfüles de méretei kisebbek. Színe szürke. (34. kép. 1.)

Erősen öblösödő, finom iszapolású, igen jól égett vörös színű füles edénytöredék. Hasonlít az előbbi formákhoz, de a kivitele sokkal gondosabb. Füle a nyak alatt kezdődik s mindkét végén áthúzással illeszkedik az oldalhoz. Száj átmérője: 14.3 cm. (34. kép. 4.)

A rendes alaktól teljesen eltérő töredék. Hosszú nyaka, hordóra emlékeztető alsó részből indul ki. Ezen a hordószerű részen szűknyílású szalagfül van, csaknem szegletesentő hajlással. Az anyag jól iszapolt jól égett, szürke színű. (34. kép. 2.)

A cserepek közt volt egy égett rög is, amelynek két oldala valami szegletes gerendához lehetett tapasztva.

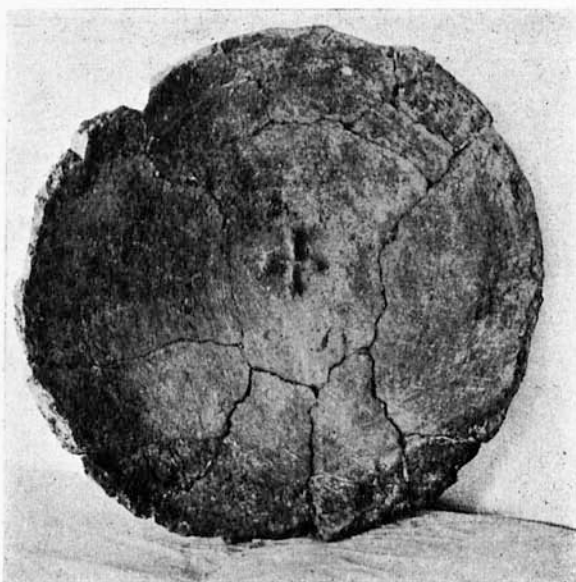

Fig. 50. kép.

23. *putri*. 175 cm. mélységben találtuk meg 1.10 m. átmérőjű fenekét. Pontosan csak a sárgaföldtől kisérhettük figyelemmel, de a bizonytalan körvonalú puha föld már a 80.-ik cm. mélységtől feltűnt. Ebben a mélységben találtuk az egyetlen ehez tartozó ép edényt.

Az edény rossz iszapolású, rosszul égett, vörös színű. Alakja pohárra emlékeztet. Pici, közepén bemélyedő bütyökfüle van. Szájánál a legszélesebb. Itt átmérője 12.8 cm. Innen fokozatosan keskenyedik. Gyengén profilált feneke 6 cm. Magassága 13.3 cm. (34. kép. 6.)

Bütyök- és szalagfüles töredékek egyaránt előfordulnak. Egyik bütyökfül egész fogantyúszerűen megnyúlik. (51. kép. 7.) A szalagfülések közt van egy nagyméretű edényhez tartozó, amelynek füle a perem alatt illeszkedik az oldalhoz. (51. kép. 1.)

A díszített töredékek közt van egy durva, két ujjal és körömmel csipett táltörredék (51. kép. 4.); két benyomott pontokkal díszített (51. kép. 2.); egy vízszintes és függőleges vonalakkal mezőkre osztott darab, ahol a mezők párhuzamosan haladó ferde vonalakkal van kitöltve (51. kép. 5.); vannak össze-vissza haladó egyenes vonalakkal díszített cserepek; valamennyi durva kivitelű anyagból.

De van egy finom iszapolású, jól égett, fényes feketére simított táltörredék is, amelynek kihajló szája alatt, 5 cm.-re körbefutó párkány emelkedik ki. Ez alatt két, ujjal benyomott párhuzamos mélyedés húzódik, amelyhez három ugyanígy készített lefelé futó mélyedés csatlakozik. (51. kép. 3.)

24. *putri*. 225 cm. mélységben volt 1-40 m. átmérőjű feneke, de körvonalai már a sárgaföldnél kibontakoztak, e feletti részét pedig néhány hullámos vonaldísszel ellátott vastagabb — történelmi időből származó — cserép jelezte. (52. kép. 1., 2.) Ugyancsak innen került elő egy bütykös csontból faragott, három lábra állítható, bizonytalan rendeltetésű tárgy is. (52. kép. 6.)

A sárgaföld alatti részben agancsból készült szűrőszerszám, halbordából készült tű, vékony bütykös csontból készült árák és véső őrlőkö töredék és sok cserép volt. (52. kép. 3., 5., 8., 9.)

A füles töredékek közt egy ansa lunata töredék (52. kép. 7.) és egy tál töredéke érdemel különösebb figyelmet. (52. kép. 12.) A táltörredék rövid szalagfülén három párhuzamos bemélyedő díszítés fut le. A fültő alatt körülhúzó párkányon lefelé irányított rövid vonalak sorakoznak egymás mellé párhuzamosan. A párkány alatt kettős, párhuzamos vonal húzódik. Ez a töredéken még egyszer megismétlődik s azután ugyanolyan távolságra három párhuzamos következik. Valószínűleg ezek a vonalak a fenék pereméig még többször megismétlődtek. Hogy lefelé futó vonalakkal voltak-e tagolva, azt a töredékből megállapítani nem lehet.

A nagyobb edényre valló töredékek közt olyanok vannak, amelyeken nem úgy, mint az eddigiek egy, hanem két körbefutó kiemelkedő gerinccel vannak díszítve, amelyeken kerek benyomások, vagy kisebb bevágások vannak. (52. kép. 11., 14.) Az egyszerű, lefelé futó bevágások itt is előfordulnak, olyan edényen, amelynek szája bemélyedésekkel van díszítve. Ezek a díszítések kivétel nélkül durva kivitelű edényekből valók. (52. kép. 13.)

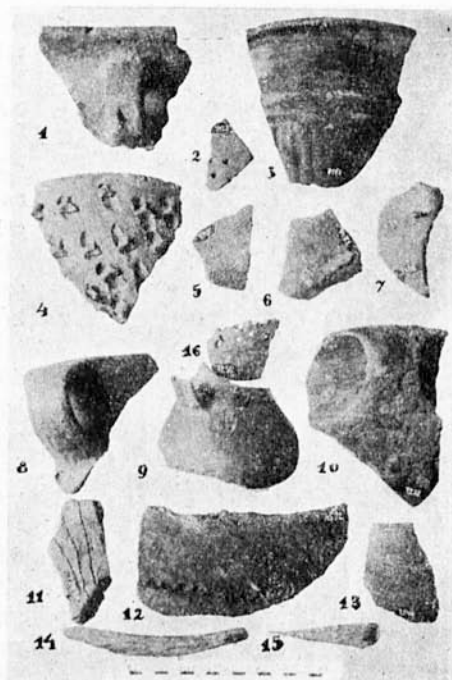

Fig. 51. kép.

De van két jól iszapolt, jól égett, igen finom kivitelű töredék. Az egyik igen finom csúcsban (52. kép. 10.) végződik s nyakán két bemélyedő párhuzamos fut körül. A másikon, közvetlen a pereme alatt két vonal darab és egy erősen kidolgozott központtal rajzolt háromszoros kör foglal helyet. (52. kép. 4.) Eredetileg valamennyi mészbetéttel volt díszítve.

A parázstartó talpas töredéke itt is előfordul.

25. *putri*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető. Feneke 1-70 m. átmérővel 200 cm. mélyen végződött. Teljesen üres volt.

26. *gödör*. Szintén csak a sárgaföldtől kísérhettük figyelemmel. 182 cm. mélységben találtuk meg szabálytalan ellypszis alakú fenekét. Hosszabbik tengelye: 2-25, rövidebbik: 0-82 m. volt.

Kevés csonttól eltekintve néhány csont-eszköz és edénytöredékek voltak benne. A csontok közt van egy 7 cm. hosszú szegletesre csiszolt töredék, amelynek felső végén 1-5 cm. átmérőjű, nyéllyuk nagyságú átfúrás van. Rendeltetését megállapítani nem sikerült. (53. kép. 14.)

Az eszközök közt egy csiszolt baltatöredék (53. kép. 16.), egy 7 cm. hosszú átfúrt nehezék (53. kép. 15.), egy 4-5 cm. átmérőjű, csereptöredékből készült orsókarika (53. kép. 17.), és egy 9 cm. átmérőjű, ugyanilyen félkészítmény érdemel említést. (53. kép. 9.)

A töredékek közt feltűnően sok táltöredék van, úgy a finomabb, mint a durvább kivitelűek közt. A finomabbak vagy minden díszítés nélküliek, vagy bütyökkel vannak díszítve. (53. kép. 12.) A durvábbak közt is van díszítetlen és csipett bemélyedésekkel díszített.

Egyik díszítés nélküli tálnak rövid talpa van. (45. kép. 2.) Magassága: 8, átmérője: 23-5, feneke átmérője: 8-5 cm.

A csipett díszítésű tál feneke gyengén profilált. Pereme benyomásokkal van díszítve. Pereme 21 cm. átmérőjű. (45. kép. 3.)

A csipett díszítésű cserepek közt igen nagy a változatosság úgy a díszítések nagysága, mint az elhelyezés tekintetében. Ez a megállapítás úgy az egy, mint a két ujjal díszítettekre érvényes. Vannak közöttük olyanok is ahol a díszítések bemélyedő vonalakkal vannak kombinálva. (53. kép. 1., 3., 4., 5., 6., 7. 8., 10., 11.)

Vannak össze-vissza haladó bemélyedő vonalakkal díszített darabok is. (53. kép. 13.)

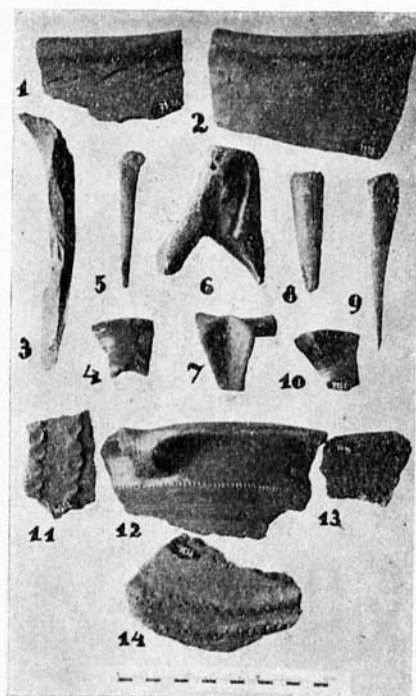

Fig. 52. kép.

Van egy töredék amelyen dupla, szabálytalan négyszög foglal helyet. A töredék egészen lapos s így valószínűleg valami edény feneke lehetett. (53. kép. 2.)

27. *putri*. A sárgaföldtől lefelé 240 cm.-ig volt figyelemmel kísérhető, ahol is 1-80 m. átmérőjű körrel végződött. Semmi se volt benne.

28. *putri*. 82 cm. mélyen kezdődött 90 cm. átmérővel. Mélysége 2 m.; feneke átmérője 2 m. — A sárgaföld kezdeténél a nyugati oldalon 60 cm. széles 25 cm. hosszú feketeföld beomlás volt, amely minden valószínűség szerint a putri oldalába vájt mélyedést töltötte ki. A bejáratától lefelé 60 cm.-re 15 cm. vastag hamuréteg volt 70 × 50 cm. átmérőjű ovális folton. A hamurétegben szétszórva sárgaföld darabok heverték. A hamuréteg fölött állati csontok és kagylók voltak igen nagy mennyiségben. Alatta edénytöredékek és bölény szarv.

A csontok közt több volt, amelyen a munkálás nyomai látszottak. Ezek közül egyik 14 cm. hosszú csontvéső, a másik 9 cm. hosszú csontár volt. (51. kép. 14., 15.)

A durvább töredékek közt van egy nagyobb edényhez tartozó töredék amely valósággal össze van építve. (Az összeépítés módját a 33. putrinál fogjuk egy nagyobb darabon ismertetni.) Az edény fekete színű volt s kiemelkedő díszítés volt rajta kerek benyomásokkal. (51. kép. 12.)

A csipett díszítéseken kívül egyenes vonallal díszített (51. kép. 6.) darabok is előfordulnak. Egyiken a vonalak az edény szélesedése szerint távolodnak egymástól; a másikon a körülfutó díszítéstől lefelé futnak. (51. kép. 11.)

Van a darabok közt egy szűrő töredék is. (51. kép. 16.)

A füles darabok közt egyik tál (51. kép. 10.), a másik fazékhoz tartozott. (51. kép. 8.) Mindkettőnek széles szalagfüle van, amely egyenesen a száj pereméből indul.

Egy kétfüli kanesó töredéke díszítése miatt érdemel figyelmet. Mint a töredékből látszik a két fül közt, a fültő magasságában párhuzamos, kettős vonal húzódott, amelyből a fül két oldalán és a fülek közti rész közepén két-két párhuzamos haladt lefelé. A fültőhöz közel eső mező két sarkában három sorban hét pont van elhelyezve. A középén lévő mezőben a párhuzamos alatt hat pont van egy sorban. Az edény igen finom kidolgozású. (51. kép. 9.)

Figyelmet érdemel az a töredék is, amelynek körülfutó díszítéséből lefutó vonalak felett két tetőszerűen összeszaladó vonal foglal helyet. (51. kép. 13.)

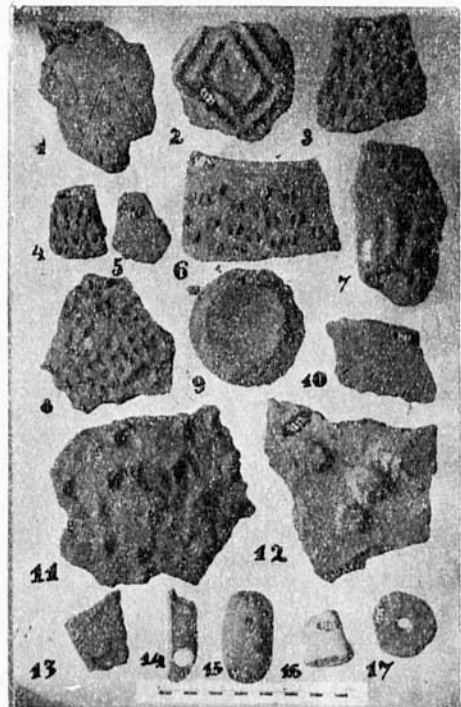

Fig. 53. kép.

29. *putri*. 55 cm. mélységben kezdődött, 85 cm.-es átmérőjű körrel. Mélysége 2-15 m.; ahol is átmérője 1-60 m.

Anyagában egy szaggatott egyenes vonallal díszített cserép az egyedül díszes. (54. kép. 2.)

Van egy rosszul égett, durva iszapolású szájtöredék, amelynek rekonstruált szájmérete 36-6 cm. Nyaka alatt kicsi bütyökfül van. (54. kép. 3.)

30. *putri*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető, 1-60 m. átmérőjű feneke 192 cm. mélyen volt. Alsó része teljesen összeért az előzővel.

Az előbbinél említett nagyméretű fekete cserepek kerültek ki belőle, amelyek közül az egyiket körülfutó, két oldalt peremmel határolt bemélyedés fut végig s itt-ott bütykök emelkednek rajta. (54. kép. 9.)

Egy jól iszapolt, jól égett, nagyméretű edényhez tartozó cserépen erősen kiemelkedő díszítés fut körül, bemélyedő díszítéssel amelyen még az ujjlenyomat is meglátszik. (54. kép. 11.)

Van egy jól iszapolt, jól égett, fekete színű, fényes táltöredék is, amelynek hornyolt nyaka hívja magára a figyelmet. (54. kép. 7.)

Két simító kő is volt benne.

31. *putri*. 82 cm. mélységben kezdődött 75 cm. átmérőjű körrel. Mélysége: 2-35 fenék-átmérője: 1-93 cm. volt. Hamu, csont és cserép volt benne összekeveredve. Agancs és szarv is volt benne.

Néhány szalagfüles töredéken kívül (54. kép. 1., 4.), egy bordával díszített perem is van, amelynek leírását a 33. putrinál adjuk.

Legtöbb figyelmet érdemel egy szűrő fél töredéke. Jól iszapolt, foltosan égett darab. Magassága: 5, átmérője: 16, feneke: 7 cm. Az egész fenék és az oldal a peremtől 3 cm.-re lefelé sűrűn át van lyukasztva. (54. kép. 6.)

Kétfülű kancsó alakú bögrék. (6. kép. 4., 7.) Mindkettő fülei a peremből indulnak. Jól iszapoltak, jól égettek, fekete illetőleg szürke színűek. Az egyik feneke benyomott, a másiké kerek. Az egyik magassága: 7-5 nyaka: 3-3, öblösödése: 7-5 cm. — A másik magassága: 7-3, nyaka: 3-38, öblösödése: 6-55 cm.

32. *putri*. 1 m. átmérőjű körrel kezdődött 82 cm. mélységben. Mélysége: 1-90, átmérője: 1-60 m. — Marhacsont kagyló és cseréptöredékek kerültek ki belőle. Bölény szarv is volt a csontok közt. A cserepek közül egy *ansa lunata* fül (54. kép. 5.) és egy 2-9 cm. átmérőjű égetett, lapos orsókarika érdemel említést. (54. kép. 12.)

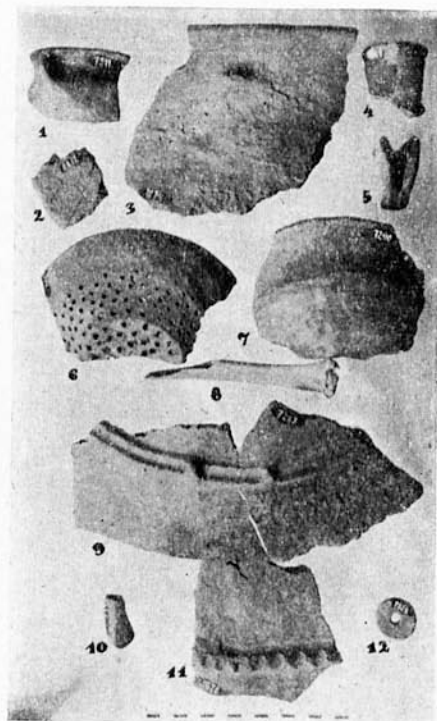

Fig. 54. kép.

A csontszerszámok közt egy 14 cm. hosszú, hengeres csontból készült véső (54. kép. 8.) és egy feketére égett csontsímító 4 cm.-es töredéke méltó a figyelemre. (54. kép. 10.)

33. *putri*. 160 cm. mélyen kezdődött 1-40 átmérőjű körrel. Mélysége: 2-70, fenék-átmérője: 2-05 m. volt. Marha- és halcsonton kívül kagyló és eszerép volt benne. Különösen sok volt a nagyméretű eszerépdarab. Köztük olyan is, amely fenéktöredéknek látszott s belőle a 22. putrinál leírt kampós kereszt kampójára emlékeztető háromszög alakú gúla állott ki. A cserepekből sikerült az edényt tökéletesen rekonstruálni. Alakja és felépítése teljesen elűt a használati edények alakjától. (55. kép.)

A szét tört darabokból az edény szerkezete igen jól megállapítható volt. Nem egyszerre készítették korongon hanem valóságban darabokból építették. Az egész edény, a füleket nem számítva, öt darabból készült. A legalsó rész 14-5 cm. magas, felől kerekén végződő darab, a második 6 a harmadik szintén 6, a negyedik 7 cm., végeik élesek. Ezeket a részeket gondosan egymásra rakták, de előbb úgy látszik ki is égették. Ennek a belső váznak egészen fekete a színe. Az egymásra rakott részeket kívül-belől durvább, szemesebb anyaggal összetapasztották s felől a külön elkészített befejező nyakas részt rátapasztva ráépítették. A fenékrész elkészítése után a külön elkészített domborművű, felfelé álló végű kampószerkezetet bele-tapasztották.

Fig. 55. kép.

A feketére égetett belső rész 6-5 mm. vastag. A belső tapasztás szintén 6-5, a külső 3 mm. Az egész falvastagsága 16 mm.

Az edény anyaga a külön készült részek szerint különböző. Az alsó rész durvább anyagból készült, a felső azonban finom iszapolású és fényesre van sítva. Égetése egyformán jó. Színe kívül-belől egyaránt vörös. Sem külső oldalán, sem belsejében a használatnak nyoma sincs.

Pereme kihajló. Szájától lefelé 19 cm.-re kiemelkedő díszítés fut körül amelyen kör alakú benyomások sorakoznak. A díszítés vonalában foglalnak helyet a bemélyedő közepű szalagfűl tövek. A fülek az edényre úgy vannak ráillesztve, hogy az összeillesztés helyén a falat kilyukasztották s a lyukon átszorított agyagot belőlről lesímtották. A fülek bemélyedésének folytatásában mindenütt egy-egy lyuk foglal helyet; a lyuk elhelyezkedése csak az egyik fűlnél csúszott egy kissé félre. A fülek elhelyezése

nem egészen szimmetrikus. Az egymástól való távolság 25, 28, 25·5 és 27 cm. — A fülek szélessége 3 cm. — A felsőrészt a körülfutó díszítés élesen választja el a díszítés nélküli középső résztől. A fenéktől felfelé 18 cm. magasságban az előbbihez hasonló díszítés fut körül, de a kiemelkedő rész utólag lett az oldalhoz tapasztva. A díszítés alatti rész sincs díszítve. A fenék az edény méreteihez képest igen kicsi és gyengén profilált. A belsejében lévő kampós keresztnek csak két ága van meg. Méretei az első edényben lévő kereszténél nagyobbak.

Magassága: 56·5, szája: 19·5, nyaka: 12, öblösödése: 58, feneke: 10 cm.

Az összeállított töredéken kívül volt még egy nagy edényhez tartozó, jól iszapolt, elég jól égett, egyik oldalán vörös, másik oldalán fekete színű szájtöredék. Átmérője 54 cm. Összeállítása az előbbi mintájára történt.

Füles tál. Jól iszapolt, jól égett, fényes feketére simított. Fülei a peremből indulnak. A fülek egymástól 22, 19 22, 19 cm. távolságra vannak. Magassága: 11, szájátmérő: 32, feneke: 8 cm. (56. kép.)

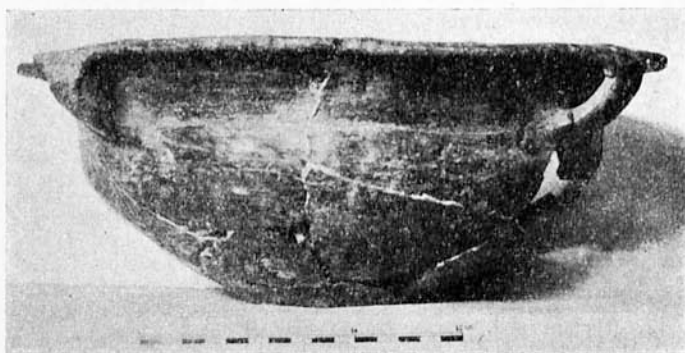

Fig. 56. kép.

Táltöredék. Az előbbihez hasonló. Szájátmérője 24 cm.

Táltöredék feltűnően sok volt ebben a putriban. Közülök még az érdemel figyelmet, amelynek felső részén, a párkány és a perem közt három borda fut le. (57. kép. 1.)

Sok a durva edénytöredék, köztük egészen kezdetleges bütyökfüles darabok. (57. kép. 2., 4.)

Díszített töredék csak egy van. A díszítésből egy fél elipszis marad meg, amelyben közepén egy bemélyedő vonal foglal helyet, az elipszis pereméről pedig rövid vonalkák indulnak sugárszerű elhelyezkedéssel. (57. kép. 8.)

Kiégett és égetés nélküli tapasztöredék, égett tűzikutya töredék s egy 12 cm. hosszú csontvésző került még ki a putri belsejéből.

A putri szája fölött hullámvonalas díszítésű középkori cserepek hevertek. (57. kép. 3.)

34. *putri*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető. 192 cm. mélységben volt az 1·60 m-es átmérőjű feneke. Néhány csonton és töredék cserepen kívül semmi se volt benne.

35. *putri*. 72 cm. mélyen kezdődött 60 cm. átmérőjű körrel. Mélysége: 1-90, fenékátmérője: 1-75 m. volt. A belőle kikerült anyag csak a sárgaföldig volt szerte-dobálva. A sárgaföld alatti részben semmi se volt.

Közvetlenül a sárgaföld feletti részen feküdt egy virágcserep formájú edény. (34 kép. 5.) Iszapolása durva, égetése jó szürke színű, erős fekete foltokkal. A perem alatt 3 cm.-re, egymástól szabálytalan távolságra négy bütyök helyezkedik el. A bütyköktől szabadon hagyott közökben, de 3—4 cm.-rel lejjebb újra négy bütyök van, amelyek felfelé irányuló lyukkal vannak átfúrva. Magassága: 14, szájtátmérő: 17, fenék: 6×7 cm.

Több nagyméretű edény töredéke is volt a putriban. Van egy durva iszapolású vörösre égett, fényesre simított lapos falú edénytöredék. Pereme alatt 3-5 cm.-es bütyök van rajta. Rekonstruált szájtátmérője 36-4 cm. (57. kép. 10.)

Egy vastagfalú, fekete szájtöredéken a díszítés a kihajló perem belső oldalán van. A töredéken kétszer ismétlődik meg az a három függőlegesen haladó párhuzamos vonal, amelyek szabályos távolságra valószínűleg az egész peremen többször előfordult. (57. kép. 6.)

Több nagy edény töredékén kívül egy közepesen bemélyedő bütykös fül (57. kép. 5.) és egy ansa lunata töredék is volt itt, amelynek fültőve körbefutó párhuzamos vonalakkal volt díszítve. (57. kép. 7.)

A csontok közt volt egy megégett eszköz és egy 8-5 cm. hosszú, szegletes vésőtöredék. (57. kép. 9.)

36. *putri*. 72 cm. mélységben kezdődött 60 cm. átmérőjű körrel. Mélysége: 1-90, fenékátmérője: 1-75 m. volt.

Anyagában csont és agancs töredékeken kívül nagymennyiségű cserep és három parázstartó nagyobb, összeállítható töredéke volt. A töredékek közül kettő, úgy látszik egyhez tartozott s belőle az edény alsó és középső része restaurálható. (58. kép. 1—2.)

Az alsó rész 1-5—3-5 cm. vastagságú agyagból készült. Feneke nem volt. Lesímitott talpon állt. Elöl lévő része szintén le van símitva. Ez a lesímitott rész volt a hamu kihúzó nyílás széle. Az alsó résznek csak a fele van meg. Egész szélessége a szájnál 24 cm. volt. Hátról kerekén végződött. Mélysége 21 cm. A meglévő darabon a talptól 8, a szájtól 6-5 cm.-re. 2 cm. átmérőjű lyuk van. Valószínűleg az ellenkező oldalon is volt egy hasonló lyuk.

A középső rész 21 cm. magasságban illeszkedett az alsó részre. A száj felső része 14—15 cm. magasságban lehetett. A középső rész méretei az alsóéval egyeznek. A

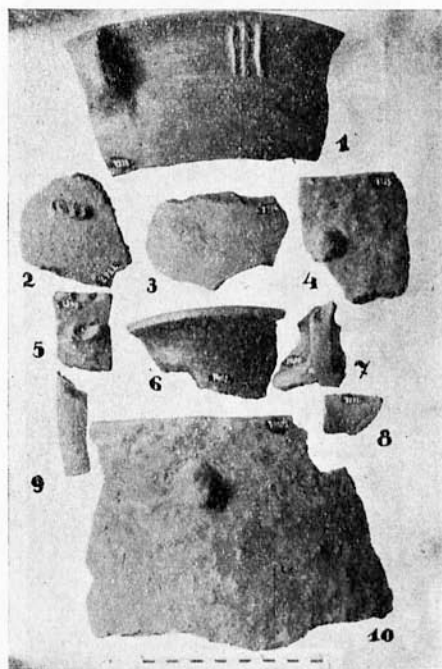

Fig. 57. kép.

rajta lévő lyukak nagysága különböző s a meglévők mérete 2·5—7 cm. közt változik.

Széleihez volt tapasztva a felső rész, de ennek darabjai teljesen hiányoznak.

A harmadik darab nagyon vastag agyagból van készítve. (58. kép. 3.) Csak a középső rész töredéke van meg, amelynek átlagos vastagsága 5—6 cm. Szélessége 30 cm. volt. A lyukak 3—8 cm. közt változnak. Mint a meglévő részből látszik, az előbbinél nagyobb méretű volt.

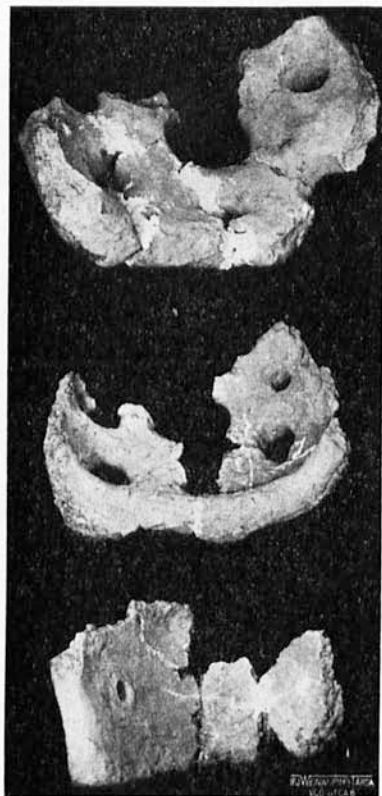

Fig. 58. kép.

A durvább agyag dolgok közt kell megemlíteni azt a három hengeres tárgyat (59. kép. 1—3.), amelyek égés foltokat mutatnak s valószínűleg tűzi kutyák voltak. Szélességük: 4, hosszúságuk: 9·5, 11 és 11·5 cm.

Az eszközök közt egy nagyobb fenőkö töredék (60. kép. 9.) két kőbaltá töredék (59. kép. 8., 11.) és egy cserépből tördelt orsókarika (60. kép. 10.) említendők.

Fültöredékek közt, ép úgy mint az eddigiekben, a bütyökfültől (59. kép. 5. 9.; 60. kép. 3., 6.), a szalagfülig (60. kép. 1. 2.), többféle változat fordul elő. Ansa lunata (60. kép. 8.) is van. Egyik füles táltöredéken a fül alatt bemélyedő kettős vonal fut körül, amelyből közvetlenül a fül alatt kettős párhuzamos vonal fut lefelé. (60. kép. 1.)

A díszített töredékek közt van egy, ahol rövid bemélyedő szabálytalan vonalak helyezkednek el a felületen. (59. kép. 10.) Egy másiknak kiszélesedő pereme alól és felől ferde, bemélyedő vonalakkal van díszítve. (59. kép. 7.)

Egy másiknak keskeny kiemelkedését, sürrűn benyomott hármasszöges mélyedések tarkítják. (60. kép. 5.)

Van két finom iszapolású, jól égett töredék. Egyik vörös színű s párhuzamosan futó emelkedés fut rajta körül. Az egyik emelkedés alatt kettős párhuzamos van, amelyből három párhuzamos fut cikcakkos vonalban. (60. kép. 7.)

A másik fekete színű, bemélyedő kettős párhuzamos vonalából kettős köríves visszatérő, hullámszerű vonalak ágaznak. (60. kép. 4.)

37. gödör. 205 cm. mélyen volt a hosszan elnyúló szabálytalan ellypszis alakú feneke. Bár a sárgaföldből figyelemmel kísérhető volt, néhány égett csonton kívül, nagyon kevés cserép került ki belőle. Díszítve csak egy durva szájtöredék (60. kép. 6.) és egy finomabban iszapolt, simított darab volt, amelynek körülfutó kiemelkedése, rövid bevágásokkal volt díszítve. (60. kép. 4.)

38. *putri* és a vele összefolyt szabálytalan gödör feneke 225 cm. mélységben volt. Anyagában csont és agancs töredéken kívül, néhány durva cserépdarab volt.

VII. Az ásatás utáni földmunkálatok alkalmával előkerült szórványos leletek. Az ásatások befejezése után az útépitéshez tovább hordták a földet. Aránylag kis területen ontották le az általunk kidolgozott szelvény belső oldalát. A munkát állandóan figyelemmel kísértük, de szerencsére nem sokáig tartott s így nem sok kárt tett. Megfigyeléseink ez alatt is egyeztek a rendszeres ásatáson tett megfigyeléseinkkel. A kikerülő anyag

Fig. 59. kép.

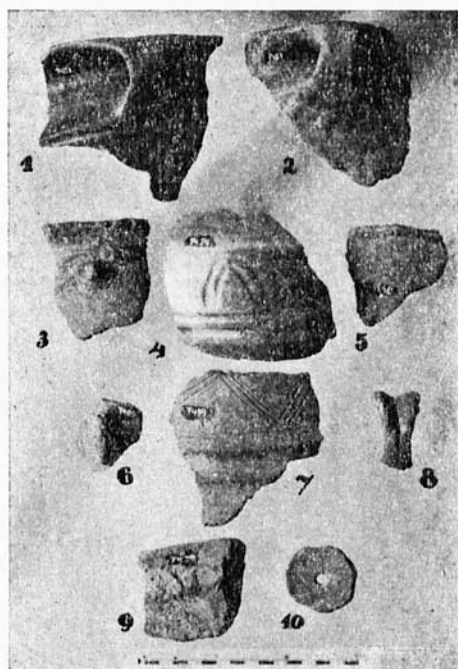

Fig. 60. kép.

pedig néhány olyan typust eredményezett, amely az eddigieket igen jól kiegészíti.

1. Kőbalta töredék. Csak a nyéllyuktól a fok felé eső rész van meg. Alakja fémformát utánoz. Rendkívül finom kidolgozású. Foka szabályosan kiszélesedik. A darab hossza a nyéllyuk közepétől 4-5 cm. Anyaga serpentin. (61. kép. 5.)

2. Durva agyagból készült kettős kúp alakú orsókarika. Átmérője 6 cm. (61. kép. 9.)

3. Orsótartó. Szövésnél használt; átfűrt kúp alakú, égett agyagból. Alsó része

11 cm.; magassága: 14 cm. Az orsó befogadására szolgáló lyuk magassága 9.5 cm. (62. kép. 4.)

4. Kúp alakú nehezék. (62. kép. 3.) Alapja: 4.5, magassága: 12 cm.

5. Egyik három méteres gödör fenekén találtak egy, a fentebb leírt egész edény méreteivel és finomságával teljesen egyező nyak, illetőleg szájrész töredékét. E töredéknek külső oldala és kihajló szájrészének belső része az eredeti vörös színt megőrizte, de az a rész, amely a már függőlegesen haladó nyak alatt következik, feketére égett. (63. kép. 1.)

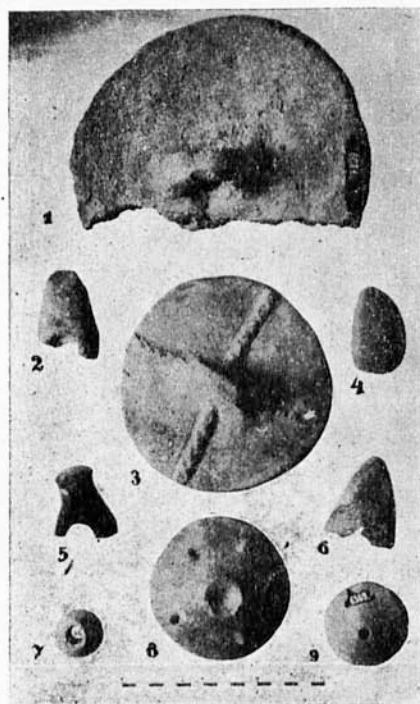

Fig. 61. kép.

6. Ugyanabból a gödörből került elő, egy teljesen azonos vastagságú, égetésű és anyagú töredék, amely minden tekintetben megegyezik a fentebb leírt nagy edény fiialatt lévő lyukas részével. (63. kép. 4.)

7. Edénytöredék. Ismeretlen típus. Roszszul iszapolt, gyengén égetett, halvány vörös színű. Fő részét egy 22 cm. átmérőjű, 16.5 mm. vastag kör alakú lap alkotja. Ennek a kör alakú lapnak a szélétől 4.5 cm. távolságra durván kidolgozott, edényfenékhez hasonló félgömbölyű rész következik. Hogy ez a rész volt-e a tulajdonképeni edény, vagy pedig ez volt a korong talpa, nehéz eldönteni. Mivel azonban a korong síma oldalán égés nyomai látszanak, valószínűleg a korong volt az alsó rész, amelyből az öblös edény emelkedett. (64. kép. 9.)

8. Finom iszapolású, feketére simított tál perem töredék. A peremről a nyak alatti kidudorodásig három párhuzamos, kiemelkedő borda fut le. (64. kép. 1.)

9. Az előbbihez hasonló anyagú tál füles töredéke. Vékony szalagfülle a száj pereméből indul s a nyak alatt kiugró domborodáshoz tapad. Feneke enyhén profilált. Magassága 11.5 cm. volt. (64. kép. 2.)

10. Durva tál perem töredéke. Durva iszapolású anyagában sok pelyva lenyomat van. Törési felülete korom fekete. Külseje vörös színű. Peremén bemélyedő kerek díszítések vannak, amelyeket valami lapos végű, henger alakú tárgygyal csinált a készítője. A töredéken két rövid kiemelkedés van, amelyek ujj benyomásokkal vannak díszítve. (63. kép. 5.)

11. Durva, szemcsés iszapolású, jól égett, vörösszínű vastag táltöredék, széles szalagfüllel. A forma a finomabb iszapolású, fekete tálakra emlékeztet. (63. kép. 8.)

12. 7.5 cm. magas durva égetésű és iszapolású tál töredéke. A hajlatban lévő legnagyobb vastagsága 26.4 mm. (63. kép. 2.)

13. Durva edény szájtöredéke. A kissé kihajló peremet köralakú benyomások díszítik. A benyomott körökben az üres henger belsejébe nyomult agyag mutatja, hogy a díszítést vékony nádszállal készítették. (63. kép. 6.)

14. Durva iszapolású és égetésű, vastag edény szájtöredéke. A peremen lévő benyomások az edény száját cikkcakkossá teszik. (64. kép. 6.)

15. Szemcsés, durva iszapolású, magas edény száj és nyak töredéke. Pereme szélesen kihajló. A töredék a kihasadásig van meg. Nyaka egész a kihasadásig nyúlik s 11 cm. hosszú. A töredékből ítélve az edény igen nagy lehetett. Belső oldala finomabban van kidolgozva. (64. kép. 3.)

16. Erősen profilált edény fenék töredéke. A fenék átmérője 7 cm. Az edény oldalfalai a virágcserephöz hasonlóan mennek felfelé. (64. kép. 8.)

17. Imeretlen rendeltetésű talpas edény töredék. A talp magassága 4-5 cm. A felső rész félhold formájú töredéke azt mutatja, hogy a tárgyat talán égő fa támasztására használták. (64. kép. 3.)

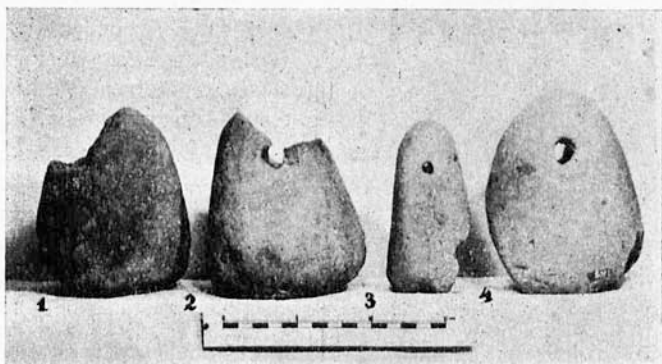

Fig. 62. kép.

18. Finom iszapolású, világos barna színű, fényesre simított edény füles töredéke. Széles kihajló peremből észrevétlenül indul a hosszú keskeny szalagfül, amely kiváll sodva illeszkedik az edény alsó részéhez. (65. kép. 3.)

19. Durva iszapolású és égetésű töredék. Pereme valami hengeres tárgy oldalának benyomásával van kicsipkézve. A száj alatt 3 cm.-rel kezdődik a lefelé hajló, két csúcsú bütyökiül. (63. kép. 7.)

20. Finom iszapolású, jól égett, fényesre simított edénytöredék. Az edény valószínűleg kétfüllű volt s ennek megfelelően egész még kivethető díszítése szimmetrikus. — Hosszú, keskeny szalagfüle a szájperem felé ugorva kezdődik. A két fül között középen lehetett az edény szája, amelyik alatt szimmetrikus elhelyezkedésben két benyomott pontokkal körülvett bemélyedés lehetett. A töredéken csak egyiknek a fele van meg. A fül kezdetével párhuzamosan körbeíró vonalak tagolták az edényt. A töredéken a két-két párhuzamos háromszor megismétlődik. (65. kép. 2.)

21. Ansa lunata töredék. A fül az edény egyenes pereméből hirtelen emelkedik ki. A fül alatt két bemélyedő széles párhuzamos árok tagolja az edényt. Kivitele igen finom. Színe fényes fekete. (65. kép. 4.)

22. Durva iszapolású, fényes feketére símitott füles edény töredéke. A kis szögben megtörő szalagfül áthúzással van az oldalra erősítve. A fülek tapadási helyénél a szélességnek megfelelően két körbe futó kiemelkedés tagolja az edényt, elválasztva a gömbölyded alsó részt, a hirtelen kiemelkedő nyaki résztől. (64. kép. 10.)

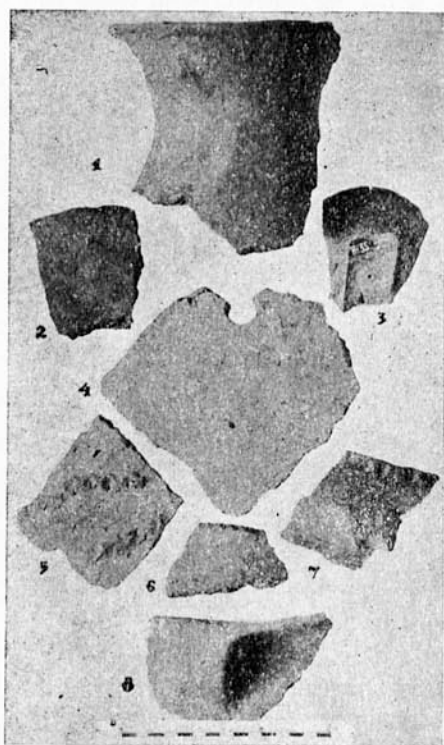

Fig. 63. kép.

23. Durva iszapolású, vöröses szürke színű füles edény töredéke. Az edény erősen kihasasodó volt. Töredéke a legnagyobb hasasodástól felfelé van meg. Felülete szabálytalanul haladó, bemélyedő vonalakkal van díszítve. Közvetlen a pereme alatt foglal helyet az edény alakjához mért kicsi szalagfül. Magassága a kihasasodástól 18 cm. (65. kép. 1.)

24. Durva iszapolású, rosszul égetett edény vastag töredéke. Vastagsága 15.5 mm. A töredéken két helyen is látszik a fésűs díszítés. Színe halvány vörös. Igen nagy edény darabja lehet. (64. kép. 7.)

25. Nagyméretű tál szájtöredéke. Vastagsága az előbbivel egyezik. Közepes iszapolású. Szürke színű. A töredéket ferdén, szabálytalan távolságban haladó párhuzamos vonalak díszítik. Rekonstruált szájmérője 33 cm. (64. kép. 5.)

26. Jól iszapolt, jól égetett, fényes vörösre símitott nagy edény töredéke. Az edényen éles kidudorodás futhatott körül, amelyet két alatta húzódó bemélyedő párhuzamos követhetett. Úgy látszik, hogy ehhez a párhuzamoshoz, három-három lefelé haladó szögben összefutó újabb párhuzamos vonal csatlakozott, amelyek a fenti vonalakkal háromszöge-

ket alkottak. A töredéken egy ilyen háromszög majdnem teljesen rekonstruálható. (64. kép. 4.)

27. Jól iszapolt, jól égetett, eredetileg fényesre símitott, vörös színű fedő. Átmérője 15.5 cm. Vastagsága 14–20 mm. közt változik. Közepén 2 cm. magas, 1.3 cm. széles és 4 cm. hosszú füle van, amelynek alsó részétől négyfelé ujj benyomásokkal díszített kiemelkedések húzódnak. Belső oldalán erős égésnyomok látszanak. (61. kép. 3.)

28. Orsótartó töredék. Kúp alakú. Magassága 13.5 cm. Fenékmérője 11 cm. —

9.5 cm. magasságban át van fúrva. A lyuk belső felületének kopása erős használat mellett tanuskodik. — Anyaga vörösre égett durva agyag. (62. kép. 1.)

29. Nyéllyukas balta töredék. A lyuktól az él felé eső része van meg. Ennek hossza 6 cm. Az él szélessége 3.92 cm. (61. kép. 6.)

30. Nyéllyukas balta töredék. A lyuktól a fok felé eső része van meg. Hossza: 5 cm. A fok vége egy négyzetcentiméter területen négyzet alakúra van lecsiszolva. (61. kép. 2.)

31. Széles lyukú orsókarika. Nem szimmetrikus forma. Egyik csónkakúpja nagyon lapos. Jól égett és finom iszapoltású anyagból készült. Szürke színű. (61. kép. 7.)

32. Egyfülű tál. A füle le van törve s töredékéből csak sejteni lehet, hogy szalagfüle volt. Jó iszapoltású, jól égett szürke színű. Enyhén kifelé hajló keskeny szájpere

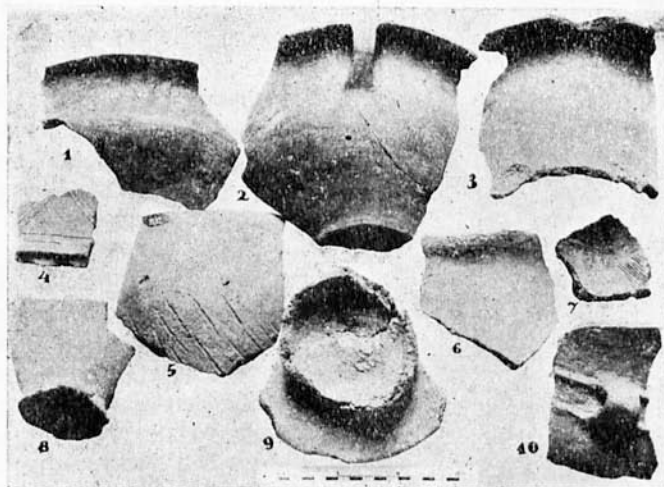

Fig. 64. kép.

után hirtelen kihasasodik, majd csónkakúp alakban fut le az edény gyengén profilált fenekéig. Szájátmérő: 16.5, legnagyobb öblösödés: 18.5 fenék: 7.5, magasság: 8.8 cm. — Az edény belsejében zsurló lenyomatok látszanak. (66. kép.)

33. Fületlen táltöredék. (Felső részének $\frac{1}{4}$ része hiányzik.) Igen jól iszapolt, jól égetett finom kivitelű munka. Szájpere me egyenesen felfelé áll. Ez a felfelé álló rész 2 cm. magas. Ennek végződésétől a profilált fenékig lapos csónkakúpba fut az alsó rész. A felfelé álló részen egymással szemben, az edény két oldalán egy-egy gömböcske foglal helyet. A közt, a felfelé álló perem alsó élén ugyanolyan gömböcske van. Valószínűleg az ellenkező oldalon is volt egy, de ez a rész hiányzik. Száj átmérője: 16.5, magassága: 5.7, fenékátmérője: 5 cm. (8. kép. 2.)

34. Edénytöredék. Finoman iszapolt anyagból. Sötét szürke színű. Egyenes pereme alatt s kihasasodásának alsó szélén apró gömböcskék díszítik.

35. Fül nélküli csésze. Felfelé álló, egyenes szájeremmel. A felfelé álló perem magassága 5-5 m. Ebből lefelé menő fordított csanakakúp alkotja az edény alsó részét. Anyaga jól iszapolt, jól égett. Az edény alakja nem szimmetrikus. Peremét szabálytalanul elhelyezett gömböcskék díszítik. Magassága: 8-5, szájátmérője: 11-5, profilált és benyomott feneke: 3-3 cm. (8. kép. 1.)

36. Fül nélküli csésze. Felfelé álló, kissé lefelé hajló szájeremmel. Az edény nagyobb részét ez a szájerem alkotja. Ennek magassága: 6-5 cm. — Ennek alsó végénél van az edény legnagyobb kihasasodása. Az alsó rész igen alacsony csanakakúpban végződik. A perem alatt három gömböcske van elhelyezve egyenlő távolságra egymástól. A gömböcskék közt szabadon maradó részen, de a perem alsó részén újabb három gömböcske foglal helyet. Magassága: 7-5, szájátmérő: 8-5, legnagyobb hasasodás: 9-9, fenékátmérő: 3-5 cm. (8. kép. 3.)

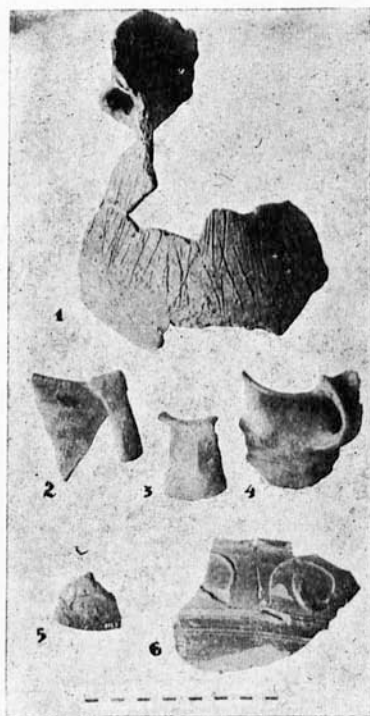

Fig. 65. kép.

37. Jól iszapolt és égetett edény töredéke. Valószínűleg kétfüllű edény volt, amelynek fületővénél egy körbeírtó bemélyedő vonal és ezzel párhuzamosan haladó, valami hegyes eszközzel készített, bemélyedő pontsor volt a díszítés. Fenékátmérője: 8-5 cm. (8. kép. 7.)

38. Egyfüllű bögre. (Füle hiányzik.) Anyaga jól iszapolt. Egyik oldalán szürke, másikon vörös színű. Pereme annyira kihajlik, hogy az edény legszélesebb része épen a szájnál van. A fül a kihajló peremből indult s tőle jobbra és balra néhány függőleges vonalka díszítette a peremet. Feneke enyhén profilált. Magassága: 9-5, szája: 10-5 nyaka: 7-45 legnagyobb hasasodása: 8-64, feneke: 5-8 cm. (5. kép. 15.)

39. Felfüggeszthető urna. Jól iszapolt, jól égetett szürke színű. Gyengén kihajló szájereme 3-5 cm. magas nyakkal csatlakozik az edény testéhez. A nyak tövéből egy fél cm. széles bemélyedés fut körül. Ezt a bemélyedést három — egymástól egyenlőtlen távolságra elhelyezett átfúrt fülecske hidalja át. Ezek szolgálhattak az edény felfüggesztésére. A fülek közti távolság közepének megfelelő helyen, az edény legnagyobb kihasasodásán három félgömbös kidudorodás foglal helyet. Az alsó rész erősen hegyesedő csanakakúpból áll, amelynek fedőlapját az erősen profilált fenék alkotja. Magassága: 8-3, szája: 9-36, legnagyobb öblösödése: 15-4 fenék: 7 cm. (67. kép. 3.)

40. Fedő. Közepes iszapolású, jól égett anyagból. Középen lévő fogantyúja hengeresen emelkedik ki s felső pereme kissé töleszerűen kiszélesedik. A henger teteje be

van nyomva. A fogó alatti részen, egymástól szabálytalan távolságban az előbbi edény füleihez hasonló négy fül helyezkedik el. Magassága: 4·9, átmérője: 10·1 cm. (61. kép. 8.)

41. Kétfülű kancsó. Finom iszapolású, jól égetett, sötét szürke színű, fényesre simított anyag. Szájpereme erősen kihajlik. A fülek simán, kissé kiszélesedve indulnak a peremből s a nyak kiszélesedő részéről áthúzással illeszkednek az edény falához. A fültövek aljától 2 cm.-re kis bemélyedés fut körül, amelyet a két fül alatt is, és a szabadon álló rész közepén négy gömböcske tagol. Feneke gyengén profilált. Magassága: 24, szája: 13·3, nyak: 9, legnagyobb öblösödés: 20, fenék: 9·5 cm. (67. kép. 2.)

42. Kétfülű kancsó formájú edényke. Felső része hiányzik. Jól iszapolt, jól égetett, fényesre csiszolt fekete anyag. Fülei áthúzással vannak megerősítve. A fültöveket bemélyedő párhuzamos vonalak kötik össze, amelyeknek végződésénél a vonalak lefelé húzódnak. E vonalak által határolt részt, a vízszintes vonalhoz csatlakozó, szintén lefelé haladó párhuzamos vonalak két részre bontják. Ezek az osztó vonalak egészen a benyomott fenékig lehúzódnak s az edény alját hat részre osztják. (5. kép. 7.)

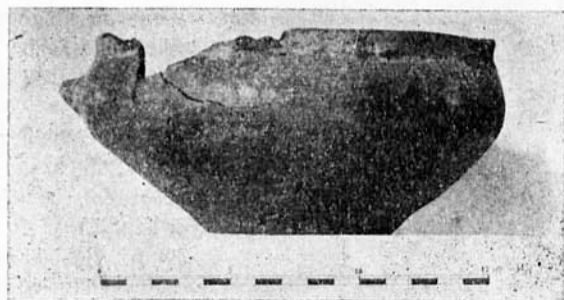

Fig. 66. kép.

43. Ugyanolyan edény, de méretei és díszítése elüt az előbbitől. A díszítés a fülek alatt kezdődik s nem két, hanem három párhuzamosból áll. Az edény tagolása azonban nem olyan arányos, mint az előbbinél. Négy mező körülbelül egyforma, de a fülek alatt lévő kettő, sokkal keskenyebb. A mezőt határoló párhuzamosok az egyszerű ujjbenyomással készült fenék körül elhelyezkedő bemélyedő körnél futnak össze. E körön belül, vele párhuzamosan benyomott kerek lyukak foglalnak helyet. — Magassága: 12, szája: 5, nyaka: 4·1, legnagyobb öblösödése: 9·1 cm. (6. kép. 18.)

44. Ugyanolyan edény töredéke. Méretei sokkal kisebbek. A két fül tövét bemélyedő vonal köti össze; vele párhuzamosan kissé elnyúlt bemélyedő pontok foglalnak helyet; a két fül közti fél távolságban egy-egy kidudorodás tagolja a vonalakat. — Feneke egyszerűen bemélyedő. Legnagyobb hasasodása: 7·01 cm. (6. kép. 3.)

45. Az előbbihez hasonló forma. Iszapolás, égetés és fül alkalmazás az előbbivel egyező. A fülek alatt vállasan körbefutó kiemelkedés választja el a felső részt az alsótól. Szája letörött. Feneke ujjbenyomással készült. Magassága: 10·5, nyaka: 3·6, legnagyobb hasasodása: 7·9 cm. (6. kép. 19.)

46. Az előbbihez hasonló forma, de az anyaga kevésbé finom, színe fénytelen szürke. Szája erősen kihajló, feneke egészen gömbölyű. Szájátmérője: 6, magassága: 9·5, nyaka: 3·5, legnagyobb öblösödése: 7·4 cm. (6. kép. 20.)

47. Kancsó alakú egyfülű bögre. Jól iszapolt, jól égett, fényes feketére símitott darab. Az eddig ismertetett ilyenfajta edények közül alsó részének aránytalan formájával tűnik ki. Feneke csúcsos, de a csúcs szabálytalan metszeten le van koptatva. Ezen a szabálytalan körvonalú fenéken áll az edény. Magassága: 13·2, szája: 6, nyaka: 4·25, öblösödése: 8·5 cm. (68. kép. 1.)

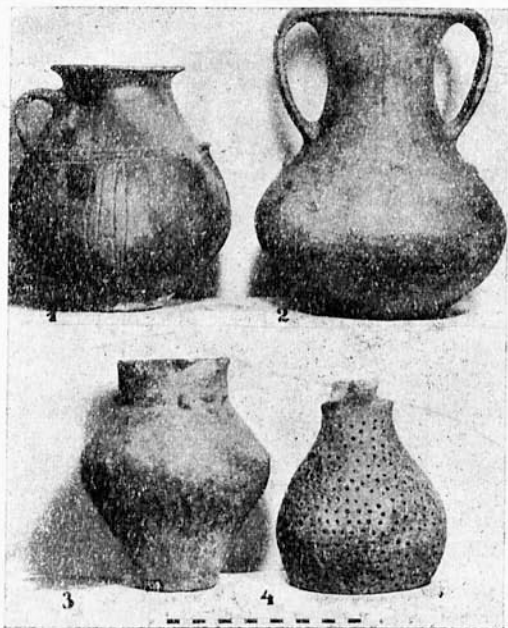

Fig. 67. kép.

48. Egyfülű edény. Iszapolása, égetése az előbbihez hasonló, de alakja tetszetősebb. Füle alatt bemélyedés fut körül, amely az edényt két részre tagolja. A felső részen a símitás felől lefelé történt, az alsó részen a bemélyedő vonallal párhuzamos körök mentén. — Feneke köldökszerűen emelkedik ki illetőleg mélyül be. Magassága: 10·5, szája: 5·8, nyaka: 3·6, öblösödése: 8·05 cm. (68. kép. 2.)

49. Az előbbihez hasonló forma. Magassága: 9·5, szája: 5·8, nyaka: 3·12, öblösödése: 8·3, bemélyített feneke: 1·6 cm. (68. kép. 3.)

50. Az előbbihez hasonló készítésű darab. Színe világosabb szürke. Füle alatt ennek is bemélyedés fut körül, amely után az alsó rész kissé kivállasodik. A felső rész csónkakúp alakú, amelyből tölcseresen szélesedik ki az edény szája. Alsó része törött s így a fenék forma nem állapítható meg. Magassága: 8·5, szája: 5, nyaka: 3, öblösödése: 7·15 cm. (6. kép. 17.)

51. Durva szemcsés anyagból készült egyfülű bögre. Finom iszapolású, fényes fekete bevonása teljesen lekopott. Itt-ott töredékekben van meg rajta. Hasasodása, az edény formájához mérten igen nagy. Magassága: 7·5, nyaka: 3·4, hasasodása: 6·4, feneke (gyengén profilált): 1·8 cm. (5. kép. 1.)

52. Jól iszapolt, feketére símitott, valószínűleg kétfülű edényke töredéke. Belsejében igen jól szemlélhető az edénytípust jellemző durva kidolgozás. A fülek alatt két bemélyedő vonal fut körül, amelyből a fülek folytatásában és a fülek közti terület közepén három-három párhuzamos fut le, amelyek a kidudorodó, de ellapított fenékben találkoznak össze. (69. kép. 4.)

53. Egyfülű edény töredéke. A fül alatt körülfutó hármás, bemélyedő párhuzamos

vonal közvetlen a fül alatt ívesen halad. Az ellenkező oldalon és ettől jobbra és balra három-három párhuzamos fut lefelé, amelyek a lapított fenékkal párhuzamosan haladó hármas körhöz csatlakoznak. (5. kép. 8.)

54. Hegyes csúcsban kiugró edényfenék töredéke. Belseje igen durva eldolgozású. és feltűnően vastag bár méretei a rendes ilyen típusú edény méreteit nem haladhatták felől. (69. kép. 3.)

55. Lángborító. Alakja a Nagy Sáncon talált darabéval egyező. Iszapolása finom, égetése jó, sötét szürke, fényesre símitott darab. Lyukgatása a felső nyílás alatt 1-5 cm.-nyire kezdődik. Úgy látszik, hogy ennek a példánynak nem volt kengyelfüle, mert az egyforma hosszúra nyúló fogantyúkon nem törés hanem kopás nyomok látszanak. Magassága: 16-5, felső nyílásának átmérője: 6, az alsóé: 10-5, hasasodása: 13-5 cm. (67. kép. 4.)

56. Egyfülű csésze formájú edény töredéke. Jól iszapolt, jól égett vöröses szürke színű. Pereme kissé kihajló. Fül-töve táján valami szélesebb símitóttól származó bemélyedés fut körül. Erről a füllel ellenkező oldalon két, a közbe eső rész mindkét oldalán egy-egy hasonló bemélyedés fut lefelé egész a lapított fenékig. Magassága: 7-7, nyaka: 6-15, öblösödése: 7-6, fenéke: 4-7 cm. — ez a tárgy a vályogosból került, ahol az első két csontvázat találtuk. (5. kép. 16.)

E földmunkálatok során a már kihordott gödör széleinél is dolgoztak a munkások s ez alkalommal az általunk szabályszerűen feltárt földszív előtti részen egy, állítólag kinyújtott helyzetben fekvő csontvázra akadtak. A csontváz mindkét karján négy-négy thrydachna

gygas kagylóból készült karperecet találtak, amelyek közül hatot sikerült épségben megszerezni. Mindkét kezén volt egy-egy spirális gyűrű amelynek töredékeit szintén hozzánk juttatták. A két gyűrű hét darabban jutott hozzánk s így nem tudjuk megállapítani hogy egyhez-egyhez hány kanyarulat tartozott. A nyakán zöld patinával átitatott apró kagylógyöngyök közt két nagyobb kagylógyöngyöt találtak. Egyéb melléklet nem volt. (70. kép.)

Fig. 68. kép.

Az 1927. évi ásatások.

VIII. A középkori templom. Az 1927. évi ásatásokat augusztus hó 8-tól szeptember hó 7-ig végeztük. Ez alatt az idő alatt egyrészt tovább folytattuk a Kovács Pál telkén lévő halomban talált temető feltárását, másrészt folytattuk a malom melletti halomban lévő telep kiásását.

Az első helyen azokat a területeket ástuk fel, amelyeket az előbbi esztendőben nem lehetett megközelíteni. Így legelőször a Kovács Pál és Szél Sándorné telkére eső mesterséges halom közepén dolgoztunk, ahol az első kutató árokban 8 kelet felé fordult, melléklet nélküli csontvázat találtunk 20–50 cm. mélységben. A csontvázak minden valószínűség szerint abból a temetőből valók, amelyet már a múlt esztendőben, egy közelebből meg nem határozható Árpád-kori éremmel datáltunk. Az árok végében felhordott, ledöngölt sárgaföldet találtunk, amelynek a Kovács Pál földjére eső része szabályos félköralakban helyezkedett el. A Szél Sándorné telkére eső rész már forgatva volt, de foltonként helyén maradt s az egész egy kisebb templom alaprajzát mutatta, amelynek szentélye kelet felé volt építve. Az alap a két telek közti mesgynén a kerítéstől 81-70 m. távolságban kezdődik. Itt van a szentély délkeleti fala. A még szakember által hitelesítendő méretek a következők. Az oldalifalak hossza: 9-80, a bejárat felőli fal és a szentély szélessége: 7-80, a szentély legtávolibb pontja a bejárat felőli faltól: 12-20 cm. Szálában álló fal már nincs, de az egész halom körül rengeteg sok a téglá- és cseréptöredék, keverve malter és csont darabokkal. A felhordott sárgaföld átlagos szélessége 1 m. — Majdnem bizonyos tehát, hogy a középkori Szentiván templomát és te-

Fig. 69. kép.

metőjét sikerült megtalálni s így megdőlt az az állítás, hogy a középkori község Új-szentiván helyén feküdt volna.

IX. A bronzkori temető utolsó sírjai. Az elmúlt esztendőben feltárt temető, akkor meg nem közelíthető részében három sírt találtunk. A múlt évi számozás sorrendjében először találtuk meg a 12. sírt. (20. kép.)

19. A 11. sírtól Ény.-ra 25-40 m. távolságra 66 cm. mélységben feküdt. Mint a mellékelt térképen is látható, a temető többi részétől meglehetősen távol volt s abból a temetőből legközelebb volt hozzá a 13. sír (13.), amelynek két kis edénye vagy elporladt gyermekcsontokra, vagy szimbolikus temetkezésre engedett következtetést. A 12. sír megtalálása után nem kétséges, hogy az előbbi is gyermeksírről volt szó, mint a most megtalált. (71. kép.) Ennek a csontváza is nagyon rossz állapotban volt. A koponyából csak néhány vékony csont és egy fog volt meg. Meg volt még a karsont töredékesen és a lábszárok, amelyek szabályszerűen zsugorított helyzetben voltak. A váz helyzete É.-D. Feje É. felé volt; az arc pedig K. felé nézett eredetileg. Bal oldalán feküdt. A ko-

ponya és a térd között közepén egy kétfülű edény feküdt. Bal karja az edény alá nyúlt s rajta kis bronz karperec volt. A nyak tájáról két gyöngy, a mellről egy bronz spirális került elő.

Az edény (22. kép. 9.) jól iszapolt, jól égett. Színe szürke, de sok vöröses folt tartja. Pereme szélesen kihajló. A fülek a peremből kis kiszélesedéssel indulnak és áthúzással illeszkednek az edény oldalához. Formája szabályos, körvonalai finomak. Feneke profilált. A fültövek beilleszkedésétől mind a két oldalra két bemélyedő párhuzamos vonal indul, amely a füleknél derékszög alatt lefelé halad s folytatása a vízszintes vonalaknak. A két fül közt közepén három-három párhuzamos csatlakozik az alsó vonalhoz. Ezek a lefelé haladó vonalak az edény alsó részét hat, nem egyenlő részre osztják. A vonalak nem mennek a profilált fenéig, csak a csonkakúposan kezdődő alsó rész felső széléig. Magassága: 9·5, szája: 7·8, nyaka: 5·14, öblösödése: 9·32 feneke: 6·95 cm.

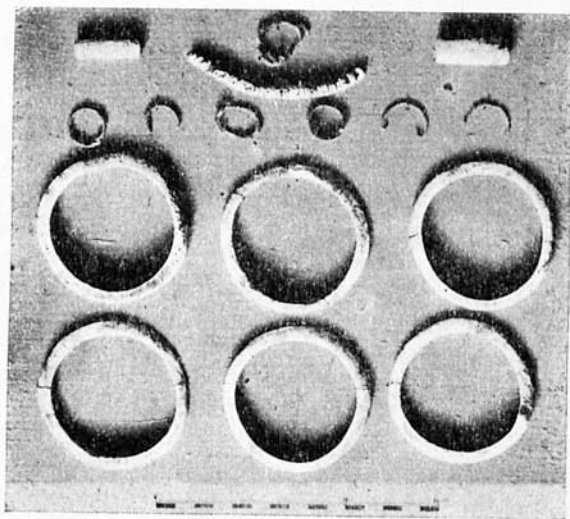

Fig. 70. kép.

A karperec (72. kép. 2.) vékony, lapos bronz lemezből készült, amelynek nyitott végei kissé kiszélesednek. Átmérője: 2·85 szélessége: 0·3, vastagsága: 0·15 cm.

A spirális (72. kép. 1.) egészen vékony drótból készült s négy csavarodással hadd kiélle. Teljes átmérője 1·1 cm.

A gyöngyök (72. kép. 3., 4.) felső része lapos és átiúrt, alsó részük erősen megvastagszik. Felületük sárga alapszínnel fekete pettyes. Valószínűleg pasziából készültek.

20. 13. sír. Az előbbtől 6·5 m. távolságra K-re. 1 m. mélyen fekvő zsugorított férfi csontváz. Zsugorított hossza 1 m. (73. kép.) — Teljes hossza 155 cm. Baloldalán feküdt. Feje tetejével felfelé az állán nyugodott. Feje a térdétől 45 cm.-nyire volt. Ennek a távolságnak közepén volt egy kétfülű edény, amely szájával a váz felé dült. Az arc mellett, a könyököknél, a medence felett, és a farcsont alatt egy-egy kis csont darabka

volt, amelyek — úgy látszik — a temetés alkalmával a földdel együtt — nem szándékosan — kerülhettek ide. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en feküdt, arca pedig Dny.-ra nézett.

Az edény (22. kép. 11.) kevésbé jól iszapolt, jól égetű, sötét szürke színű, helyenkint világosabb foltokkal tankítva. Kidolgozása nem nagyon gondos. Szája kihajló; ebből indulnak a széles szalagfülek, amelyek szintén áthúzással vannak megerősítve. A fülek alatt és a közük eső terület közepén egy-egy gömböcske van elhelyezve, amelyek egy bemélyedő vonalat hidalnak át. Feneke kissé bemélyedő. Magassága: 17, szája: 9·8, nyaka: 6·7, öblösödése: 14·5, feneke: 6 cm.

Fig. 71. kép.

A háborítatlanul fekvő alsó test helyzetéből megállapítható volt, hogy fekvés iránya az előbbi síréval egyező volt s bal oldalára fordítva volt eltemetve.

Az egyik edény rossz iszapolású, rosszul égetett fületlen edény. (22. kép. 21.) Eredetileg valami fényesre simított fekete réteggel volt bevonva, de ez csak itt-ott van meg rajta. Nyaka alatt kettős bemélyedő vonal futott körül, amelyből valószínűleg négy helyen bemélyedő párhuzamos vonalak haladtak lefelé. Ezeket azonban csak egy helyen lehet figyelemmel kísérni. Feneke profilált. Magassága: 6·5, szája: 6·15, nyaka: 4·80, öblösödése: 6·69, feneke: 3·5 cm.

21. 14. sír. Az előbbtól Ény.-ra 6·5 m. távolságra 160 cm. mélységben bolygatott női sírt találtunk. (74. kép.) A többi — e területen talált — sírtól már abban is különbözött, hogy a sírgödör fentről kezdve, egész a fenekéig fekete földdel volt kitöltve holott a többiek csak felényi mélységben voltak és soha még csak kevert föld sem volt bennök. A test csipőtől lefelé eső része bolygatatlan állapotban zsugorított helyzetben feküdt, de a felső test összevissza volt dobálva. A sír mellékletül szolgáló két edény megvolt. A háborítás alkalmával ezeket is szét dobálták, de egy darabját se vitték el. Egy rossz tál, amelyet az eredetileg ráomló föld három darabra tört, egymástól távol fekvő darabokban ugyan, de hiány nélkül megvolt.

Már a sír mélysége is gyanút keltett aziránt, hogy valószínűleg gazdagabb sír lehetett. Hogy az edényeket el nem vitték, mellett bizonyít, hogy a sírt nem az újabb időben, hanem valószínűleg még az őskorban háborgatták meg. Valószínűvé teszi ezt az is, hogy az előbb leírt gyermeksír kivételével eddig bronz nem fordult elő a temetőben, ebben a sírban pedig az első karsontok kétségtelenül bronz nyomokat mutattak. A tárgy azonban — amely bizonyára karperec volt — hiányzott.

A tál (22. kép. 20.) jól iszapolt, jól égett, fényes feketére símított anyagból készült; helyenkint nagy szürke foltok borítják. Négy füle van, amelyek megközelítőleg egyforma távolságra vannak egymástól, szalagfülek. A fülek a gyengén kihajló száiperemből indulnak s a kivállasodó alsórészhez csatlakoznak. A fülek közt, az edény szája és a kivállasodás közti részen három-három párhuzamosan futó borda halad lefelé. Feneke erősen profilált. Magassága: 16 szája: 36·5, feneke: 11 cm.

X. *Második ásatás a telepen.* A malom melletti halomban lévő telepen is folytattuk a munkát. Kidolgoztuk a tavalyi szelvény folytatásában lévő teleprészt 10 m. szélesen és 47 m. hosszúságban, ami a múlt évben felásott 240 m² területtel együtt 710 m². Ezzel szemben a megfigyelés nélkül elhordott rész, a két község területére eső halomban mintegy 13.800 m². Hogy pedig a telepnek épen ez a magasabb rész felé eső területe volt a sűrűbben lakott, onnan is látszik, hogy a jól megfigyelt felásott résznek idei területe, a mult esztendeinél sokkal ritkábban lakott volt, amit az alábbi számok is bizonyítanak. A tavalyi 240 m² és az idej 470 m² területen a jelenségek így oszlanak meg: tűzhely: 11, illetőleg: 6, lakó- és hulladékgödör: 38, illetőleg: 30, égett földterület: 3, illetőleg: 1, kagylóréteg vagy gödör: 5, illetőleg: 5, nagyobb kiterjedésű hamu folt: 1, illetőleg: 1. — Ebből is látható, hogy a telep a halom magasabb részein volt sűrűbben lakott s valószínűleg az volt a telep régebbi része is. Azok a szórványos leletek, amelyek a község lakóinak bemondása szerint az elpusztított halomnak magasabb részéből valók a formák több-kevesebb egyezése mellett is durvább kivitelről tanuskodnak. Könnyen feltehető, hogy — mivel az egész területen kultur-rétegeket megkülönböztetni nem lehet, a település korát nem a függőleges, hanem a vízszintes elhelyezkedés adja meg. Bár e mellett látszik bizonyítani az is, hogy a történelmi időből származó gödrök az alacsonyabb részek felé mindig nagyobb számmal lépnek fel, ezt a feltevést csak egy — a szomszédos területre eső — magasabb rész feltárásával és megfigyelésével lehetne eldönteni.

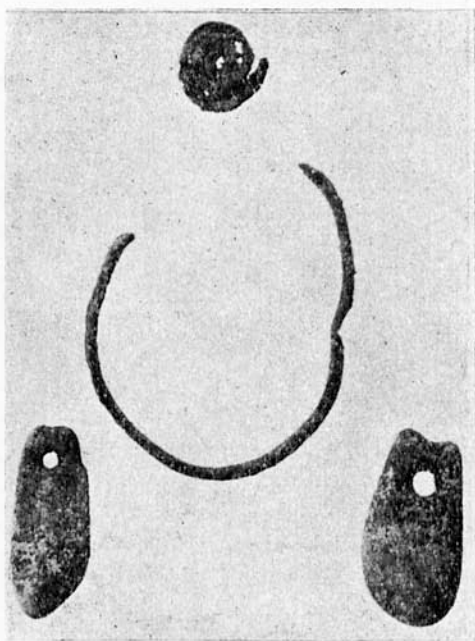

Fig. 72. kép.

Az elmúlt évben felásott területtel csatlakozó részen időközben to-

vább folytatták a földhordást. Azt a részt, amelyik ennek következtében az ásatás számára elveszett, a telepről készült második térkép tünteti fel. (75. kép.) Az e területen megfigyelt jelenségeket a múlt évvel egyező sorrendben tárgyaljuk.

Előre kell bocsájtanom, hogy a jelenségek az idén feltárt területen valamivel magasabban kezdődnek, de ezeknek a magasabb színvonalon talált jelenségeknek a telep őskori részével nincs vonatkozásuk; leginkább a középkorból származnak.

45 cm. mélységben, 35-től 36-50-ig, a K. faltól 0-60 m. távolságra volt az 55. gödör. Szabályos kerek lyuk 1-50 m. átmérővel. Falai egyenesen mentek lefelé. Feneke

80 cm. mélyen volt. Ezzel a gödrrel érintkezett egy 1-50 m. hosszúságban elnyúló, 65 cm. széles szabálytalan alakú tűzhely, amelynek kezdete, a gödör kezdetével esett egybe.

50 cm. mélységben három gödröt találtunk. Valamennyi a középkorból származott.

15-80—16-65-ig, a nyugati faltól 70 cm. távolságra volt a 65. gödör. Bejárata 85 cm. átmérőjű kör; falai rézsuttosan, kissé hasasodva haladnak lefelé és 185 cm. mélységben érnek feneket. Feneke lapos. Felsőátmérője 140 cm.

17-40—18-20-ig húzódik a nyugati faltól 1-10 m.-re a 64. gödör 80 cm. széles bejárata. Ezt a gödröt teljes egészében sikerült felőlről kibontani. Alakja körte alak, feneke félgömbös. A gödör legszélesebb pontja 250 cm. mélységben van, ahol

Fig. 73. kép.

átmérője 155 cm. A félgömbös fenék legmélyebb pontja 285 cm.

30-60—31-40-ig terjed, a nyugati faltól 2-22 m.-re volt az 52. gödör 80 cm. széles bejárata. Körte alakú, amelynek legnagyobb kiszélesedése 188 cm. mélyen 176 cm. Legmélyebb pontja 222 cm. — Feneke félgömbös.

65 cm. mélységben 21-30—23-30-ig a nyugati faltól 2-25 m.-re feküdt az 58. gödör feltűnően széles (2 m.) bejárata. Ez a széles kör azonban 90 cm. mélyen, párkánszerű kiugrás után 1-80 m.-re szűkült össze s ezt a méretét egész a fenekéig, 170 cm. mélységig megtartotta.

66 cm. mélységben 20-80—22-35-ig, a nyugati faltól 6-95 m. távolságra volt a 45. gödör 120 × 135 cm. méretű, kissé ellyptikus bejárata. Ezt a szabálytalan méretet egész a fenekéig 3-04 m. mélységig megtartotta.

70 cm. mélységben két gödör és egy tűzhely volt.

14.30—15 m.-ig, a nyugati faltól 7.75 m. távolságra találtuk a 40. putri 70 cm. széles bejáratát. A putri méhkasszerűen kiszélesedő falakkal 2.50 m. mélységig lenyúlt, ahol 2 m. átmérőjű körben, lapos fenékkal végződött.

16.10—16.75-ig, a nyugati faltól 5.75 m.-re volt a 47. putri 65 cm. széles bejárata. Falai az előbbi módjára szélesedve 2.60 m. mélységig mentek le, ahol 2.15 m. átmérőjű körben futottak össze, teljesen lapos fenékkal.

4.20—5.70-ig, a nyugati faltól 3.20 távolságra 1.50 m. hosszú, 1 m. széles tűzhely foglalt helyet. A tűzhely felső részén 9 cm. vastag égett tapasztott földréteg volt 15—18 cm. vastag sárgaföld réteg fölött, amelyben megzavart égett földrétegek voltak. A sárgaföld alatt kevert feketeföld volt.

72 cm. mélységben 1—4-ig, a nyugati faltól 10 m.-re, a múlt évben feltárt 23. gödör felé nyúlva találtunk egy háromszög formájú tűzhelyet, amelynek legszélesebb része 1 m., leghosszabb része 2 m. volt. Vastagsága 20 cm. volt. Több tapasztaréteg volt rajta s így a felszínén, mint belsejében számtalan kagylót találtunk.

75 cm. mélységben 18.85—20-ig, a nyugati faltól 7 m.-re volt a szabálytalan alakú 41. gödör. Tömve volt kagylóval. 1 m.-ig nyúlt le mindvégig szabálytalan alakban.

14.65—15.40-ig, a nyugati faltól 7 m. távolságra volt a 44. putri 75 cm. széles bejárata. A putri a szokott formában 210 cm. mélységig ment le, ahol félkörösen helyezkedett el a 40. putri oldalánál. Átmérője 190 cm. — A két putri között összeköttetés volt.

80 cm. mélységben 5.36—6.11-ig, a nyugati faltól 2.25 m.-re volt a 62. gödör 75 cm. átmérőjű bejárata. A gödör körte alakú volt, félgömbös fenékkal. Legnagyobb szélessége 1.75 m.-nél 115 cm. Mélysége 243 cm.

15.10—16.0-ig, a nyugati faltól 3 m.-re foglalt helyet a 60. gödör 90 cm. átmérőjű bejárata. Alakja körteformájú. Mélysége: 190 cm. Átmérő: 175 cm.

19.15—20.75-ig, a nyugati faltól 5 m.-re találtuk a 48. putri szokatlan széles, 1.60 m.-es bejáratát. Mélysége: 2.57. Átmérője: 2.50 m.

8.5 m.-nél, a nyugati faltól 1.60-ra, és

8.25-nél, a nyugati faltól 1.30-ra találtunk egy-egy karóhelyet, amelyben még az

Fig. 74. kép.

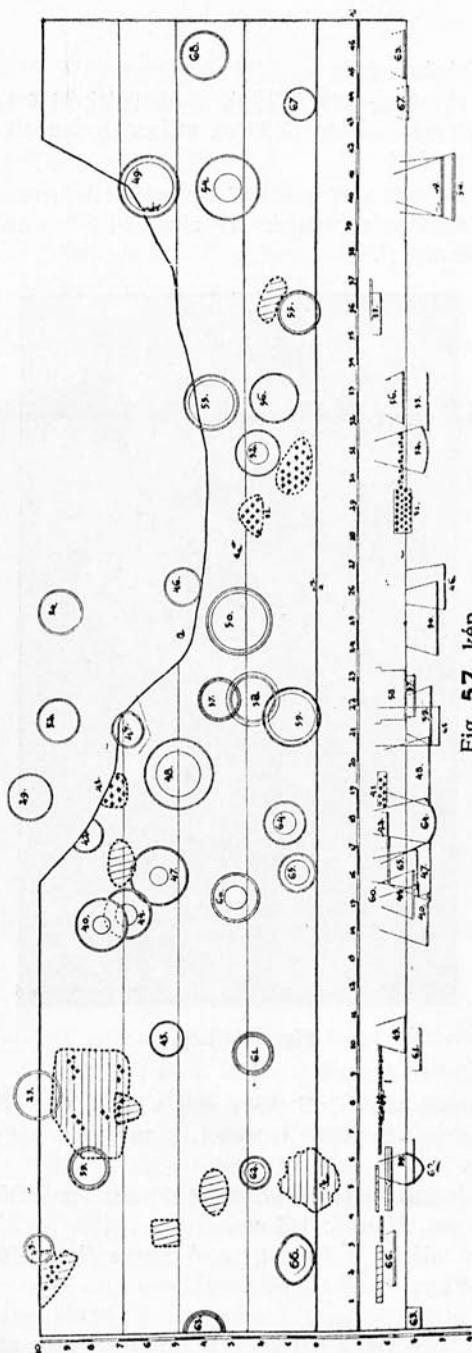

Fig. 57. kép.

elporladt karó is benne volt. Mindkettő 1 m. mélyre nyúlt le. Átmérőjük 10 cm. volt.

85 cm. mélységben 17-30-nál, a nyugati faltól 8-5 m.-re volt a 42. gödör, amelynek nagyobb része a földhordás áldozata lett. Átmérője úgy itt, mint az 1 m. mélyen lévő fenekén 1-30 m.

3-40—4-05-ig, a nyugati faltól 5-05 m.-re négyszögalakú tűzhelyet találtunk. Sem beletapasztott cserép, sem réteges tapasztás nem volt rajta.

6-25—10-ig, a nyugati faltól 6-90—9-65-ig szabálytalan alakú égett réteget találtunk amelyben égett rögök és kagyló csomók váltakoztak. Ennek a rétegnek nyugati oldalához csatlakozott egy szabálytalan alakú tűzhely, amely egy részével rajta feküdt a rétegen. A tűzhely 6-50—7-60 közt feküdt s a nyugati falat 6-30 m.-re közelítette meg. A tűzhely többször volt tapasztva s belsőjében őskori cserepek voltak.

100 cm. mélyen 4-25—6-50-ig a nyugati faltól be- és kifelé szabálytalan vávolságra elhelyezkedve nagy sárga foltot találtunk, amelynek átlagos vastagsága 20 cm. volt. Ebben a sárga foltban sok apró cseréptöredéken kívül pontosan 5-25 m. körül szétszórva a múlt évi anyagban leírt kampóskeresztes edény darabjait találtuk. Az edényből csak töredékek vannak meg, amelyeket az összeillesztés sorrendjében 83. képünkön mutatunk be.

26-25-nél, pontosan a nyugati fal mellett edénytöredékek feküdtek.

15-90—17-65-ig, a nyugati faltól 7 m.-re 1-75 m. hosszú, 1 m. széles, ovális alakú tűzhelyet találtunk, amelyben szintén betapasztott őskori cserepek voltak. A tűzhely 15-20 cm. vastagságú rétegben foglalt helyet.

105 cm. mélységben 1·60—3·50-ig, a nyugati faltól mintegy 60 cm. távolságra eső központ körül foglalt helyet a 66. gödör. Alakja szabálytalan ellipszis. Nyomait nagyon nehezen lehetett megállapítani, mert mindenütt keményen összeálló földdel volt tele. Körvonalait pontosan csak a fenéken lehetett megállapítani, amely 130 cm. mélységben volt.

115 cm. mélységben 8·75-nél, a nyugati faltól 2·25 m.-re 10 cm. átmérőjű karólyukat találtunk, amely 1·25 m.-ig ment le és a korhadó fadarabokkal kétségtelenül megállapítható volt.

125 cm. mélységben 40·50—41·50-ig a nyugati faltól 3·35 m.-re volt az 54. putri 1 m. átmérőjű bejárata. Falai a szokott formában mentek lefelé. Feneke 3·60 m. mélységben volt, ahol átmérője: 2·45 m.

130 cm. mélyen 28·50—30-ig, a nyugati faltól 2·25 m.-re szabálytalan alakú kagylós gödröt találtunk. Ez az 51. gödör 190 cm. mélységig ment le s szabálytalan formáját (150 × 95) mindvégig megtartotta.

150 cm. mélyen 27·50—28-ig, a nyugati faltól 2·50 m.-re edénytöredékek feküdtek.

40·10—41·90-ig, a nyugati faltól 6·25 m.-re volt a 49. putri bejárata. A bejárat 180 cm. átmérőjű volt de valószínűleg magasabb rétegben kezdődött; a felsőbb rétegeket azonban elhordták. Ez volt az egyetlen putri, amelyben csontvázat találtunk. Mélysége: 3·14 m., ahol átmérője: 2·20 m. volt.

160 cm. mélyen 32·60—34·90-ig, a nyugati faltól 1·50 m.-re volt az 56. gödör feneke. Magasabb részeit nem tudtuk megállapítani.

165 cm. mélyen 5·20—6·75-ig, a nyugati faltól 8·40 m.-re találtuk a 1·55 m. átmérőjű 39. gödröt, amely függőleges falakkal 2·0 m.-ig ment le.

170 cm. mélységben 9·90—11·10-ig, a nyugati faltól 5·60 m.-re volt a 43. gödör 1·20 m. átmérőjű feneke. Felsőbb részeit ennek se tudtuk megállapítani.

175. cm. mélyen kezdődött a sárgaföld. Voltak putrik, amelyeknek körvonalait csak innen lefelé sikerült megtalálni, ami nem jelenti azt, hogy feljebb nem nyúlhattak. Sokszor előfordult, hogy látszólag háborítatlan réteg alatt kezdődtek a sárgaföldbe nyúló putrik.

A déli falnál volt a középpontja a 63. putrinak. A szelvénybe csak 70 cm.-re

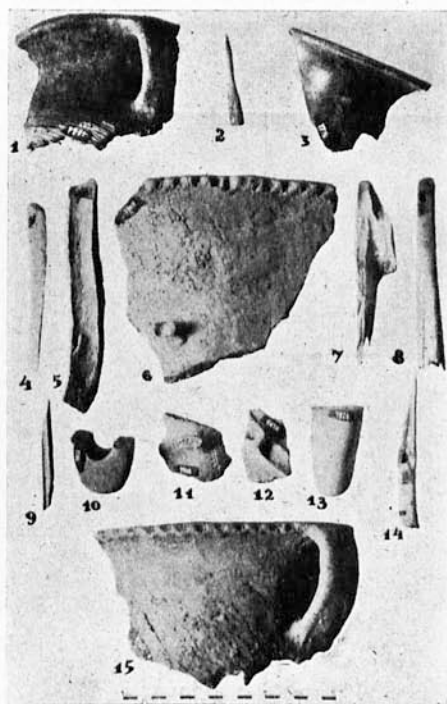

Fig. 76. kép.

nyúlt be. Egyenes falakkal ment le 2·30 m.-ig s 140 cm. átmérőjét mindvégig megtartotta. A nyugati faltól 4·10 m.-re volt.

9·25—10·75-ig, a nyugati faltól 2·25 m.-re feküdt a 61. gödör 1·50 m. széles bejárata. Ezt a szélességet 2·20 m. mélységben lévő fenekéig megtartotta.

21·15—22·85-ig, a nyugati faltól 85 cm.-re volt az 59. putri 1 m. átmérőjű bejárata; falai lefelé széjjelemlve 2·70 m. mélységben értek feneket, ahol az átmérő 2·15 m.-re szélesedett.

22—23-ig, a nyugati faltól 3·50 m.-re volt az 57. gödör, amelynek ide eső felső-része, és 2·00 m. mélységben lévő fenéke egyaránt 1·50 m. átmérőjű volt.

24·45—26·55-ig, a nyugati faltól 2·90 m.-re volt az 50. putri 2·10 m. átmérőjű felső-része. Falai lefelé szélesedve 2·98 m. mélységben 2·50 m. átmérőjű körben érintkeztek a fenékkal.

Fig. 77. kép.

32·42—34·05-ig, a nyugati faltól 3·75 m.-re volt az 53. putri 1·63 m. átmérőjű felső része; a putri az előbbieik formájára ment lefelé s 2·52 mélyen 2 m. átmérőjű körben végződött.

44·85—46·90-ig, a nyugati faltól 4·40 m.-re volt a 68. gödör 2·05 m. átmérőjű fenéke. A felette lévő rétegeket a földhordás alkalmával széthányták.

25 m.-nél, a nyugati faltól 4·95 m.-re edénytöredékek heverték.

180. cm. mélyen 43·40—44·60-ig, a nyugati faltól 60 cm.-re volt a 67. gödör 1·20 m. átmérőjű fenéke. Felsőbb részeit nem lehetett figyelemmel kísérni.

320 cm. mélyen 26·07—27·80-ig, a nyugati faltól 5 m.-re volt a 46. putri fenéke. Az 1·73 m. átmérőjű körnek csak egyik oldalán kísérhettük figyelemmel a rézsuttosan felfelé haladó falakat, mert az egész terület fenékig ki volt ásva. A fenékátmérő azonban pontosan megállapítható volt.

A gödrökben és putrikban talált anyag a lelőhelyek szerint így oszlott meg:

39. gödör. Csak 165 cm. mélységtől kezdve volt figyelemmel kísérhető. Alakja hengeresen ment lefelé s két méter mélységben 1.55 m. átmérőjű fenékkal végződött. Teljesen üres volt.

40. putri. 70 cm. átmérőjű bejárata 70 cm. mélységben volt. Falai méhkas formájára szélesedve 2.50 m.-ig mentek lefele s ott 2 m. átmérőjű körrel végződtek. Összeköttetésben állott a 44. putrival. (77. kép.) Belsejéből hamun és szarvasmarha csontokon kívül sok edénytöredék, kagyló és csonteszköz került elő.

A csonteszközök közül figyelmet érdemel két félkészítmény (76. kép. 5., 7.) és három kész eszköz. (76. kép. 2., 4., 8.) A félkészítmények vésőnek voltak szánva s mindegyik felhasított kerek csontból készült. Az egyik kerek csontból készült véső 12, a másik lapos csontból készült 11 cm. hosszú. Egy 6 cm. hosszú, nagyon hegyes eszköz talán nyílesűcs lehetett.

A keramikus anyagból két bütyökfüles edénytöredék említendő, amelyek közül az egyik egy benyomott díszítésekkel ellátott szájtöredéken van. Mérete igen nagy. (76. kép. 6.)

Van még a töredékek közt egy szalagfüles szájtöredék is, amelynek oldala seprűmintával van díszítve. (76. kép. 1.)

Ezek az edények rendkívül durva anyagból készültek. Annál finomabb kivitelű az a szájtöredék, amely szélesen kihajló peremével, finom iszapolásával s fényes fekete színével vonja magára a figyelmet. (76. kép. 3.)

A múlt évi anyagban ismertetett, fenékének belsejében kampós kereszttel ellátott edény jellegzetes cserepe ebben a gödörben is előfordult.

41. gödör. 75 cm. mélységben kezdődött. Egészen szabálytalan alakú s mindössze 25 cm. mélységű volt. Az 1.25 m. szélességű gödör tömve volt kagylóhéjjal, de egyéb anyag nem volt benne.

42. gödör. 85 cm. mélyen kezdődött, de nagyobb része a már említett földhordásnak esett áldozatul. A szájánál és fenekénél egyaránt 1.30 m. az átmérője. Mélysége csak 15 cm. Hamun kívül egyebet nem találtunk benne.

43. gödör. Körvonalai csak 170 cm. mélységben tűntek fel s így csak 1.20 m. átmérőjű fenéke volt megállapítható. A fenéken csontok, szarvak és cserepek feküdtek, amelyek közt épen úgy akadtak durva, mint rendkívül finom kidolgozású darabok.

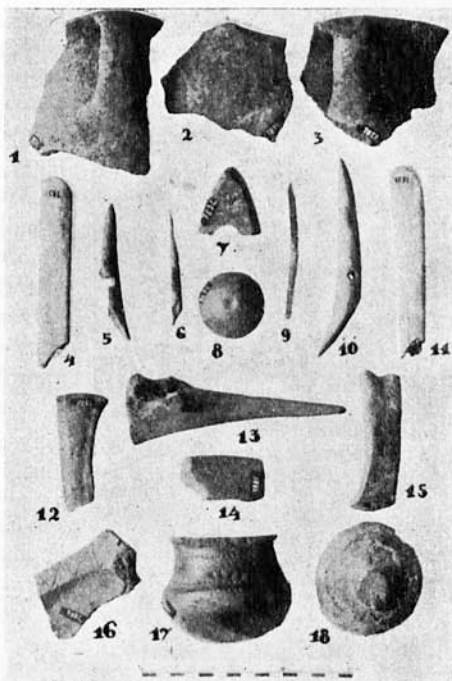

Fig. 78. kép.

Az egyetlen félig-meddig ép darab egy tört fülű kétiüles kancsó formájú edényke. Finom iszapolású jól égett, fényes feketére simított anyagból készült. Fülei áthúzással illeszkednek az oldalához. Díszítése nincs. Feneke csúcsos. Magassága: 8·5, szája: 5·4, nyaka: 3, legnagyobb öblösödése: 7 cm. (6. kép. 6.)

44. *putri*. 75 cm. mélyen kezdődött s félkör alakban helyezkedett el a 40. *putri* oldalánál. (77. kép.) Feneke amazénál magasabban volt. Bejárata 75 cm. széles volt. Alakja méhkas formájú. Átmérője 190 cm.; mélysége 210 cm. volt.

Fig. 79. kép.

Az egyetlen félig-meddig ép darab egy tört fülű kétiüles kancsó formájú edényke. Finom iszapolású jól égett, fényes feketére simított anyagból készült. Fülei áthúzással illeszkednek az oldalához. Díszítése nincs. Feneke csúcsos. Magassága: 8·5, szája: 5·4, nyaka: 3, legnagyobb öblösödése: 7 cm. (6. kép. 6.)

45. *gödör*. 66 cm. mélyen kezdődött. Szabálytalan ellypszis alakja 120 × 135 cm. átmérőjű volt. Alakja mindvégig megmaradt. Mélysége: 3·04 m. Sok hamu és középkori cseréptöredék volt benne.

46. *putri*. Ez is az elhordott területre esett s így csak fenekének méretét sikerült megállapítani. Hogy *putri* volt, azt egyik oldalán megmaradt erősen szögbenes rész bizonyítja. Fenékátmérője: 1·73 m. mélysége: 3·20 m. — Csontok, cserepek és hamu volt benne.

A keramikus töredékek közt a kampós-keresztes edényre emlékeztető jellegzetes töredéket ebben a *putri*ban is megtaláltuk. A kidolgozás szempontjából rendkívül változatos anyagban két nagyobb edénynek füles perem töredéke fektült. Mindkettőnek szalagfüle volt s a gyengén kihajló peremből indult. (78. kép. 1., 3.)

Igen finom kivitelű az a kicsi fedő, amelyet a *putri* fenekének a falmelletti sarkába találtunk. Finom iszapolású jól égett, fényes feketére simított darab, amelynek egyik szélén két kis lyuk helyezkedett el. Átmérője: 4·7, magassága: 1·9 cm. Kúposan felfelé haladó végén ujjbenyomás van. (78. kép. 8.)

Figyelmet érdemel egy finom iszapolású, fényes fekete edény (valószínűleg tál) töredéke, amelynek peremén kiugró csúcs van. (78. kép. 2.)

A fedő mellett fektült egy nyéllyukas balta töredéke. (78. kép. 7.) A törés a nyéllyukon ment keresztül. Az éles része van meg amelynek hossza 4·5 cm. Az él 3·5 cm. hosszú.

A csonteszközök közt van két bordacsontból készült simító, mindegyik 12·5 cm. hosszú. (78. kép. 4., 11.) Egy kerek csontból készült 7·7 cm. hosszúságú ár (78. kép. 6.) és egy 9 cm. hosszúságú szegletes díszítő szerszám. (78. kép. 9.)

Két szarvból készült, átlukasztott zabla-

szár is volt a csontok közt. Egyiknek hossza: 13·5, másiké: 9·5 cm. Mindkettő át van fúrva. (78. kép. 5., 10.)

A már többször említett kampóskeresztes edény töredékeit itt is megtaláltuk, sőt nagy a valószínűsége annak, hogy a szórványos leletek közt említett lyukas darab és szájrész is ennek a gödörnek szétszórt anyagához tartozott. A durva és finom keramikus anyag itt is megvolt.

Aránylag épen került elő egy durva kivitelű fedő. Közepesen iszapolt, jól égett anyag szürke színű, Csonkakúp alakú. Belseje gyengén homorú. Átmérője: 7.5, magassága: 4 cm. (78. kép. 18.)

47. *putri*. 70 cm. mélyen volt a 65 cm. átmérőjű bejárata. Falai méhkas formára mentek lefelé s 2.60 mélységben 2.15 m. átmérőjű körben végződtek.

Anyagában a fentebb leírt parázstartító edény talp részlete is előfordult. Feltűnően sok a füles részlet, amelyek közt bütyök és szalagfülek váltakoznak.

Különösen figyelmet érdemel egy díszített szalagfül. (78. kép. 15.) Felső részének homorú darabja azt bizonyítja, hogy valószínűleg ansa lunata volt. A homorú rész körül, két oldalt vertikálisan álló rövid vonalak díszítik. A hornyolat közepéből két bemélyedő párhuzamos húzódik végig az egész fülön, amelynek mindkét oldalán szögben megtörő zezzugos párhuzamos vonal vonul.

A másik szalagfül két oldalán, a fül széleivel párhuzamosan széles bemélyedő vonal húzódik. (78. kép. 12.)

Szegletes lapos táltörredék. (78. kép. 16.) Jól iszapolt, jól égett, fényes vörösre símtott anyagból. Csak egy sarokrész van meg belőle. Belső oldalának széles peremén zezzugos egyes vonal van elhelyezve. A perem szélét függőleges vonalkák tagolják. Ezek a vonalkák a kb. 1 cm. vastag perem másik oldalán is megvannak. A külső oldalt szabálytalan, a peremmel többé-kevésbé párhuzamosan haladó vonal sor díszíti.

Edénytörredék. (78. kép. 17.) Finom iszapolású, jól égett, helyenkint szürke majd vörös színű. Alsó része spirális méretű. Gyengén kihajló szája alatt apró kerek pontsor fut körül. Ez a pontsor úgy a nyak alsórészén, mint a hirtelen kiugró hasasodáson is megismétlődik. Az alsó pontsor felett bemélyedő vonal húzódik. Valószínűleg a füllel ellentett oldalon négy nagyobb bemélyedő pont díszíti.

Kőbaltatörredék (78. kép. 14.) s egy csonttár tartozik még a putri leltárához. Az utóbbi hossza 15.5 cm. (78. kép. 13.)

Fig. 80. ábra.

48. *putri*. 80 cm. mélységben kezdődött 1-60 m. átmérőjű bejáratral. Mélysége: 2-57, fenékatmérése: 2-50 m. Az egész *putri* homokkal volt kitöltve és semmit se találtunk benne.

49. *putri*. Szintén az elhordott területen volt s így csak 150 cm. mélységtől kezdve kísérhettük figyelemmel, ahol 180 cm. volt az átmérője. Mélysége: 3-14 m. Fenékatmérése: 2-20 m. Három méter mélységig hamu, csont és cserép volt a *putri*ban.

Ujj, vessző benyomással és valami éles tárggyal készült bevágással díszített különböző finomságú cseréptörödéken kívül egy jól iszapolt, jól égett, fényesre simított vörös színű füles töredék volt a *putri*ban. A szalagfültől mindkét oldalra két párhuzamos, bemélyedő vonal futott körül. A fül két szélénél lefelé haladó két párhuzamos vonal van s mindkettőnek külső oldala rá merőlegesen álló apró vonalakkal van díszítve. (76. kép. 11.)

A csontszerszámok közt egy lapos csontból készített szűrőszerszám és egy kerek csontból készült igen hegyes ár érdemel figyelmet. Az előbbi hossza: 7-5, az utóbbi: 10-02 cm. (76. kép. 9., 14.)

Két kőeszköz is volt az anyagban. Az egyik egy csiszoló kő 6 cm. hosszú töredéke (76. kép. 13.), a másik egy nyéllyukas balta 3-5 cm. hosszú fok felőli része. (76. kép. 10.)

A gödör fenékén tűzhelyszerűen égett föld volt, erős tüzelési nyomokkal s vastag korom rétegekkel. A tűzhely mellett emberi csontváz feküdt. A csontváz fekvése egészen szokatlan. Fejétől a medencéig Ék.-Dny. medencétől a lábig Ény.-Dk. irányítású. Jobb lába teljesen ki volt nyújtva, a bal láb kissé felhúzva keresztben feküdt. Jobb keze messze kivágódva, a bal pedig a jobb karon nyugodott. A felső teste jobb oldalán feküdt. A medence és a lábak határozottan ülő helyzetet árultak

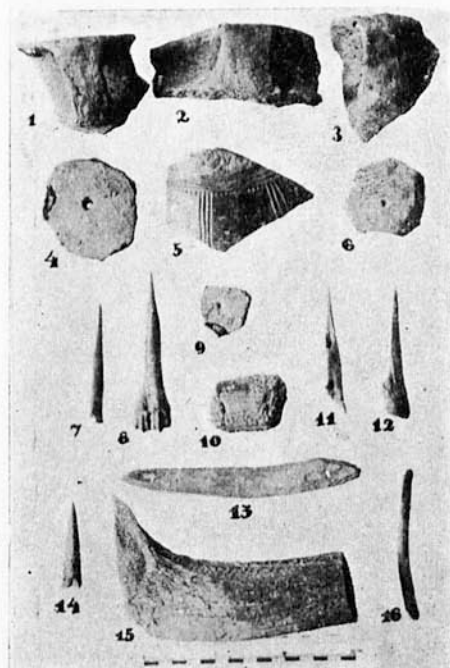

Fig. 81. kép.

el. Valószínűnek látszik, hogy eredetileg ülőhelyzetben volt, de magától eldőlt. Melléklete nem volt. (79. kép.)

50. *putri*. Felső részét csak a 175 cm. mélyen lévő sárgaiföldtől tudtuk figyelemmel kísérni. Ebben a mélységben 2-10 m. volt az átmérője. Mélysége: 2-98, fenékatmérése: 2-50 m. Dk.-i részén a fenéke mélyedve 45 cm. átmérőjű, 22 cm. mély lyukat találtunk.

Örlőkö. Erősen kopott darab. Átmérője 18 cm.

Egyfülű bögre. Jól iszapolt, jól égett anyagból. Szürke színű. Belső oldalán fényesre simított. Külső oldala egymáson átfekvő, szabálytalan egyenes vonalakkal van díszítve. Szalagfüle az enyhén kihajló szájperemből indul és külsőleg van az oldalhoz

tapasztva. Magassága: 11·5 szája: 13, legnagyobb öblösödése: 13, lapos fenéke: 6·5 cm. (8. kép. 9.)

A töredékek közt néhány szalagfüles edénydarab van, amelyek közül egy, már többször ismertetett kisméretű füles edényke töredéke azért érdemel külön említést, mert az eddigiektől eltérően nem fekete, hanem vörös színű. (80. kép. 6.)

Egy másik füles töredék pedig, az itt általános fültípustól eltérően mindkét végével az edény oldalára illesztett fül maradványait őrizte meg. (80. kép. 2.)

A csonteszközök közt egy a hegyén megmunkált agancs darab és egy 7·5 cm. hosszú, lyukkal ellátott, finom kidolgozású tű említendő. (80. kép. 5.)

Volt még a putriban egy szarvasagancs is (80. kép. 4.), amelyen három helyen is látszanak az emberi kéztől származó bevágások.

Fig. 82. kép.

51. *gödör*. 130 cm. mélységben volt egy 35 × 150 cm. méretű szabálytalan gödör. Szabálytalan formáját mindvégig megtartva, 190 cm. mélységben végződött. A gödörben 60 cm. vastagságban kagylóréteg feküdt. A kagyló között rendkívül durva cserepek voltak, egy orsótartóval együtt. Az orsótartó magassága: 14·5, alapja: 12·5 cm. A lyuk körül ujjal csinált bemélyedés fut körül. (62. kép. 4.)

52. *gödör*. 50 cm. mélységben kezdődött 80 cm. széles bejáratnál. Kötre alakú volt s így valószínűleg gabonás veremnek használták. Feneke gömbölyű. Mélysége: 222 cm. Csak középkori cserepek voltak benne.

53. *putri*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető, ahol az átmérője 1·63 m. volt. Mélysége: 2·52, fenékatmérője: 2 m. — Hamu, csont, agancs, kagyló és cseréptöredékek voltak benne.

Egyfülű korsó alakú bögre. (6. kép. 8.) Jól iszapolt agyagból. Jó égett. Fényes feketére símtott. Szájpereme erősen kihajlik. Gömbölyű fenékén ujjbenyomás van. Magassága: 10·5, szája: 5·8, nyaka: 3·5, öblösödése: 7·7 cm.

Táltöredékek, amelyből egy 18·5 cm. magas, 39 cm. szájméretű tál rekonstruálható. Anyaga durva, szemcsés, de külsején fényes feketére van simítva. Csak két füle van meg. Füle alatt két, valószínűleg ujjbenyomással készült mélyedés fut körül. Alakja az eddigiekhez hasonló.

Ebben a gödörben is volt a kampóskeresztes edény fülére emlékeztető átfúrt darab.

Figyelmet érdemel egy nagyobb méretű durva, vastagfalú edény szájtöredéke, amelyen ujjbenyomással készült lefelé futó egyenesek képezik a díszítést. (80. kép. 3.)

Volt még egy lángborító alsó részének töredéke is a putriban. (80. kép. 7.)

Feltűnő az a vastag, kerek csontból készült ár, amelynek egyik része van rendkívül hegyesre kiképezve. Hossza: 12 cm. (80. kép. 1.)

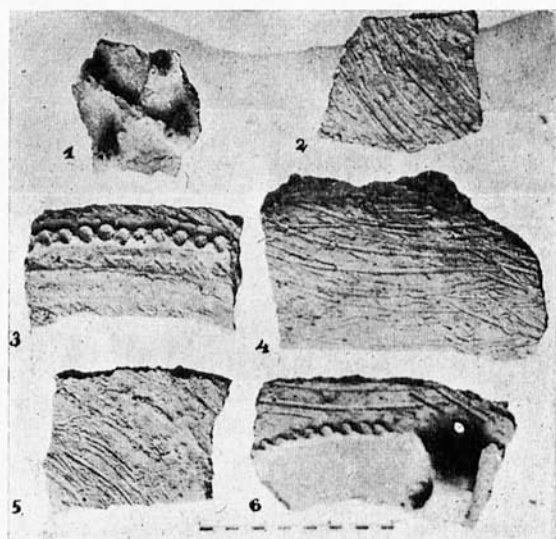

Fig. 83. kép.

párhuzamos futott lefelé. Az így keletkezett közők felső része a vízszintesen futó legalsó párhuzamos alatt elnyúló vonalakkal van díszítve. (81. kép. 5.)

Több szalagfüles töredék is van az anyagban. (81. kép. 1—3.)

Néhány edénytöredékből készült orsókarika közt figyelmet érdemel egy díszített töredékből készült félig kész darab, amely csak megkezdett fűrés nyomait mutatja. (81. kép. 6., 4., 9.)

Égészen elűt a többi csontszerszám közül egy agancsból készült simító eszköz, amelynek minden oldala gondosan megvan munkálva. Hossza: 16·5 cm. (81. kép. 13.)

Feltűnően szabályos az az ár, amelynek felső végén még a csontizület is megvan s valószínűleg birkacsontból készült. Rendkívül hegyes. Hossza 10·7 cm. (81. kép. 8.)

Van három ár is amelyek részint lapos, részint kerek csontokból készültek.

54. *putri* 125 cm. mélységtől volt figyelemmel kísérhető, ahol átmérője 1 m. volt. Mélysége: 3·60, fenékátmérője: 2·45 m. — Anyagában feltűnően sok volt a csonteszköz.

Kancsó alakú kétfüülű edényke. A már sokszor ismertetett forma, de sokkal kisebb méretű. Felsőrésze le van törve, de nagysága a megmaradt méretekből könnyen kiegészíthető. Finom iszapolású, jól égett anyag fényes feketére simított. Nyaka: 2·78, legnagyobb öblösödése: 4·73 cm. Feneke kicsúcsosodó. (69. kép. 5.)

Finom iszapolású, jól égett fényes feketére simított edény díszített töredéke. A fül alatt három párhuzamos bemélyedő vonal fut körül, amelyből újabb három

Hosszúságúak 9., 8 és 6 cm. (81. kép. 7., 12., 14.) Egy kerek csontból készült, igen hosszú hegyű eszköz, valószínűleg nyílvevő lehetett. Hossza: 9 cm. (81. kép. 11.)

Két agancsdarab is van, amelyeken fűrészelés és vágás nyoma látszik. (81. kép. 10., 15.)

55. *gödör*. 45 cm. mélyen kezdődött 1-50 m. átmérővel s ezt a méretet 80 cm. mély fenekéig megtartotta. Valószínűleg történelmi időben használt hamvas gödör volt.

56. *gödör*. Csak 160 cm. mélységben lévő fenekét találtuk meg, de annyi beturkálás volt a szélén, hogy méreteit pontosan megállapítani nem lehetett. A beturkálások történelmi időben következhetek be, mert a legdurvább őskori cserepek mellett középkori cserepek egész halmazát találtuk.

57. *gödör*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető. Átmérője 2 m. mélységig mindenütt 1-50 m. volt. Teljesen üres volt.

58. *gödör*. 65 cm. mélyen kezdődött 2 m. átmérőjű körben, amely 90 cm. mélyen 1-80 m.-re szűkült s ezt a méretét 170 cm. mély fenekéig megtartotta. Anyagában őskori és középkori cserepeken kívül egy figurális díszítéssel (lovak) ellátott terra sigillata töredék is. volt. (65. kép. 5.)

Figyelmet érdemel egy kancsó alakú egyfülű bögre alsó része, amelynek vörös színe az általános fekete színűek közt feltűnő. (69. kép. 2.)

59. *putri* Ez is csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető, ahol átmérője 100 cm. volt. Mélysége: 2-70, fenékátmérője: 2-15 m.

Vegyes őskori anyag volt benne. Közte egy szemcsés anyagból készült, jól égett, fekete színű kétfülű bögre töredéke. (8. kép. 10.) Csak az egyik füle van meg, amely a kihajló szájremberből indul és kívülről tapad az edény falához. A fültő alatt kiemelkedés fut körül, amely a két fül közti távolság közepén szögiesen ugrik ki. Magassága: 10-7, szájtátmérő: 10, öblösödés: 11, lapított fenékátmérő: 5-5 cm.

60. *gödör*. 80 cm. mélységben kezdődik, 90 cm. átmérőjű bejáratral. Alakja körteformájú. Mélysége 190. cm. Legszélesebb átmérője 2-50 m. Csak középkori cserepek voltak benne. Valószínűleg gabonás verem volt.

61. *gödör*. Csak a sárgaföldtől figyelhetők meg, ahol átmérője 1-50 m. volt. Ezt a méretet 2-20 m. szélességig megtartotta. Nagyon sok durva edénytöredék volt benne sok finom töredékek keverve. Csont nagyon kevés került elő.

Egyfülű kancsó alakú bögre. (82. kép.) Igen finoman iszapolt jól égett, fényes fekete réteggel simított. Kihajló szájremberéből finom, középen karcsú szalagíval indul, amely áthúzással van az edény falához illesztve. A fültő két oldala bordás, amely vízszintesen haladó rövid párhuzamosokkal van díszítve. A bordák végét bemélyedő vonal köti össze, amellyel párhuzamosan újabb hasonló vonal húzódik. A kettő közti rész párhuzamos függőleges vonalakkal öt kockára van felosztva. A fültő egyik oldalától a másikig erősen bemélyedő vonal fut körül. A füllel ellentett oldalon betűhöz hasonló bemélyedő díszítés (tulajdonjegy!) van. Magassága: 9, szájtátmérő: 2-25, nyak: 2-78 öblösödés: 7-14, Gömbölyű feneke kissé kicsúcsosodik.

A töredékek közt kovaszilánk is volt.

62. *gödör*. 80 cm. mélységben kezdődött 75 cm. átmérőjű körrel. Körte alakú, gömbölyű fenékekkel. Legnagyobb szélessége 115 cm. Mélysége: 2-43 m. Középkori cserepek voltak benne.

63. *putri*. 175 cm.-től volt figyelemmel kísérhető. Falai egyenesen mentek lefelé. Átmérője mindenütt 140 cm. volt. Mélysége: 2-30 m. Keramikus anyagából egy kis füles töredék érdemel említést, amelyen a fül két körülfutó kiemelkedő díszítő vonal közé van elhelyezve. (76. kép. 12.)

64. *gödör*. 50. cm. mélyen kezdődött 80 cm. bejáratával. Alól félgömbös, teljes körte alakú. Mélysége: 285, legszélesebb átmérője: 155 cm. A legnagyobb részét középkori cseréptöredék közt volt sok őskori is.

65. *gödör*. Az előbbi mellett s azzal egy mélységben kezdődött. Átmérője 85 cm. Falai kissé hasasodva haladtak lefelé. Feneke gömbölyű. Mélysége 185 cm. Legnagyobb átmérője 140 cm. Sok hamu volt benne s közte középkori cseréptöredékek.

66. *gödör*. 105 cm. mélyen kezdődött. Szabálytalan elipszis alakú, amelyet azonban csak 130 cm. mélyen lévő fenékén sikerült megállapítani.

Figyelmet érdemel egy nagyméretű szalagfüles edény töredéke, amely durva iszapolású, rosszul égett, belsejében fekete, külsején vörös színű. Gyengén kihajló pereme ujj benyomásokkal van díszítve. (76. kép. 15.)

67. *gödör*. A már lehordott területen lévön, csak 1-20 m. átmérőjű fenékét mérhetjük meg. A még benne lévő egy ásonyomnyi földből sok cserép s három már többször leírt edényke került elő.

Kancsó alakú kőtűlű edény töredéke. Felső része hiányzik. Igen finom iszapolású és égetési anyag. Színe vörös és fényesre van simítva. Fülei alatt húzódó bemélyedés után az alsó rész kidomborodik s a fülek közti rész közepén szegletes kiemelkedés foglal helyet mindkét oldalon. Feneke ujjbenyomással készült. (68. kép. 6.)

Az előbbihez hasonló anyagú, kidolgozású és színű darab. Széles, kihajló pereméből indulnak a fülek s erősen érezhető áthúzással illeszkednek az oldalhoz. Alsó része az előbbihez hasonló, de a fülek közti kiemelkedő díszítés hiányzik. Magassága: 9. szája-átmérő: 4-6, nyaka: 2-8, öblösödése: 7-1, gyengén lapított feneke: 2-2 cm. (68. kép. 5.)

Kőtűlű edény. Finom iszapolású, fekete színű. Az eddigi példányok közül öblös szája és széles nyaka miatt válik ki. Magassága: 9-7, szája: 6-7, nyaka: 4-25, öblösödése: 7-6, bemélyedő feneke: 1-96 cm. (68. kép. 7.)

68. *gödör*. Csak a sárgaföldtől volt figyelemmel kísérhető. Feneke 2-05 m. Csak középkori cseréptöredékek voltak benne.

Az ásatások alkalmával az átlagosan 70 cm. mélységben kezdődő tűzhelyek és gödörbejáratok fölötti háborgatott földből előkerült edény-töredékeken kívül csontok és kagylók voltak nagyszámmal, különösen a 25—70 közti rétegben. Ezek valószínűleg akkor kerültek ide, mikor a történelmi időből származó gödröket ásták, esetleg éppen olyan helyen, ahol őskori gödrök voltak. Közülük csak azokat ismertettjük, amelyek az eddig ismert anyagtól eltérnek.

1. Széles szájú edénytöredék. A száj külső széle kihajló hegyesedő gombokkal van díszítve. A gombok sűrűn vannak egymás mellett. Közvetlen alattuk hegyes bütyök-fül, amelynek alsórése mindkét oldalán be van fúrva. Anyaga közepes iszapolású, jól égett, szürke színű. (84. kép. 1.)

2. Durva iszapolású, jól égett kerek táltörredék. Felfelé álló pereméből erősen kicsúcsosodó fogantyúja van. (84. kép. 3.)

3. Ovális táltörredék. Jól iszapolt, jól égett anyagból. (84. kép. 11.)

4. Finoman iszapolt, jól égett, fényesre csiszolt fekete színű anyagból való ismeretlen alakú edény töredéke. Szája a magyar pálinkás butykosok formájára elszűkül. Díszítésül két párhuzamos, bemélyedő kör fut rajta végig. (84. kép. 13.)

5. Nagyobb méretű edény szájtörredéke. Egyenesen álló pereme alatt kiemelkedő díszítés fut körül, amely benyomásokkal van díszítve. A díszítés alatt bütyökfűl van, amelyik szintén két szabálytalan benyomással van díszítve. (84. kép. 2.)

6. Jól iszapolt, jól égett, de durván kidolgozott edényke töredéke. Fekete színű. Valószínűleg két füle lehetett s a két fül közötti rész két-két mezőre volt osztva. A mező négyszögletes, amelyet felőlről és kétoldalt két-két párhuzamos, bemélyedő vonal határol. A mező sarkában a belső vonal alatt egyik oldalon négy, a másikon öt rövid, függőleges irányú vonalka van elhelyezve. A két mező közötti szabad terület felső részén ugyanaz megismétlődik. Úgy az edény, mint a díszítés rendkívül primitív. (84. kép. 5.)

7. Jól iszapolt, jól égett fekete anyagból készült díszített töredék. A töredéken egy vízszintesen húzódó párhuzamosokból álló díszítés van, amely alatt zeg-zugos párhuzamos vonal húzódik. (84. kép. 8.)

8. Ugyanolyan anyagból készült töredék, amelynek díszítése több mezőre osztotta az edény oldalait. A kettős párhuzamos vonalakból készült többszögletű mezőben kettős vonalból álló kereszt van. (84. kép. 14.)

9. Orsókarika. Szürkére égett anyagból. Négy különböző vonal díszíti. (84. kép. 17.)

10. A csonteszközök közt simítók, vésők, árák vannak. Különbösebb figyelmet érdemel egy széles fokú tű töredéke és két, mindkét végén hegyes ár, amelyek közül az egyik töredék. (84. kép. 19—29.)

11. Egyenesen álló peremű szájtörredék. Közepes iszapolású jól égett, veres színű anyagból. Hegyes füle van, amely mindkét oldalán be van vágva. (84. kép. 4.)

12. Lapos táltörredék az előbbihez hasonló anyagból. Alacsony pereméből hegyes fogantyú áll ki. (84. kép. 7.)

13. Füles szájtörredék. Jól iszapolt, jól égett szürke anyagból. A fül erős kiemel-

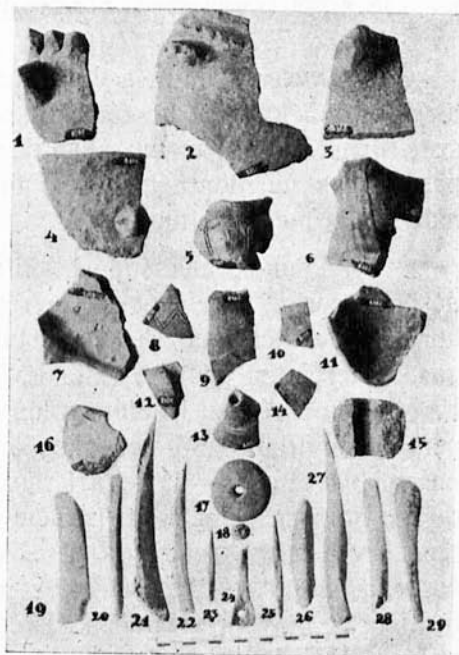

Fig. 84. kép.

kedéssel illeszkedik a szájhoz. Két ujjal benyomott párhuzamos húzódik a fül hosszában. (84. kép. 6.)

14. Edénytöredék. Hasasodó részén kiemelkedő síkon durva benyomások tagolják. (84. kép. 9.)

15. Kis tál töredéke. Fekete színű. Peremével párhuzamosan három bemélyedő vonal húzódik; a két szélsőnél pontok csatlakoznak hozzá. Erre merőleges hasonló vonalak futnak lefelé. (84. kép. 10.)

16. Kis bütyökfül. Tövei merőleges bevágással vannak díszítve. (84. kép. 12.)

17. Két baltatöredék. (84. kép. 15—16.)

18. Köből készült gomb. Közepén lyukkal. (84. kép. 18.)

Eredmények. Mint a dolgozat bevezető részében is mondtuk, végleges eredményekről beszélni akkor, amikor a telepnek aránylag kis részét tártuk fel, olyan megállapításokra vezetne, amelyeket a későbbi tapasztalatok megdönthetnének. Vannak azonban olyan dolgok, amelyeket már ma is megállapíthatunk.

A halomnak lankásodó keleti részén folyt a munka s így, meggyőződésünk szerint, a telepnek a legrégebben lakott része pusztult el a földhordás következtében. Az elpusztult részekkel közvetlenül érintkező magasabb területen pedig a rajta lévő szélmalom miatt dolgozni nem lehet. Hogy ezen a részen lehetett volna e stratigráfiai megfigyeléseket végezni, nem bizonyítható. Sőt ellenkezőleg. Az e részen megmaradt kisebb-nagyobb területek — a feltárt rész pontos megfigyelései után — azt mutatják, hogy a település itt is, nem egymás fölé, hanem egymás mellé történt. Így a telep kronológiáját csak olyan telepen talált keramikus anyag összehasonlításával kísérelhetjük meg, amely stratigrafiailag is pontosan megfigyelt helyről származik. Erre nézve, hogy teljesen a Maros vidéke mellett maradjunk, a perjámosi és a pécskaszemlaki példákra hivatkozunk. Mind a két telep kerámiája képviselve van telepünkön.

Roska megállapítása szerint „úgy a perjámosi sánchalomban, mint a nagy sáncon aránylag kevés a durva művű kerámia. Legtekintélyesebb része finoman iszapolt, jól égett, finomabb iszapanyaggal bevont, simított és többé-kevésbé fényes felületű”. (Dolg. III. 55.) Telepünkön igen sok a durva keramikus anyag, ami azt mutatja, hogy keletkezése régebbi. A finomabb kidolgozású anyag pedig azt mutatja, hogy itt az élet valószínűleg még tovább folyt, mint a nagy sáncon. Nem csak a La Tène kor, de a népvándorlás kora is képviselve van. Úgy hogy egészen biztosan megállapít-

hatjuk, hogy ha nem is a kőkortól, de az aeneolith kortól napjainkig lakott a terület. A feltárt teleprészen túlsúlyban a perjámosival egyező anyag van képviselve s így virágzási kora a bronzkor elejére tehető, amit a temető anyaga is bizonyít.

A nagy sáncról adott beszámolás végén azt a megállapítást teszi Roska, hogy „ez a kultura terület, az Alföld déli felére, s az azt környező területekre fog kiterjedni. A Duna, Tisza, Maros, Temes, Béga, Karas stb. pedig biztosan jelölik meg az irányt, amely felé elágazott“. (Dolg. III. 58.)

Az ószentiváni telep ennek a kulturának egy állomása, amelynek települése eltér ugyan a fentemlítettektől, de emlékei azonosak vele.

Banner János dr.

GRABUNGEN BEI ÓSZENTIVÁN.

(Auszug.)

Die Gemeinde Ószentiván liegt unweit von Szeged an der Grenze des durch das Friedensdictat von Trianon verstümmelten Torontáler Komitats. Die Einwohner sind lauter Ungarn, welche sich als Kolonisten hier dann ansässig machten, als die Türken von hier vertrieben wurden dann von dem ökonomisch brauchbaren Terrain dieses gänzlich verwüsteten Teiles des Landes die Wildwässer abzapften und dadurch solche Gebiete bewohnbar machten, welche früher beständig mit Wasser bedeckt waren. Die Tisza und Maros Flüsse hatten dieses Gebiet beständig überschwemmt, dessen Karte (Figur 2.) vom Anfang des XVIII-ten Jahrhunderts uns am besten darstellt, wie viel Arbeit zu verrichten war, bis sich dieses Gebiet in einen der fruchtbarsten Teile des Landes verwandelte.

Neben der Gemeinde ziehen sich drei natürliche Anhöhen dahin, welche auf der Karte ganz genau sichtbar sind (Figur 1.). Diese Hügel dürften wahrscheinlich schon im Neolithicum Wohnstätten gewesen sein, was auch die auf den Feldern herumliegenden Scherben von verschiedenen Altern bezeugen. Es scheint ganz natürlich zu sein, dass dieses neben dem Wasser befindliche und für Lagerung ausnehmend geeignete Gebiet nicht nur in prehistorischen Zeiten, sondern auch im Laufe der Geschichte bewohnt war, somit auch das mittelalterliche ungarische Dorf hier zu suchen sei. Dies müssen wir schon desswegen bemerken, weil die Geschichtschreiber, welche sich mit der Monographie des Torontaler Komitates befassten, nicht darin übereinstimmen, ob das mittelalterliche Dorf hier oder an der Stelle der benachbarten Gemeinde Újszentiván gewesen sei?

Die Grabungen haben auch diese Frage gelöst. Nach zweijähriger Arbeit dürften wir ganz bestimmt behaupten, dass die mittelalterliche Gemeinde sich auf jenen Hügeln befand, welche sich unter der Gemeinde dahin ziehen. Am Gipfel des mittleren Hügels fanden wir das Fundament einer mittelalterlichen kleinen Kirche sammt dem dazu gehörenden Friedhofe (Figur 19.) und im Laufe unserer Grabungen fanden wir gar manche solche Monumente, Weizengruben, Feuerherde, deren mittelalterlichen Ursprung uns auch der zum Vorschein gekommene keramische Stoff bezeugt (Figur 11.).

Aber die Grabungen haben wir nicht zu diesem Zwecke unternommen. Im Museum der Stadt Szeged befinden sich zahlreiche solche sporadische prehistorische Funde welche von hier stammen. Der eine Teil wurde gelegentlich des Baues der Eisenbahnlinie vorgefunden der andere im Laufe der letzten 20 Jahre, als die Gemeinde das Ab-

tragen des neben der Windmühle befindlichen Hügels zum Zwecke der Ausbeutung des Baumaterials für die Bevölkerung und zur Erhöhung der tiefer liegenden Strassen gestattet. Wie viel Erde von hier weggeschafft werden musste, ist schon aus der mächtigen Vertiefung ersichtlich, welche sich genau an der Grenze der beiden Gemeinden dahinzieht. Nach unserer Schätzung dürfte der Flächeninhalt des somit gestörten Terrains etwa 13.800 m² betragen. Es ist beinahe unschätzbar, wie viele Monumente der urzeitlichen Kultur hier verloren gegangen sein dürften. Nur im Laufe der 1926 und 1927 Jahren haben wir bei viermaliger Grabung auf einem Terrain von etwa 710 m² nach Bezeugung der zwei Karten (Figur 39. und 75.) 17 Feuerherde, 68 Wohn- und Abfallegruben, 4 gebrannte Erdflecke, 10 Muschelschichten und Flecke ferner zwei Aschenflächen von grösserer Ausdehnung. Welche Angaben uns nur eine schwache Vorstellung von der hier verloren gegangenen Kultur erlauben, denn sowohl nach unseren Grabungen, als auch nach der einstimmigen Meinung der Bevölkerung befand sich das dichter bewohnte Gebiet in dem gänzlich zerstörten oberen Teile.

Das Gebiet haben wir seit dem Jahre 1925 schon öfters besichtigt, wobei wir bemerken konnten dass hier Kulturen von sehr verschiedenem Alter vertreten sind. Denn vom grössten Keramischen Stoff angefangen liegen allerlei Bein und Steingeräte, Gefässbruchstücke aus der Bronze-, La Tène- und Völkerwanderungsperiode bis zur feinen terra sigillata (Figur 65. 5—6.) und bis zu den Monumenten des Mittelalters oft im grössten Durcheinander nebeneinander oder gar in umgekehrter Reihenfolge untereinander. Tierknochen von sehr verschiedenen Art, Schnecken und Muscheln befanden sich überall so massenhaft, dass man daraus entschieden auf lange gedauerte Lagerung schliessen muss. Um dies zu beglaubigen haben wir unsere Grabung fortgesetzt deren Resultate wir hiermit kurz zusammenfassen.

Das Lager. Obwohl nicht nur an den schon genannten Stellen, sondern auch sozusagen in der ganzen Umgebung des Dorfes Gefässbruchstücke zu finden sind, haben wir doch zuerst unsere Grabungen auf dem neben dem Hügel befindlichen gestörten Terrain unternommen. Auf diesem zwei Jahre hindurch bearbeiteten Terrain haben wir nirgends eine Spur von Schichtung beobachtet. Die Kulturspuren begannen durchschnittlich in einer Tiefe von 70 cm. und gingen allgemein 175 cm. tief unter die gelbe Erdschichte. 70 cm. tief befanden sich die Feuerherde und Eingänge zu den Gruben, welche grösstenteils bienenkorbformige typische Grubenwohnungen waren. (Figur 40.) Dieselben — reichten sich ohne irgend ein System aneinander, in geringer oder grösserer Entfernung von einander. Es fanden sich auch solche Wohngruben vor, welche ganz neben einander waren, aber separaten Eingang hatten. (Figur 77.) Zwischen Grubenwohnungen befanden sich Abfallegruben und Feuerherde ebenfalls unregelmässig untereinander.

Dieser Mangel an System ging so weit, dass wir öfters über dem Eingange einzelner Wohnungen Feuerherde antrafen, welcher Umstand uns bezeugt, dass die daneben befindliche Grube schon dann bewohnt wurde, als man die vorige aus irgend einer Ursache zu verlassen gezwungen war. Diese Ursache dürfte ein Erdsturz oder Anhäufung gewesen sein indem die Wohnung mit allerlei Abfällen, namentlich Gefässscherben so vollgeworden ist, dass man darin nicht mehr verbleiben konnte. In solchen Falle grub man entweder in unmittelbarer Nähe, oder etwas weiter eine neue Grube, deren Mün-

dung die von unterst ausgehobene gelbe Erde manchmal ganz kreisförmig umgab von welcher bei der Ausfüllung der alten Grube etwas auch in diese hineingeraten ist. So können wir uns erklären dass in einzelnen Gruben die schwarze Erde mit gelber gemengt war und dass sich manchmal auch Sand vorfand. Obzwar letzteres nur ausnahmsweise vorkommt, weil die Sandschichte erst um vieles tiefer als drei Meter beginnt und so tief nur einige Wohnungen reichten.

Die Wohnungen sind grösstenteils bienenkorb förmig und so tief, dass der Eingang nur mittelst einer Leiter möglich gewesen sein durfte. Oben befanden sich kaum einige Gefässscherben, um so seltener unversehrte ganze Gefässe. Hingegen aus dem unteren Teile kamen gewöhnlich zahlreiche Scherben einige ganze Gefässe, dann Reste von verschiedenen Tieren wie Hornvieh, Auerochs, Schaf, Ziege, Fisch und manchmal Wasservögel ferner bearbeitete Bein- und Hirschweichgeräte Steinbeilbruchstücke, Silexmesser und einige Beinbeile zum Vorschein. Manche Gruben waren ganz leer, in andern befanden sich nur Muscheln oder nur Scherben aus dem Mittelalter, in Folge letzterer man sich ein wenig schwer zurecht finden konnte, weil dieselben manchmal mit den urzeitlichen Resten vermengt waren. Somit können wir annehmen dass die Bevölkerung des mittelalterlichen Dorfes die hier im obern Teile vorgefunden Gruben zur Verwahrung ihres Weizens gebrauchte. Bei der Reinigung dieser Gruben wurde natürlich der darin befindliche Stoff zerstreut und kam auf die 70 cm. hohe Kulturschichte zu liegen oder vermengte sich mit dem späteren Stoff. Diejenigen Weizengruben, welche man eigenst zu diesem Zwecke verfertigte, unterscheiden sich von den andern durch ihren abgerundeten Boden.

Wir können entschieden feststellen, dass in den verschiedenen Altern die Lagerung nicht über-, sondern nebeneinander geschehen ist und nach aller Wahrscheinlichkeit ist derjenige Teil des Lagers der ältere welcher näher zum Westlichen Teil des Hügels ist; nach Osten ist die Lagerung jünger und immer seltener.

Spuren von Pfählen haben wir überhaupt nicht gefunden, somit können wir nicht zweifellos feststellen, dass die Grubenwohnungen auch mit Dächern versehen waren. Doch müssen wir dies auch annehmen, denn die Wohnung musste ja gegen die Widerwärtigkeit des Wetters geschützt worden sein.

Wir möchten aber auch von andern Erscheinungen berichten, welchen wir an manchen Orten begegneten. Nämlich am Boden mehrerer Grubenwohnungen haben wir Bruchstücke von Kleibewerk darunter an zwei Orten, leider in gestörtem Zustande, aber so massenhaft, dass man daraus auf eine grössere mit Lehm beworfene Hütte schliessen muss. Jene kleineren Massen von Kleibewerken ausser Acht lassend, welche wir im Laufe unserer regelrechten Grabungen in einzelnen Gruben zerstreut vorfanden, wollen wir jener zwei Funde gedenken, welche wir an gestörter Stelle tiefer als drei Meter entdeckten. Ob dieselben in die Gruben eingeklebt waren, oder nur Reste irgend einer Hütte sammt den vorgefundenen Scherben in die Grube hineingeraten sind, konnte nicht festgestellt werden. Obzwar dieselben schon deswegen beachtenswert sind, weil sie mit erhabenen Verzierungen versehen sind (Figur 12., 13. 14.) und manche Spuren von wiederholtem Weissen zeigen, welcher Umstand zu der Annahme berechtigt, dass diese Kleibwerke frei standen und nur nach dem Einsturz in die Grube gelangt sind.

Jedenfalls schon in der Urzeit, denn über denselben war eine dicke Muschelschichte und darüber noch urzeitliche Gefässscherben.

In dem Lager fanden wir drei Gräber. In dem einen Grabe, in dem schon gestörten Teile lag der Tote unmittelbar vor der Section. Nur konnte die Art der Beerdigung nicht festgestellt werden weil nur der zusammengebrochene Schedel und die Oberarmbeine vorhanden waren. Die andern zwei Gräber waren unversehrt. Die Toten waren in je einer Wohngrube beigelegt. Das eine Gerippe (Figur 49.) war in sehr schlechtem Zustande, aber regelrecht gekrümmt. Der Tote wurde dann beigelegt, als der Boden der Grube schon ziemlich aufgeschichtet war, in welcher Schichte sich zahlreiche Gefässbruchstücke befanden welche aber gar nicht zur Beerdigung gehörten (Figur 34., 1—4. und 50.). Die Beine des Toten waren stark zusammen gebunden und vor seiner Beilegung wurde der aufgeschichtete Bodenteil ganz glatt geebnet. Nach der Beilegung wurde die Grube nur mit Erde ausgefüllt und dann gänzlich verlassen. Dies beweist auch der Umstand, dass ober dem Toten wir weder Knochen, noch Gefässscherben fanden. Eines grösseren Gefässes (Figur 50.) welches wir in der Grube fanden, welches aber keineswegs zum Tote gehörte, werden wir noch weiter unten gedenken.

Den anderen Toten fanden wir am Boden einer tiefen Wohngrube, und zwar in einer ganz sonderbaren Lage (Figur 79.). Die Lage des Beckenknochens und die gekreuzten Beine beweisen zweifellos, dass der Tote in sitzender Lage in die Grube gelegt wurde und später umstürzte. Beilage war keine.

Aber die hier beschäftigten Arbeiter fanden noch ein Grab, worüber wir nur nach ihren Aussagen Bericht erstatten können. Angeblich soll der Tote tief in der gelben Erde ausgestreckt gelegen sein, am Halse zwei aus Muschel verfertigte und zahlreiche kleine Pastaperlen. An beiden Händen befanden sich Ringe und an den Armen je ein Bracelet von vier Muscheln (Figur 70.). Wichtig sind die Ringe, indem sie im ganzen Lager allein das Metall vertreten.

Den Stoff der einzelnen Gruben veranschaulichen die Gruppenbilder unserer Arbeit. Auffallend zahlreich fanden sich krugförmige ein und zweihenklige Gefässchen welche meistens mit einem sehr feinem schwarzen, glänzend polirten Stoff überzogen sind (Figur 5., 6., 68.). Wir könnten sagen, dass dieselben die Haupttypen sind, welche ermöglichen das Alter des Lagers bestimmen zu können. Dieselben liefern uns einen vorzüglichen Stoff vermöge dessen wir das Alterverhältniss unseres Lagers zu den zwei neben dem Maros Flusse befindlichen urzeitlichen Lagern, welche regelmässig, mit pünktlichen stratigraphischen Beobachtungen aufgedeckt worden sind. Somit können wir die Kette weiter verfolgen, deren erster Glied die Grabungen sind, welche Dr. Martin Roska bei Perjámos (Museumi és Könyvtári Értésítő VII. 81—122. und VIII. 73—104. S.) und Szemlak (Dolgozatok — Travaux III. 1—73. S.) ausführte indem wir seine diesbezügliche Annahme bestärken, dass die dort gefundene Kultur im südlichen Teile Ungarns ihre Fortsetzung findet. Ähnliche Gefässe aus der Tisza—Maros Ecke sind uns zwar von mehreren Orten bekannt, aber dieselben stammen zumeist nicht von systematisch durchgeführten Grabungen, oder sind nur sporadische Funde. Die Existenz einer solchen Kette ist zweifellos. Nun haben wir schon unsere sichere Fundorte, durch deren Aufdeckung wir die Verbindung mit den zwei obenerwähnten Lagern suchen wollen. Besondere

Beachtung verdient unter den kleinen Gefässen derjenige (Figur 82.) an dessen Henkel mehrere Kerbungen, an der vorderen Seite aber ein Buchstabenartiges Eigentumszeichen vertieft ist.

Wir müssen noch zweier Gefässtypen gedenken, welche vom Territorium des Landes entweder überhaupt nicht bekannt sind, oder aus deren Bruchstücken auf ihre Bestimmung kein Schluss zu ziehen möglich war. Das eine Gefäss von unserem Lager ist nach Bezeugung seiner Bruchstücke wenigstens in sechs Exemplaren bekannt. Dasselbe ist aus mehreren Teilen zusammengesetzt, welche wahrlich aneinander gebaut sind. Am Boden befindet sich ein Hakenkreuz, dessen Haken aufwärts stehen (Figur 50. und 55.). Das Bild dieses Gefässes teilen wir ausser drei Exemplaren auch unter den Bruchstücken mit (Figur 63. 1—4. und 83.). Statt der ausführlichen Beschreibung wollen wir darauf hinweisen, dass wir uns damit schon im 1. Hefte der Wiener Prähistorischen Zeitschrift vom Jahre 1928. eingehend beschäftigten.

Das Zweite Gefäss ist auf mehreren Lagern des Bronzealters vorgekommen und wird schon seit längerer Zeit als sporadischer Fund unseres Lagers auch im Museum der Stadt Szeged aufbewahrt. Diese Bruchstücke sind grob und dick bearbeitet und zeigen auf ihren Seiten Brüche von grösseren kreisförmigen Löchern. Diese Löcher dürften bisher die Fachmänner getäuscht haben, welche dieselben in den meisten Fällen entweder als Tonringe oder als Netzerschwerer betrachteten. Die Bruchstücke sind wirklich geeignet um eine derartige Täuschung zu verursachen. Aber glücklicherweise haben wir auf unserem Lager auch solche Bruchstücke gefunden, welche ganz genau zusammenpassten, woraus wir grössere Stücke zusammenstellen könnten (Figur 43., 58.). Jenes Stück, nach dessen Zusammenstellung wir das Gefäss mit Hilfe mehrerer ausländischen und einer ungarischen Analogie konstruieren konnten (Figur 44.), besteht aus ganz gut unterscheidbaren Teilen. Der obere Teil hatte auf der Seite zwei Löcher. Der Mittlere Teil dürfte wagrecht gestanden sein und war mit vielen Löchern versehen. Der untere Teil, welcher auch als Sohle diente, hatte zwei Henkel und vorne eine Öffnung, wodurch man hineinlangen konnte. Das Gefäss hatte keinen Boden. Nach unserer Meinung war der obere Teil bestimmt das auf den mittlern Teil gelegte Holz am Herausfallen zu verhindern; durch den gelöcherten Teil bekam das brennende Holz Luft welche zur unteren Öffnung hereinströmte. Durch eben diese untere Öffnung konnte auch die Asche entfernt werden. Wahrscheinlich wurde das Feuer in diesem luftigen Gefässe bewahrt, worin es gut genährt werden konnte. Bruchstücke von solchen Gefässen befanden sich in mehreren Gruben.

Bei der Bestimmung des Alters unseres Lagers leitet uns die schon erwähnte Analogie, wenn wir dasselbe in den Anfang der Bronzeperiode versetzen und hinzufügen, dass wir dieses Alter als die Glanzperiode unseres Lagers betrachten aber in seinen Anfängen glauben wir auch starke stein- und kupferalterliche Reminiszenzen (Figur 34. 5.) zu erkennen. In dieser Meinung bestärkt uns auch der Stoff der beiden Gräberfelder.

Die Urzeitlichen Gräberfelder. Im Laufe unserer zweijährigen Grabungen hatten wir zwei Gräberfelder aufgedeckt. In einem fanden wir ein gestörtes und ein unversehrtes Grab. Beide schilderten wir in der Zeitschrift (1927.) unseres Institutes (Die in Ungarn gefundenen Hockergräber. S. 94. u. 95. 1., 2.). Diese unsere Grabung mussten wir in-

folge der Ausbeutung von Kotziegeln einstellen. Im zweiten Jahre hatten die Arbeiter hier einige Gräber aufgestöbert, wobei sie in zwei Gräbern lange bronzene Nadeln fanden, welche aber fast gänzlich zerfallen waren, was wirklich zu bedauern ist, denn diese Funde wären die ersten Bronzeobjekte des Gräberfeldes gewesen. Die Gräbern sind in der Figur 15., 16. veranschaulicht.

Im zweiten Gräberfelde hatten wir im vorigen Jahre 11 Gräber aufgedeckt (Siehe ebendort S. 95—97. 3—12.). In allen fanden wir gekrümmte Skelette. Die Beilagen waren überall nur Gefässe, einen Fall ausgenommen, wo auch Dentalien beigegeben waren (Siehe die Figuren 21. 24—29.). Die in den Gräbern gefundenen Gefässe veranschaulicht die Figur 22. Das kleinere Gefäss des Kindergrabes ist sehr beachtenswert (Figur 22. 2.), in seinem Inneren wurde die auf dem Figur 30. sichtbare vertiefte kreuzförmige Verzierung gefunden.

In dem zweiten Gräberfelde haben wir dieses Jahr die Grabung fortgesetzt und noch weitere drei Gräber gefunden. Ein Kindergrab (Figur 71.), ist deswegen besonders beachtungswert, weil wenn auch die Knochen in sehr vermodertem Zustande waren, so konnte ihre zusammengeschrumpfte Lage doch zweifellos festgestellt werden. Dieses Grab verdient noch ausserdem auch darum unsere Beachtung, weil ausser dem hinzugehörnden Gefässe (Figur 22. 9.) auch noch zwei Perlen, ein Bronze-Armband und eine kleine bronzene Spirale sich darin befanden (Figur 72.).

Neben dem anderen Skelette (Figur 73.) fanden wir nur ein Gefäss (Figur 22. 11.). Im dritten Grabe fanden wir die Beine in ihrer ursprünglichen Lage, denn der Oberkörper lag zerstreut (Figur 74.). Die Gefässe waren dabei (Figur 22. 20—21.) aber das Bronzearmband dessen Spuren an den Armknochen deutlich zu sehen waren, fehlte. Gewiss wurde das Grab deswegen ausgeraubt. Dieser Tote dürfte sehr reich gewesen sein und war um vieles als zweimal so tief beerdigt.

Nach der Form der Gefässe geurteilt könnte man das Alter der Gräber ebenfalls in die anfängliche Bronzeperiode versetzen. Mit der ethnologischen Erklärung der in den Gräbern gefundenen Objekten haben wir uns schon eingehend befasst. (Siehe S. 98—122. unserer angeführten Arbeit.)

Weil ausser dem hier geschilderten Terrain auch an anderen Orten der Gemeinde sich urzeitliche Spuren zeigen, so wollen wir unsere Grabungen noch fortsetzen.

Dr. J. Banner.

A TETÉTLÉNI BRONZKINCS.

(A címlapon levő térképen : 2.)

Dr. Teleki Domokos gróf letéteképen még 1918. decemberében, a többek között, az alábbi bronzholmik kerültek az Erdélyi Múzeumegyesület birtokába:

Fig. 1. kép.

1. Hármás csonkakúp alakú bronzsitula (1. kép.) Leltári száma IV. 1872. Hármás tagolódása onnét keletkezett, hogy válla bekap, pereme pedig kiszélesedik.

Magassága: 48, legnagyobb hasasodása: 46, szájmérete: 40, fenékmérete pedig: 24 cm.

Felépítése: a csak részben megmaradt, kör alakú fenékhez egy 3,5 cm. széles abroncsot, e felé pedig egy 10 cm. széles bronzlemez nyitoltak. Ezek egy darabból állanak. A most említett bronzlemezhez nyitolták a voltaképeni felső részt, mely két egyenlő részből áll s ezek a fülek alatt vannak egymáshoz nyitolva. A tölcselesen kihajló peremet 6 mm. vastag bronzsodronyra csavarták, hogy jobban tartson. Hogy a váll és nyak szilárdabban, biztosabban áll-

jon, egy helyütt még egy pántot nyitoltak hozzá.

Két füle van, melyek voltaképen ovális átmetszetű bronzkarikák, ezeket az edény pereméhez belül (b) és válla alatt (c) odanyitolt s a nyak irányában ívesre görbített, vonalas díszítéssel ellátott bronzlemez tartja. A situla testén helyenkint elvékonyodott a bronzlemez s ezeket a helyeket kifoldozták. A situla 1 mm. vastag bronzlemezektől készült.

Az edény testének egyenletes patinájából barnán válnak ki a fülek alatt hegyükkel lefelé néző, háromszögek, ezek alatt pedig kb. 1 cm. széles sávok. Alattuk két egyenszárú háromszögsor következik, melyek felsője hegyével felfelé, alsója pedig lefelé néz. Elrendezésük úgy történt,

hogy egymást váltogatják s így alapjaik sarkai érintkeznek egymással. Ezek alatt megint kb. 1 cm. széles, ferde sávok következnek, ezek azonban balra dőlnek. Az edény vállán ülő háromszögsorhoz hasonlót látunk az edény alján, e háromszögek hegye azonban felfelé néz.

Ezek a patina nélküli, díszítés számba menő sávok és háromszögek úgy keletkeztek, hogy az edényt ezeken a helyeken valami szurkos anyaggal vonták be, ami megakadályozta az egyenletes patinásodást. Itt-ott levált ez a vékony szurokréteg s az ilyen helyeken megkezdődött a patinaképződés.

A nyitoló szegek feje 8—10 mm. közt váltakozik. A fülpántoknak ama nyitoló szegei, melyek a nyak belsejére esnek, kúposak, tehát nem lapították el úgy, mint kívül.

Az edény válltövéen két hornyolat fut kereken.

2. Bronzsítula. (2. kép.) Leltári száma IV. 1873. Rossz fenntartású.

Ebben az állapotban 48 cm. magas, legnagyobb hasasodása: 48, fenéktátmérője pedig kb. 27 cm.

Ugyanolyan alakú lehetett, mint az 1. sz. alatt leírt situla. Felépítésében van némi eltérés. A fenékhez közvetlenül jött egy 12 cm. széles bronzlemez, melyet nemcsak nyitolással erősítettek a fenékhez, hanem másfél cm. széles, vertikális bronzszalagokkal is. Ezek felső része a most említett bronzlemezhez, alsó vége pedig a fenékhez volt nyitolva. Ehez a bronzlemezhez nyitolták a két egyforma darabból álló felső részt, ezeket azonban csak 1 cm.-nyire hajtották egymásra, belül alkalmaztak két 3 cm. széles, vertikális bronzszalagot s ezeken át történt e részek összenyitása. A nyakon három körülfutó hornyolás nyomát lehet megállapítani. Két füle volt kb. olyan módon odaerősítve, mint az 1. sz. situlánál, de csak halvány nyomai maradtak meg a fémszalagoknak, amelyek segítségével a beléjük húzott fémkarikák megfelelhettek rendeltetésüknek.

A nyitoló szegek belül kúposak, kívül ellapították őket.

3. Bronzüst. (3. kép.) Leltári száma IV. 1874.

Rossz fenntartású. Feneke és egyik füle hiányzik, egyik oldalát kírágta az idő. Valószínűleg ezen az oldalon feküdt a földben.

Magassága: 12, szájtátmérője: 21 cm. Füle kissé torzított s ebben az állapotban 10·5 cm. magas.

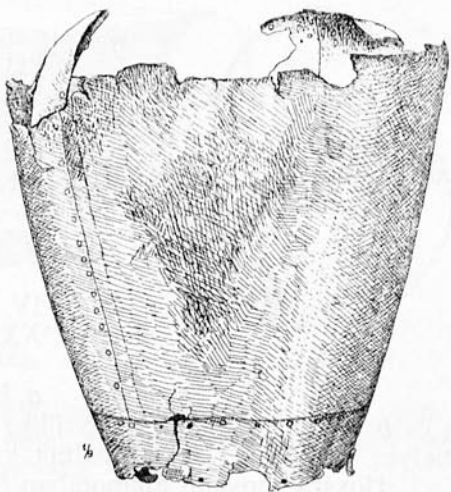

Fig. 2. kép.

Kettős csonkakúp alakú, ismert típus, melyen a csonkakúpok találkozási éle elsímul, domború lesz.

A két fültartó 1—1 tagból vágott s kívül kúpos, belül félig ellapított szegekkel van az edény testéhez kívülről odanyitva (*b*). Az üstperem külső szélén négy mélyített vonal fut kereken. Egyéb dísz nincs rajta.

A fül a két végén horgasra van hajlítva, különben csavarmenetes.

4. Egyfülű bronzcsésze. (4. kép.) Leltári száma IV. 1876.

Felépítése: a 4 cm. átmérőjű, homorú, síma feneket egy 12 mm. széles, kiálló, síma tagolás köríti, melyből az enyhén ívelő csészetest emelkedik föl. A vállon élesen bekap s ugyanolyan szög alatt csap ki. A szorosabban vett perem egy kissé, de ez is éles élben, lehajtott.

Válla alatt két sor, belülről kiütött, 4—5 mm. átmérőjű dudorocska és közöttük, alattuk, felettük, tehát három sorban, ugyancsak belülről kiütött pontsor ékíti.

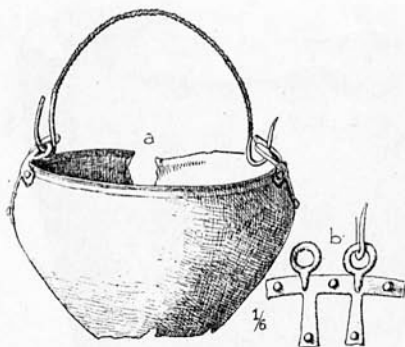

Fig. 3. kép.

Szalagfüle (*b*) a szélein 3—3 párhuzamos vonallal ékített, maga a fülszalag a két végén kiszélesedik s 2—2 nyitoló szeggel van a csésze pereméhez, illetőleg oldalához erősítve. Ezek a nyitoló szegek kívül teljesen, belül csak félig vannak ellapítva.

Patinája haragos zöld, helyenkint zöldes-fekete foltos.

5. Bronzöv. (5. kép.) Leltári száma IV. 1877. Képét hozza az Arch. Ért. ú. f. XXVII. k. 434. l.

Négy darabból áll, melyek közül az *a*, *b* és *c* eredetileg is összetartozhatott (az *a* és *b* törési vonala össze is illik) a *d* pedig egy másik öv maradványa, melyet szükségből felhasználtak kiegészítésül.

Hossza mostani állapotában 51 cm., közepén 3.5 cm. széles.

Az első darab (*a*) az övkapó részére ötször átlyukasztott, részben félkörökkel, egy dudorral s e körül elhelyezkedő, piskótaszerű vonalas dísszel van ékítve. Egy helyütt meg van erősítve egy kis fémszalaggal, aminek végeit két lyukon átvitték a túlsó oldalra s ott visszahajlították.

A szervesen hozzátartozó második darab (*b*) adja a most leírt övdarab díszítésének továbbképzését, ezt követhetjük a harmadik (*c*) darab első részén is. A rajz kifejezően mutatja, hogy az *a* darabtól induló hullámvonalas dísz középtől 3 esetben 3—3, ezektől jobbra és balra 2—2 egymásfelé helyezett dudorsor fölé emelkedik s a dudorsorok közé mélyül. Végződése (egy dudor körül elrendezve) nem adja azt a piskótaformát, mint a kiindulás. Folytatásul az övszéleken egymásba helyezett félköröket, belül pedig rovátkolt vonalakkal összekötött spirálisokat látunk. Ezt a rovát-

kolást megtaláljuk a hullámvonalas dísznél és megvan az öv szélein végigmenő párluzamosoknál, valamint a *c* jelű darab körköreinek és spirálisainak szélén is. — A *d* jelű darab két külön részből áll, a balsó folytatása a *c*-darabnak, de *x* alakban két fémszalagocska segítségével egy negyedik, kampós övdarabot erősítettek hozzá, mely még ettől jobbra is meg lehetett erősítve két hasonló bronzszalagocskával. Ennek emiékét négy átütött lyuk őrzi. Ennek a kampós *d*-tagnak a vonalas díszítése képen egy kora-hallstatti bronzkard rajzát alkalmazta az öv mestere.

E tárgyak leletkörülményei ismeretlenek. Mindössze az övről tudunk annyit, hogy 1903-ban a *Zeyk-részben*, rigolirozás közben került felszínre. Ugyanott leltek még egy alaposan elcsorbitott, alacsony talpcsöves, fehérőmésű agyagbögret. Az öv és agyagbögre tetétleni származásához nem fér kétség. A két situla, az üst és a csésze azonban csak valószínűleg származik Tetétlenről. A múzeum leltárában a lelőhely kérdőjellel van el-

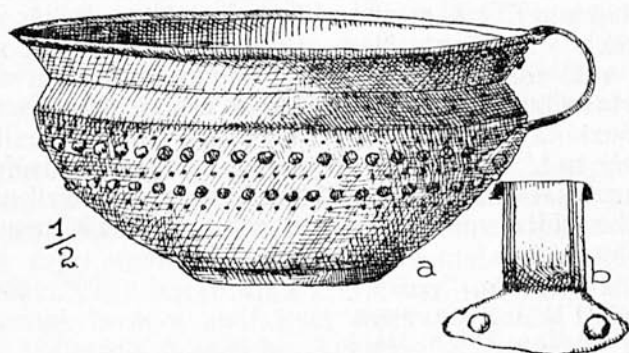

Fig. 4. kép.

látva. Figyelembe véve az övet s Tetétlen földrajzi fekvését, nincs kizárva, hogy a fennebb leírt tárgyak mind Tetétlenen kerültek felszínre. Ezt a föltevést egyéb analógiák is megerősítik.

Tetétlen (Hajdu m. nádudvari járás) u. i. abba a kereskedelmi útbá esik, mely a nyírségi kulturális gócpontozhoz vezet.

Ez a kereskedelmi út az Adria felől jön, átszeli a Dunántúlt, irányára befolyást gyakorolt *Miskolc-Diósgyőr vasa* és a *máramarosi sóvidék* felé tartott, aminek kézzelfogható bizonyítéka egyelőre a szarvaszói aranykincs, valamint az öv. *Mihályi Jánosné* birtokában levő, még kiadatlan, szlatinai bronzkincs.¹⁾

Ennek az útnak az irányát a következő leletek jelzik: Kurd (Tolna m.),²⁾ Sümeg (Zala m.),³⁾ Csabrendek (Zala m.),⁴⁾ Somlyó (Veszprém

¹⁾ *Hampel*: Bronzkor I. k. XLVI. t. XLVIII. t. 1. — V. ö. még II. k. 137. l. és *Archaeologiai Közlemények*, 1865. évf.

²⁾ *Arch. Ért. ú. f.* V. k. 73. l.

³⁾ *U. o.* IX. k. 258—263. l.

⁴⁾ *U. o.* XXI. k. 432—435. l.

Fig. 5. kép.

m.),⁵⁾ Nagysomlyó (Veszprém m.),⁶⁾ Nagydém (Veszprém m.),⁷⁾ Velemsztvid (Vas m.),⁸⁾ Balf (Sopron m.),⁹⁾ — mindezek a Dunántúl; — aztán a Duna balpartján: Erzsébetfalva (Pest m.),¹⁰⁾ Vácszentlászló (Pest m.),¹¹⁾ Zólyom,¹²⁾ Zsujta (Abauj m.),¹³⁾ Hajdusámson (Hajdu m.),¹⁴⁾ Hosszúpályi (Bihar m.),¹⁵⁾ Máriapócs (Szabolcs m.),¹⁶⁾ Kántorjánosi (Szabolcs m.),¹⁷⁾ Nyirrohod (Szabolcs m.),¹⁸⁾ Kemece (Szabolcs m.),¹⁹⁾ Sényő (Szabolcs m.),²⁰⁾ és Dankófalva (Bereg m.)²¹⁾

Ennek az útnak a további nyomait jelzik a már említett szarvaszói és szlatinai leletek.

Erdélyt ennek a fő kereskedelmi útnak két külön elágazása termékenyíti meg. Az egyik átkanyarodik a Tiszától, a Szamos völgyén Délkeletre csap és Szolnokdoboka sóvidéke felé tart. Ezt bizonyítja az ördögösfüzesi bronzkincs (Szolnokdoboka m.).²²⁾ A másik a Körös (gyulai — Békés m. — övrészletek),²³⁾ illetőleg a Maros mentén tart Kelet felé s a főútvonalal való összeköttetést Dálya képviseli (Verőce m.). A piskii certosafibula,²⁴⁾ a sarmisegetusai csónakfibula,²⁵⁾ a szászvárosi bronzkocsi (Hunyad m.),²⁶⁾ a portusi pápaszemes fibulák (Alsófehér m.),²⁷⁾ a felsőújvári nagy bronzkincs (Alsófehér m.),²⁸⁾ a maroscspói sír leletek (Marostorda m.)²⁹⁾ jelzik ezt a megtermékenyülési vonalat, mely átcsap a Küküllők mentére is, minek

⁵⁾ Arch. Ért. XIV. 317. és XXIV. 71. l.

⁶⁾ U. o. XV. k. 317. l.

⁷⁾ U. o. XIII. k. 131. l.

⁸⁾ U. o. XVI. k. 250—295. l.

⁹⁾ U. o. XXX. k. 39. l.

¹⁰⁾ Arch. Ért. r. f. III. k. 81. l.

¹¹⁾ U. o. 195. l.

¹²⁾ Hampel: Bronzkor LX. t. 5. sz.

¹³⁾ Arch. Ért. ú. f. V. k. 15. l.

¹⁴⁾ Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. 132. l.

¹⁵⁾ U. o. 133. l.

¹⁶⁾ Arch. Ért. ú. f. XXII. k. 279. l.

¹⁷⁾ U. o. XIV. k. 249. l.

¹⁸⁾ Múzeumi és Könyvtári Értesítő IV. k. 117. l.

¹⁹⁾ Arch. Ért. ú. f. XIII. k. 166. l.

²⁰⁾ U. o. XXII. k. 277. l.

²¹⁾ U. o. XII. k. 349. l.

²²⁾ U. o. XV. k. 197. l.

²³⁾ U. o. XVII. k. 386. l.

²⁴⁾ Dolgozatok — Travaux IV. k. 235. l.

²⁵⁾ A dévai múzeumban.

²⁶⁾ Arch. Ért. r. f. XIII. k. 134. l. és ú. f. XV. k. 114. l.

²⁷⁾ Hampel: Bronzkor XLII. t. 2. sz.

²⁸⁾ Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában.

²⁹⁾ U. o.

bizonyítéka az erdőszentgyörgyi (Marostorda m.) bronzkincs.³⁰⁾ Átmegy az Olt völgyébe is. Ennek emlékei közül hivatkozom a székelyszáldobosi Villanova-urnára³¹⁾ és a csíkszentkirályi bronzedényekre.³²⁾

Egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy miképen a szarvaszói és szlatinai leletek a máramarosi sóvidék felé tartó kereskedelmi út emlékei, épen úgy az ördögösfüzesi bronzkincs a szolnokdobokai sóvidék (Dés-akna) közelében került felszínre és az erdőszentgyörgyi lelet is közel fektet a Küküllők nagy sómedencéjéhez, melynek központja Szováta.

A felsőújvári nagy bronzkincs, mely kb. 12 métermázsát nyom, a marosújvári sóbányák közelében került felszínre és ettől Délkeletre másfélórai járásnyira látott napvilágot a még nem említett ispánlakai bronzkincs is.³³⁾

Oly tényekkel állunk tehát szemben, melyekkel komolyan kell számolnunk, amikor ennek a nyugat-délnyugati kulturáramlatnak Északkelet és Kelet felé való kiterjedésének indító okaival foglalkozni akarunk. Erdély különleges helyzetét véve tekintetbe, ismét beigazolódik a tény, hogy egyik nagy természeti adománya közvetítette, elősegítette a most említett művelődési áramlatnak erős érvényesülését ennek a természetes várnak a határain belül.

A bemutatott tetétleni emlékek, a bögre kivételével, ó-itáliai kereskedelmi cikkek, amelyek a velük hasonlókkal egyetemben, annak a kulturális központnak jellemző termékei, melyet röviden adriainak nevezhetünk s amelyek épen ezért tipológiai egységességet mutatnak, akár a situlákat, akár a csészéket, vagy bográcsokat tekintjük.³⁴⁾ Másfelől annak a népnek az igényeit voltak hivatva kielégíteni, amelynek ízlése bekapcsolódott a most említett kulturális áramlatba. Tekintve a bográcsok nagy számát, lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy ezek a síkon és alsóbb terrászokon pásztorkodó elem mindennapi szükségleteinek oly jellemző emlékei, akár csak a merítő csészék. Hogy az őv a pásztor és harcos elemnek nélkülöz-

³⁰⁾ Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségtárában.

³¹⁾ U. o.

³²⁾ Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. k. 133—136. l.

³³⁾ Arch. Ért. ú. f. VIII. 10—25. l.

³⁴⁾ E tekintetben legyen elég csak arra hivatkoznunk, hogy a merítő csészével azonos példány nemcsak Hajdusámsonról, tehát egészen közel fekvő lelőhelyről, hanem egy közel azonos példa a sziléziai Rohowról is ismeretes. Ennek típusa, füllének díszítése u. a., mint a most bemutatott tetétleni példáé, csak a teste díszíttlen. A hajdusámsoni e tekintetben is édes testvére a tetétleninek. V. ö. Schlesische Vorzeit IV. 21. l. 17/a., 17/b. ábra. — Azonos egy csíkszentkirályi merítő csészével. V. ö. Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. 134. l. 8. ábra. — és u. abból az ipari központból Délnémetország is kapott hasonló árúkat. V. ö. Die Alterthümer unserer heiden. Vorzeit, V. k. 43. t. 721., 729. sz. és egy mecklenburg-schwerini (Lübbz) példával u. o. 56. t. 1024. sz. — Hivatkozom a bográcsokra, azok akasztó füleire s ezeknek a bogrács pereméhez való erősítésére stb.

hetetlen ruházati darabja, készült legyen akár bőrből, akár lenből, vagy kenderből, akár pedig bronzból, egyáltalán nem vitatható.

E leleteknek ilyen szempontból való értékelését azért hangsúlyozzuk, mert, amint azt más alkalommal részletesebben ki fogjuk fejteni, abban az időben, amikor az említett emlékek a vázolt területen s azon túl is (pl. Sziléziában) elterjednek, ennek az elterjedésnek földrajzi határain belül hármas kulturális és anthropológiai rétegződéssel kell számolnunk. A bázis a már megtelepedett, meggyökeresedett bronzkori lakosság s annak kulturája, erre jön a hallstatti és skytha réteg és ezzel együtt bizonyos fokú déli (görög!) szín, amely utóbbi azonban nem mérhető össze sem külső hatásában, sem belső tartalmában a másik hárommal.

A tetétleni bronzholmik ugyanabból a gyárból kerültek ki, mint a velük rokon emlékek. Kereskedelmi importcikk, amelyek a már vázolt kereskedelmi főút és annak elágazásai mentén másutt is felszínre kerülhettek volna. Éppen ezért tetétleni eredetük felett céltalan volna vitatkozni.

Még ezeknek az emlékeknek a koráról kell egy pár szót mondanom. Úgy a situlák, mint a bogrács egyszerűbb kivitelben jelentkeznek. Már magában ez a körülmény, de még határozottabban az őv egyik darabjának végén látható kora-hallstatti bronzkard képe megmondja, hogy a Kr. e. IX., VIII. sz. előttre semmiképen sem datálhatjuk emlékeinket, tehát az antennás kardok utáni fejlődési fázisba kell sorolnunk.

A csonkakúpos talpcsővel s oldalán négy dudorocskával ellátott, törött bögre helyi gyártmány, a tetétleni *Zeyk-részen* létezett temető egyik sírjának melléklete, vagy telepnek emléke lehetett.

Kolozsvár.

Dr. Roska Márton.

DER BRONZENE SCHATZ VON TETÉTLÉN.

Noch im Jahre 1918. sind als Deposita des Grafen Dr. *Dominik Teleki* unter andern die folgenden Bronze-Sachen in den Besitz des Siebenbürgischen Museumvereins gelangt:

1. *Eine Bronze-Situla* von der Form eines dreifachen stumpfen Kegels (Fig. 1. Inv. Num. IV. 1872.). Die dreifache Gliederung entstand dadurch, dass sie an der Schulter eingestülpt ist und ihr Rand sich ausbreitet.

Höhe 48 cm., grösste Bauchung 46 cm., Munddurchmesser 40 cm., Bodendurchmesser 24 cm.

Aufbau: zu dem nur teilweise erhaltenen kreisförmigen Boden wurde ein 3.5 cm. breiter Reifen und darüber eine 10 cm. breite Bronzeplatte genietet. Zu der erwähnten Bronzeplatte wurde der eigentliche obere Teil genietet, welcher aus zwei gleichen Teilen besteht; letztere sind unter den Henkeln aneinander genietet. Der trichterartig auswärtsgebogene Rand ist um einen 6 mm. dicken Bronzedraht gewunden, damit er besser halte. Zur sicheren Befestigung der Schulter und des Halses hat man an einer Stelle noch ein Band angenietet.

Sie hat zwei Henkel, die eigentlich im Querschnitt ovale Bronzereifen sind, sie werden durch eine innerhalb des Gefässrandes (*b*) und unter der Schulter (*c*) angenietete und in der Richtung des Halses bogenförmig gewundene, mit Linienzeichnung versehene Bronzeplatte gehalten. An dem Körper der Situla ist hie und da die Bronzeplatte dünner geworden; die betreffenden Stellen wurden geflickt. Die Situla ist aus 1 mm. dicken Bronzeplatten.

Aus der gleichmässigen Patina des Gefässkörpers erheben sich unter den Henkeln einige mit ihren Spitzen abwärts schauende Dreiecke und unter letzteren beiläufig 1 cm. breite Streifen. Unter ihnen sind zwei Reihen von gleichschenkeligen Dreiecken, die obere mit der Spitze abwärts, die untere aufwärts. Sie sind dermassen abwechselnd nebeneinander gestellt, dass die Spitzen ihrer Basis sich berühren. Unter ihnen folgen dann wieder beiläufig 1 cm. breite Streifen mit der Richtung nach links. Am unteren Teile des Gefässes sehen wir eine der an der Schulter befindlichen ähnliche Dreieckreihe, aber mit der Spitze aufwärts.

Diese von Patina freien, als Verzierungen geltenden Streifen sind so entstanden, dass das Gefäss an diesen Stellen mit einem pechartigen Stoffe überzogen wurde, der die gleichmässige Patinierung verhinderte. Hie und da löste sich die dünne Pechschicht ab, und an solchen Stellen begann die Patinabildung.

Die Kopfgrösse der Nietnägel wechselt zwischen 8 bis 10 mm. Diejenigen Nietnägeln der Henkelbänder, die ins Innere des Halses fallen sind kegelförmig, sie wurden nicht so abgeplattet wie nach aussen.

Am Schultergrund des Gefässes laufen zwei Kehlungen hindurch.

2. *Eine Bronze-Situla*. (Fig. 2. Inv.-Num. IV. 1873. in schlechtem Zustande.)

In diesem Zustande 48 cm. hoch grösste Bauchung 48 cm., Bodendurchmesser beiläufig 27 cm. Sie war wahrscheinlich von ähnlicher Form wie die unter Nr. 1. beschriebene.

In ihrem Aufbau sind doch einige Abweichungen. Unmittelbar an den Boden wurde eine 12 cm. breite Bronzeplatte nicht nur mit Nietnägeln sondern auch mit vertikalen anderthalb cm. breiten Bronzebändern befestigt. Der obere Teil derselben wurde an die erwähnte Bronzeplatte und der untere an den Boden genietet. An diese Bronzeplatte hat man den aus zwei gleichen Stücken bestehenden Teil angenietet, sie wurden aber nur in einer Breite von 1 cm. aneinandergebogen; inwendig wurden zwei 3 cm. breite vertikale Bronzebänder angebracht und durch diese wurden die Teile zusammengenietet. Am Halse kann man die Spuren von zwei herumlaufenden Kehlungen feststellen. Das Gefäss hatte zwei Henkel, ähnlich angefestigt wie bei Nr. 1.; von den Metallbändern, mit deren Hilfe die durch sie gezogene Metallreifen ihrer Bestimmung entsprechen konnten sind nur leise Spuren vorhanden.

Die Nietnägeln sind inwendig kegelförmig, auswendig abgeplattet.

3. *Bronzekessel*. (Fig. 3. Inv.-Num. IV. 1874.)

In schlechtem Zustande. Der Boden und der eine Henkel fehlen, auf einer Seite ist ein Loch. Wahrscheinlich lag er auf dieser Seite in der Erde.

Höhe 12 cm., Munddurchmesser 21 cm. Der Henkel ist ein wenig entstellt und in diesem Zustande 10.5 cm. hoch.

Bekannter Typ von der Form eines doppelten stumpfen Kegels; die Berührungskante der stumpfen Kegel ist abgerundet, gewölbt.

Die zwei Henkelträger sind mit aus je einem Gliede geschnittenen und nach innen kegelförmigen, nach aussen halbwegs abgeplatteten Nägeln an das Gefäss von aussen hingenietet (*b*). An der äusseren Kante des Gefässrandes laufen vier vertiefte Linien rund herum. Sonst sind keine Verzierungen daran.

Der Henkel ist an beiden Enden hakenförmig eingebogen, im übrigen ist er mit Schraubenwindungen versehen.

4. *Bronzeschale* mit einem Henkel. Inv.-Num. IV. 1876.

Aufbau: den gewölbten Boden von 4 cm. Durchmesser umgibt eine 12 cm. breite hervorstehende glatte Gliederung von welchem sich der sanft geschweifte Schalenkörper erhebt. An der Schulter ist er scharf eingebogen und wendet sich unter gleichem Winkel nach aussen. Der im strengen Sinne des Wortes genommene Rand ist ein wenig aber auch in scharfem Winkel abwärtsgebogen.

Unter der Schulter ist sie mit zwei Reihen von innen herausgehämmerten kleinen Schwellungen von 4—5 cm. Durchmesser geschmückt zwischen, unter und über ihnen, also in drei Reihen sind ebenfalls von innen herausgehämmerte Punktreihen.

Ihr Bandhenkel (*b*) ist an den Rändern mit je 3 parallelen Linien geziert; das Henkelband selbst breitet sich an beiden Enden aus und ist mit je 2 Nietnägeln an den

Rand, beziehungsweise an die Seite der Schale befestigt. Diese Nietnägel sind nach innen vollständig nach aussen nur halbwegs abgeplattet.

Die Patina ist tiefgrün, stellenweise mit grünlich-schwarzen Flecken.

5. *Bronzegürtel*. (Fig. 5. Inv.-Num. IV. 1877. Abbildung auch Arch. Értesítő, Neue Folge Bd. XXVII. S. 434.)

Er besteht aus vier Stücken von denen *a*, *b* und *c* wohl auch ursprünglich zusammengehörten (die Bruchlinien von *a* und *b* passen auch aneinander); *d* ist das Bruchstück eines anderen Gürtels, das man aus Not als Ergänzung gebrauchte.

Länge in seinem jetzigen Zustande 51 cm.; Breite in der Mitte 3-5 cm.

Das erste Stück ist für den Gürtelhaken fünfmal durchlöchert und ist teils mit Halbkreisen, mit einer Schwellung und um sie herum gezogenen biscuitartigen Linienverzierung geziert. An einer Stelle ist er mit einem kleinen Metallband befestigt, welches durch zwei Löcher auf die andere Seite gezogen und von dort zurückgebogen wurde.

Das zweite, organisch dazugehörnde Stück (*b*) bildet die Weiterbildung der Verzierung des eben beschriebenen Gürtelstückes, dieselbe kann an dem ersten Teile des dritten Stückes (*c*) verfolgt werden. Die Zeichnung zeigt es ausdrücklich, dass die von Stücke *a* ausgehende wellenlinienartige Verzierung sich in der Mitte in 3 Fällen über je 3 von denselben rechts und links über je 2 übereinander liegende Schwellungslinien erhebt, und sich zwischen sie vertieft. Ihr Abschluss (um eine Schwellungslinie geordnet) ergibt nicht die Biscuitform, welche der Ausgang zeigt. Als Fortsetzung sehen wir an den Gürtelrändern ineinanderliegende Halbkreise, im Innern mit gekerbten Linien verbundene Spiralen. Diese Kerbung finden wir auch bei der wellenlinienartigen Verzierung, wie auch bei den parallelen des Gürtelrandes und an den Rändern der Kreise und Spiralen des Stückes *c*. Das Stück *d* aus zwei selbstständigen Teilen; der linke ist eine Fortsetzung des Stückes *c* es wu. de aber daran in der Form eines X mit Hilfe von zwei Metallbändchen ein viertes mit Haken versehenes Gürtelstück befestigt das wohl auch davon rechts durch zwei ähnliche Bronzebänder angefestigt sein konnte. Davon zeugen vier durchschlagene Löcher. Als linienartige Verzierung dieses mit einem Haken versehenen Gliedes wurde ein Bronzeschwert von Früh-Hallstatt angewendet.

Die Fundumstände der beschriebenen Gegenstände sind unbekannt. Allein von dem Gürtel wissen wir, dass er im Jahre 1903. in dem Zeyk-Teile während einer Rigolierung zum Vorschein kam. Ebendort wurde auch ein gründlich schartig gewordenes, bodenröhriges, weiss inkrustiertes Lehmöpfchen gefunden. Es ist ganz zweifellos, dass beide von Tetétlen stammen. Die Abstammung der beiden Situln, des Kessels und der Schale von Tetétlen ist dagegen nur wahrscheinlich. In dem Inventar des Museums ist der Fundort mit einem Fragezeichen bezeichnet. Wenn wir aber den Gürtel und die geographische Lage von Tetétlen in Betracht nehmen, so ist es nicht ausgeschlossen, dass die oben beschriebenen Gegenstände alle zu Tetétlen zum Vorschein kamen. Diese Annahme wird nämlich auch durch Analogien bekräftigt.

Tetétlen (Komitat Hajdu; Bezirk Nádudvar) liegt nämlich auf der Handelsstrecke, welche in den kulturellen Knotenpunkt der *Nyírség* führt.

Diese Strecke kommt von der Adria, kreuzt Westungarn durch, ihre Richtung wird vom Eisen von Miskolc-Diósgyőr beeinflusst und führt der Salzgegend von Máramaros zu. Das wird vorläufig durch den Goldschatz von Szarvaszó, wie auch durch den

noch unveröffentlichten im Besitze der Frau Witwe Johann Mihályi sich befindlichen Bronzeschatz bewiesen.¹⁾

Die Richtung dieser Strasse wird von folgenden Funden bezeichnet: *Kurd* (Kom. Tolna),²⁾ *Sümeg* (Kom. Zala)³⁾ *Csabrendek* (Kom. Zala),⁴⁾ *Somlyó* (Kom. Veszprém),⁵⁾ *Nagysomlyó* (Kom. Veszprém),⁶⁾ *Nagydém* (Kom. Veszprém),⁷⁾ *Velemszentvid* (Kom. Vas),⁸⁾ *Balf* (Kom. Sopron)⁹⁾ — alle in Westungarn; — dann am rechten Ufer der Donau: *Erzsébetfalva* (Kom. Pest)¹⁰⁾ *Vácszentlászló* (Kom. Pest),¹¹⁾ *Zólyom*,¹²⁾ *Zsujta* (Kom. Abauj)¹³⁾ *Hajdusámson* (Kom. Hajdu),¹⁴⁾ *Hosszúpályi* (Kom. Bihar),¹⁵⁾ *Máriapócs* (Kom. Szabolcs),¹⁶⁾ *Kántorjánosi* (Kom. Szabolcs)¹⁷⁾ *Nyirrohod* (Kom. Szabolcs),¹⁸⁾ *Kemecse* (Kom. Szabolcs),¹⁹⁾ *Sényő* (Kom. Szabolcs),²⁰⁾ und *Dankófalva* (Kom. Bereg).²¹⁾

Auf die weiteren Spuren dieser Strasse weisen die schon erwähnten Funde von Szarvaszó und Szlatina.

Zwei besondere Verzweigungen dieser Handelshauptstrasse befruchten Siebenbürgen. Die eine wendet sich von der Theiss nimmt im Szamos-Tal Richtung nach Südosten und führt der Salzgegend von Szolnokdoboka zu. Das beweist der Bronzeschatz von *Ördögösfűzes* (Kom. Szolnokdoboka).²²⁾ Die zweite hält die Gürtelpartien von *Körös*, (*Gyula*, Kom. Békés)²³⁾ und die Maros entlang nach Osten; die Verbindung mit der Hauptstrecke vertritt *Dálya* (Kom. Veröce). Diese Befruchtungslinie wird durch folgende Funde bezeichnet: die Certosa-Fibula von *Piski*,²⁴⁾ die Kahnfibula von *Sarmizegetusa*,²⁵⁾ der Bronzewagen von *Szászváros* (Kom. Hunyad),²⁶⁾ die Brillen-Fibeln von *Portus* (Kom.

¹⁾ Hampel, Bronzkor I. Taf. XLVI.—XLVIII. Vrgl. II. 137. und Archaeologiai Közlemények 1865.

²⁾ Arch. Értesítő. Neue Folge Bd. V. S. 73.

³⁾ Ebendort Bd. IX. S. 258—263.

⁴⁾ Ed. Bd. XXI. S. 432—435.

⁵⁾ Ed. Bd. XIV. S. 317. und Bd. XXIV. S. 71

⁶⁾ Ed. Bd. XV. S. 317.

⁷⁾ Ed. Bd. XIII. S. 131.

⁸⁾ Ed. Bd. XVI. S. 250., 295.

⁹⁾ Ed. Bd. XXX. S. 39.

¹⁰⁾ Ed. Alte Folge Bd. III. S. 81.

¹¹⁾ Ed. S. 195.

¹²⁾ Hampel: Bronzezeitalter, Bronzkor T. LX. Nr. 5

¹³⁾ Arch. Ért. N. F. Bd. V. S. 15.

¹⁴⁾ Múzeumi és Könyvtári Értesítő B. III. S. 132.

¹⁵⁾ Ed. S. 133.

¹⁶⁾ Arch. Ért. N. F. Bd. XXII. S. 279.

¹⁷⁾ Ed. Bd. XIV. S. 249.

¹⁸⁾ Múzeumi és Könyvtári Értesítő Bd. IV. S. 117.

¹⁹⁾ Arch. Ért. N. F. Bd. XIII. S. 166.

²⁰⁾ Ed. Bd. XXII. S. 277.

²¹⁾ Ed. Bd. X. S. 349.

²²⁾ Arch. Ért. N. F. XV. S. 197.

²³⁾ Ed. Bd. XVII. S. 386.

²⁴⁾ Dolgozatok — Travaux, IV. S. 235.

²⁵⁾ In dem Museum von Déva.

²⁶⁾ Arch. Ért. A. F. XIII. S. 134. und N. F. XV. S. 114

Alsófehér),²⁷⁾ der grosse Bronzeschatz von *Felsőújvár*,²⁸⁾ die Gräberfunde von *Maroscsapó*.²⁹⁾ Diese Linie wendet sich gegen die Küküllös; das beweist der Bronzeschatz von *Erdőszentgyörgy*.³⁰⁾ Sie führt auch in das Tal der Olt. Denkmäler dieser Richtung sind u. a. die Vilanova-Urne von *Székelyszáldobos*³¹⁾ und die Bronzegefässe von *Csikszentkirály*.³²⁾

Es ist überhaupt kein nebensächlicher Umstand, dass ebenso wie die Funde von Szarvaszó und Szlatina Denkmäler der Salzgegend von Máramaros zuführenden Handelsstrasse sind auch der Bronzeschatz von Ördögösfüzes in der Nähe der Salzgegend von Szolnokdeboka zum Vorschein kam und auch der Fund von Erdőszentgyörgy nahe dem Salzbecken der Küküllös — dessen Mittelpunkt Szováta ist — lag.

Der grosse Bronzeschatz von Felsőújvár welcher beiläufig 12 Meterzentner wiegt, kam in der Nähe der Salzbergwerke von Marosújvár zum Vorschein, und dort wurde auch der noch nicht erwähnte Bronzeschatz von *Ispánlaka* gefunden.³³⁾

Wir stehen also Tatsachen gegenüber, mit denen wir rechnen müssen, wenn wir uns mit den Beweggründen befassen wollen, die die Ausbreitung dieser westlich-südwestlichen Kulturströmung nach Nordosten und Osten verursachten. Wenn wir die spezielle Lage Siebenbürgens in Betracht nehmen, so rechtfertigt sich vom neuen die Tatsache, dass das starke Durchdringen der eben erwähnten Bildungsströmung innerhalb der Grenzen dieser natürlichen Festung durch eine seiner natürlichen Gaben gefördert wurde.

Die dargestellten Denkmäler von Tetétlen sind mit Ausnahme des Töpchens italienische Handelsartikel; sie sind samt den ihnen ähnlichen charakteristische Produkte jenes kulturellen Mittelpunktes, den wir kurz den adriatischen nennen und die eben darum typologische Einheitlichkeit zeigen, sei es von Situlen, Schalen oder auch von Kochkesseln die Rede.³⁴⁾ Andererseits waren sie dazu berufen, die Ansprüche desjenigen Volkes zu befriedigen, dessen Geschmack sich dem der erwähnten kulturellen Strömung angeglichen hatte. Wenn wir die grosse Zahl der Kochkessel in Betracht nehmen, so können wir den Gedanken nicht von uns weisen, dass diese ebenso charakteristische Denkmäler

²⁷⁾ *Hampel* Bronzkor, Taf. XLII. Nr. 2.

²⁸⁾ In dem Siebenb. Museum.

²⁹⁾ Ebenda.

³⁰⁾ Ebenda.

³¹⁾ Ebenda.

³²⁾ *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, III. S. 133—136.

³³⁾ *Arch. Ért. N. F.* VIII. S. 10—25.

³⁴⁾ In dieser Beziehung genügt es vielleicht darauf hinzuweisen, dass ein der Schöpfschale ähnliches Exemplar nicht nur von *Hajdusámson*, also von einem ganz nahe liegenden Fundorte, sondern ein beinahe gleiches Beispiel auch von *Rochow* in Schlesien bekannt ist. Sein Typus, die Verzierung des Henkels, ist dem eben dargestellten Exemplar von Tetétlen ganz gleich, nur der Körper ist unverziert. Siehe: *Schlesische Vorzeit* IV. S. 21. Bild 17/a., 17/b. Es ist einer Schöpfschale von *Csikszentkirály* gleich. Siehe: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* III. S. 134. Bild 8., und aus demselben Industriezentrum erhielt auch Süddeutschland ähnliche Waren. Siehe: *Die Altertümer unserer heidn. Vorzeit* Bd. V. T. 43. Nr. 721., 729., und das Beispiel von Mecklenburg-Schwerin (Lübz) ed. T. 56. Nr. 1024. Ich berufe mich auf Kochkessel, auf deren Hängehenkel und auf deren Befestigung am den Rand usw.

der Alltagsbedürfnisse des auf der Ebene und auf den unteren Geländen lebenden Hirtenvolkes sind, wie die Schöpfschalen. Es ist unbestreitbar, dass der aus Leder, Lein Hanf oder Bronze verfertigte Gürtel ein unentbährliches Kleidungsstück der Hirten- und Kriegerelemente war.

Die Schätzung der Funde von diesem Gesichtspunkte aus betonen wir deshalb, weil man — wie wir das noch bei einer anderen Gelegenheit ausführlich auseinanderzusetzen werden — in der Periode, wo die genannten Denkmäler sich auf dem skizzierten Gebiete und auch darüber hinaus (z. B. in Schlesien) verbreiten innerhalb der geographischen Grenzen dieser Verbreitung mit einer dreifachen kulturellen und anthropologischen Schichtung rechnen müssen. Grundlage ist die schon angesiedelte eingewurzelte Bevölkerung der Bronzeperiode, darüber kommt die Schichte von Hallstatt und die skythische und damit eine südliche (griechische!) Färbung von einem gewissen Grade, die aber weder in ihrer äusseren Wirkung noch in ihrem inneren Gehalt mit den übrigen drei vergleichbar ist.

Die Bronzegegenstände von Tetétlen stammen aus derselben Fabrik, wie die ihnen verwandten Denkmäler. Sie sind Handels-Importartikel, welche die skizzierte Handelshauptstrasse und ihre Verzweigungen entlang auch anderswo hätten zum Vorschein kommen können. Es ist also zwecklos über ihren Ursprung von Tetétlen zu streiten.

Es ist noch einiges über das Alter dieser Denkmäler zu sagen. Wie die Situla so erscheinen auch die Kochkessel in einer einfacheren Ausführung. Schon dieser Umstand selbst aber noch entschiedener das am Ende des Gürtelstückes sichtbare Bronzeschwert von Früh-Hallstatt sagt uns, dass wir unsere Denkmäler nicht vor das IX.—VIII. Jhd. vor Chr. setzen dürfen; also in die Entwicklungsphase nach den Antennen-Schwertern.

Das zerbrochene Töpfchen von der Form eines stumpfen Kegels mit einer Bodenröhre und an der Seite mit vier kleinen Schwellungen versehen ist ein Lokalerzeugnis und war wahrscheinlich die Beigabe eines Grabes im gewesenen Friedehofe der Zeyk-Partie von Tetétlen, oder das Denkmal der Ansiedlung.

Kolozsvár.

Dr. M. Roska.

SZEGED KÖZÉPKORI VÁRA.

A régi városok és várak (várkastélyok) építéstörténete érdekes és változatos. Egymást követték évszázados történetükben a felépítés, megerősítés, átalakítás. S ha tűzvész vagy ostrom következtében elpusztultak, mindig újra felépítették s ezek a sokszori át- és újraépítések nemcsak a különféle korok építéstudományait és az építéstechnika haladását tüntetik fel, hanem igen sokszor vidéküknek, országuknak történetét is hűen tükröztetik. A *szegedi vár* vagy *várkastély* építéstörténete pl. három élesen megkülönböztethető korszakra osztható. E korok elseje a vár felépítésétől az 1543. évi török elfoglalásig számítható s ez foglalja magában a vár *középkori történetét*, amelyet másként még a vár *magyar korának* is nevezhetünk. Második korszaka a *török hódoltság* ideje, amely nem egészen másfél századig tartott: 1543-tól 1686-ig. Végül az 1686-iki visszafoglalástól a várnak 1881—82. évi lerombolásáig tart a majdnem kétszáz éves *osztrák korszak*, amely befejezi a szegedi vár hat évszázadnál hosszabb életkorát.

Az eddig ismert okleveles adatok alapján csak annyit tudunk, hogy a szegedi vár a XIV. század elején már megvolt, de akkori méreteiről, alakjáról, beosztásáról ezek az oklevelek nem tájékoztatnak. E tanulmányunk az a célja, hogy ezt a hiányt lehetőleg pótolja. A következő sorokban u. i. a szegedi vár első korszakának, a magyar nemzeti uralom idejére eső szegedi *középkori vár építéstörténetének* vázlatát, alakjának, méreteinek és szerkezetének leírását óhajtom lejegyezni. Mindazt, amit eddig ismeretlen régi tervrajzok alapján és a kínálkozó építéstörténeti és stiltani analógiák segítségével megállapítani sikerült.

Egy előbbi tanulmányomban (A szegedi vár legrégibb története, Dolg. 1926, 144—157.) igyekeztem bebizonyítani, hogy a későbbi szegedi vár helyén az ókorban és a rómaiak idejében valami körülkerített telep hely állott. Hogy mi volt ennek további sorsa, arra nézve, okleveles adatok hiányában csak következtethetünk egyet-mást. Tudjuk pl., hogy a tatárjárás koráig csak olyan erődített városaink voltak, amelyeket a honfoglaló magyarok *már megerősítve* találtak itt, s hogy Szent István király ezekbe az erődített városokba helyezte a vármegyék ispánjait és a püspökségek székhelyét. Abból a körülményből tehát, hogy a Szeged vidékére is kiterjedő vármegye és püspökség székhelye nem Szeged volt, azt lehet

következtetni, hogy Szeged Szent István korában nem volt erősített hely. Az egykor itt levő római kori telephely a római hadak kivonulása és Szent István kora közé eső századok folyamán tehát úgylátszik elpusztult, teljesen rombadőlt. Valószínűleg a Duna—Tisza között tanyázó nomád barbárok pusztították el a római katonaság kivonulása után védtelenül maradt telepet. Előbb bizonyára alaposan megrabolták, azután felgyújtották, s a többi aztán elvégezte az idő.

Szent István korában tehát még nem volt Szegeden vár, de 1321-ben már volt. A legrégebb adat ugyanis, amely a szegedi vár létezését bizonyítja az 1321. évből való, amikor I. Károly király egyik oklevelében említést tesz a Dorosma nemzetségből származó Pál mesterről, ki az ó-budai és *szegedi* királyi várak várnagya volt. (Reizner János Szeged története, I., 49.) Valószínű persze, hogy nem éppen ebben az esztendőben épült, hanem már előbb, talán már 100—150 esztendővel előbb. De valószínűnek mondhatjuk azt is, hogy már a XIV. században Szegeden a kornak megfelelő várnak kellett lennie. Abban az évszázadban ugyanis meglehetősen sűrűn történtek Szegeden királylátogatások és olyan országos gyülekezések, amelyeket a középkorban csak rendes várakban, illetőleg a várak palotáiban, a *palas*-ban tartottak meg. Reizner Szeged történetében részletesen felsorolja ezeket a sűrű királylátogatásokat és azokat a történelmi fontosságú eseményeket, amelyek Szegeden akkor történtek, vagy innen indultak ki. (i. m. I., 43—45.) El sem lehet képzelni azt, hogy a nagy uraknak ez a sokszori és gyakran huzamosabb ideig tartó látogatása és vendégeskedése máshol, mint egy korszerű és az úri követelményeknek megfelelő várban, illetve annak palotájában történhetett volna. Ismerni kell a középkori lakásviszonyokról való feljegyzéseket, hogy ezt megérthessük. A középkorban még a sokat emlegetett civilizáltabb európai nyugat városaiban sem volt valamire való lakóház, amelybe király vagy annak vendégei megszállhattak volna. Fából összetákoltt apró házacskák voltak a városi lakosság hájléakai, s kizárólag csak a templomok és a várkastélyok palotái épültek állandóbb anyagból. kőből és téglából. Szegeden sem lehetett az másképpen, még ha szabad királyi város volt is, a házak itt is ilyen nyomorúságosak voltak, mint mindenütt másutt.

A középkor urai csak várkastélyban laktak, s a városok királyi vendégei csak várkastélyok palotáiban lakhattak. A középkorban a városok azonban még nem építettek palotákat, városházakat, vendégfogadókat. Ha tehát azt olvassuk, hogy Hunyadinak kőpalotája volt Szegeden, akkor azt úgy kell érteni, hogy ez a kőpalota a szegedi várkastélyban volt, nem pedig a város valamelyik utcájában. S ha való az, amit a hagyomány mond, amely szerint Zsigmond, László és Mátyás királyoknak is volt palotájuk Szegeden (Varga Ferenc, Szeged tört. 42—45.), akkor ez alatt is csak a várkastélyban levő palotát kell érteni.

Oklevelekben sűrűn megemlékeznek a szegedi várról. A szegedi várnagyok szerepelnek 1321-ben 1333-, 1348-, 1358-, 1424-, 1443-, 1456-, 1459- és

1470—71-ben. A várról szólnak az 1338-, 1389-, 1437-, 1439-, 1456-, 1458-, 1459-, 1494-, 1495-, 1496-, 1502-, 1518- és 1524-ből való oklevelek. (Reizner i. m. I., 47—51.) Reizner János i. helyen részletesen felsorolja a szegedi vár okleveleken alapuló középkori történetét és birtokviszonyait.

A régibb történetírók azt mondták, hogy Szegeden azelőtt rendes vár nem volt, s hogy a téglából épített szegedi várkastélyt Szoliman szultán alatt a törökök építették, miután az addig állítólag csak földsáncokból álló várat a törökök 1543-ban elfoglalták. Valamennyi külföldi és hazai író mind ezt mondja, de valamennyinek közös, de téves kútforrása *Istvánffy* volt, aki azt írta, hogy Szeged a Dózsa-féle pórlázadás alkalmával, 1514-ben még fallal övezve nem volt, hanem csak erős sáncok vették körül. Hiszen ez tökéletesen igaz is, mert a város (a későbbi *Palánk* városrész) nem volt fallal övezve soha. Ez t. i., Reizner szerint Zsigmond király óta, árokkal, sáncsal és palánkkal volt kerítve. Ellenben a tulajdonképeni várkastély (mint később látni fogjuk), 1514-ben már rendes kő- és téglafalakkal volt körülvéve. *Istvánffy* csak a városról szól, de a későbbi írók a várkastélyra is értették ezt.

A középkori szegedi vár, jellegére nézve olyan lehetett, mint az ugyanazon korbéli külföldi vár legtöbbie: hivatalos vár volt (németül *Amtsburg*), amelyben egy királyi hivatalnok, a várispán székel, s az volt a feladata, hogy egy határkerületet, egy vármegyét ellenséges támadások vagy belső lázadások ellen megvédelmezzon.

Ez a vár nem lehetett olyan kisszerű és jelentéktelen földvár, mint amilyenek a történetírók legtöbbie elképzelte. Amikor IV. Béla király az elpusztított csongrádi földvár helyett Szegeden építtetett fel új királyi várat, (Reizner i. m. I., 47.), bizonyosan nem emeltetett újra olyan könnyen megostromolható földvárat, mint amilyen addig divatban volt nálunk, s amilyen a csongrádi volt, hanem nyugati mintára, valószínűleg külföldről hozott építőkkel csináltatott olyan újszerű, kőből és téglából való falakkal és tornyokkal körülvett erődítést, amelyet a tatárok esetleges újabb betörésük esetén fel nem égethettek, el nem foglalhattak.

Hogy milyenek voltak ezek a XII. és XIII. századbéli újabbszerű várak, arról elég világos képet adnak a még ma is meglévő analógiák. A kőből és téglából való várakat nyugaton általában a XII. században kezdték építeni. S mivel a XII. és XIII. században az építőművészetben az ú. n. román és gót építéstílus uralkodott, az akkor emelt várak természetesen ilyen stílusban épültek. Ezeknek a román vagy gót stílusú váraknak olyan határozott jellemző építés-technikai szerkezetei és stílusi formáik vannak, amelyek pontosan korhatározók. Ha tehát valahol ezeknek a stílusoknak megfelelő építményt vagy erődöt látunk, vagy (ha ma már át van alakítva, vagy tán már nincs is meg) egykori képét, tervrajzát, meglehetősen pontossággal meg tudjuk határozni építésének idejét, korát, a látható stílusi részletek alapján.

*

Amikor a szegedi várat 1881—82-ben lebontották, természetesen már nem lehetett látni a falain, tornyain, kapuin olyan szerkezeti részleteket, amelyek a vár XIII. századbeli eredetére vallottak volna. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy hányszor eshetett át ez az építmény mindenféle átépítésen és restauráláson az eltelt öt-hat évszázad folyamán. Szerencsére azonban úgy látszik sohasem volt a mindenkori tulajdonosnak és építetőnek annyi pénze, hogy a várat *alaposan* megváltoztassa, hogy a maga korának megfelelően teljesen újjáépítse. Sem a török, sem az osztrák nem változtatott annyit a váron, hogy annak középkori jellege még a XVIII. századból származó tervrajzokból megállapítható ne volna.

Már *Dugonics* Andrásnak feltűnt, s *Ételka c. regényének* egy jegyzetében (III. kiad. I. k. 222.) említi, hogy a szegedi vár építésmódja nem egységes, s a várnak a város felé, napnyugatra eső része később épült s azután ragasztódott a másikhöz. (Ez a XVIII. sz.-beli restaurálás volt.) Továbbá azt mondja: „... ha a' várnak az a kapuja, mely Palánk felé fordult, egynehány esztendőök előtt le-nem-dült volna (melynek fenn-álltát magam' szeméimmel láttam) ki-ki könnyen észre-vehette volna: hogy annak fölső része úgy építettett: melyből minden-felé ki lehetett a' nyilakat bátorságosan iránzani. Vagy csak e' dolog is meg-győzheti az embert: hogy a' várat nem Szoliman Császár építtette; mert annak üdejében nem nyilakkal védelmezték immár a' várakat, hanem Puskákkal és ágyukkal“.

Dugonicsnak igaza volt. A kaputorony felső részén olyan löréses falcsipkézet volt, amilyent csak a középkorban építettek, amikor még nyilakkal lövöldöztek a várfalakról. Dugonicsnak ez a feljegyzése igen fontos bizonyíték a szegedi vár *középkori* származása kérdésében. Egymagában azonban elégtelen, mert részletesebb leírást nem ad.

Írásbeli, ú. n. történelmi adatok hiánya miatt a szegedi vár keletkezésének idejét, építésének egyes korszakait csakis azokból a tervrajzokból határozhatjuk meg, amelyek a lebontott várról szerencsénkre fennmaradtak.

Először meg kell említeni itt azt a tervvázlatot, amelyet a törököktől visszafoglalt várról *Lambion* osztrák mérnökkari tiszt készített 1695-ben, s amelynek kisebbített másolatát Reizner János Szeged történetében közli. Ez a rajz a vár legrégibb ábrázolása s a várnak azon állapotát mutatja, amely az az 1543. évi helyreállítás alkalmával volt. (Reizner i. m. I., 110.) További fejtegetéseim alapjául azonban legfőképen azok az eredeti régi tervrajzok szolgálnak, amelyeket a szegedi Somogyi-Könyvtár őrzött meg, s amelyeket a város rekonstrukciója alkalmával a királyi biztosság gyűjtött össze. A gyűjtemény 120 darab különböző méretű, különféle származású és különböző korú tervrajzból áll, s ezek mind régi szegedi katonai építményekre, legtöbbször azonban a szegedi vár falaira, kazamatáira s a falakon belül elhelyezett épületekre vonatkoznak. A tervrajzgyűjtemény egyes lapjai a rajtuk levő bélyegzők és felírások szerint a budai, az aradi és a temesvári katonai műszaki irodákból, illetőleg irattárakból va-

lók. És bár ezek között a legrégebbről a kora sem terjed a XVIII. század közepénél korábbra, mégis különösen a régiebb lapok sok olyan építészeti részletet őriztek meg, amelyekből határozottan és világosan meg lehet állapítani a vár *középkori* keletkezését. Összegyűjtve és összeállítva az egyes lapokon található adatokat, meglehetősen teljes képét tudjuk rekonstruálni a szegedi vár középkori állapotának és alakjának.

Már a tervek felületes szemlélete is meggyőzi a hozzáértőt arról, hogy *ezt* a várat, *ezeket* a falakat és tornyokat nem építette és nem építhette Szolimán szultán a XVI. század derekán. Kiderül, hogy a török még *át sem építette* azokat, legfeljebb csak javította és megerősítette, ahol kellett. Ha a török építette volna a várat, akkor egészen más alakúnak és más méretezésűnek kellett volna lennie, mert a török a XVI. század közepén már tudott a kornak megfelelő, a modern haditechnika szerint való várat építeni s ha újat épített, mintahogy a szegedi várról mondják, bizonyosan e szerint építette volna s nem a divatja múlt, az akkor már általánosan elterjedt és bevezetett löporos fegyvereknek semmiképen meg nem felelő. A várnak az az alakja, amely a tervrajzok alapján megállapítható, teljesen a XIII. század építésére vall.

*

Amit *Reizner* mondott a szegedi vár legrégebbi alakjáról, hogy annak terjedelme, alakja is akkora és olyan lehetett, mint a későbbi váré (I. m. I., 48.), s amit később megismétel (I., 110.), mikor arról ír, hogy a török nem változtatott a váron s a kijavítás és megerősítés alkalmával a vár terjedelme és alakja tulajdonképpen nem változott, azt a fennmaradt tervrajzok teljesen igazolják. Egészen bizonyos, hogy a vár alakja és terjedelme felépítése óta nem változott meg, kivéve a Tisza felőli oldalon történt változtatást, amelyet az osztrákok voltak kénytelenek a XVII—XVIII. században tenni. Úgy hogy ezt az utóbbi részt leszámítva, a vár legrégebbi alakját pontosan meg tudjuk határozni.

Nagy régiségre vall már az a körülmény is, hogy a szegedi vár alaprajza igen egyszerű volt. Kerületének alakja nagyjából szabálytalan négyszög volt, amelynek oldalai megközelítőleg északkelet—délnyugat, illetőleg északnyugat— délkelet irányában haladtak. Délkeleti oldala a Tisza partján a folyóval párhuzamosan feküdt, másik három oldala a szárazföldön elég széles és vízzel telt árokkal volt körülvéve. A várfal sarkain kerek, és a falak mentén négyszegletes tornyok álltak. Kimutathatólag három kapuja (esetleg négy) volt: egyik a déli falban *Palánk* városrész felé, a második az északi falban felsőváros felé, a harmadik a nyugati falban. Ezek a várbejáratok vagy kapuk középkori szokás szerint egy-egy tornyon keresztül vezettek. A középkori *magánváraknak* (lovagváraknak) csak *egy* bejáratuk volt, mert ezek elzárkóztak a forgalomtól, ellenben a *városok* erősítésein mindig *több* kapu volt, mert itt az volt a törekvés, hogy a forgalmat a városba, ill. várba tereljék, azon keresztül vezessék. Tehát a

szegedi várnak az a kimutatható *három* kapuja (s valószínű negyedik is) azt bizonyítja, hogy nem volt az mindig kizárólag katonai célnak szolgáló, hanem inkább valami kisebb polgári települést kerítő erődítés.

Miután az 1692-ben a Tiszába szakadt délkeleti oldal pontos helyzetéről és méretéről nincsen megbízható adatunk, csak hozzávetőleg tudjuk kiszámítani a vár eredeti kerületének hosszát és területének terjedelmét. E szerint a középkori vár egész kerülete, tehát a falak hosszúsága és hosszászámítva a tornyok szélességét is, körülbelül 876 méter volt, területe pedig lehe-

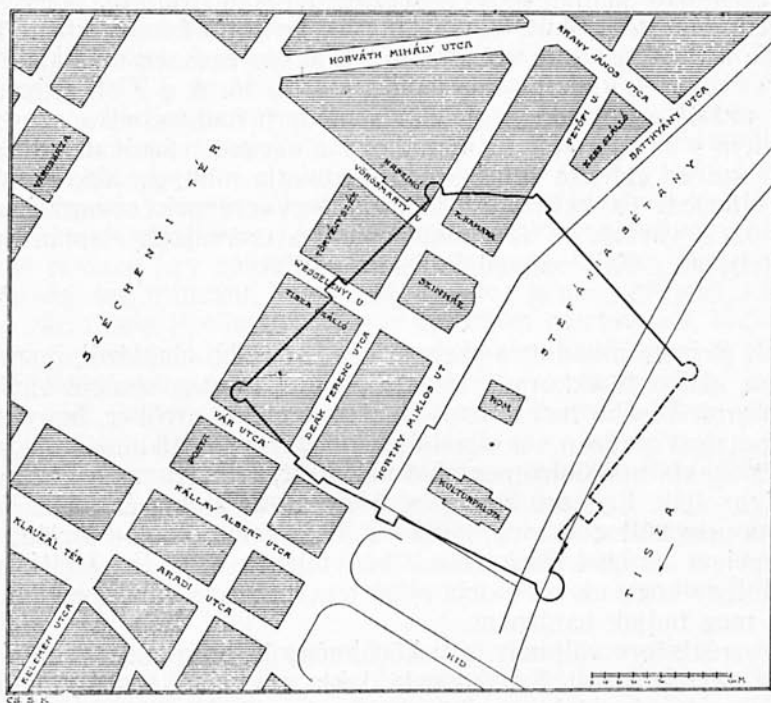

Fig. 1. kép.

tett vagy 50—51 ezer négyzetméter. Amint ezekből a számadatokból látható, a középkori szegedi vár éppen nem tartozott a mai értelemben vett *várak* közé, inkább *várkastély*nek mondható, mint ahogy később (a fennmaradt tervrajzokon) valóban mindig *Kastell*-nek nevezték. A várnak ez a kis terjedelme is mutatja középkori eredetét. Körülbelül olyan és akkora volt, mint a legtöbb hazai középkori vár, olyan, mint a becskereki, mint a temesvári, a gyulai vagy a bácsi vár.

Arra a kérdésre, hogy hol feküdt ez a vár, megfelel a mellékelt 1. sz. kép. Ez mutatja a volt vár elhelyezését a város mai utcahálózatában. Az

elhelyezés pontosságaért azonban nem vállalom felelőséget, mert a leg-szorgosabb kutatással sem sikerült olyan térképet feltalálnom, amely ezt

A SZEGEDI KÖZÉPKORI VÁR ALAPRAJZA

RÉGI TERVRAJZOK ALAPJÁN
REKONSTRUÁLTA
CS. SEBESTYÉN KÁROLY.

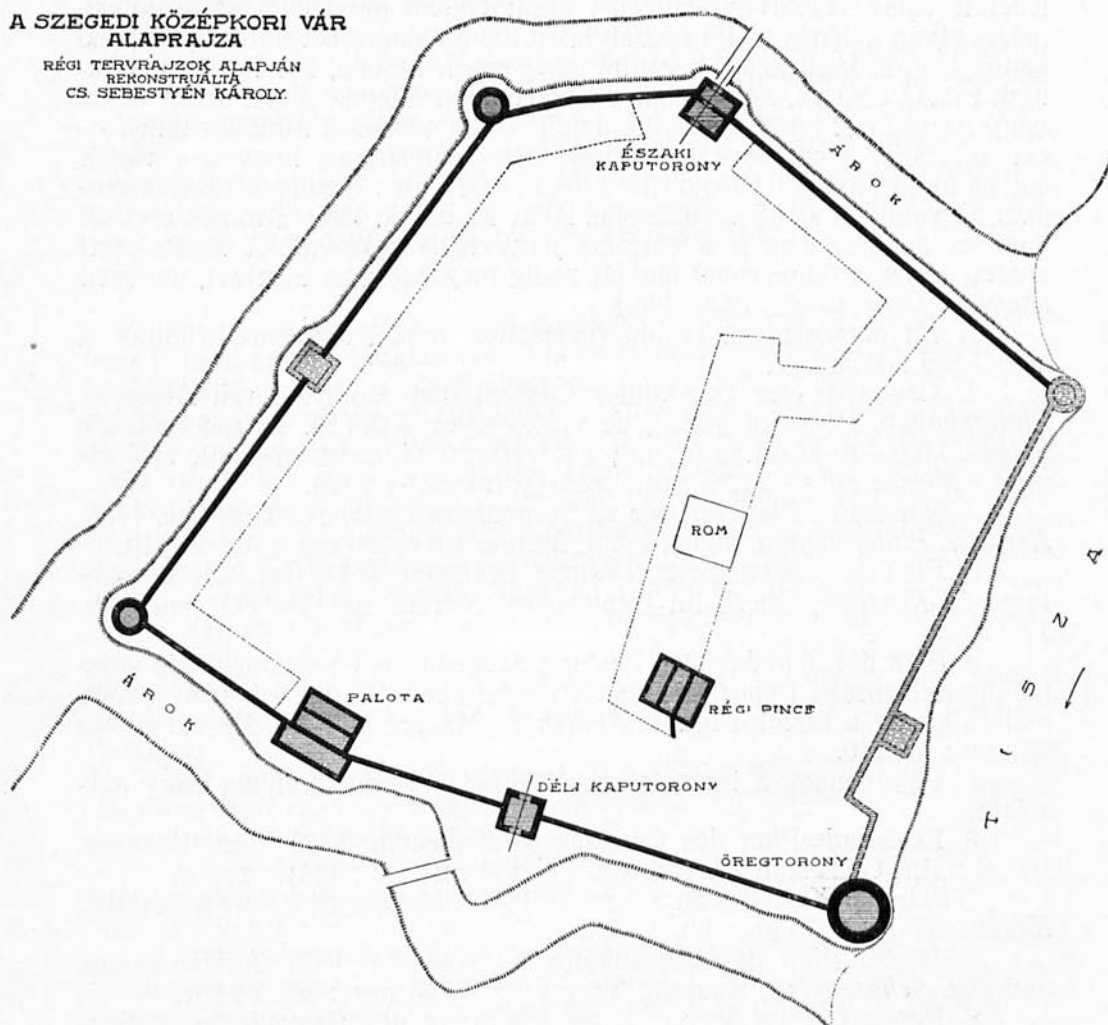

Fig. 2. kép.

ábrázolja. Pedig a vár lebontása és a város árvíz utáni rekonstrukciója alkalmával feltétlenül kellett ilyen térképnek készülnie. Kellő támaszpontok nélkül természetesen igen nehéz ezt most utólag megszerkeszteni, így aztán egészen pontos sem lehet az.

*

Első pillanatra különösnek tetszik az, hogy ilyen teljesen sík területen, mint amilyen a szegedi vár állott, és ahol látszólag tetszés szerint lehetett volna szabályos alaprajzú várat építeni minden akadály nélkül, mégis olyan különös alakú szabálytalan idomú alaprajzot adtak a vár első építői. Ha azt kérdezzük, hogy mi lehet ennek az oka, két feleletet adhathunk rá. Az első az, hogy amikor a várfalakat húzták, olyan alakú város vagy házcsoport állott a helyén, amely — ha szorosan körülkerítették — ezt az alakot eredményezte. Valószínűbb azonban az, hogy a várfalak helyén akkor, amikor felépítették azokat, már volt valamilyen régebbi eredetű, ugyanilyen alakú erődítésféle. Akár az egyik, akár a másik eset áll fenn, ez a körülmény is a várfalak nagy régiségére vall. A feltételezett eredeti és ősi erődítésvonal alakját pedig megszabta az a sziget, amelyen létesült. (Dolgozatok, 1926, 146.)

A vár *alaprajzának* rekonstruálásához rendelkezésekre állottak a következő tervrajzok:

1. Grundriss der Szegediner Cassematten, Copirt durch Anton v. *Pintershoffen*. (Évszám nélkül, de valószínűleg a XVIII. század második feléből, 1760—70 körül való, amit a következő keltezett terv tesz valószínűvé.) Mérete $50^{\circ} = 223.5$ mm.; tehát körülbelül 1 : 424.

2. Southerains Plan von der zu Szegedin neu erbauten Courtine, 1765. Anton v. *Pintershoffen*, Ingen. Lieut. Mérete $10^{\circ} = 90$ mm.; kb. 1 : 210.

3. Plan der abandonirten Festung Szegedin. 1811. Gez. durch Mártony de *Köszegh*, Oberl. im Geniekorps. Mérete $100^{\circ} = 111$ mm.; kb. 1 : 1708.

4. Plan der abandonirten Festung Szegedin in 4 Sectionen, wie selbe für die italienische Deportati Anstalt vorgerichtet worden ist. 1833. (Több aláírás között a rajzoló: Ignatz *Kinlein*, F. Maurer Meister. Mérete $10^{\circ} = 90$ mm.; 1 : 210.

5. Ugyanennek a tervnek egy 1834-ből való duplikátuma vagy másolata.

6. Esplanade-Plan des Castelles zu Szegedin. 1853. Gez. *Vasquez*, Hauptm. im Geniestab. Mérete $100^{\circ} = 103$ mm.; 1 : 1841.

7. Plan des Kastelles zu Szegedin. 1861. *Schmiss*, Oblt. im Geniestabe. Mérete $50^{\circ} = 110$ mm.; kb. 1 : 862.

8. Niveau-Plan des Castellhofes in Szegedin. 1876. Aufgenommen und gez. *Schaschitzky*, Hauptm. Mérete $30^{\circ} = 66$ mm.; kb. 1 : 862.

9. Rapports-Plan über . . . die Planirung des Castellhofes in Szegedin. 1877. Julius *Schaschitzky*, Hauptm. Mérete 1 : 400.

Bár kilenc darab alaprajz állott a rendelkezésekre a vár alaprajzának rekonstruálásához, mégis rendkívül nehéz volt a vár kerületének pontos megállapítása. Mert a tervek legtöbbször, bár olyan gondossággal van megrajzolva, amilyennek csak a régiek tudtak rajzolni, majdnem mind eltér egymástól. Sem a világtájak megjelölése nem pontos, sem a hossz- és szélességek, sem a sarkok szögméretei nem vágnak össze. Nem tudom, mi

lehet ennek az oka, ha csak a régi felmérési műszerek pontossága nem. Ezért tehát csak bizonyos kompromisszum árán lehetett boldogulni s így természetesen nem sikerült teljes matematikai pontossággal elkészíteni a rekonstruált alaprajzot.

Itt kell megemlíteni azt, hogy e munkám befejezése után, közvetlen a nyomdába való adás előtt került elő a bécsi levéltárakból a szegedi várról való egynehány eddig ismeretlen tervrajz. *Eperjesy Kálmán* dr. szíves-ségéből megszereztük ennek a nyolc vártervnek a fényképmásolatát. Az alaprajzok az 1716-tól 1775-ig terjedő időből valók, újat azonban nem tartalmaznak, egynehány részletet kivéve, ellenben mindenben megerősítik azt, amit a többi terv alapján sikerült megállapítani.

*

A városok és várak régibb erődítése és védelme — a kőparittyá és más hajítószerszám feltalálásától a puska poros fegyverek alkalmazásáig — majdnem kivétel nélkül abból állott, hogy magas és vastag falakkal vették körül, amelyekben egymástól bizonyos távolságra elhelyezett négyszögű vagy kerek tornyok voltak elhelyezve. A falakra és tornyokra belső lépcsők vezettek, s a fal vagy torony tetejéről kellett az ellenség támadását elhárítani. A falak mellvédpárkányának vagy a lőrés árnyékából lőtték le nyilaikat a védők, vagy onnan hajították le egyéb pusztító eszközeiket az ellenségre. A lőréses falkoronázások legjellemzőbb kormeghatározó részletei a középkori várnak. Azonban a falkoronának e festői csipkézetei már a XII. század végén, a számszerű bevezetésével csaknem elvesztették jelentőségüket. A forma ugyan még tovább élt évszázadokig, mert akkor abban látták a hadiépítészetnek fő jellemvonását, de már a XIV. században általában már csak a múltból való szép emlékeként szerepelnek a várfalakon.

Ezt tanítják a szakkönyvek, s itt e helyen azért emeljük ezt ki különösen, mert ez, mint látni fogjuk, a szegedi vár építésének kormeghatározásánál döntő szerepet játszik.

A szegedi vár is korának megfelelően magas és erős fallal volt körülvéve s abban bizonyos távolságban kerek és négyszegletes tornyok voltak elhelyezve.

A középkori várak falait és tornyait általában *kőből* építették s csak szükség esetén fordultak téglához ott, ahol kő nem volt, vagy drága volt a szállítása. A szegedi vár fala általános tudomás szerint *téglából* volt építve, mert így említik azok, akik írtak róla. Ez azonban nem felelt meg egészen az igazságnak, mert ez csak a vár törökkori és későbbi osztrák uralombeli állapotára vonatkozik. Ellenben a középkorban, tehát eredeti állapotában inkább azt lehetne mondani, hogy *kőből és téglából* való egyes anyagú volt a fala.

Amikor a várat lebontották, azt írták, hogy a falak „nagy részt a Szeged határában található termés-, népünk által darázkőnek nevezett

likacsos kőből és különböző korra valló más-más méretű téglából épült...” (Szegedi Képes Naptár, 1881, 43.)

Kováts István, szegedi építőmester, aki a várbontás alkalmával önkéntes ellenőrző szolgálatot végzett s aki elévülhetetlen érdemeket szerzett azzal, hogy megfigyeléseket tett a bontási munkák alatt, s megmen-tette az utókor számára a falakból kikerült faragott köveket, azt mondja a várbontásról való jegyzetében, hogy a várfalbontáskor fel lehetett ismerni, hogy nemcsak a törökök használták a Szeged környékén található semjék-darázskövet, hanem már az előtt jóval vagy talán a *legrégibb időben* is. Szerinte ebből a darázskőből akkor 4528 köbláb került ki a falakból, s ha ehhez hozzávesszük a többi, mindenféle más fajtájú, faragott és faragatlan követ, amely a falakból akkor kikerült s olvassuk, hogy a meg-mért mennyiség 18.000 köblábnál több volt, akkor már igazán nem mondhatjuk, hogy a vár középkori fala pusztán téglából épült. Kováts ehhez még hozzáfűzi: „Ha jól fontolóra vesszük, bátran kimondhatjuk, hogy ez az anyag, mely eddig gyűjtetett, *alig tizedrészét teszi az összes anyagnak*, aminek kellene lenni”. Mert nem szabad megfeledkezni arról, hogy a vár újabb részeiben, így a Mária Terézia korabeli fal és az összes kazamatákba már nem volt darázskő beépítve, azok tisztán téglából épültek. A kövek faragott része Kováts István jóvoltából megmenekült a megsemmisítéstől és utóbb bekerült a szegedi városi múzeumba. Ezek a kövek egytől-egyig régi elpusztult szegedi templomok kövei (oszlopfejek, ablak- és ajtóbéleletek, párkányrészek, ablak- és kapuboltívek, boltozatbordák stb.), s a korai romántól kezdve a kései gót stílusig terjedő időnek egész sorozatát mutatják. Szeged történetírói a törököknek tulajdonítják azt, hogy ezek a keresztény templomkövek a vár falába kerültek. Hiszen valószínű, hogy a török is épített be a várfalba köveket s ha éppen akkor talált elhagyott vagy elpusztult templomot, akkor annak a köveit is beépítette. De ebben a tekintetben a török nem volt pogányabb a keresztény várépítőknél, mert például Győr várának egyik bástyáját Szentdombi-bástyának nevezték s a nevét az építéshez felhasznált templomok kőanyagától kapta. Építették pedig az osztrákok 1537-ben. (Villányi, Győr helyrajza, 43.) A nagyváradi várat Bethlen Gábor 1618-ban Szent László templomának köveiből építette fel, azaz újraépítette. (Henszlmann, A nagyváradi ásatások.) Midőn I. Lipót Buda várát újra felépítette, az anyagot hozzá a lerombolt középületekből, különösen pedig a rommá lett királyi vár falaiból vették. Corvin Mátyás híres palotája akkor tűnt el a föld színéről. (Arch. Ért. U. F. VII., 287.)

A szegedi vár falának külső felületébe épített faragott kövek legtöbbször tehát minden valószínűség szerint az osztrák újraépítők falazták be oda.

*

A vár külső- vagy *főfalának méreteiről és profiljáról* két tervrajz tájékoztat minket. Az egyik a már fentebb említett *Lambion*-féle

felvétel vázlatos rajza 1695-ből, amelynek kisebbített másolatát Reizner közli Szeged története c. könyvének I. kötetében. A visszafoglalás után kilenc évvel készültek Lambion mérnökkari tiszt jelentése és vázlatai s mivel a jelentésben azt mondja, hogy a szegedi vár nyomorúságos állapotban van, igen valószínűnek tartom azt, hogy a rajzain megörökítete az osztrák restaurálás előtti állapotot, tehát azt, amiben volt a vár a török visszafoglaláskor. Sőt Reizner szerint (i. m. I. 110.) „a várnak azon állapotát tárja elénk, aminőben az az 1543. évi helyreállítás alkalmával volt”. Úgy is volt, mert ha 1688-ban, tehát két évvel a visszafoglalás után panaszkodtak a vár rossz állapotáról, s tudjuk, hogy az 1691. évi sáncmunkák alkalmával a falak kijavíthatlanul maradtak, mert akkor csak a Palánk

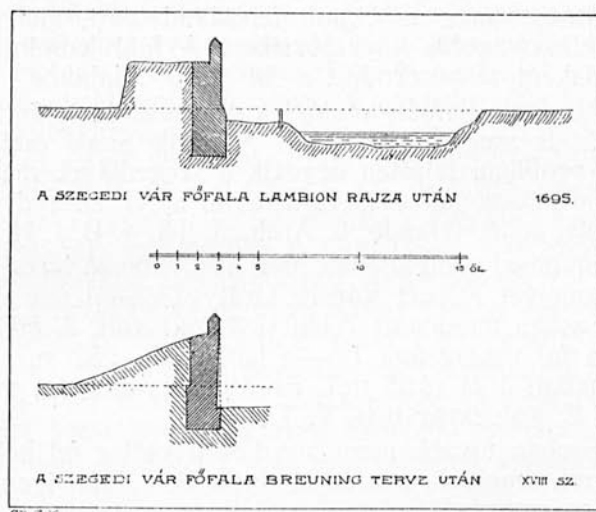

Fig. 3. kép.

és a vár külső sáncait javították, az 1694-iki munkák pedig a várban levő kaszárnyák és lakások helyreállítására szorítkozott csupán (Szeged tört. I., 189.), bizonyos, hogy a várfalak a Lambion felvétele idején olyan állapotban voltak, mint amilyenben a törököktől átvették. És hogy azokat a török is mennyire elhanyagolta már uralmának utolsó idejében, azt mutatja az, hogy a keleti fal, amely a Tisza partján állott s így valószínűleg nem az ostrom következtében gyengült meg, 1692-ben egész hosszában a Tiszába szakadt.

Ezen a *Lambion-féle* tervrajzon (3. kép felső része), a vár főfala metszetben látható, belső magassága kb. 6-60 m., külső magassága a lövészés mellvéddel együtt 8-50 m., vastagsága pedig kb. 2-80 m. volt. A fal tetejének külső szélén állott a kb. 0-90 m. vastag és 2-80 m. magas mell-

védfal. *Ez a metszet teljesen megfelel a középkori várak átlagos falprofiljának.* Ez a fal a középkori várnak a fala, s nem a törökök által épített XVI. századbeli fal, mert a török csak azt a 6·60 m. széles és 4·70 m. magas földfeltöltést hányatta a fal mögé, amely a rajzon látható. (3. ábra.)

A fennebb említett második tervrajz, amely minket a középkori vár főfaláról tájékoztat, egy a XVIII. század közepe tájékáról való *Breuning* Ing. Conduct. aláírású eredeti felvétel, körülbelül 1 : 277·5 mértékben, a Somogyi-Könyvtár tervrajzgyűjteményében. (3. kép alsó része.) Ezen a tervrajzon van többek között „Alte haubt mauer“ felírással a vár déli főfalának egy keresztmetszete, amely tökéletesen olyan, mint a Lambion-féle tervvázlat-é. Méretei is teljesen egyeznek amazéval, ami fontos bizonyíték a fal méreteinek hitelességére nézve. Csak éppen a fal mögötti földfeltöltés változott meg az elmúlt félszázad alatt, mert éles profilját elvesztette az elhanyagolás következtében. A föld leomlott s már csak érde földhányásként támaszkodott a fal belső oldalához.

Ha a profilrajzok alapján analógiákat keresünk, talán még a fal felépítésének korát is meghatározhatjuk. A frank Saale melletti Salzburg várának a fala profilban teljesen egyezik a szegediével, magassága, vastagsága, sőt a mellvédfal mérete is. Ez a várfal a XI. század végén vagy a XII. század elején épült. (Handb. d. Arch. II. Th. 4. B. I. H. 191.)

Összehasonlításként szolgáljanak még a következő hazai analógiák is: A *bácsi* erőd, amelyet Róbert Károly király 1338-tól mintegy négy évig épített, falvastagsága mindenütt 7 láb (2·20 m.) volt. A *kolozsvári* várfal méretei ezek: a fal vastagsága $7\frac{1}{2}$ —8 láb (2·36—2·52 m.), belső magassága mellvéd nélkül 3 öl (5·68 m.). Profilja ugyanolyan, mint a szegedi várfalé. (Jakab E. Kolozsvár tört. V. T.)

Mielőtt azonban tovább mennénk, közbevetőleg fel kell említeni két olyan körülményt, amelyek szintén bizonyítják a főfal igen nagy régiségét, középkori származását.

A föld, amint fentebb említettem, a XVIII. századbeli tervrajz szerint körülbelül 6·60 m. magas volt (belül nézve). Egy 1861-ből való másik tervrajzon ez a magasság már 5·20 m.-re csökkent. Ez úgy magyarázható, hogy a vár talaja az idő folyamán töltődött, emelkedett. A szegedi vár talaja kívül-belül egészen bizonyosan igen jelentékenyen emelkedett. A régészettel foglalkozók jól ismerik ezt a jelenséget, amely városi épületek körül is mindig észlelhető. A szegedi Szent Demeter-templom körül a föld az évszázadok folyamán két méternél magasabbra emelkedett. (Dolgozatok, 1927, 191.) Csak így lehet megérteni azt, amit *Kováts* István jegyzett fel a várbontás alkalmával, hogy a falak alapja „több mint hét méter mély“. Ugyancsak ő írta meg egyik jelentésében, hogy az 1876-ban lebontott déli várfal alapjában négy öl mélységben találták meg azt a római korból való fehér márványfejet, amely most a szegedi múzeum régiségtárában van. (Dolgozatok, 1926, 150.) Ezek a mélység-méretek

szinte megdöbbenők s ha nem józan közművesmester mérte és jegyezte volna fel őket, szinte el sem hinnők. Egyik 1763-ból való tervrajzon egy 5 m. magas várfalunknak 2 öl, 4 láb és 6 hüvely (5·20 m.) mély fundamentum van rajzolva.

Ha azonban tudjuk, hogy a középkorban nagyon keveset törődtek az alapok készítésével, mivel teherbíró számításokat nem tudtak végezni, egészen bizonyosra vehető, hogy ezek a mélyen a földben lappangó falak nem *alapoknak* készültek, hanem inkább a földfeltöltés következtében a föld alá került falaknak tekinthetők.

A falnak középkori eredetre való második bizonyítéka a következő. Kováts István 1876-ban a várnak azt a falát bontotta le, amely a Tisza partján álló nagy kerek tornyot kötötte össze a déli kaputoronnyal. Kováts egyebek között a falerősítésnek különös módját találta ebben a falban. A két méternél vastagabb fal egész hosszában tölgyfagerendák voltak rakva, melyek a fal vastagságában is keresztül voltak helyezve s úgyszólván azon belül rostélyt alkottak. A gerendák közeibe téglák és kövek voltak behányva s forró mésszel leöntve. Ez tudvalevőleg a középkori építészet egyik jellegzetes falmegerősítési módja. Francia- és németországi analógiák szerint főleg a XII. és XIII. században alkalmazták. Azontúl már a vashál való falerősítések (Mauerverankerung) fordulnak elő. A becskerekai vár falában is ugyanilyen rostélyszerű gerendafalerősítés volt alkalmazva. (Szentkláray, A becskerekai vár, 8.)

A fentebb már többször említett két tervrajzon, sajnos, a falnak csak a keresztmetszetét (profilját) látjuk, tehát vastagságát, magasságát és keresztmetszet szerinti alakját pontosan megállapíthatjuk, ellenben hosszanti metszete vagy ú. n. nézete nincsen meg. A legújabban előkerült s fentebb említett bécsi tervek egyikén azonban megtaláltuk a középkori várfal homlokrajzát is, s ezen világosan láthatók a falakat koronázó lőrészek is.

Ezeket a falcsipkézeteket írásbeli feljegyzés tanúsága szerint még a múlt század nyolcvanas éveiben is lehetett itt-ott látni, befalazott állapotban. (Szegedi Képes Naptár, 1881, 46.)

Miután a Breuning-féle és az 1763. évi tervrajzokon a mellvédfal mérete és keresztmetszete teljesen megegyezik az ugyanazon a rajzlapon látható déli kaputornyon levő lőréses mellvédfalával, s ismerve a középkori várfalépítés modorát, méltán feltehetjük, hogy a várfal mellvédfala ugyanolyan formájú és beosztású volt, mint a toronynak hasonló fala. Fontosak ezek a lőréses mellvédfalak vagy csipkézetek, mert kormeghatározók. Az 1716-ból való bécsi tervrajzfényképen látható falcsipkézetek, valamint az előbb említett s később tárgyalandó déli kaputorony lőrés-csipkézete a XIII. század jellegzetes alakját mutatják.

Ez a mellvédfal olyan volt, hogy minden körülbelül egy méter széles és $2\frac{1}{4}$ m. magas (tehát egész embert eltakaró) mellvédfal-darab között egy-egy 30 cm. széles lőrés volt, amely a padlótól mérve

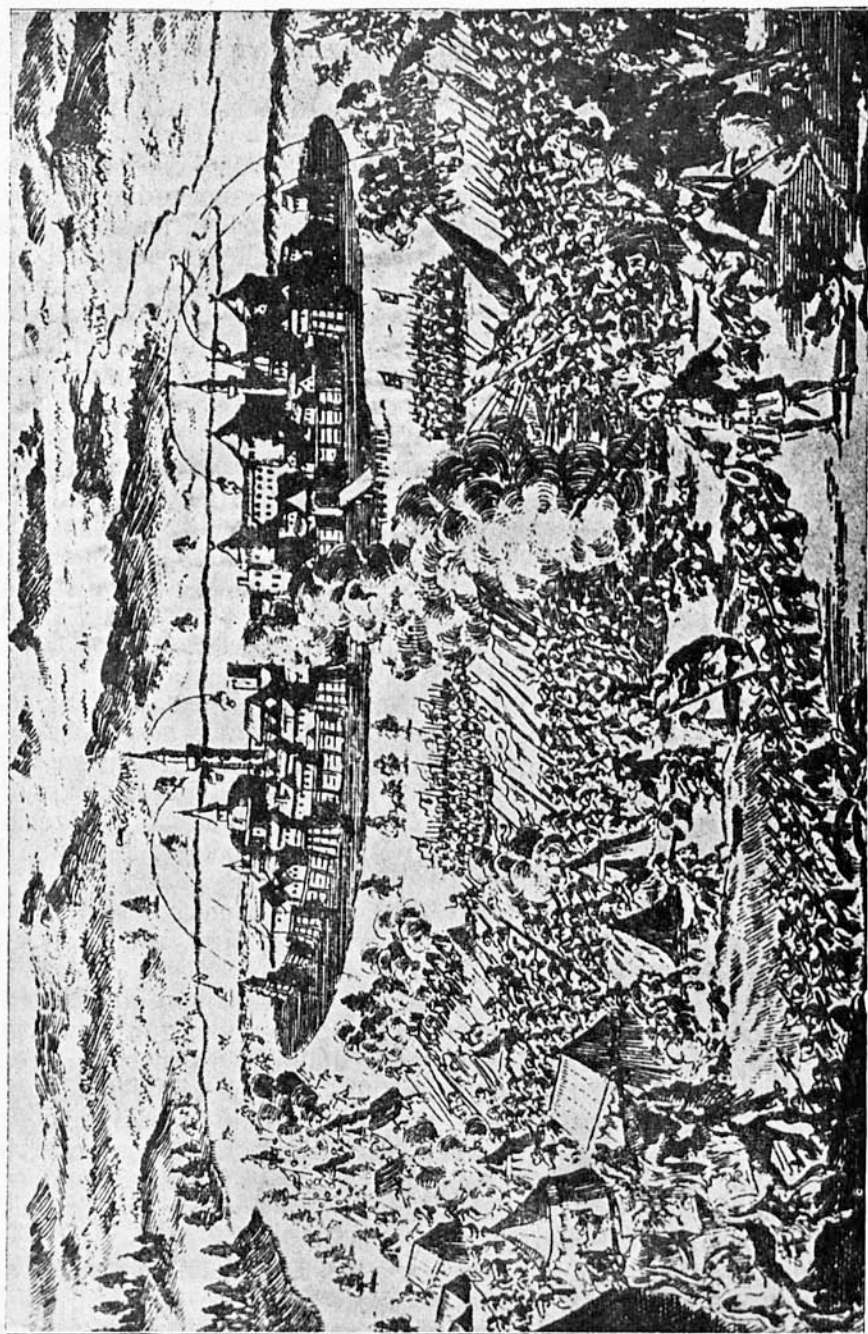

Fig. 4. kép.

(Reizner J. Szeged tört., I. köt. 173.)

1 m. magasságig volt levágva a falba. Azonkívül minden védőfalszakaszba egy-egy ablakszerű hosszúkás lörés volt bevágva. Különösen ez utóbbi lörések korhatározók. Abban a korban keletkeztek, amikor nagyobb számmal kezdték alkalmazni a számszerű-lövéseket a várak védelmében. Európában ez a keresztes hadjáratok vége felé volt.

A szegedi vár visszavételéről fenmaradt egykorú rézmetszetű városképeken látjuk (4. kép.), hogy a falon nemcsak lörések vannak, hanem a falak egész hosszukban toronytól-toronyig bevannak fedve alacsony hosszú cserépfedéllel. Ez is középkori szokás volt, és szintén a számszerű alkalmazásával függ össze. Ha ilyenkor a várfal koronája nem volt elég széles arra, hogy ott több ember is elférjen vagy járni tudjon, akkor kipótolták a fal szélességét vagy kőkonzolokra, vagy gerendákra rakott fafolyosóval. Ezeket a fafolyosókat azután kétsíkú (nyeregfedeles) cserépfedéllel fedték.

A franciák *hourd*-nak (a középkori latin *hurtitia*-ból) nevezték ezeket a vívó-folyosókat, Henszlmann *öldöklőnek* vagy *gyiloksikátornak* nevezi a német *Mordgang* fordításaként. Volt olyan, amelyik a mellvédfalon belül feküdt, mint amilyen a brassói városfalon még ma is látható, de volt olyan is, amely a mellvéden kívül, messzire kirúgott a várfaltól, úgy hogy a faltövéhez merészkedő ellenségek a folyosó padlóján levő nyílásain keresztül lehetett megdobálni kövekkel vagy égő szurokkal, forró vízzel leönteni. A löréses és vívó-folyosós várfalak az egész középkoron át ilyen gerendaváros cserépfedésű tetőkkel voltak ellátva, s ilyennek kell képelnünk a középkori szegedi vár falait is.

*

A XIV. század végéig minden várívásnál ember ember ellen küzdött. Mindig a támadó volt kénytelen több embert harcba állítani, mint a védekező ostromlott. Az ostromoltnak az volt az érdeke, hogy az ostromló meg ne közelíthesse, el ne érhesse a falakat, hogy ott hadierejét ki ne fejthesse. Lehetetlenné kellett tenni azt, hogy az ostromló a vár egész területét egyszerre megtámadhassa túlnyomó erejével, különösen akkor, ha az ostromlottnak nem volt az egész várkerület védelmére való ereje. Ezért kellett a várfalakba sűrűn elhelyezett *tornyokat* alkalmazni.

A középkori vár tornyai mindig nyíllövésnyi távolságra voltak egymástól elhelyezve, s meglehetősen nagy volt a várfal elé való kiugrásuk. Ez utóbbi azért kellett, hogy a torony tetejéről a jobbra-balra eső falszakaszt végig lehessen nyilazni. Példák mutatják, hogy mennél sűrűbben állottak a tornyok valamely várfalban, annál régibb a vár, mert hiszen a közönséges *íjjal* sokkal kisebb távolságra tudtak lőni, mint a későbbi tökéletesebb *számszerűíjjal*.

Ha e szerint vizsgáljuk a szegedi vár *alaprajzát* (l. 2. képet), a következőket tapasztaljuk: A nagyjából négyszögű vár négy sarkán volt egy-egy *kerek torony*, azonkívül volt a déli, a nyugati, az északi és a keleti

oldalán egy-egy *négyszegletes torony*. Tehát összesen nyolc torony. Ennyit kétségtelenül meg lehet állapítani a régi tervrajzokból és a ránk maradt egyéb adatokból.

Valószínű azonban, hogy a várnak valamikor több tornya is volt, amit a megállapított nyolc torony elhelyezéséből lehet következtetni.

Négy helyen a két torony közti távolság feltűnően kevés, ami feltétlenül nagy régiségre mutat. Azonkívül az összes tornyok igen erősen, féltetűikkel és még többel, a fal síkja elé állanak. Ez is a régiség jele.

A fent jelzett rövid távolságok a következők: A déli fal négyszögű kaputornya és a később tárgyalandó s szintén védelmi célt szolgáló *palota* között 51 m., a palota és a délnyugati kerek torony között 55 m. a távolság. Az északnyugati körtorony és az északi négyszegletes kaputorony között 67 m. van, végül a Tisza mellett álló nagy kerek torony és a Lambion-féle rajz segítségével megállapított, de régen elpusztult tiszai négyszegletes torony között körülbelül 40 m. volt a távolság. Ez utóbbi torony (a Tisza partján álló) keleti várfalnak nem a közepén állott, hanem annak déli egyharmadában. Miután nem tudjuk semmi elfogadható okát adni ennek a különös elhelyezésnek, azt kell gondolnunk, hogy volt a keleti falban még egy második torony is, a második harmad helyén. Ez a torony a XVII. században, amikor Lambion a felvételét készítette, már nem létezhetett, talán már nyoma sem volt akkor, ami nem meglepő, ha tudjuk, hogy a várnak ez a fala volt állandóan kitéve a Tisza támadásának. Ez az a fal, amely megúnván az osztrák várrestaurátorok halogatását, 1692-ben belefordult a Tiszába. S mint ahogy az északkeleti kerek torony is a Tisza áldozata lett, könnyen megtörténhetett, hogy a feltevésünk szerint hiányzó egykori toronynak is ez volt a sorsa, csak hogy már jóval régebben, úgy hogy Lambion már a nyomát sem látta. A kerek toronynak és a falnak az alapja akkor még megvolt, sőt mindkettőnek a nyomait még a múlt század nyolcvanas éveiben is meglehetősen látni a Tiszában, alacsony vízállás idején. (Szegedi Képes Naptár, 1881, 43.) Kováts István is írja jelentésében: „... északkeleten szintén nagy körbástya (t. i. torony) volt, felül a Tiszában, mint alul, ezt mutatják apadásnál az alapfalak“.

Az északkeleti kerek toronytól az északi kaputoronyig körülbelül 135 méteres távolság volt, amelyen toronynak nincsen nyoma. Itt is feltétlenül kellett még legalább egy toronynak lenni, s annak hiánya úgy magyarázható, hogy az valamikor régen elpusztult s nem lévén többé szükség rá, nem építették fel újra. Ez történhetett akkor, amikor a főfal mögé a földsánc megerősítést alkalmazták. Ugyanezt lehet mondani a déli kaputorony és a délkeleti kerek torony közötti 107 m. hosszú falszakaszra is, ahol igen valószínűleg szintén volt még egy második torony.

A tornyoknak ez a pusztulása különben nem példa nélkül való, mert mint tudjuk, a déli kaputorony is Dugonics András idejében dűlt össze,

úgy hogy a helyén már csak az egyik felének alsó része maradt meg kapu gyanánt a lerombolás idejéig.

A *Lambion*-féle vázlat szerint a vár nyugati falában, a két kerek saroktorony között körülbelül a közepén egy négyszegletes torony állott. Ez a toronyelhelyezés már egy későbbi kor, a számszerű idejének a szűksége szerint volt felállítva, mert a jobbról-balról való távolság 85—90 m. volt. De itt sincsen kizárva az az eset, hogy valamikor egy helyett két torony volt a nyugati falban. Ebben az esetben 50—52 m. lehetett a tornyok közti távolság. Könnyen meglehet, hogy ezek a régebbi tornyok ostrom alatt pusztultak el, miután tudjuk, hogy a várnak ez az oldala volt mindig legkönnyebben hozzáférhető, ez a fal volt leginkább kitéve az ostromnak.

Ezek szerint a várnak legrégebbi korában, a biztosan megállapítható és kimutatott *nyolc* tornyán kívül hihetőleg még négy, tehát valószínűleg összesen tizenkét védőtornya volt. Nincsen ezek közé számítva az a részemről palotának nevezett épület a déli falban, amely erős kiugrásával és valószínű körfolyosójával szintén a tornyok módjára, védelemre szolgált.

A négy feltételezett toronyról nem sokat mondhatunk, mert nincsen róluk semmi adatunk, legfeljebb annyit lehet sejteni, hogy négyszegletűek voltak, mint a többi, a fal sorában álló torony. A nyolc megállapított toronyról azonban többé-kevésbé pontos képet tudunk adni.

A keleti falnak vízbe dőlt négyszegletű tornyáról és a szintén a Tiszába dőlt északkeleti kerek saroktoronyról keveset tudunk. Az első 11—12 m. oldalméretű lehetett s az alakja valószínűleg olyan volt, mint a többi négyszögű toronyé. Lehet, hogy ezen keresztül vezetett a Tiszára szolgáló ú. n. vízikapu, mert ilyen itt is fel kell tételezni, mert minden víz mellett fekvő várnál volt ilyen.

A kerek torony méreteit nem lehet megállapítani, így hát nem tudjuk, olyan volt-e mint a két nyugati kerek torony, vagy pedig párja volt-e a vár délkeleti sarkán álló nagy kerek toronynak. Alapjának pilótái még látszanak egy 1739-ből való alaprajzon a következő jelzéssel: „eine alte Pillotage wieder das wasser föllich ruinirter“.

Ez a pont volt különben mindig a vár Achilles-sarka. Nem az ellenség ellen való védekezés szempontjából, hanem a sokkal hatalmasabb, az állandó és makacs, s mindig győző természeti ellenség, a Tisza ellen. A vár amúgy is a folyó hajlatában feküdt s így minden árvízkor ki volt téve a víz megsokszorozódott lököerejének. A várnak ez az északkeleti sarka pedig volt a legkritikusabb pontja. Állandó nagy harc folyt ott a várbeliek részéről a Tisza ellen, ezt meg lehet állapítani a fennmaradt tervrajzokból is. A veszély mind nagyobb lett, míg a XVIII. században feladták a harcot s a vár új falát körülbelül 50 méterrel beljebb építették, elhagyván a veszedelmes folyópartot. Csak a délkeleti nagy kerek torony tudott ellentállni a víznek, s az ott is maradt a vár végleges lerombolásáig.

Az északkeleti kerek saroktoronytól a vár fala körülbelül 135 m. hosszan egyenes vonalban haladt északnyugat-nyugati irányban, a következő toronyhoz. Ez a négyszegletes torony az *északi kaputorony* volt. (5. kép.) A XVIII. században már csak a legalsó szakaszának a falai voltak meg, alig valamivel voltak magasabbak a mellette húzódó várfalnál. Hogy kaputorony volt, azt a *Breuning*-féle tervrajz bizonyítja, amelyen ez van fölé írva: „Alter thurn, unter welchen ein thor ware welches aber vermauret ist“. Ez a kapu tehát már a XVIII. században be volt falazva.

Még a lebontás előtti időben is meg lehetett látni a torony külső részén a „kapuk tengelyeinek hengerágyait“. (Szegedi Képes Naptár, 1881, 43.)

Már a *Breuning*-féle tervrajz idejében hiányzott a torony egész felső része, de a rajzból az is látható, hogy egykori kapuja hármaskapu volt, egy a külső falon, egy belül az udvar felé és egy középső, a tornyon keresztül húzott választófalban. A középső falnál volt valószínűleg az ú. n. ejtőrács, amelyet középkori váraknál igen kedveltek. Ez egy gerendából rács módjára készített egyszárnyú kapu volt, amely azonban nem sarkokon fordult, hanem két falcsatorna között csúszva, csigákon járó láncokon felhúzható volt, s amelyet veszély idején, amikor az ellenség a külső kaput betörtte, lebecsajtottak, hogy megakadályozzák az ellenség tovább nyomulását.

A torony oldalmérete 15,50—15,50 m. volt, meglehetősen szabályos négyzetidomot alkotva. A falak a *Beruning* tervrajzán egy ölnél valamivel vastagabbak, (kb. 2,00 m.) s ugyanakkorak egy 1815-ből való tervrajzon. De már egy 1833-ból való harmadik tervrajz szerint a belső fal vastagsága 1,74 m., a külső azonban csak 0,95 m., tehát fele annak, amennyi eredetileg volt.

Mi lehet ennek a feltűnő különbségnek az oka, nem tudjuk. A XVIII. században a torony két szakasza be volt boltozva, az egyik terv szerint dongaboltozattal, az újabb szerint csehsüvegboltozattal. Különös az, hogy a hármaskapu tengelye nem esik a torony középvonalára, hanem egy kissé oldalt tolódott, nyugat felé. Az így keletkezett két oldalhelyiség alighanem a kapuórség helye volt. A boltozat teteje a XVIII. sz.-ban földdel volt megrakva, úgy hogy a falaktól csak egy mellvédperem maradt kiinn. Egész magassága így belül mérve 4 öl és 2 láb volt.

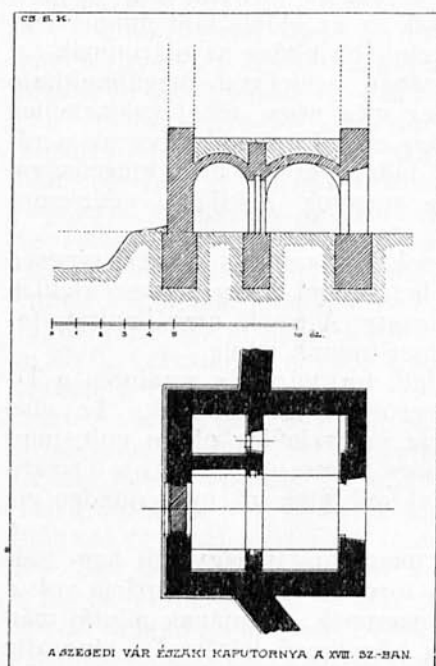

Fig. 5. kép.

Az egészen bizonyos, hogy a torony valamikor magasabb volt, felső része vagy elpusztult valamely ostrom alatt, vagy lehordták, mikor az újkor védelmére rendezték be a várat. Hogy milyen volt ez a lerontott felső rész, azt az egyik 1716-ból való bécsi fényképmásolat mutatja, amelyen a toronynak ugyanolyan lőréses falkoronázása van, mint a többi toronynak. A torony külső részén még a legutóbbi időben is látszottak némi díszítések, a kapu oldalfalát díszítő faragott homokkövek. (Szegedi Képes Naptár, 1881. 43.) Nyilván ezek azok az „ékítmények“, amelyekről az Arch. Ért. is megemlékezik. (1870. 110.)

A várnak ez a kapuja a szegedi felsőváros felé nyílt, s a vár középkori idejében, a vár magyar uralma alatt, a felsővárossal való közlekedésre szolgált. Amikor a török lett a vár ura, nem volt már szüksége erre a kapura, miután a törökök csak a Palánk területét lakták. A várat a Palánkkal együtt körülárkolták és körülsáncolták, illetve a már meglevőt megerősítették, a várba való bejárást pedig csak a Palánk felőli oldalon tartották nyitva. Így nagyon valószínű, hogy az északi torony kapuiát a törökök falazták be. Így is maradt aztán a lerombolásig, mert később az osztrákoknak sem kellett ez a kijárat.

A torony körülbelül egyharmad részével előreugrott a vár fala elé. Nyugati oldalától kezdve, pontosan nyugati irányban folytatódott a várfal és kis töréssel kb. 60 m. hosszúságban a következő toronyig.

Ez pedig a vár északnyugati *kerek saroktornya* volt. (6. kép.) A vár utolsó állapotában ez és a párja a vár délnyugati sarkán, már nem volt torony, hanem ú. n. kerek bástya, amely ágyúuk elhelyezésére szolgált. Hogy nem újabbkori bástya volt ez a két kerek saroktorony, azt a Breuning-féle tervrajz bizonyítja, amely szerint ugyan már akkor nem volt meg a tornyok felső része, de a melléjük alkalmazott írás toronynak nevezi őket és nem bástyának s hogy nem XVIII. századbeli építmény, azt a rajz mutatja, amely szerint a tornyok fala nem befelé hajló, hanem a középkor szokása szerint függőleges. A többször említett rézmetszetű városképeken (4. kép.) világosan láthatók ezek a kerek saroktornyok, amelyek azonban még a középkori kúpos tetőkkel voltak befedve. Meg-

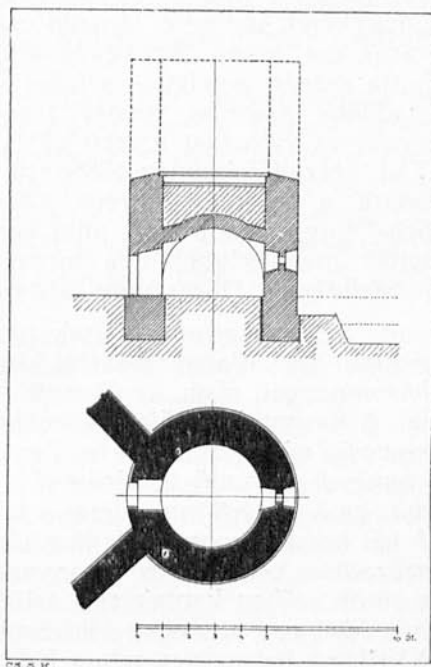

Fig. 6. kép.

lepő az, hogy még a XVII. század végén is rajta volt a toronyokon a középkori tetőzet, ami azt mutatja, hogy a törökök változatlanul megtartották azokat, úgy ahogy a magyar uralomtól átvették. Ez is mutatja, hogy nem ők építették a várat, mert amint a képből látható, még az átvett vár rég elavult s az akkori kornak meg nem felelő középkori részleteit sem változtatták meg. (A már előbb is említett 1716-ból való bécsi fényképmásolatú rajzon a délnyugati kerek saroktoronyon — egyedül ezen — még rajta van a kúpos fedél.) Pedig Európaszerte már a XV. században, amikor a puskaapor használatával a lövegverek hathatós támadó eszközökké váltak, nagy változás állt be a várak építésében. Az ágyúk alkalmazása után már csak az a vár tarthatta magát, amelynek szintén voltak legalább akkora ágyúi, mint a támadónak, hogy azt mennél távolabb tarthassa falaitól. Ez egyszersmind gyökeres változást idézett elő a vár külső képében és szerkezetében. A XVI. század folyamán többnyire lekerültek a tetők a tornyokról és a falakról, a falak és tornyok lőréses mellvédfalai, az íves és gyámköves belső folyosók eltűntek, mint hasznavehetetlenek. Általában a falak vesztettek magasságukból, a tornyok is alacsonyabbakká váltak s ezentúl *rondelláknak*, Dürer után *bástyáknak* nevezték.

Az északnyugati kerek torony az erősen tompaszögű faltalálkozás pontján szokatlanul messzire kiugrott a falsíkokból, úgy hogy kerületének háromnegyed része kívül esett s csak egy negyeddel függött össze a falal. A torony átmérője a középkorban kb. 11·70 m. volt, a délnyugati sarokon álló párja kb. 12·30 m. Egy későbbi XVIII. századbeli restaurálás alkalmával egyenlő átmérőjűvé (12·90 m.) falazták mindkettőt, 1773-ban már csak kb. 8·80 m. magas s falának felső pereme ferdén van leemészve. A két kerek torony eredetileg alkalmasint nem birt boltozattal, de a XVIII. században puskaaporos toronynak vannak jelezve, azért lehet, hogy még a török időben kaptak egy 1·10 m. vastag belső kupola-boltozatot, amelyet felül egy öl vastag földréteg borított. Ennek a két kerek toronynak a XVIII. sz.-beli tervrajzokon hiányzó felső része a *Beausson* jelzésű bécsi fényképmásolat szerint ugyanolyan volt, mint a többi toronyé, tehát lőréses falkoronázó peremmel volt ellátva. A rézmetszetű városképek is ilyen lőréses párkányt mutatnak, amely fölé kúpos fedél emelkedik.

Az északnyugati saroktoronytól kiindulva a vár fala délnyugati irányban s egyenes vonalban haladt 190 m. hosszúságban a délnyugati kerek saroktoronyig. Középe táján azonban megszakította a falat egy négyszegletes alabú torony. Ezt a tornyot a *Lambion*-féle rajz mutatja alaprajzban, külső alakját pedig az 1716-iki bécsi fényképmásolaton láthatjuk.

Reizner (i. m. I., 228.) azt mondja, hogy ennek a toronynak is volt holtkapuja (mint az északi kaputoronynak), amely később megnyílt. Ez azonban annyiban tévedés, mert az a torony, amelyről *Reizner* szól, már

nem a középkori volt, hanem egy újabb, a XVIII. sz.-ban épült kaputorony volt. A régi középkori tornyon keresztül is vezetett kapu, bár a vártól nyugatra eső területen akkor város nem volt. Az 1686. évi ostromkor a várnak ez az oldala volt a leghevesebb támadásnak kitéve, aminek következtében az erre felé eső torony akkor annyira elrongálódhatott, hogy később már nem volt érdemes restaurálni, hanem inkább lebontották s helyette a XVIII. században új kaput építettek. A bécsi fényképmásolaton meg is látszik ez az erős rongálás, a torony külső fala a kapu fölött végig be van szakadva. (Érdekes, hogy a rézmetszeti városképen nincsen rajta sem ez, sem a többi négyszegletes torony, azokon csak a három kerek torony látható.)

A *Lambion*-féle tervvázlaton és az említett bécsi fényképmásolaton különben ez a régi torony olyanná van rajzolva, aminők ezek a faltornyok még a XII. század végén voltak: csak három oldal felől volt fala, a negyedik, befelé tekintő oldala nyitva volt. Ez azért volt, hogy az ellenség, ha kívülről elfoglalta a tornyot, ne használhassa a vár belseje felé való támaszpontnak. Ez az adat, ha megfelel a valóságnak, mindenesetre a torony igen nagy régiségére mutat. Különben ez a torony is úgy, mint a többi, erősen kiugrik a fal síkjából.

A sorban következő délnyugati *kerek saroktorony*ról nem kell külön megemlékezni, párja lévén az északnyugati saroktoronynak, ugyanolyannak tétélezhetjük fel, mint a másik volt.

A délnyugati saroktoronytól kezdve a vár fala nagyjából délkeleti irányban halad egészen a Tisza partjáig. Csak két helyen van egy-egy csekély törése, úgy hogy lapos ív formájára hajol kifelé. Az első és második töréspont között, a nyugati saroktoronytól 54 m.-nyi távolságban állott egy olyan építmény, amely kétségtelenül egyik legfontosabb része lehetett a középkori várnak. (8. kép.) Most utólag nehéz minden kétséget kizáróan pontosan megállapítani egykori rendeltetését. Torony nem igen lehetett, bár az egyik régi terv toronynak mondja s a régi tornyok módjára valamikor erősen kiugrott a fal síkjából. Szélessége azonban akkora volt, hogy ez kizárja toronyvoltát. Bátyának mondották a későbbi időben és annak is használták a XVIII. században. Falai a tervek szerint igen vastagok voltak, a külső fala pl. 2·40—2·50 m. vastag volt. A XVIII. sz. közepén még meglevő része sajátságos módon három hosszú keskeny, dongaboltozattal fedett helyiségre volt osztva. A Breuning-féle terv keresztmetszeten a külső fala 8·20 m. magas, tehát jóval magasabb a kétoldalt csatlakozó várfalnál. A boltozatok magas földfeltöltéssel voltak borítva, a legkülső fal teteje pedig lőréses mellvédnek kiképezve. A belső két boltozat tetején akkor valami épület volt, amely a terven úgy szerepel, mint „Profil des alten Artiglerie Magasins, nebst der ruinirten Wohnung darauff“. Egy másik terven pedig „Altes unbrauchbares Zeughaus“-nak van jelezve.

A *Lambion* vázlata szerint olyan felső koronázása volt ennek az épít-

ménynek, amely különbözött a sorban következő tornyok kiképzésétől. Mint látni fogjuk, ott síma falban való lőréses csipkézet volt, itt azonban valamilyen erősebben kiugró párkányfélét jelez a rajz. Szerintem ez valószínűleg ú. n. kőkonzolos erkély vagy körfolyosó lehetett. Ezek általában a XIII. sz.-ban voltak divatban. A lőrésekkel és a padlóján forró víz és szurok leöntésére alkalmas nyílásokkal ellátott erkélyszerű folyosó hatalmas gyámköveken nyugodott. Egynehány ilyen erkély-gyámkövet a szegedi múzeum kőtárában őriznek, ezek a lebontott vár falából kerültek ki, de hogy mely részéből, azt nem jegyezték fel akkor. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a várnak erről az építményéről valók. (7. kép.)

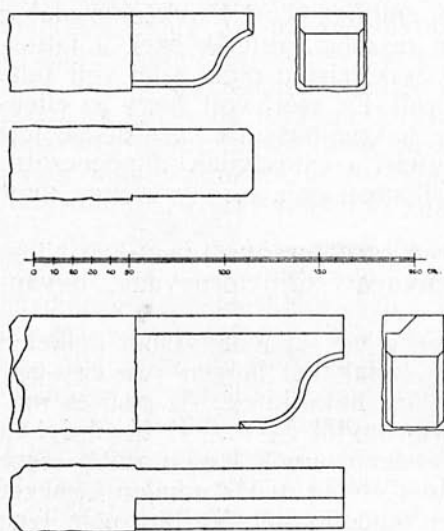

Fig. 7. kép.

Egy 1811-ből való tervrajzon még rajta van az épület teljes alaprajza, még 1853-ban is, de már 1861-ben hiányzik a várfal elé kiugró harmadik szakasza. Ezt időközben valami előttiünk ismeretlen okból elbontották.

Kováts István (aki még abban a hitben élt, hogy a várat a törökök építették), a várbontás alkalmával írt jelentésében mondja: „Midőn a törökök ezen várat építették, déli részén a sétányon, ahol éppen a serszarnok volt, ott egy darabot a régi várból meghagytak, 22 méter hosszú és az egyenes várfaltól 6 m. kiszegelés volt (alkalmasint az várudvar felé), ehhez ők mind a két oldalt csak hozzá építettek, nem volt össze kötve, ez magában egészen külön rendszerű építésre mutatott, midőn a törökök által épített falat mellőle elbontották, mind a két oldalt be volt va-

kolva, meszelve, testszínfestékekkel kockázva felülről egész az alapig. Két oldalt igen vastag tömör falai voltak, míg az eleje, közepe és udvarfelől vékonyabbak voltak. (Mert elől akkor már el volt bontva a még meszszebbre kiugró első vastag fala.) Ezen épületben csak a törökök által módosított részekben lehetett régi kővetek találni. Belsejében 20 apró boltzatüreg volt, mintha sírboltok lettek volna“.

Ez az a bástya, amelyről Reizner (i. m. I., 48—49.) írja, hogy teljesen olyan vékonyabb fajú téglából volt építve, amelyek az Árpádházi királyok idejében szokásos égetésű és méretű téglákkal teljesen megegyeztek. „Ugyanitt a falazat felső részében román-stílusú oszlopíók, félköríves átboltozások voltak, melyek azt bizonyítják, hogy a várnak ez a része Árpádkori építmény volt“.

Ugyanítt találták meg a várbontás alkalmával a szegedi múzeumba helyezett azokat a 18 és 22 cm. oldalhosszúságú háromszög-alakú középkori padozattégla is, amelyekkel ott valamely helyiség volt kipedolva. Kováts István feljegyzésének kiegészítésképpen megemlítenő még a szegedi múzeum régiségtári naplójának feljegyzése az 1884. évről, amelyben le vannak írva a vár területén talált leletek. Itt található az a feljegyzés, hogy „ugyanazon a helyen (ahol középkori mintázott téglákat találtak) egy leomlott falrészleten ép oly falfestmény (sárga, fehér, vörös színű dőlt négyzetek) volt, minőnek rajzát Arányi: Vajda Hunyad című művében közöl”. Ez a falrészlet pedig ugyanebből a fent leírt épületből való volt. Ugyancsak innen került ki a bontás alkalmával egy márványból való padozatlap, mintázott téglapadló-díszítmény, valamint szintén ezen a helyen, de mélyebb rétegben, találtak meg azt a két padozatot, amely nyolcszögű, illetve piskótaalakú római formájú téglácskákból volt összerakva. (Dolgozatok, 1926, 151.)

Irott adatok hiányában nem tudjuk most már megállapítani, hogy mi volt ez az épület a középkorban. Fekvése és méretei, valamint a bontás alkalmával kikerült leletek és észleletek azonban mind arra mutatnak, hogy ez nem volt egyszerű várvédelmi építmény, sem raktárféle, hanem lakásra szolgált s így minden valószínűség szerint ez volt a vár *palotája* vagy *palotás háza*. Az épület a várudvar felé régebben nagyobb

is lehetett, de az idők folyamán elpusztult, mintahogy a várnak minden más belső épülete elpusztult. A későbbi időben puskaporos raktárnak használták fel, mert erre az alsó erős falazat és a boltozott helyiségek tették igen alkalmassá. Így lett belőle a XVIII. sz.-ban tűzérési raktár is.

Ha képzeletben rekonstruálni próbáljuk ezt az épületet, akkor körülbelül a következőnek vehetjük: A várfal síkjából erősen kiugrott s a talnál mindig magasabb volt, ezért ez a kívül eső része bizonyosan a tornyokéhoz hasonlóan volt kiképezve. A palotának ez a része ezért természetesen ugyanolyan szerepet vitt a várvédelemben, mint a tornyok. Ez nem ritka eset, mert mindenütt, ahol a palota a várfal sorában állott, így volt ez. Alul, az első dongaboltozatos helyiségből csak igen szűk,

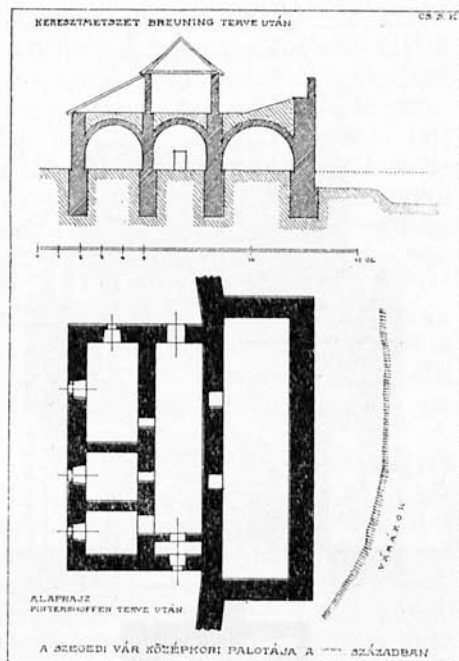

Fig. 8. kép.

keskeny lőrés-nyílások szolgáltak kifelé. A boltozás feletti emeleten, amely alkalmasint a várfallal egy magasságban volt, kőkonzolos vívó- v. öldöklőfolyosó vezetett körül, amelyen keresztül történt a közlekedés az

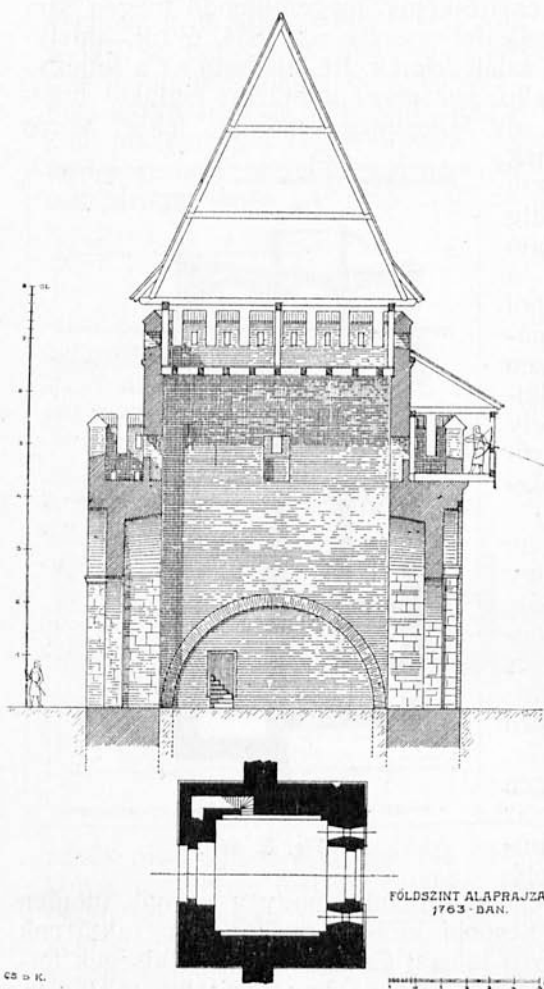

Fig. 9. kép.

épület által megszakított várfal két szakasza között. A folyosó felett, az épület falának felső peremén volt a lőréses falcsipkézet, a tornyokéhoz hasonlóan. Mindkét védősor az épületnek nemcsak hosszú homlokfalán, hanem két oldalt, a két keskeny oldalfalán is végighúzódtott, sőt valószínű, hogy mindkettő, de a felső mindenestre, az egész épület körül, tehát az udvar felé eső részén is körülfutott. Az épület fala kifelé nyers kő- és téglafal volt, befelé az udvar felé azonban vakolt téglafal volt, s ez középkori szokás szerint ú. n. kváderozással olyanná volt festve, mintha faragott kőből való lett volna. Külön szabad lépcső, vagy külön e célra épített belső toronyba volt helyezve az épület emeletére vezető lépcső. A földszinti rész kisebb helyiségekre volt osztva, az emeleten ellenben bizonyosan elfoglalta az oszlopos, bolt-hajtásos ú. n. lovagterem, a gyűlések, ünnepélyek, lakomák helye. A helyiségek (az emeleti is), részint márványból, részint égetett cseréplapokból összerakott mozaikpadlóval voltak burkolva, a falak festve és szőnyegekkel borítva. Az oszlopocskáktól elválasztott kettős

vagy hármas ablakok az udvar felé nyíltak, üvegnélküliek, csak fatáblákkal vagy függönyökkel elzárhatók voltak.

Az elébb leírt palotától keletre haladva, 51 méter távolságra következett a vár *déli kaputornya*. (9. kép.) Az eddig tárgyalt tornyoknál kétségtelenül fontosabb szerepet töltött be ez a torony, mert mindaddig, amíg az osztrák uralom idején a vár nyugati falába az új városrész felé eső új főkaput nem vágtak, e torony alatt volt a vár főkapuja. Ez a vár déli oldalával szomszédos, később árokkal és sánccal körülkerített *Palánk* nevű városrészbe vezetett. Bizonyosan meg volt a torony előtt az a külön falakkal, esetleg toronnyal védett előtér is, amelyet keletről hozott névvel a középkorban *Barbakane*-nak nevezték. Ezt a berendezést sok egyéb más újjátással együtt a keresztes háborúk alkalmával hozták keletről. Ez arra szolgált, hogy egyrészt az ellenséget mennél távolabb tartsa a vár kapujától, másrészt arra, hogy kirohanás alkalmával a szükséges csapatot ott liáboríthatatlanul rendbe lehessen szedni. A *Lambion*-féle tervvázlaton ennek a barbakannak már csak az elromlott maradványa látható. Alkalmassint ennek az alapjait találták meg 1887-ben, a mai Iskola- és Aradi-utcák sarkán álló ú. n. Egressy-háznak építésekor. (Szegedi Híradó, 1888, 31. sz.) A XVIII. században, az osztrák uralom restaurálási munkálatai alkalmával újra megépítették ezt az elővédművet a kornak megfelelő formában.

A kaputorony és elővédműve előtt, feküdt az ú. n. *huszárvár*, vagy másként *latorkert*. Ámbár nincs kizárva, hogy magát a barbakant hívták így annak idején. Ennek az emléket őrzi két feljegyzett utcanév, a *Kis Lathrán*-utca és a *Nagy Latorján* nevű tér, amelyek ezen a tájékon feküdtek. (Reizner, i. m. I., 61.)

Erről a toronyról két meglehetősen pontos tervrajzunk van, az egyik a többször említett *Breuning*-féle a XVIII. század közepe tájáról, a másik Fr. N. *Cishini* aláírású 1763-ból való. Mindakettőn pontosan lehet látni a torony akkori állapotát, meg lehet állapítani részleteit és méreteit.

Alaprajza négyszögletű és körülbelül 13·30—14·00 m. méretű volt. A fala 2½ m. vastag volt alul, magassága a XVIII. sz. végén tető nélkül 14·00 m. körül volt, de kétségtelen, hogy a középkorban ennél több volt. Déli falában volt a külső kapu, az északi falban pedig a várudvarra szolgáló belső kapu nyílása. A tervekről csak a kapuk szélessége és magassága (3·50—5·00 m.) mérhető, de alakját és egyéb részletét nem tudjuk megállapítani. Az alaprajzon látható, a külső kapu mellett nyíló két nagyobb méretű lőrést bizonyosan utólag vágták a falba, vagy a török időben, vagy az osztrák restaurálás alkalmával. Nyilvánvalóan ágyúnak való lőrések voltak. *Boltozata nem volt a toronynak soha*, a tervrajzi felvétel idejében nyitva állott, tető nélkül, régebben azonban gerendavázás fapadlója volt a felső lőrések magasságában, az akkori divat szerint. A *Breuning*-féle tervrajz úgy jelzi, hogy „ungewölbter alter Thurn, unter welchen das alte Thor durchgehet“.

Ez az a „kapu“, amelyről *Dugonics* András *Etelka* című regényében megemlékezik s amelyről megállapította, hogy a török időnél sokkal

régebbi. A Dugonics említette kapubeomlásnak a nyomai a tervrajzokon is megállapíthatók, amennyiben egy 1815. évi rajzon még az egész torony alaprajza látható, de az 1833-ban készült terven a toronynak csak a belső fele áll.

A torony alakja rendkívül érdekes és nálunk szokatlan szerkezetű. Még pedig azért, mert védőfolyosója, lőréses falkoronázó párkánya kettős volt, hogy úgy mondjam emeletes. Az egyik védősor, amelynek padlómagassága (a XVIII. sz.-ban) 8·20 m.-nyire volt a föld színe felett, a torony külső falsíkján futott körül a torony négy oldalán. A 0·60 m. vastag mellvédfal 2·30 m. magas volt, tehát jóval magasabb az emberi termetnél. Ebbe a mellvédfalba voltak a kb. 0·40—0·50 m. széles és 1·30 m. magas nyitott lőrések vágva. Az egyes lőrések között megmaradt mellvédfaldarabokba még külön keskeny ablakformájú fedett lőrések voltak vágva. A mellvédfal mögött húzódó vívófolyosó 1·40 m. széles volt, s belső szélén emelkedett fel magasra a második az elsőnél 4·00 méterrel magasabban fekvő belső védősor. Ennek a második védősornak a mellvédfala e szerint a toronyfal belső szélén állott. (L. a 9. kép metszetét.) Ennek a felső védősornak a mellvédfala kb. 2·00 m. magas volt, szintén körülfutott a torony mind a négy oldalán, lőréseinek az alakja és mérete különben teljesen egyezett az alsóéval. Az alsó védőfolyosóra egy a toronyfal belsejébe rejtett kőlépcső vezetett. Hogy a torony belsejének ebben az alsó védőfolyosó padlómagasságában volt-e deszkapadlós mennyezete, nem lehet tudni, de igen valószínű. Mert innen vezetett fel az a fából való lépcső, vagy létra, amelyen a második védőfolyosó — s egyszerűs mind a toronynak is — legfelső gerendavázas deszkapadlójára lehetett felmenni.

Mind a két védőfolyosó padlójának magasságában világosan látható egy sor, egymástól kb. 1·00 m. távolságban fekvő, szabályos négyszegletű gerendanyílás. Ha ezek a nyílások csak a felső mellvédfalban volnának, azt lehetne mondani, hogy a torony mennyezetének gerendanyílásai, mintahogy ott valóban azt a célt szolgálták. De ugyanúgy megvannak az alsó mellvédfal alján is, ahol padlógerendát nem hordattak, miután az alsó védőfolyosónak kőből való padlója volt.

Lőréseknek nem gondolhatjuk ezeket a nyílásokat, mert akkor valami szoros elhelyezési viszonyban volnának a felettük levő lőrésekkel. Csak egy magyarázat van erre: ezek a középkorban kedvelt ún. „öldöklő“ vagy „gyiloksátor“ nevű külső, fából való folyosóknak, erkélyeknek gerendanyílásai voltak, olyan, mint amilyent a várfal leírásánál megismertünk. A XIII. században fejlődött ki nyugaton s nem sokkal később kerülhetett hozzánk a várvédelemnek az a módja, hogy a toronytető alatt is gerendákból körülfutó folyosót készítettek, de csak háború és ostrom idejére.

Ez a toronyfolyosó körül be volt deszkázva, s fából való padlatát az ellenség felé eső részén helyenként ki lehetett emelni s az így támadt

lyukakból köveket, égő szurkot, forró vizet a fal tövében meghúzódo, vagy a kaput támadó ellenség fejére önteni. Ez tehát ugyanolyan formájú és célú volt, mint a palota folyosója, csak azzal a különbséggel, hogy ott a folyosó állandó, kőből épített s kőkonzollokon nyugvó volt. Itt a kaputoronynál azonban fagerendákon nyugvó, egészen fából való szerkezetről van szó, amelyet csak ostrom idején építettek fel. A visegrádi várnak a XIII. században épült ú. n. Salamon-tornya ugyanilyen lőréses falkoronázással van ellátva s valamikor ugyanilyen öldöklőfolyosó volt rajta. A tornyot különben francia mesterek építették.

Az öldöklő folyosó formája mint építészeti díszítő-elem mai napig fennmaradt az erdélyi szász vártemplomok tornyain, valamint a Kalotaszeg olyan festői szép falusi templomtornyain.

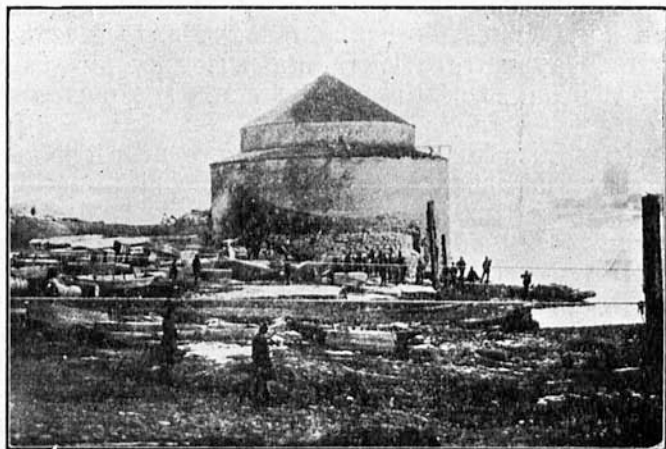

Fig. 10. kép.

Az egész torony természetesen gúlaalakú cseréptetővel volt fedve, úgy ahogy az a rekonstruált rajzon látható.

A déli kaputoronytól kezdve a várfal egyenes vonalban futott neki a Tisza partján álló negyedik *kerek sarkatorony*nak. Valamennyinél nagyobb és érdekesebb ez az utolsó, a vár délkeleti sarkán álló kerek torony. A későbbi időben *vízitorony*nak nevezték, nem azért, mert a víz mellett állt, hanem azért, mert a XVIII. századtól fogva vízemelő szerkezet volt benne elhelyezve. A torony legutolsó, lebontása előtti állapotáról fennmaradt képek egy igen vastag kerek alacsony bástyát mutatnak, amely kettős kúpos tetővel volt befödve. (10. kép.) Megcsonkított, otromba és díztelen alakján meg sem látszott, milyen érdekes és festőien szép volt az valamikor, eredeti középkori állapotában. Szoros rokonságban volt a

szomszédos déli kaputoronnyal, stilusban teljesen egyező azzal, mert szerkezetük és felső kiképzésük egyforma volt.

A szegedi várról fennmaradt és összegyűjtött tervrajzok között a legtöbb ezzel a toronnyal foglalkozik, ebből is látható, milyen fontos szerepe volt a multban. Ennek köszönhetjük, hogy teljes és részletes képe maradt fenn, s miután a torony még a törököktől való visszafoglalás után is teljesen ép volt, a tervrajzok, lényegtelen változásoktól eltekintve, középkori alakját mutatják. (11. kép.)

Breuning, sokat idézett tervrajzán, így jelzi: „Ein offener Thurn am Wasser, mit einer aussen herum gewölbten gallerie und ober dieser ein freyer gang“. A nyitott torony itt azt jelenti, hogy nem volt boltozata, ami különben a rajzokból is kiderül. A toronynak, valamint az előbb tárgyalt déli kaputoronynak ez a boltozás nélküli nyitottsága egymagában is kor meghatározó. A boltozás nélküli, gerenda- és deszkamennyezetes tornyok általában igen korai építés időre mutatnak, nálunk egészen biztosan az Árpádok korára. Ugyanerre a korra utal a torony lőréses mellvédfala, amely szerkezet és alak szerint ugyanolyan, mint a szomszédos déli kaputoronyé.

A torony alaprajza kör volt, ugyanolyan, mint a többi saroktoronyé, de különbözött azektól abban, hogy sokkal nagyobb átmérőjű volt. Amazok 11·70 m., illetőleg 12·30 m. átmérőjével szemben közel 20·00 m. volt. Szokatlanul sok ez egy közönséges toronynál. Húsz méter volt egy 1764-ből való tervrajzon, egy másik negyven évvel későbbi rajzon már 20·30 m. s végre 1861-ben 20·90 m. az átmérője. Ez a méretbeli eltérés lehet a pontatlan felvétel következménye, valószínűbb azonban az, hogy a tornyot sokszor kellett kívülről tatarozni és újra burkolni, mert a Tisza vize és a zajló jég folyton rongálta a falát.

A torony belsejének átmérője 12·40 m., falának vastagsága, alul mérve, kb. 3·80 m. volt. A falnak ezt a rendkívüli vastagságát az magyarázza meg, hogy a toronyfal — úgy mint a déli kaputorny — kettős körfolyosó volt, egy alacsonyabb külső és egy magasabb belső védőfolyosó. Olyan volt a torony, mintha két egymásba tolt hengerfalból készült volna, egy külső alacsonyabb vastagabb és egy belső magasabb vékonyabb hengerből.

Mindakét körfal felső szélén ki volt csipkézve lőrésekkel, úgy hogy volt egy belső magasabb s ez alatt kb. 3·80 m.-nyire egy külső alacsonyabban fekvő, de tágabb körű lőréses mellvédfalas védőfolyosó. A torony külső alacsonyabb fala (a XVIII. sz.-ban) a várudvar felőli oldalon kb. 9·00 m. magas volt, belső magasabb körfalának magassága kb. 14·00 m. volt. A külső nyitott körfolyosó (freyer gang) alatt a fal vastagságában elhelyezett, dongaboltozattal fedett alagútszerű zárt folyosó (gewölbte gallerie) vezetett körül, amelyből kisebb lőrészerű nyílások szolgáltak úgy kifelé, mint a torony elég tágas belseje felé is. A két mellvédfal lőréses csipkézete teljesen azonos volt a szomszédos déli kaputoronyéval.

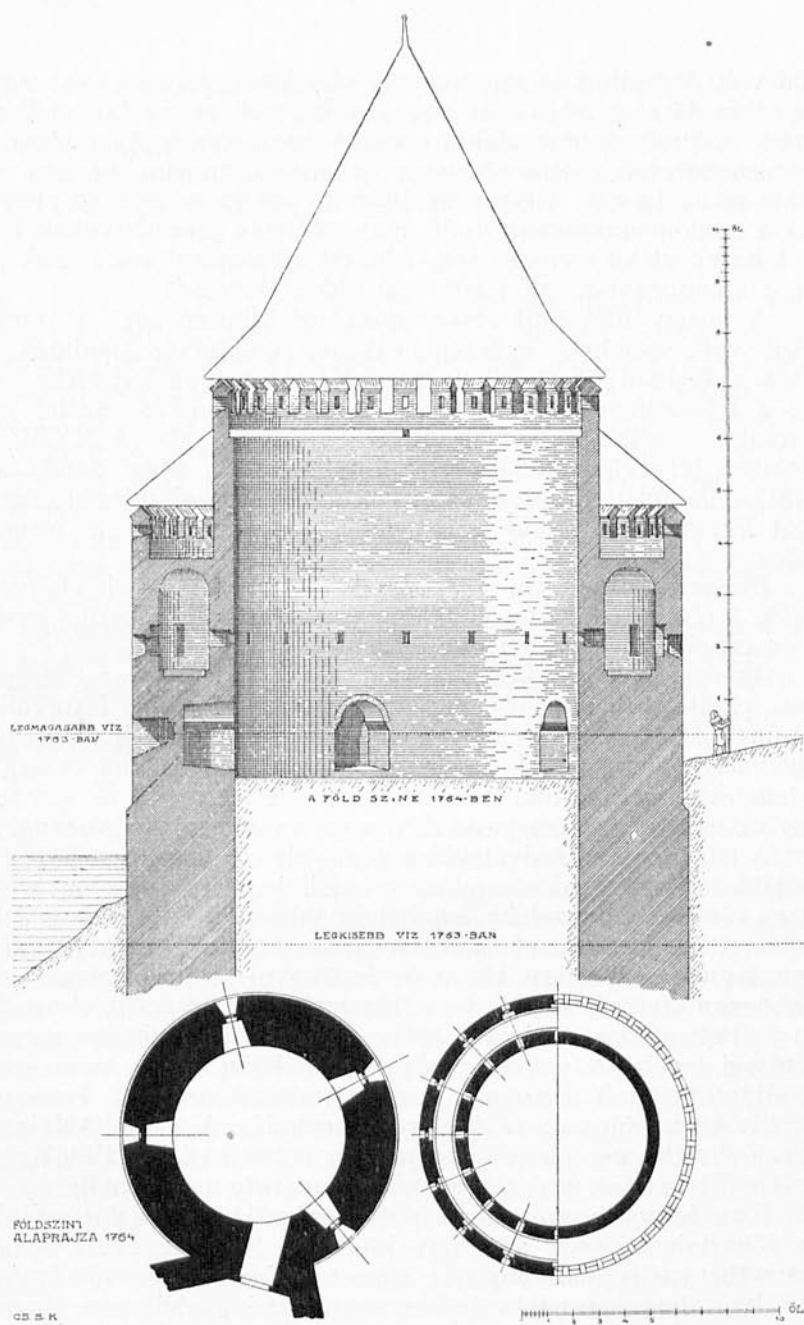

Fig. 11. kép.

Felül volt 32 nyitott és ugyanannyi zárt lőrés, az alsó folyosón pedig 44 nyitott és 44 zárt lőrés volt vágva a kb. 0·60 m. vastag mellvédfalba. A torony védőfolyosóinak alakja csak abban különbözött a szomszédos kaputoronyétól, hogy nem négyszög alaprajzú, hanem köralakú volt, szerkezete pedig (a zárt folyosó kivételével) csaknem teljesen egyezett, csak azok a padlómagasságban nyíló négyszegletes gerendalyukak hiányoztak itt. A kerek alakú tornyon nem lehetett alkalmazni vagy csak igen nehezen, a kaputornyon volt fából való öldöklőfolyosót.

A torony földszinti része valamikor teljesen zárt és minden nyílás nélküli volt, legfeljebb egészen keskeny, nyíllövésre alkalmas hasadékok voltak a falában itt-ott elhelyezve. Még a torony belsejébe vezető aító sem a földszinten nyílt, hanem középkori szokás szerint minden biznnyal a csatlakozó várfal tetejéről nyílt be oda. A XVIII. századból származó tervrajzokon látható ajtónyílást és a négy darab igen nagyméretű ablakfélét (bizonyosan ágyúlőrések), természetesen csak a puska-
poros löfegyverek alkalmazása idején vágták utólag a torony vastag falába.

Boltozat helyett gerendás deszkamennyezettel volt ellátva a torony a felső lőréses mellvédfal padlómagasságában. Felül pedig természetesen kúpos cseréptetővel volt fedve.

Az ezen tornyon kívül tárgyalt összes többi torony méret és szerkezet tekintetében nem tért el lényegesen az általános formától. Csak az utolsónál, a délkeleti kerek saroktoronynál feltűnő az, hogy jóval nagyobb a többinél, s hogy a többi tornytól eltérően szokatlanul vastag fala volt. Mi lehetett ennek az oka? Véleményem szerint ennek az a magyarázata, hogy ez volt a középkori vár *donjon*-ja, magyarul *őregtornya*.

A középkorban tudvalevőleg nem volt vár *donjon* nélkül, mint ahogy az újabb korban minden erődnök citadellája volt. A *donjon* arra szolgált, hogy a védőszereg maradéka, amely kénytelen volt fokozatosan feladni a vár egyes védőszakaszait, végszükség esetén az utolsó mentsvárba, az őregtoronyba menekülhessen. Ha az őrség itt sem tarthatta magát addig, amíg valahonnan kívülről segély vagy felmentés nem érkezett, elmenekült belőle titkon éjjeli időben, földalatti titkos utakon, vagy világos nappal merész kitéréssel igyekezett a körülzárásból menekülni. Talán nem szándék nélkül állították tehát a szegedi vár őregtornyát éppen a Tisza partjára, a vízén át könnyebb volt az éjszakai menekülés. A titkos földalatti folyosóról való emlék még ma is kísért még, a szegedi várból állítólag alagút vezetett a Tisza alatt egészen a szőregi anátság templomáig.

Ez a torony egymagában is egy egész külön kis vár volt. Négy sorban állhattak a védők a torony különféle lőrésain, elért benne száznál több ember, néha alkalmasint a várnak egész megmaradt őrsége.

Ilven *donjon* rendeltetésű kerek tornyok — bár nem ilven stílusnak mint a szegedié — voltak más hazai középkori várainkon is. A *kanizsai* várból a váruvar közepén állt egy kerek torony, nyilvánvalóan őregtorony

rendeltetéssel. Ugyancsak hatalmas kerek torony állott a *hatvani* vár kerületében, kétségtelenül donjon rendeltetéssel, mint azt az 1596-ból való rézmetszetű kép mutatja. (Bubics, Magyarországi várak, 241.) A *tokaji* vár közepén szabadon állt egy hatalmas kerek torony, a *szigeti* belső vár közepe táján volt egy magában álló kerek torony. Ezek is donjonok voltak.

*

Ennek a fentebb tárgyalt kerek saroktoronynak (donjon-nak), valamint az előbb tárgyalt déli kaputoronynak egész alakja és szerkezete nálunk szokatlan, s hazánk területén nem találtam hozzájuk hasonlókat. Ilyen kettős-körfolyosós (különösen *kerek*) tornyokat még a külföldön is csak elvétve találni, csak Franciaországban van belőle sok, a mienkhez egészen hasonló. Ezek pedig épültek a XII. és XIII. században. (Viollet-le-Duc, 3. k. 137., 151., 157., 167.) Miután tehát ez a két torony szerkezeti és stílusi ismertetőjeleik szerint határozottan francia eredetre vall, talán nem tetszik merésznem az a feltevés, hogy a szegedi várnak ezt a két tornyát s ebből következőleg valószínűleg az egész várat *francia építőmesterek tervezték vagy építették*. Sőt nem lehetetlen az sem, hogy éppen Villard de Honnecourt volt a vár tervezője, aki feljegyzései szerint huzamosabb ideig volt Magyarországon s akit talán IV. Béla hívhatott meg 1244 körül hazánkba. Diváld Kornél mondja róla (Magyarország művészeti emlékei, 72.), hogy „közreműködésére alighanem *várok tervezésénél* és valamelyik székesgyházunk ujjaépítésénél volt szükség”.

*

A vár kerületét, középkori szokás szerint, természetesen vízzel telt árok vette körül, amelynek az volt a célja, hogy az ellenséget távol tartsa a vár falától. Ez az árok bizonyosan legrégibb része a várnak, s hihetőleg még az első település vagy erődítés korából való volt. Valószínű, hogy irányát eredetileg valamely a Tiszából kiszakadó természetes vízér szabta meg, amely szigetszerűen vette körül a vár területének dombosabb részét, s amelyet csak itt-ott kellett igazítani, hogy az erődítés védelmére alkalmas legyen. Vízét a Tiszából kapta, ami rendes vízálláskor egyszerű dolog volt, ellenben nehéz elképzelni, hogy volt akkor, amikor nyáron a Tisza vize rendkívül alacsonyra szokott leszállni. Ez csak úgy lehet, hogy évszázadokkal ezelőtt egyrészt nem volt még olyan nagy a Tisza kisvize és nagyvize közti különbség, mint most szabályozott korában, másrészt a vár árka akkor még olyan mély volt, hogy még kisvíz esetén is került bele víz, amit esetleg az árok alsó végénél alkalmazott zsilippel is szabályozhattak.

Az árok szélessége a XVIII. században átlag 18—19 m. volt, mélysége 3 és 3½ m. körül. Legkisebb vízkor 0-90 m., magas vízkor 3½ m. magas víz volt benne. Valószínű, hogy az árok az idő folyamán, amint az irányát nem változtatta, méreteiben sem igen változott meg. Legfeljebb kes-

kenyebb lehetett a középkorban s valószínűleg mélyebb. Az árok iránya egyszerű volt, mindenütt követte a falak vonalát, az erősen előreugró toronyok miatt nem mosta a falak lábát, hanem a fal tövétől átlag 2—3 m.-nyire volt a belső széle. A *Lambion*-féle profil szerint az árok belső peremén egy sor karó (pallizád) húzódott végig a fal védelmére.

Az árok az északkeleti kerek toronynál kezdődött, párhuzamosan haladt a vár északi falával, megkerülte az északnyugati kerek saroktoronyot, aztán végighaladt a nyugati várfal mentén, a délnyugati saroktoronynál keletnek fordult s a Tisza partján álló öregtorony alatt szakadt be a Tiszába. Csak a déli kaputorony előtt tört meg az árok vonala, mert ott az előművet, a barbakant kerülte meg háromszög alakban.

*

A várfalak kerítésén belül eső területnek, tehát az úgynevezett várudvarnak középkori állapotáról nagyon keveset tudunk. Azt mindenestre joggal feltételezhetjük az analógiák alapján, hogy a vár belsejében voltak mindenkor a védősereg elhelyezésére szolgáló épületek, tehát *kaszárnnyák*, lovaknak való *istállók*, *cselédház* és *börtönház*, azután *életesház* vagy *éléstartó-ház*, *gabonaház*, *lisztes-ház*, *malom* és *sütő-ház*.

Mindezek az épületek, amennyiben megvoltak, a kor szokása szerint igen gyenge anyagból épültek. Többnyire fából voltak szerkesztve, ú. n. *rendfa-házak* voltak, vékony falakkal, náddal vagy fazsindellyel fedve, úgy hogy a tűz könnyen pusztíthatta. Sokszor pusztulhattak el ezek, s ha az évszázadok folyamán mindig újra és újra épültek is, nyomuk nem maradhatott a vár területén:

Állandó jellegű, tehát kőből és téglából épült épület csak a vár *palotája* vagy *palotás-háza*, a *cajt-ház*, másként *fegyveres-ház* és a hozzátartozó *csiszárház*, a lőfegyverek bevezetése óta pedig a *por-ház* vagy *puskaporos-ház*, s végül a *templom* vagy *kápolna* volt.

A fennmaradt tervrajzok között van egy csomó olyan is, amely a vár belsejében létezett épületet ábrázol, középkori elrendelést vagy formát azonban nem lehet ezekből kimutatni. Lehet, hogy egyik-másiknak néhány fala vagy az alapja, még a középkorból származott, de miután a lebontásnál ezt nem figyelték meg, most utólag nem lehet semmit sem megállapítani a rajzokból.

Kivétel csak a vár *palotája*, amelyről azonban a vár falának leírásánál, a tornyok sorában emlékeztem meg. A palotán kívül volt még egy részlete a várnak, amely véleményem szerint valamely középkori épület lehetett. A Tiszába dőlt eredeti várfal pótlásául Mária Terézia idejében épült keleti várfal, illetőleg kazamattasor déli végén, a még most is fennálló vármaradványtól kb. 40 méternyire délre, tehát a Kulturpalota helyén volt egy hármass pincehelyiség, vastag falakkal s dongaboltozatokkal fedve, a XVIII. sz.-beli tervek szerint a 98., 99. és 100. sz. kazamatta. Ez az épület a középkorban nem a várkerületben, hanem a vár közepe táján feküdt:

A tervekől pedig látszik, hogy nem épült a XVIII. századi kazamattákkal egy időben. Ferdén illeszkedett bele a sorban, azonkívül mélyebben is feküdt a többi helyiségnél, úgy hogy pincészerűen kellett bele lépcsőkön járni. Pincének használták a XVIII. században, ahogy a *Breuning* terve szerve szerint „Profills durch die drey Kehllers“. (12. kép.) Egy részét a XIX. sz. harmincas éveiben puszkaporos raktárnak használták.

Hogy ez az épület a középkorban milyen célnak szolgált, hogy a fent felsoroltak közül melyiknek volt alsó része, azt persze ma már megtudni nem lehet.

A középkori vár *templomáról* a múzeum birtokában levő tervrajzok nem adnak felvilágosítást. A várbontás alkalmával leromboltak egy hajdani templomot is, amely legutóbb már katonai raktárnak szolgált. Ez az akkori várkerület közepe táján feküdt, de hogy nem volt régi templom, azt a barokk formái is elárulták. Állítólag a XIX. század elején építették a várban fogságban volt olasz hadifoglyok, egy régebbinek a helyére. (Szegedi Képes Naptár, 1881, 46.) De még ez az ott a helyén feltételezett *régebbi* templom sem volt a keresett középkori, mert egy a XVIII. sz. végéről való tervrajzon ennek a templomnak csak a helye van megjelölve, mint egy *ezután építendő* templomé. Ellenben „Alte Garnisons Kirchen“ felírással van megjelölve egy kis épület, amattól északabbra, s ez még 1811-ben is fennállott. De még ez a harmadik sem lehetett a vár középkori temploma, még pedig azért, mert pontosan az északi kaputorony belső kapuja elé volt építve. Lehet, hogy a török felszabadítás után épült első templomocska volt ez. De középkori nem lehetett, ha a középkori kapubejáratot eltörölaszolta.

Hogy volt középkori templom a vár területén, arról vannak történelmi dokumentumaink. Sőt én azt hiszem, hogy a szegedi múzeumban őrzött románstíliú faragott kövek, amelyek a várbontás alkalmával kerültek ki a falakból, éppen ennek az első várbeli templomnak a részletei.

Dugonics András emlékezik meg *Jeles történetek* című könyvében (I., 144.) *Szent Erzsébet templomáról*, mely szerinte a várban állott s amelynek alapjait ő is látta még. Ez pedig a vár legutolsó nagyszá-

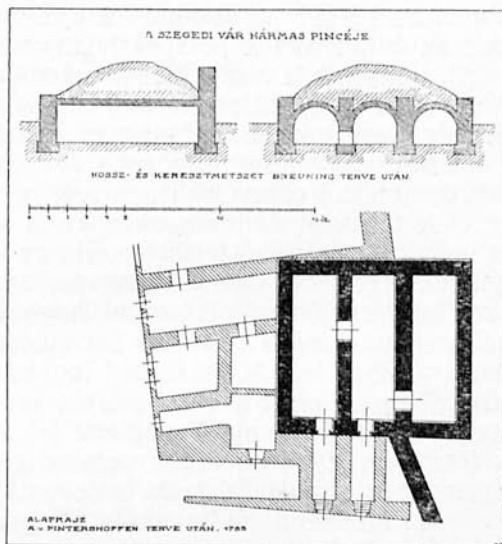

Fig. 12. kép.

bású építménye, a Mária Terézia idejében épített keleti kazamatták helyén állott.

Ha nem is bizonyos, hogy *Szent Erzsébet* temploma volt éppen, de nagyon valószínű, hogy az volt az *első*, a *középkori* templom alapja amit *Dugonics* látott. Megerősíti ezt a feltevésünket a bécsi tervrajz-fényképek közül az, amely „Haupt-Plan der Alt- und Neuen Vestung Segedin . . . E. *Durchlasser* k. k. Haupt. im Ing. C. Segedin 751“ felirással, I. betűvel megjelölt helyen „Der alte Tempel“ címmel jelez egy régi építményt. Ez pedig a fentebb említett, az északi kapu elé épített H jelzésű „Garnisons Kirche“-től délre, körülbelül a régi várudvar közepe táján, a később épített Mária Terézia kazamattesor helyén van. Szóval pontosan ott, ahol *Dugonics* később az alapjait látta. Egy másik bécsi fényképmásolaton ennek az építménynek perspektivikus képe látható. Olyan az, mint valami régi toronynak a romja, felső peremén lőréses oromfal látható. Ez valószínűleg a templomtorony egy részlete. Egy harmadik fényképen, 1724-ben úgy van jelezve ugyanez az épület, mint „Ruines d'une Eglise“.

Nagyon valószínű, hogy a templom mellett *kolostor* is volt a középkorban, amiről oklevélbeli adatunk is van.

A felsorolt építményeken kívül valószínűleg még *magán-lakóházak* is voltak a vár belső területén. Ha ez igaz, akkor bizonyosan ez volt Szegecnek legrégebb *városi része*, az, amelyben az idegenből jött hoszpiteszek laktak. Könnyű elképzelni, hogy milyen lehetett a képe ennek a várbeli városrésznek. Legfeljebb két utcája volt, s a főutca bizonyosan észak-déli irányban haladt az északi kaputoronytól a déli kapuig. Második utcája pedig az elsőt a közepe táján keresztezte s az irányát a nyugati torony és a Tiszára nyíló vízikapu jelezte. A két utca találkozásánál állott a templom. Ezek az utcák persze igen keskenyek voltak, s a szorosan egymáshoz simuló faházak tetőormukkal kifelé állottak egymás mellett.

Az időnkénti földmunkák, főleg csatornaépítések alkalmával tömördek régi alapfal került napvilágra a vár belsejében. Ezt *Kováts István* feljegyzéseiből tudjuk, de miután azokkal a régi falakkal akkor nem törődött senki sem, értéktelen ez is a mi szempontunkból. Kováts egyszer 15 különféle falat talált a vár belsejében, csatornázás közben, azonkívül a munkásai akkor két nap alatt 7—8 mázsa csontot ástak ki. „Roppant sok anyag lehet itt eltemetve — mondja ő — érdemes lenne a váracst elbontani és annak talaját vagy négy méter mélyen látni“.

Mikor azután 1883-ban valóban elbontották a várat, a sok faragott, díszített kövön, a sok százféle alakú és minőségű téglán kívül csakugyan előkerült sok tárgy, de nem rendszeres ásatás eredményeként, hanem csak a véletlen nyomán. Ezekből (a köveken és téglákon kívül) 57 darab bekerült a városi múzeumba.

Van közöttük sok középkori eredetű tárgy, mint például egy kis bronzból való kettős *keresztcske*, románstílusú, egy középkori formájú *bronz-csengetyű* töredéke, egy kisebb és egy szokatlanul nagy alakú

bronz-csörgő, egy naturalisztikusan kiképzett mákfejet utánzó ismeretlen rendeltetésű tárgy bronzból, talán valami rácsozatnak vagy műtárgynak a felső végződése. Román stílusnak bizonyult még egy kb. 6 cm. hosszú bronztárgy, templomi *gyertyatartó*nak felső része, valamint egy félgömb-alakú, díszítésekkel borított ismeretlen bronztárgy, talán templomi *füstölő*nek a fedele. Két üvegtöredék is érdemes a megemlítésre, *ángostárnak* nevezett, a középkorban is igen kedvelt palackféle üvegedénynek a nyakrészei ezek. *Henszlmann* hasonló töredékeket talált a báthmonostori benedekrendi kolostor romjaiban.

A várbontás alkalmával találtak még a vár földjében sok kőből és vasból való kisebb és nagyobb fajta ágyúgolyót, láncos golyót, lándzsát, vasfokost, patkót és tömérdék cserépedény-töredéket.

*

Nem volt céлом évekre pontosan meghatározni a szegedi vár keletkezését. Kellő számú okmányok nélkül ez természetesen lehetetlen kísérlet, azt azonban egészen biztosan meg lehetett állapítani a felsorakoztatott bizonyítékok alapján, hogy a szegedi várat nem Szuleiman török császár építette, hanem annak építése a XIII. századra esik, a tatárpusztítás utáni évekre. Azt a feltevést tehát, amelyet *Reizner* János Szeged történetében hangoztatott, hogy ezt a várat IV. Béla király építette, de amit ő csak a politikai történetből vett adatokkal bizonyított, azt én az építéstörténeti adatok és a stíltani analógiák alapján igyekeztem kétségtelenné tenni.

*

A középkori szegedi vár, keletkezésekor bizonyosan a kor hadivivmányainak megfelelő erősség volt. Akkori fogalmak szerint bizonyosan hatalmas és erős volt, de ezt a tulajdonságát természetesen az idő haladásával lassan-lassan elvesztette. Nemcsak azért, mert falai és tornyai romlottak, hanem főleg a haditechnika haladása folytán váltak a védőművei erőtlenné, az újabb és újabb támadóeszközök ellen nem nyújtottak már hathatós védelmet.

De még akkor is, ha erősség tekintetében nem vált ki a többi középkori magyar vár sorából, ha nem volt is olyan dicső a története, mint Szigetváré vagy Eger váráé, annyi bizonyos, hogy a középkorban nagyon szép és festői volt a külseje. Mert ha képzeletünkben magunk elé varázsoljuk a várnak a külső képét s kérjük, hogy milyen lehetett az, csak azt válaszolhatjuk, hogy szép, hatásos és impozáns volt. A magas lőrésesipkézetes fal, a sok és különféle formájú faltorony, a vízzel telt széles árok, felvonóhid, csúcsos toronytetők, a falak mögött égne meredő templomtorony és a kikandikáló csúcsos oromzatos háztetők meglepően szép és hatásos körvonalú képet nyújthattak. Az bizonyos, hogy szépség és festőiség tekintetében semmivel sem maradt el a szegedi vár nemcsak a hazai, de még a maga korabeli külföldi híres szép várak mögött.

Cs. Sebestyén Károly.

DIE MITTELALTERLICHE BURG IN SZEGED.

(Auszug.)

Inmitten der Stadt Szeged bestand bis zum Jahre 1882 eine Burg (oder wie es die späteren Pläne nennen: Kastell), die zur Zeit der Rekonstruierung der Stadt vollständig abgetragen wurde. Nur ein kleines Stück der alten Mauer ist als Denkmal erhalten geblieben.

Diese ehemalige Szegeder Burg, hatte zur Zeit ihrer Vernichtung natürlich die einfache und nüchterne Gestalt aller ähnlichen kleinen Befestigungen des vorigen Jahrhunderts, doch konnte man auch nach oberflächlicher Besichtigung konstatieren, dass dieselbe aus alter Zeit stammen muss. Alle älteren Geschichtsschreiber behaupteten, dass diese Burg durch Sultan *Soliman* erbaut wurde, nachdem er die Stadt im Jahre 1543 eroberte. Dies ist jedoch ein Irrtum denn es sind Dokumente vorhanden, das älteste aus dem Jahre 1321, die beweisen, dass Szeged schon im Mittelalter eine Festung oder Burg hatte. Aus geschichtlichen Verhältnissen kann man folgern, dass diese wahrscheinlich schon im XIII. Jahrhundert erbaut wurde. Als Ergänzung dieser geschichtlichen Beweise soll diese vorliegende bautechnische Studie dienen.

Dem Verfasser glückte es auf Grund vorgefundener alter Pläne und Zeichnungen, diese mittelalterliche Burg fast restlos zu rekonstruieren. Eine Menge alter Zeichnungen diente als Unterlage, und wenn das Alter dieser Pläne auch nicht weiter zurückreicht als bis zum Beginn des XVIII. Jahrhunderts, konnte aus ihnen doch die mittelalterliche Gestalt im Ganzen und viele Details unzweifelhaft festgestellt werden. Es war ein glücklicher Zufall, dass die Burg weder während der fast anderthalb hundert Jahre dauernden türkischen Herrschaft, noch während der darauf folgenden zweihundertjährigen österreichischen Zeit, keine grössere Umbauung noch Veränderung erlitt, so dass ihre mittelalterlichen Formen im XVIII. Jahrhundert noch unzweideutig erkennbar waren.

Auf Grund dieser Pläne konnte der Grundriss und auch der grösste Teil des Aufbaues rekonstruiert werden. Die Burg lag am Ufer der Theiss, an der Stelle, die jetzt beiläufig die Mitte der Stadt bildet. Die Gestalt des Grundrisses war ein unregelmässiges Viereck, an dessen Ecken je ein runder, zinnengekrönter Turm stand, ausserdem waren bestimmt nachweisbar noch weitere vier viereckige Türme in den Mauern vorhanden. Aus der Lage der Türme lässt sich aber folgern, dass früher wahrscheinlich noch weitere vier Türme in den Mauern gestanden haben müssen. Die Burg hatte bestimmt zwei Eingänge, beide Tore gingen durch Türme, das eine gegen Süden als Haupttor gegen die *Palank* genannte eigentliche alte Stadt, das andere gegen die nord-

wärts liegende Oberstadt. Ausserdem hatte die Burg wahrscheinlich noch je ein Tor gegen Westen und nach Osten, letzteres zum Fluss führend.

Die Gestalt des Grundrisses ist unregelmässig gewiss deshalb, weil die mittelalterlichen Mauern auf dem Erdwall einer älteren, vielleicht aus vorgeschichtlicher Zeit stammenden Befestigung errichtet wurden. Diese älteste Anlage war auf einer im Inundationsgebiet der Theiss liegenden natürlichen Insel gelegen, so dass die Unrisse dieser Insel beiläufig die Gestalt des Walles vorschrieben.

Die Mauern und Türme der Burg waren aus Backstein und dem in der Nähe auffindbaren sehr porösen Kalktuff, als gemischtes Mauerwerk aufgebaut. Beim Abriss der Mauern fand man ausserdem eine sehr grosse Menge vielfach ornamentierter Werksteine aus verschiedenen Steinarten, die offenkundlich nachträglich, während der Türkenherrschaft oder zur Zeit der österreichischen Restauration in die Mauern verbaut wurden. Es sind dies meist Steine von einstigen abgebrochenen mittelalterlichen Kirchen, und tragen die Merkmale der Stile vom frühen Romanischen bis zur ausgehenden Gotik an sich.

Auf Grund der vorgefundenen Pläne konnten die Masze und die genaue Gestalt der Mauern und der meisten Türme bestimmt werden. Auf Grund genauer Erwägungen und nach gewissenhafter Rekonstruktion konnte aber nicht nur die Gestalt, sondern auch das Zeitalter derselben bestimmt werden. Technische und Stilkundliche Formen, sowie die herangezogenen Analogien beweisen, dass diese Burg im XIII. Jahrhundert, wahrscheinlich gleich nach der Tartarenverwüstung, unter der Regierung des Königs Béla IV. (1235—1270) erbaut wurde. Nachdem ausserdem die Analogien fast ausschliesslich nach Frankreich verweisen ist es sehr wahrscheinlich dass die Erbauer der Burg französische Meister waren.

Dr. Karl Cs. Sebestyén.

SZEGEDI SZÜKSÉGPÉNZEK.

A világháború alatt és az azt követő években számos helyen, így Szegeden is sok papírszükségpénz volt forgalomban. A szegedi múzeum által ismert szegedi szükségpénzek jegyzékét még 1925-ben közölte dr. Banner János a *Dolgozatok* I. kötetében, rövidesen rá egy kisebb méretű pótlás is látott ugyanott napvilágot.

A következő, eddig ismeretlen anyag java részben saját gyűjteményemből való, a részletesen le nem írt darabokat más gyűjteményekből ismertetem.

1. Bárd Piroska. 20 f.
2. Bajszász Mihály vendéglős.
44/46. mm. sárgás karton, keretnélküli fekete nyomással. Előlapján: |Bajszász Mihály |vendéglős | Szeged, Takaréktár-u. 2. |Alatta egyszerű választó vonal és nagy 50. Hátlapja üres.
3. Bacsa János.
30/40 mm. használt fehér írópapíron kézzel, tintával írt 20 fill., alatta nedves bélyegzővel Bacsa János.
4. Domonkos Márton 50 f.
5. Endrényi Imre papírkereskedése.
Mint a 23. sz. alatt leírt példányok, de:
20 f. rózsaszínű és
30 f. világoszöld kartonon.
6. Kass kávéház. 30 és 80 f.
7. Özv. Janik Elekné, vendéglős.
20 f. 42/23 mm. fehér kartonon,
50 f. 40/42 mm. sárgás kartonon.
Egyébként egyezik a 43. sz. alatt leírt példánnyal.
8. Lányi János cukrász.
Szabálytalan nyoleszögletesre vágott kartonon tintával írott 50 fill., alatta ovális nedves bélyegző egyrésze látható, benne „Lányi János cukrászatából“ felírat és Lányi aláírás tintával. Hátlapja üres.
9. Lloyd társulat, | Seiler Helén. |
10 f. világoskék kartonon,
V. ö. a 66. sz.

10. Moskovics Testvérek.
64/37. mm. fehér kartonon tintával írott 50 fill., alatta ovális keretben nedves bélyegzővel „Moskovics Testvérek gőzmosó és fehérnemű kölcsönző vállalata, Szeged . . . Tiszapart 27.“ (?)
11. Máv. alkalm. köre.
Keretnélküli fekete nyomással 30/33. mm. sárgás kartonon, 10 és 20 f. Olvas-
hatatlan, bélyegzővel rányomott aláírás — Tajthy István alelnöke.
12. Move.
46/24. mm. rózsaszín kartonon, 50 f.
V. ö. 71. sz. Bélyegző szövege: Gazdasági intéző. Szeged, Move.
13. Mihályi Adolf fűszerkereskedő.
45/28 mm. világoszöld kartonon fekete nyomással: |Pénztárjegy | 20 fillérről |
|Mihályi Adolf | fűszerkereskedése | Szeged, Tisza Lajos-körút 55. | egyszerű
fekete vonalkeretben. Hátlapján nedves bélyegző, kétsoros szöveggel.
14. Nagy Károly vendéglős.
36/24 mm. zöldesszürke kartonon keretnélküli nyomással: | Nagy Károly | ven-
déglős | 10 filléres apró pénzhelyettesítő jegye | Szent István-tér 15. szám. |
Hátlapja üres.
15. Nagy Károly hentes és mészáros.
44/59 mm. vékony fehér papíron: | Nagy Károly | mészáros és hentesárú gyár-
telepe. | húsz 20 fillér | Szeged, Petőfi S.-sugárút 27. | A szám alatt és fölött
egyszerű vonal.
44/59 mm. szürkészöld papíron u. o., de 50 f., csak a választóvonal összetett
és Petőfi Sándor-sugárút 27. sz.
16. Párisi Nagy Árúház.
Leírását, ill. v. ö. 83. sz., de 1920.
10 f. kerek fehér karton, átm. 32 mm.
50 f. kerek kék karton, átm. 32 mm.
17. Petőfi nyomda tanszerkereskedés.
75/51 mm. sárgás papíron, melynek egyik rövid oldala fogazott, | „Petőfi“-
nyomda | tanszerkereskedés | Szeged | Vásárhelyi-sugárút 10. | 5 fill. |
U. olyan, de 10 fill.
U. olyan, de 1 kor.
Hátlapján nedves bélyegzővel: Petőfi gyorsajtónyomda Szeged.
18. Raffai Ferenc vendéglős.
Mint a 88. sz., de 30 f.
Mint a 88. sz., de 50 f. zöldes kartonon.
19. Schütz József sütődéje.
45/24 mm. szürkés karton, keretnélküli nyomással: | Schütz József | Szeged |
10 fillér. |
U. olyan, de 50 fillér.
20. Schorr Ottó. 50 f.
50/35 mm. vastagabb fehér papír, írott 50 fillér és nedves bélyegzővel Schorr
Ottó,

21. Seiler Dezső vasúti vendéglős.
 35/25 mm. világoskék kartonra keretezett fekete nyomású | Pénztárjegy 10
 fillérről, | Seiler Dezső | pályavendéglő | Szeged-Rókus. |
 U. a., de rózsaszín és 20 filléres.
 Mindkettő hátlapján nedves bélyegzővel: | Seiler Dezső vasúti vendéglős
 Szeged-Rókus | pályaudvar. |
 22. Szegedi Kenderfonógyár.
 Mint a 145. sz., de sárgásfehér 10 filléres.
 23. Zombory Ferenc vendéglős.
 25/53 mm. zöld kartonon, 20 fillér.
 U. olyan zöld kartonon, 40 fillér.
- Szombathely.

Horváth Tibor Antal.

Notgelder von Szeged. (Auszug.) Als Nachtrag zu den in dem I. und II. Jahrgange der „Arbeiten“ (S. 30.—59. bzw. S. 224.) veröffentlichten Notgelder bespricht Anton T. Horváth 35 bisher unbekannte Stücke derselben.

MISCELLANEA.

Ulpianum kérdéséhez. *) Egész 1896-ig Nagyváradon mindenki úgy tudta, hogy Nagy-Váradot Szent László alapította. Két, régi, megbízható tanú tudósít ugyanis bennünket arról, hogy 1075-ben Szent László a Sebes-Körös völgyében vadászgatván a mai nagyváradai vár helyén gyönyörű, természetből védett szigetre bukkant, s ez anynyira megtetszett neki, hogy itt egyházat építtetett s ennek szolgálatára papokat, védelmére őrköt rendelt.

A régészeti leletek túlbuzgó keresése és vigyázatlan felhasználása idézte elő, hogy 1896-ban Cséplő Péter, premontrei kanonok és főgimnáziumi történettanár, azzal az állítással lepette meg bennünket, hogy Nagy-Várad immár a második században Kr. u. lakott hely volt, továbbá, hogy annak lakosai a Nagyváradtól délre eső hévízeket használták. Ez állítások támogatására felemlíti, hogy e hévízek közelében 2 római feliratú sírkövet találtak. Az egyik sírkő Valeria nevű nő, a másik Longinus nevű férfi emlékére volt felállítva, nevezzük tehát ezeket röviden Valeria és Longinus-sírköveknek. Ismétlé azután ezen állítását Cséplő a „Magyarország vármegyéi és városai“ c. váallatlattól 1902-ben kiadott „Biharvármegye és Nagyvárad“ díszműnek 450.-ik lapján. Borovszky Samu ezt megtoldja azzal, hogy Nagyvárad helyén Ulpianum nevű város állott.

Ezen állításokkal szemben azonban mindjárt nagy aggodalmaink is támadnak.

Először is hova lett az a két, nagy darab, római sírkő? Én 1871. óta élek itt, de se nem láttam, se nem hallottam. Nem látta azokat maga Cséplő Péter sem, pedig hát ő a Félix-fürdő hasznélvezője volt.

De ami még különösebb, nem tud e római sírkövekről semmit Májer Antal e fürdők híres orvosa és ismertetője sem.

De Májer orvos előtt is éltek itt Nagy-Váradon tudós emberek, még pedig olyanok, akik latin előadásokat tartottak, mint például 1780-tól kezdve a királyi akadémia professzorai. Ezek jól tudtak latinul olvasni, miért nem olvasták el tehát e római feliratokat? Miért nem közli azokat pl. Kereszturi József a váradí püspökségről írt és 1806-ban kinyomtatott művében, holott egyéb emlékeket, még pénzeket is közöl.

De még nagyobb aggodalmaink támadnak, ha eszünkbe jut, hogy Nagy-Várad

*) Kivonat Dr. Karácsonyi János cikkéből, mely „Kavarodás Nagyvárad város történetében egy kishetű miatt“ címen a Nagyvárad c. napilap 1927. július 17. számának 5—6. lapjain jelent meg, s plausibilis fejtegetései miatt a távolabbi szakköröket is érdekli.

az egykori limesen kívül, attól nyugatra, 93 km. távolságban, hajdanában 2 napi járó-földre esett.

Cséplő állítása igazolására Haliczky Antal nevű archaeologusra hivatkozik, nevezetesen annak a Tudományos Gyűjtemény 1824. II. kötetében olvasható értekezésére. Haliczky értekezése a Tudományos Gyűjtemény 1824. évfolyamának nem ugyan a II., hanem a IV. kötetében a 8. lapon csakugyan felfalázható.

Ha már most az irodalomtörténetben kutatjuk hogy ki volt ezen Haliczky Antal, megtudjuk, hogy ő Budán 1788-ban született, ott is tanult, és 1814-ben a Nemzeti Múzeum régiségtári őre lett. E hivatalnál fogva kérték fel őt, hogy a Tudományos Gyűjteményben a római régiségeket ismertesse és valóban, egész életében azzal foglalkozott. De mivel Budapesten kívül sohasem kutatott ő is mások, nevezetesen Schönwiesner, Pintér és egyéb írók művei után indult. Így történt meg vele, hogy elővette Lazius Farkas XVI. századbeli osztrák történetíró és régiséggyűjtő könyveit is. Haliczky azonban nem vette figyelembe Lazius műveinek használatánál, hogy Lazius még humanista író volt, azaz olyan, aki többet adott a külső csinnra a megkapó észrevételekre, mint a belső igazságra. Lazius tehát, mikor kezeihez kapott olyan feliratgyűjteményt, amelyet Megyericsi János nevű tudós írt össze, így okoskodott: Megyericsi Körösmegyében, Varasdól délkeletre fekszik. Megyericsi tehát e feliratokat a rómaiaktól is használt varasd-toplicai fürdőhelyen találta. Lazius tehát, hogy a Valeria és Longinus-féle sírkövek feliratait értékesebbé tegye, odajegyezte a feliratok elé lelőhelyként „in thermis Varasdinensibus”. (Varasdi fürdő római régiségeire nézve lásd Margalits Horvát történelmi repertorium I. 621.)

Betetőzte azután Haliczky Antal Lazius hibáját azzal hogy Lazius megjegyzéséből kihagyott egy kis betűt, az s-t és az „in thermis Varasdinensibus”-t így olvasta: „in thermis Varadinensibus” s le is fordította ekként: „Nagyváradon a feredőbe találattak két római emlékkövek”.

A Varasd szóból kihagyott kis s betű volt tehát az oka annak a nagy kavargásnak, érthetatlenségnek, ellenmondásnak, amely Nagyvárad történetét megzavarta.

Azonban a tévedés gyökerének kiirtása végett szükségesnek láttam a további kutatást.

Nem tudtam belenyugodni Lazius azon megjegyzésébe sem hogy a Valeria és Longinus-féle sírkövek Varasd-Toplicán találhatók, mert észrevettem, hogy Lazius kiinduló pontja legalább is bizonytalan. Abból ugyanis, hogy valaki Megyericsén, Szlavóniában született, nem következik hogy ott is élt!

Eszembe jutott továbbá, hogy Megyericsi János nem ismeretlen a magyar irodalom történetében, hiszen ő volt az a harmadik klasszikus költő, aki a régi latin nyelvet és irodalmi formákat Magyarországon meghonosítani igyekezett. Elővettem tehát az irodalomtörténeti adatokat, s abból látom, hogy e Megyericsi János 1470-ben csakugyan Szlavóniában, Megyericsén született ugyan, de már korán Geréb László erdélyi püspök szolgálatába állott, úgy hogy 1496-ban, tehát 26 éves korában már gyulafehérvári kanonok volt és az is maradt 1516-ig, egész haláláig. E Megyericsi János tehát életének javarészét, azt a részét, amikor már a tudományos foglalkozásra gondolhatott, Erdélyben töltötte és nem régiben Barabás Miklós felfedezett egy 1512-i oklevelet, amely világosan mutatja, hogy ő a Hátszeg (Haczk) vidéki Szálláspataki Szerecsen család-

dal ismeretségben, esetleg családi összeköttetésben állott, annyira, hogy Szerecsen Mihályné Szentgyörgyi Anna, Demsusi Árka László unokája az ő ékszereit egyideig Megyericsei János kanonok őrizetére bízta.

A Hátszeg (Haczok) vidéki nemes családokkal való ismeretség könnyen módot adott Megyericseinek arra, hogy Hátszeg (Haczok) vidékét meglátogassa és ott az egykori Sarmisegethusának romjait megbámulja. De nem csupán megbámulta, hanem a régi római művelődés rajongó tisztelője lévén, itt is, mint Gyulafehérvárott elolvasta és leírta a római feliratokat. Összegyűjtötte azokat egy kis könyvbe s ez másolatok útján másfelé is elterjedt.

Ezeket tudván, nagy meglepetés lehet a többi nagyváradiakra nézve de reám nem volt nagy meglepetés az a tudományos megállapítás, hogy Valeria és Longinus sokat emlegetett sírkövei felirataikkal együtt a mai napig is megvannak, csak hogy nem Nagyváradon, hanem messze innen Hunyadmegyében, Hátszeg (Haczoktól) nyugatra az egykori Sarmisegethusa közelében fekvő *Demsus község templomában*. Ott találta azokat 1870 táján Mommsen Tivadar, aki azt is megállapította, hogy Valeria sírköve a demsusi templom 2. oszlopába, Longinus sírköve pedig ugyane templom 4. oszlopába van befalazva. (C. I. L. III. pag. 243. Nr. 1512. és pag. 245. Nr. 1536.) Ezen, egykoron Sarmisegethusába vezető út mellett álló sírkövekkel tehát az történt, hogy amint Gyulafehérvárott Győrött és annyifelé másutt, a régi római faragott köveket felhasználták egyházak építésére, itt is a XIII. században a demsusi templom építőmesterei mint kész faragott követ beépítették a templom oszlopaiba azok erősítésére s egyúttal ezzel megmentették azokat a teljes megsemmisüléstől.

Nagyváradon azonban sohasem voltak.

Zur Ulpianum-Frage. (Auszug.) Seit beinahe drei Decennien mutmasst man, dass an der Stelle des heutigen Nagyvárad (Grosswardein, Oradea-Mare) die römische Stadt Ulpianum gelegen war. Zum Beweise dieser Behauptung pflegt man sich auf zwei römische Inschriften zu berufen, welche angeblich im XVI. Jahrhunderte noch existierten seitdem aber verschwunden sind. Domherr und tit. Bischof des Domcapitels von Nagyvárad, ord. Mitglied der Ung. Academie der Wissenschaften *Dr. Joh. Karácsanyi* erklärt in der Nummer vom 17. Juli 1927. des Tageblattes „Nagyvárad“ sehr geistreich die Entstehung dieser irrtümlichen Feststellung.

Sein Gedankengang ist folgender:

Domherr-Professor *Petruss Cséplő* erwähnt in seinem im Jahre 1896 erschienenen Werke, dass man einst in Nagyvárad zwei römische Inschriften entdeckte, wovon eine von einer gewissen Frau *Valeria*, die andere von einem gewissen *Longinus* errichtet wurde. Aus diesem Grunde behauptet dann *Samuel Borovszky*, dass an der Stelle des heutigen Nagyvárad im Altertume die Stadt Ulpianum gestanden wäre.

Aber P. Cséplő selbst hatte diese Monumente nie gesehen, sondern entnahm seine Angabe einer im Jahre 1824 erschienenen ungarischen Mitteilung von *Anton Hazaliczky*. Aus dieser Mitteilung erhellt aber, dass auch Hazaliczky die Monumente nie gesehen hatte, sondern dieselben nur nach *Wolff. Lazius* schilderte. Aber Lazius hatte die Monumente auch nicht gesehen, sondern entnahm dieselben der Sammlung des *Johannes Mezerzius (Megyericsei)*. Nachdem er aber wusste, dass Megyericsei in der Nähe der croatischen Ortschaft Varasd geboren wurde, bemerkte er (Lazius), dass die Monu-

mente „in thermis Varasdiensibus“ gefunden worden sind. Aber Kazaliczky wusste, dass Megyericsi Domherr von Gyulafehérvár (Siebenbürgen) war, und dacische Inschriften sammelte, aus welchem Grunde er „Varasdiensibus“ in „Varadiensibus“ corrigierte. Daher rührt der ganze Irrtum.

Theodor Mommsen aber hatte diese zwei Inschriften tatsächlich gesehen und abgeschrieben: C. I. L. III. 1512. u. 1536. Dann waren die Monumente in der im romanischen (und nicht römischen, wie man allgemein glaubt) Kirche von Demsus (Comitat Hunyad) eingebaut und befinden sich sicherlich auch gegenwärtig noch daselbst. Wie urkundmässig erwiesen ist, hatte Megyericsi mit Demsus verwandschaftliche oder freundschaftliche Beziehungen. Somit ist nun natürlich, dass er die dort gesehenen Monumente schilderte, *welche aber nie in Nagyvárad waren, somit auch nicht der Identifizierung Nagyvárad-Ulpianum zum Grunde gelegt werden können.*

Régészeti hírek a Hargita mellől. 1. A mellékelt fényképet egy jó ismerősünk juttatta hozzánk. A rajta ábrázolt köemlék *Homoródszentpál* közelében, a múlt év őszén került napfényre, az országút mellett állott homokdombocskából, hol a rómaiak által művelt sóbányák voltak; jelenleg az ottani községi jegyző udvarán áll. Az emlék magassága kb. 1 m.; egyéb adat nem áll rendelkezésemre reá vonatkozólag.

A fénykép alapján a következőket olvasom róla:

SOLL INV sic!	Soli in-
ICTO PRO	victo pro
SALVTEM sic!	salute
CIVLI VALEN	C(ar) Iuli(i) Valen-
. INI C SALINAR	[t]ini c(uratoris) salinar(um)
. IVLIVS. OMVCI O	[C.] Julius Omucio
. IBERTVS ACTOR	[t]ibertus actor
POSVIT	posuit

Minthogy semmiféle feliratgyűjtemény sem áll rendelkezésünkre, nincs módunkban további megállapításokat tennünk.

Ugyanakkor még a következőket közli:

2. *Székelykeresztúron* a Gyárfás Pál-féle belsejében 13 római bronzérmét találtak, egy sósvízi kút lemélyítése alkalmával. Azon a helyen állandóan metángázát bugyborékolató és iszapot kitűrő, működésében megszűnő iszap-vulkán volt, melyet a nép Katus-kútjának nevez arról a gonosz lelkű nőről, aki ott elsülyedt. — Az érmek nagyon kopottak; velünk közölt papíros levonataik alapján ponto-

Fig. 1. kép.

sabban meg nem határozhatók, csak annyi állapítható meg, hogy köztük Hadrianus, M. Aurelius, Lucilla és Commodus érmei vannak.

3. *Homoródjánosfalván* a dacittuffában volt római kőbánya emlékeit, s a sziklafalon levő emberi alakokat (v. ö. Arch. Ért. U. f. VI. [1886] 21—26. és Arch. Közl. XIX. 46. lap) a közelmúltban szétrombolták a követ bányászó munkások.

4. *Homoródszentmártonban* a sósfürdő medencéjének ásása közben tömegesen kerültek elő kőbalta és agyagedénytöredékek; egyetlen ép darab sem volt köztük. A kőbalták általában hosszában vannak eltörve, kevés az olyan, mely keresztben. Anyaguk főképen dús magnetit tartalmú pyroxen-andezit és szerpentin; mindkét kőanyag otthonos azon a vidéken.

b. d.

Archaeologisches aus der Hargita-Gegend. (Auszug.) Von freundliche Seite wird uns folgendes mitgeteilt:

1. Die im Bilde dargestellte Inschrift, welche bei *Homoródszentpál* an der Stelle der römischen Salinen gefunden worden ist, steht gegenwärtig im Hofe des dortigen Notär (Secretar). Sie ist beiläufig 1 m. hoch. Die Entzifferung der Inschrift wiedergeben wir auf Grund einer Amateuren-Photografie.

2. In *Székelykeresztúr* fand man bei Gelegenheit der Austiefung eines Salzwasserbrunnes auf dem Grunde des Paul Gyárfás 13 röm. Kaiser-Münzen. Die Münzen sind sehr abgewetzt und nach ihren Papierabzügen können wir nur so viel mit Bestimmtheit behaupten, dass darunter Hadrianus-, Marcus Aurelius-, Lucilla- und Commodus-Münzen vorkommen.

3. In *Homoródjánosfalva* hatten die Steingrubenarbeiter die Dacittuffe befindlichen Monumente der römischen Steingrube und die auf der Felsenmauer gewesenen menschlichen Figuren (Siehe Archaeologiai Értesítő N. f. [1886] 21—26. S. und Archaeologiai Közlemények, XIX. 46. S.) ungelängst zerstört.

4. In *Homoródszentmárton* sind beim Ausgraben des Beckens des Salzbadens massenhaft Bruchstücke von Steinbeilen und Tongefässen zum Vorschein gekommen, worunter kein einziges Stück unversehrt war. Die Steinbeile waren im Allgemeinen nach der Länge gebrochen, nach der Quere nur wenige. Der Stoff derselben ist hauptsächlich Pyroxen-Andesit mit reichhaltigem Magnetit und Serpentin. Beide Gesteine kommen in jener Gegend häufig vor.

b. d.

Rézkori leletek Magyar-Dombegyházán. (1927. július 7.) Dombegyháza (Lévés) Battonyától mintegy 10 km.-re fekszik Ék-felé. A község ma már több utcából áll, mint a 75.000-es térkép felvétele idején. A község délnyugati oldalán Jakabffy István birtoka terül el. A battonyai országút közelében, közvetlenül a község alatt hosszan elnyúló földhát emelkedik, amely félkörívesen helyezkedik el a község ény.-i oldalán. Ennek az emelkedésnek oldalán és lábánál foglalnak helyet azok a házak, amelyek az új községházával szemben a Magyarbánhegyes felé vezető út baloldalán épültek. Ebben az utcában van Szabadi Mihály pékmester ujonnan épült háza is. A ház udvarán van az a gödör, amelyet az építéshez szükséges föld kitermeléséhez ástak. Ebben a gödörben találták azokat a tárgyakat, amelyeket Novák József p. ü. fogalmazó és Matúz Bálint elemiiskolai igazgató urak révén sikerült megmenteni.

A tárgyakat nem egy helyen találták, hanem hányott földben, szétszórta. A ház végétől mért 19-50 és 12-30 m.-nyi távolság összetalálkozási pontján fekhett a sír a megbolygatás előtt. E mellett szól az, hogy a nevezett helyen keményen összeálló földben két egymással párhuzamosan fekvő emberi lábszárcsontot találtak, amelyek minden valószínűség szerint eredeti helyükön voltak. A szétszórta fekvő, látszólag is háborított földben fekvő csontokat és tárgyakat valószínűleg akkor bolygatták meg, amikor a gödörből ismeretlen időben sárgaföldet bányásztak. A lábszárcsontokat fekvő hagyták s annak környékét felügyeletem mellett bontották ki. Sajnos, közelükben semmit sem találtam. A halomnak a Jakabffy birtokra eső részén nem áshattunk.

Kétségtelennek látszik, hogy a sírt a sárgaföld bányászása alkalmával bolygatták meg, de anyagát nem vitték el, hanem visszadobálva a gödörbe a betöltésre használt szeméttel földték be. Ebből a másodlagos helyzetből kerültek az új gödör ásása alkalmával felszínre.

A megmentett tárgyak a következők:

1. Réz kés. Hossza 18-4 cm. Legnagyobb szélessége 3-30 cm. Vastagsága 0-38—0-17 cm. közt váltakozik. A találók három darabba törték. (1. kép. 5.)

2. Silex penge töredékek. Egyik darab hossza 6-7, legnagyobb szélessége 2-50, vastagsága 4-5—3-2 cm. közt váltakozik. Későbbben került hozzánk még egy darab, amely mindenesetre az előbbihez tartozik. Ennek a hosszúsága 4 cm. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még mindig hiányzik egy rész a pengéből. (1. kép. 6.)

3. Agyag csésze. Feneke kissé benyomott. Szájától feneke felé megy össze s fordított csonkakúp alakra emlékeztet. Oldalát két ellaposodó bütyökiül díszíti, amelyeknek elhelyezése egészen szimmetrikus. A két fül közti részen, a fülektől nem egyenlő távolságra két félgömbalakú kidudorodás van, amelyeknek csupán díszítés a rendeltetése. Iszapolása közepes, égetése rossz, színe sötétszürke. Az alak kissé szabálytalan. Magassága 6-2, szája 11-5, feneke 4-8 cm. (2. kép. 3.)

4. Félgömb alakú csésze töredéke. Jól iszapolt, közepesen égett, egyrészén vörös, másrészén sötétszürke színű. Szájpereme egyenesen áll s ebből indul a keskeny szalagfűl, amely felső részével közvetlenül a peremhez tapad. Feneke kissé lapított volt. (1. kép. 2.)

5. Az előbbihez hasonló edénytöredék. Szájpereme a fül alsó részétől kezdve

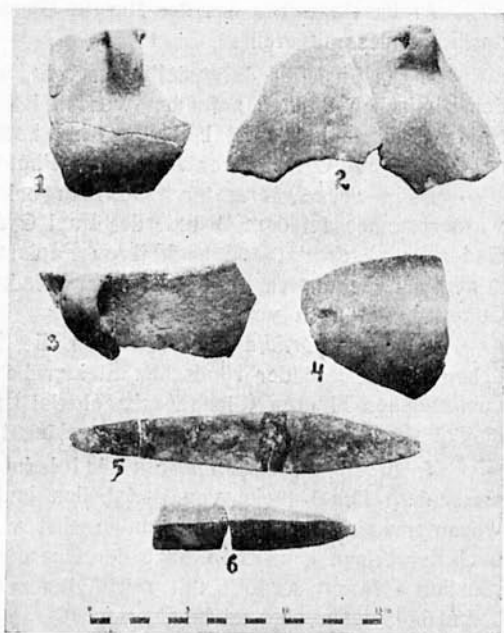

Fig. 1. kép.

kissé kihajlik. Szalagfüle közepén hornyolt. Töredékéből két füles darab van meg. (1. kép. 1. és 3.)

6. Gömb alakú edény bütykös töredéke. (1. kép. 4.)

7. Szalagfüles magas edény. Feneke profilált. Alsó része gömbalakú. Felső része hengeres. Keskeny szalagfüle az egyenesen álló peremből indul. (Másik füle hiányzik.) Közepes iszapolású, jól égett, vöröses szürke színű. Magassága 23·5, legnagyobb öblösödése 16·5, feneke 8 cm. (2. kép. 2.)

8. Szalagfüles alacsony edény. Alakja ferde és szabálytalan. Nagyjából az előbbi forma utánzására törekszik. Anyag és technika tekintetében amazzal megegyezik. Feneke lapított, pereme egyenes, fülei (egyik letörtött) picinyek és a peremből indulnak. Magassága 7·5, szája 5·5, feneke 4·5 cm. (2. kép. 1.)

Annak hangsúlyozásával, hogy egy — bár kétségtelenül egy helyről s valószí-

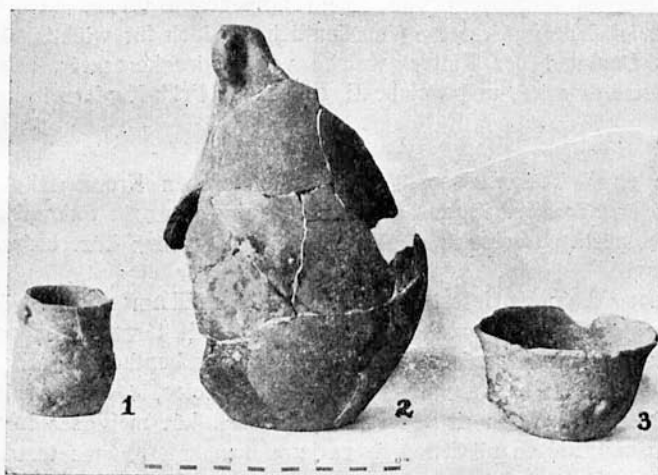

Fig. 2. kép.

nőleg egy sírból származó lelettel van dolgunk — szórványos leletnek a régészeti ismeretek gyarapításában nem sok része van, szükségesnek tartjuk a leletek ismertetését.

Szükségesnek tartjuk azért, mert tudunkkal erről a vidékről még megközelítőleg hiteles lelet sincs s mert úgy gondoljuk, hogy ezzel az egy adattal is hozzájárulhatunk a rézkor kérdésének tisztázásához.

Hillebrand Jenő a pusztai styánházi leletek ismertetése kapcsán¹⁾ kitér az önálló rézkor kérdésre is. Egy önálló kor egyik kritériumául azt állítja fel, hogy elég hosszú ideig tartson, hogy nagyobb területre is kiterjedhessen. Azok az edények, amelyek leletünkben előfordultak, ha díszítésben nem is, de forma tekintetében kétségtelenül megegyeznek azokkal, amelyeket Hillebrand cikkében a 3., 9—4., 10—6. ábrákon közöl

¹⁾ Wiener Prehistorische Zeitschrift, XIII. 36.

s így annak a kulturának emlékeként tekinthetők, amelyet Bodrogkeresztúr, Pusztai-
istvánháza és Gödöllő képviselnek s amelyet szerinte korai rézkornak nevezhetünk.²⁾

Dr. Banner János.

Funde aus den Kupferzeitalter in Magyar-Dombegyháza. (Auszug.) Auf dem Gebiete der Gemeinde Magyar-Dombegyháza (Komitat Csanád) wurde an dem sanften Abhang eines sich weit erstreckenden Erdrückens, bei einem Hausbau, ein zerstörtes Grab aufgedeckt. Die Beigaben waren zerstreut, aber die beiden Schenkelknochen (Femure) befanden sich in der ursprünglichen Lage. Die in der Nähe des Grabes gefundenen Gefässe (Fig. 1. 1—4. und 2. 1—3.) entsprechen der Form nach denen, die in dem Friedhofe des Kupferzeitalters von Istvánháza zum Vorschein gekommen sind. Man fand auch ein Kupfermesser und eine Silexklinge (Fig. 1. 5—6.) in der Nähe des Grabes. Trotzdem es hier nicht von einem authentisch (fachgemäss) aufgedeckten Funde die Rede ist, halten wir seine Veröffentlichung doch für wichtig, denn er ist ein weit geratenes Denkmal der Kultur, welche von Bodrogkeresztúr, Pusztai-istvánháza und Gödöllő vertreten wird, und welche E. Hillebrand Früh-Kupferzeitalter nennt.

Dr. J. Banner.

La Tène sírok Tótkomlóson. 1927. szeptemberében Krompaszky Ede polgáriiskolai igazgató úr, arról értesítette az intézetet, hogy az egyik tótkomlósi tanyán, homokbányászás közben sírokat találtak, amelyekből egyebek közt bronzkarpercek is kerültek napfényre.

Szeptember 22.-én az intézet megbízásából kiszálltam s a tulajdonos, Karkus János úr szíveségéből megszerezhettem az eddig talált tárgyakat s mivel két napszámot is bocsátott rendelkezésemre, egy sírt magam bonthattam fel.

Karkus János 211. sz. tanyája Tótkomlóstól keletre, 4 km. távolságra, a Szárazér partján fekszik. Földjén az érrel párhuzamosan két mélyedés húzódik. A lelőhely a második mélyedésen túl fekvő magaslaton van, a tanyához tartozó föld északi részében.

Az első sírt kevéssel a bánya megkezdése után találták. Kiszállásom napjáig mintegy 100 négyszögölnyi területet tártak fel s az egész területen három sírt találtak minden rendszer nélkül. A sírok helye a bánya három oldalán még meg volt s így azoknak egymáshoz való viszonyát pontosan megfigyelhettem és lemérhettem. (A sírok elhelyezkedésében észlelhető szabálytalanság nagyon emlékeztetett arra a hasonló sírmezőre, amelyet az intézet az év tavaszán a szőregi határban lévő Pávó-féle téglagyár területén ásatott ki s melynek publikálása e folyóirat jövő évi évfolyamában fog megjelenni.)

1. sír. A föld északkeleti határpontjától nyugat felé 45-50 m.-re, ettől a ponttól 26-60 m.-re délfele volt. A tulajdonos bemondása szerint az egész csontvázból csak a koponya és az egyik kar alsó és felső csontja volt meg, a többi résznek nyoma sem volt. Melléklet nélkül temették el.

2. sír. Az előbbi fixponttól 42-80 m.-re nyugat felé, innen 15-70 m.-re délfele 63

²⁾ Archaeologiai Értesítő, XLI. 57.

cm. széles sírgödörben (a hosszúság nem volt megállapítható) 122 cm. mélyen D.-Dk — É.-Ény. irányban húzódó csontváz feküdt. Arcával lefelé fordulva, hason feküdt. Feje D.-Dk.-en volt. Kéz- és lábfejek hiányoztak. Jobb keze a hasa alatt, bal keze a hátán keresztül volt úgy, hogy az egyik a medence, a másik a keresztcsonton feküdt. Lábai keresztbe voltak téve s mindegyiknek alsó szárán, közel a csuklóhoz egy-egy vékony lemezből készült, masszával kitöltött hólyagos lábperec volt. A fején keresztül aprószemű lánc feküdt, amelyből csak néhány szem volt megmenthető.

A két karperec teljesen egyező (1. kép 2. és 4. ábra.) Kalapált bronzlemezből készült. Az egyiken 22, a másikon 23 dudor van. Belvilága 6.60×5.40 cm. Az összerasztásnál csaposan illeszkedik össze a darab. Belsejét kemény, szürkészínű maszsza tölti ki, amelynek elég nagy súlya van.

A lánc (1. kép 8. ábra.) apró szemekből egymásba kapcsolódva illeszkedik össze. A hossza, bemondás szerint, 50—60 cm. lehetett, de teljesen szétmállott.

3. sír. Az előbbi fixponttól nyugatra 31.50, illetőleg délre 17.30 m.-re feküdt, 130 cm. mélységben. Dk.-Ény. irányítású volt. Feje Dk.-en volt. Idősebb férfi csontváza volt, kinek keze és lábai szabályosan nyúltak el. A két láb közt, az alsó láb-szárnál La Tène típusú edény volt, amely azonban olyan rossz anyagból készült, hogy csak szétmálló töredékeket lehetett belőle megmenteni. Bal karjának alsó részén szaruból készült karperec volt. (1. kép. 1.) Közvetlen a karperec mellett kettétört, ismeretlen rendeltetésű vastárgy volt (1. kép 5., 7.), amelyen átfúrt fenékö (1. kép 3.), ezen pedig egy rossz fenntartású vas-fibula feküdt (1. kép 6.)

A karperec 1.30 cm. széles szarudarabból készült. Egy oldalát kissé szegletesre hagyták, a többit lekerekítették.

Eredeti alakja a szaru formájának felelt meg, de úgy látszik viselés közben elpattant. Az elpattanás helyén a két véget hosszában bemetszették s vékony vas lemezt tettek bele, amelyet a szaruval apró vasszegekkel erősítettek össze.

A köszörűkö felőlrel lefelé keskenyedő alakú. Felső vége 2.2, alsó 1.1 cm. Felső végén, de nem a közepén át van fúrva. A lyuk minden bizonnyal felfüggesztésre szolgált. Vastagsága 1.3 cm.

Az alatta fekvő töredékek, valószínűleg egy késnek a darabjai voltak.

A fibula töredék rugója hiányzik. Formája a 2. századbéli bronzfibulák formájára emlékeztet. Anyaga vas.

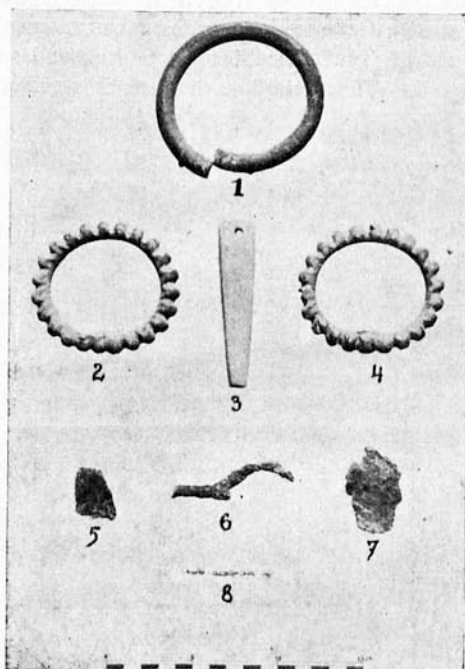

Fig. 1. kép.

A sírok fekvése és lelet anyaga a szőregi La Tène sírok anyagával mutat fel-
tűnő egyezést s így ezeket is hasonkorúaknak tartjuk.

Dr. Banner János.

La Tène Gräber in Tótkomlós. (Auszug.) 4 Km. östlich von der Gemeinde Tót-
komlós (Komitat Békés) neben der „Szárázér“ (trockene Ader) wurden drei Gräber auf-
gedeckt. In einem Grab waren keine Beigaben, im anderen wurden zwei buckelartige
Beinbänder (Fig. 2. 4.) und eine dünne Bronzekette (Fig. 8.) mit kleinen Gliedern ge-
funden. In dem dritten fand man ein aus Horn verfertigtes Armband (Fig. 1.), einen
Wetzstein (Fig. 3.), eine Fibel (Fig. 6.) und Messerbruchstücke (Fig. 5. 7.) samt einem
aus sehr schlechtem Material verfertigten zerfallenen Gefässe. Die Gräber lagen planlos,
zerstreut. Ihre Lage und Material erinnert an die La Tène Friedhöfe bei Szőreg und so
können auch diese Gräber als Denkmäler des La Tène-Zeitalters betrachtet werden.

Dr. J. Banner.

Literatur – IRODALOM – Litterature.

Magyar könyv a neolithikumról. *Roska Márton: az ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor.* Cluj-Kolozsvár, 1927. Szerző kiadása.

Azzal az őszinte vallomással kell kezdenem, hogy amikor egy évvel ezelőtt alkalmam volt ismertetni ezen a helyen az ősrégészet első magyar kézikönyvének első kötetét, nem mertem hinni, hogy sor kerül a másodikra is s különösen azt nem, hogy ilyen hamar sorra kerül. A magyar viszonyok ismeretében nagyon indokoltnak éreztem azt a félelmemet, hogy az elmúlt évezredek csontjait, köveit, cserepeit szállító karaván az első lépéssel elakad a magyar Szaharán s bele fúl a részvégtlenség homokjába. Hiszen a régészet nem tartozik azok közé a tudományok közé, amelyen kap a magyar közönség, — bár kapkodni egyik után se nagyon kapkod. Legfőljbbe népszerűsítő munkát hajlandó a kezébe venni, azokat se éppen olvasásra, hanem inkább asztaldíszül való elhelyezésre, ennél fogva nem annyira tudományt kíván tőlük, mint inkább drága kötést és sok képmellékletet, lehetőleg több színben. Itt, ahol a közönség érdeklődéséhez közelebb álló magyar nyelvtudomány és magyar történeti tudomány kézikönyve jelentékeny hivatalos támogatás mellett is nagyon lassan dőcög előre, milyen kilátással indíthatta el tudós könyvei karavánját a jeles erdélyi régész, aki semmiféle hivatalos támogatásra nem számíthatott?

Úgy tudom, nem is számított másra már az első kötet útrabocsátásakor se, mint az erdélyi magyar közönség áldozatkészségére s úgy látszik, neki volt igaza: arra még a tudós is úgy építhet, mint a kösziklára. Az erdélyi magyarság most zuhan a mélypontja felé annak a gazdasági válságnak, amelyből mi, ha sajgó tagokkal is, már kifelé vánszorgunk s ime Roska Mártont mégis hozzá segítette ahhoz, hogy az ősrégészet kézikönyvének második kötetét is megjelentethesse, s ezzel hálára kötelezte nemcsak a szerzőt, hanem a magyar tudományosságot is. A szerző újabb kötetekkel fogja leróni háláját, a magyar tudományosságnak azonban minden új kötet az adósságát gyarapítja, a szerzővel is, az erdélyi magyarsággal szemben is. Én legalább azt hiszem, hogy Roska Márton nélkül még sokáig várnunk kellett volna az ősrégészet kézikönyvére s ha akad

is vakmerő régész, aki megkísérli ezt a tudományos dolmen-építést, *hol van itt az a közönség, amely összevetett vállal segít a megmunkált köveket felemelni?* Ha valaki azt veti ellenem, hogy ennek a kérdésnek a ke-serűsége túlzott, annak újabb kérdéssel felelek: hol van a zoológia, a botanika, a geológia, a plaeontologia, a leíró földrajz modern magyar kézikönyve?

Minden elismerés Roska Mártonnak, aki hitt és minden dicsőség Erdély magyarságának, amelyben lehet hinni!

Az ősrégészet kézikönyve második kötetének tárgya az ó és új neolithikum, az aeneolithikum határáig és a beosztása, szempontjai, szelleme azonosak a régibb kőkort ismertető első kötetével. Bevezetésül a sok évezredet magában foglaló kor természeti viszonyait, növényvilágát és állatvilágát ismerteti, csak a legszükségesebb tudnivalókat adván kellő mértéktartással. Az ó-neolithikumnak, aminek *mesolithikum* elnevezését kívánatos volna állandósítani, talán indokolatlanul sok helyet szentel, viszont az izgató hiatus-kérdés tárgyalásának csak így tud kellő alapot vetni.

Az új neolithikum, amelynek tárgyalására 422 oldalából 344 esik, két főrésze különül: az első a kőkorszakbeli ősember külső életmegnyilvánulásaival, anyagi kulturájaival foglalkozik mindenre kiterjedő, néhol sokallható s inkább zavaró, mint világosságot árasztó részletezéssel, a másik az ősember szellemi kultúrkincseit ismerteti s ethnológiájának nyomozását is megkísérli. A dolog természeténél fogva a könyvnek, mint olvasmánynak ez a legérdekesebb része, nemcsak olyan briliáns fejezeteiben, mint a *tűzről* szóló — a szerzőnek különben régebből kedvelt studiuma, amelyben ethnográfiai tudását is értékesíti — hanem hipotetikusabb szakaszaiban is. A megmaradt emlékekből, a tény-törmelékekből a következtetések és logikus föltevések segítségével úgy megeleveníti a korszak emberét, hogy az évezredek ködéből szinte ismerősül lép elénk az az ősrünk, akinek a házat, a ruhát, az edényt s ha a tüzet nem is, annál többet: a családi tűzhelyet köszönhetjük.

A gyakorlati múzeumi ember szemében azonban, aki mint egyetlen magyar nyelvű tankönyvére, van ráutalva Roska munkájára, sokkal fontosabb a neolithikum anyagi kulturája, hogy úgy mondjam, a könyv „példatára” s úgy szerettem volna, ha a szerző az elmélet rovására egy kis engedményt tesz a gyakorlati célnak. A kőkor keramikájában meglehetősen nagy a zűrzavar, sok a bizonytalanság s egyelőre a német rendszerezők se a világosságot tették nagyobbá benne. A heidelberg-neuheimi, burgmolkenburgi, walter-nienburgi stb. többé-kevésbé egyénileg bevezetett s a végtelenségig szaporítható típusok ismertetése helyett hasznosabb lett volna a magyar földi neolithikum keramikájában megkísérelni a rendcsinálást, mert itt igazán nincs semmi vezérfonala a vidéki régésznek. Pedig a vidéki régészek közt bizony vannak szegény tanító-emberek is, akik idegen nyelvű munkákhoz nem értenek, nem is jutnak hozzájuk s talán

csak az Archaeologiai Értesítő néhány régi kötetével vannak felfegyverkezve, az pedig a „vidéki levelezők” kritika nélkül közölt naiv értesítéseivel s a kormeghatározás nélkül reprodukált, „régí cserépedény Majsáról” aláírású képanyagával vakon vezeti gödörbe a világtalant. Így kerülhetett a napokban is a kezembe — hivatalosan rendezett vidéki kiállításból — „avarkori edény” felírással egy mondseei típusú kőkori csésze.

S itt kell érintenem — mondanom sem kell, teljes elismeréssel Roska Márton úttörő munkája iránt, akit nemcsak mesteremül tisztetek, hanem régi barátomul is szeretek — könyve egyetlen fogyatékoságát: azt, hogy amíg Erdély kőkorának a függelékben külön fejezetet szentel, addig az általános részben is csak Tordos és Erősd szerepelnek fontosságuknak megfelelően, a magyar alföldi terramarek azonban alig vannak érintve. Pedig Roska ismeri azok jelentőségét, az Archaeologiai Értesítőben bőséges anyagot is találhatott volna, — ha tehát figyelmét még se terjesztette ki a nagymagyarországi kőkorra, annak bizonyosan olyan okai vannak, amelyekért nem ő felelős.

Természetesen még kevésbé tehető felelőssé annak az anyagnak a mellőzéseért, amit nem ismerhet, mert publikálatlan, sőt hozzáférhetetlenül porosodik az Alföld kis múzeumaiban és iskolai „szertárai”-ban, vagy az uradalmi tisztek irodáiban szolgál gyakorlati célokat, részben mint dohányos börbönce, részben mint hamutartó. Ez inkább bűnbevallás, mint rekriminálás. Az én szegedi múzeumomban is publikálatlanul vannak kiállítva a Roska által is említett *csóka*-i terramare megmunkált csontjai, kövei, cserepei, amiket ezrével találtam nyolc rendszeres, pontos ásatás során. Ez a szalagkeramikás őstelep gazdagságban és V. Gordon Childe megállapítása szerint fontosságban is vetekszik Tordossal, amellyel közelről tartja az atyafiságot. Sajnos, attól félek, épp oly soká kiadatlanul fog maradni, mint Tordos, mert ami kis időt ki tudnék is szorítani a régészet irodalmi művelésére, elveszik az új, meg új ásatások: mindennél fontosabb a még épen hagyott temetők és telepek megmentése a dúló úri és paraszt barbárság elől.

Szabad legyen itt éppen a csókai leletek alapján megerősítenem Roskának egy kérdőjeles feltevését. A „Játékok” szakaszában azt kérdi, vajon a kőkornak emberi és állati idolumai nem tartoztak-e a gyermekjátékok közé? Azt hiszem, nagy részben odatartoztak. A csókai terramarében több cserépidolumot találtam, amelyeket össze lehetne keverni a tordosiakkal. Meglepő könnyűségük feltűnt s kiderült, hogy belül üresek s egy-két szem kavics csörög bennük. Egészen bizonyos, hogy nem kultusz-célokat szolgáló „idolumok” voltak ezek, hanem egyszerű *baba-csörgők*.

A tetoválás kérdésének eldöntésében is érdekes adatot szolgáltat Csóka, egy emberi arcot ábrázoló meglehetősen nagy cserepet, amelyen a szem és száj közt húzott zezug-vonalak piros és fehér festékekkel voltak kitöltve. Rajzát különben *Bella* Lajos közölte a *Barlangkutatás*-ban.

Nem szorosan vett szakbeli dolog és ne vétessék szőrszál hasoga-

tásnak, de félreértésre adhat okot a botanikában nem nagyon jártas régészek közt, ha a *Vitis silvestris*-t, a bortermő szőlő vadját *vadszőlő*-nek mondjuk magyarul. A vadszőlő az igazi szőlővel rokonságban sem levő dísznövény (Parthenocyssus). A *Stellaria media* magyarul nem „piros tyúkszem”, mert az *Anagallis* nevű tarlóvirág, — a *Stellaria* magyarul *Csillaghúr*. A *csövöly*-kagylót nem tudom, milyen magyarító szótárban találhatta Roska. A Bugát Pál iskolájából való névnek sejtem és a képből látom, hogy a *Dentalium*-ról van szó s azt tartom, legjobb is annak nevezni, ha már a régi magyar nevét nem ismerjük. Mert lehet, hogy volt neki, — én már találtam honfoglaláskori sírban is.

Az ősrégészet kézikönyvének első kötetét mestere, *Pósta Béla* szellemének ajánlotta Roska, a másodikat három társának ajánlja, akikkel együtt ült a mester lábainál: *Buday Árpádnak*, *Kelemen Lajosnak* és *Kovács Istvánnak*. Ajánlja baráti szeretettel, egy kicsit könnyes emléknék. Fuit Ilion et fuimus Troes . . .

Móra Ferenc.

